

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΙΧΑΛΗΣ Θ. ΛΑΦΑΖΑΝΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΖΑΡΟΣ

(1749 – 1806)

Η ΕΠΟΧΗ - ΤΟ ΕΡΓΟ - Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ

Πρώτος τόμος

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2001

φιλοσοφῶν καί αὖξων νοῦν, ἅμα καί ὑγείαν,
ὅτι τά δύο ταῦτα κάλλιστα ἐν τῷδε τῷ βίῳ.

Ιωάννης Πέζαρος

Ευχαριστίες

Η ανάθεση της εκπόνησης αυτής της διατριβής από τη Γενική Συνέλευση του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής ήταν ιδιαίτερα τιμητική. Θέλω να ευχαριστήσω όλα τα μέλη - καθηγητές του Τμήματος για τη θετική ανταπόκριση τους. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ τον κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, Καθηγητή της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ο οποίος έκανε την σχετική εισήγηση και ανέλαβε την επίβλεψη της διατριβής.

Η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής ήταν μια μοναδική εμπειρία, άσκηση στην υπομονή και την επιμονή, ενδιαφέρουσα πρόκληση και δοκιμασία των πνευματικών και ψυχικών δυνάμεων. Η εργασία οφείλει πολλά σε πολλούς. Όχι μόνο σ' όσους προηγήθηκαν και ασχολήθηκαν με το θέμα, αλλά και σ' όσους μ' ενθάρρυναν στην προσπάθεια και βοήθησαν να πραγματοποιηθεί. Τις προσπάθειες μου για την εγκυρότητα της εργασίας στήριξαν με την επιστημονική τους συγκρότηση, την καθοδήγηση, το ενδιαφέρον και τη συμπάθεια τους οι καθηγητές - μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τους οποίους και ευχαριστώ ολόθερμα. Και ήταν οι παρακάτω:

Απόστολος Παπαϊωάννου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής, ο οποίος επέβλεπε την εργασία.

Χρίστος Τζούλης, Τακτικός Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής.

Βασίλης Νιτσιάκος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Αρχαιολογίας, Ιστορίας, Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής.

Επίσης, τις προσπάθειες μας βοήθησαν με τον τρόπο του ο καθένας, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά, οι παρακάτω:

Νίκος Ψημμένος, Τακτικός Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Χρίστος Τσολάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δασκάλων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Αικατερίνη Κορδούλη, παλαιογράφος, υπεύθυνη του Τμήματος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

Μαρία Πολίτη, παλαιογράφος, Υποδιευθύντρια του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας (MIET).

Γιάννης Κράας, ιστορικός ερευνητής, Διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΝΕ \ ΕΙΕ).

Κώστας Σπανός, ιστορικός ερευνητής, Διευθυντής της έκδοσης *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* (ΘΗΜ).

Ευριπίδης Μίσιος, φύλακας της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Τυρνάβου.

Τέλος, ευχαριστώ τα μέλη του Κεντρικού Υπηρεσιακού Συμβουλίου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (ΚΥΣΠΕ) της περιόδου 1998-2000, το 1^ο Γραφείο Πρωτοβ. Εκπαίδευσης Ν. Λάρισας και το αρμόδιο Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας για τη χορήγηση της εκπαιδευτικής άδειας προκειμένου να εκπονήσω αυτή την εργασία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ σελ.4

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σελ.6

- A. Βραχυγραφίες - Περιοδικές εκδόσεις
- B. Πρακτικά συνεδρίων - Συλλογικά έργα
- Γ. Αυτοτελή έργα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ σελ.46

ΕΙΣΑΓΩΓΗ σελ.47

- A. Αντικείμενο και σκοπός
- B. Μεθοδολογική προσέγγιση
- Γ. Συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων της εργασίας
- Δ. Πηγές
- Ε. Σύνομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τον Ιωάννη Πέζαρο
- Σημειώσεις

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Επισκόπηση της ιστορίας του Τυρνάβου και της ευρύτερης περιοχής κατά το 18^ο αιώνα.

1. Τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας σελ. 52

- A. Η περιοχή του Τυρνάβου μέχρι την οθωμανική κατάκτηση
- B. Η κατάληψη
- Γ. Η συνοίκηση
- Δ. Τα προνόμια
- Ε. Το όνομα
- Σημειώσεις

2. Ο φυσικός χώρος του Τυρνάβου σελ.63

- A. Η γεωγραφική θέση
- B. Κλίμα, έδαφος, καλλιέργειες
- Σημειώσεις

3. Ο κοινωνικός χώρος σελ.68

- A. Η πόλη
- B. Οικισμός, συνοικίες, οθωμανικά κτίσματα, χριστιανικοί ναοί, κατοικίες
- Γ. Πληθυσμιακή σύνθεση και κοινωνικός βίος
- Σημειώσεις

4. Η κοινοτική διοίκηση σελ.87

- Σημειώσεις

5.Οι βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες στον Τύρναβο στην ευρύτερη περιοχή σελ.93

- A. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία
- B. Οι απαρχές της βιοτεχνικής παραγωγής στον Τύρναβο
- Γ. Η παραγωγή
- Δ. Τα προϊόντα
- Ε. Το εμπόριο
- Στ. Η ανάπτυξη του Τυρνάβου
- Z. Η παρακμή
- Σημειώσεις

6.Η πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία μετά το 1750 σελ.103

- A. Τα Ορλωφικά
- B. Οι επιδρομές των Αλβανών
- Γ. Η κυριαρχία του Αλή πασά στη Θεσσαλία
- Δ. Η ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού
- Σημειώσεις

7. Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την παιδεία σελ.114

- A. Η θέση της Εκκλησίας στη ζωή των υποδούλων
- B. Εκκλησία και εκπαίδευση: 1.Τα χαρακτηριστικά της παιδείας
2.Η γλώσσα της διδασκαλίας

Γ. Η αμφισβήτηση των σχέσεων εκκλησίας και παιδείας	
Δ. Ιστορία και προσωπογραφία της Μητρόπολης της Λάρισας (1750-1806)	
--Σημειώσεις	
8. Η κίνηση των νέων ιδεών στο Θεσσαλικό χώρο	
κατά το δεύτερο μισό του 18 ^{ου} αι	σελ.127
A. Περίοδος εμφάνισης και επικράτησης των νέων ιδεών	
B. Περίοδος έντασης και διεύρυνσης	
Γ. Τα βιβλία ως μέσα διάδοσης των νέων ιδεών	
Δ. Θεσσαλοί εκπρόσωποι του ελληνικού διαφωτισμού	
--Σημειώσεις	
9. Η εκπαιδευτική κίνηση στη Θεσσαλία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι.	σελ.139
A. Ιστορία των σχολείων της Ανατολικής Θεσσαλίας	
B. Το Σχολείο του Τυρνάβου (μέχρι το 1782) και οι δάσκαλοί του	
--Σημειώσεις	

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ζωή και το έργο του Ιωάννη Πέζαρου

1. Τα πρώτα χρόνια (1749-1772)	σελ.149
A. Καταγωγή	
B. Οι σπουδές του	
Σημειώσεις	
2. Στα σχολεία της Τσαριτσάνης και του Λιβαδίου (1772-1782)	σελ.157
A. Δάσκαλος στην Τσαριτσάνη	
B. Στο Λιβάδι για δεύτερη φορά	
Σημειώσεις	
3. Ο Πέζαρος στον Τύρναβο (1782-1806)	σελ.161
A. Δάσκαλος στον Τύρναβο	
B. Οικονόμος, επίτροπος της μητρόπολης και συμπαραστάτης του λαού	
Σημειώσεις	
4. Το Σχολείο του Πέζαρου	σελ.176
A. Οργάνωση και λειτουργία	
B. Η διάρθρωση των σπουδών	
Γ. Η ύλη των μαθημάτων της γλώσσας	
Δ. Η ύλη των μαθημάτων της φιλοσοφίας και των επιστημών	
Σημειώσεις	
5. Οι μαθητές του Πέζαρου	σελ.205
Σημειώσεις	
6. Το έργο του	σελ.211
Σημειώσεις	
7. Η προσφορά του	σελ.223
Σημειώσεις	
8. Συνολική θεώρηση του έργου του Ιωάννη Πέζαρου	σελ.231
Ευρετήριο κυρίων ονομάτων	σελ. 237
Πίνακες- Εικόνες	

Δεύτερος τόμος

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

1. Επιστολές	σελ. 1
2. Κατάλοιπα	σελ. 172
3. Χρονολογικός πίνακας των επιστολών	σελ. 177
4. Βιογραφικά σημειώματα επιστολογράφων	σελ. 181
Σημειώσεις	
Φωτογραφίες επιστολών	σελ. 200

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Η κατάταξη των τίτλων γίνεται με το μονοτονικό σύστημα (με εξαίρεση όσοι εκδόθηκαν πριν από το 1900) και σε μικρογράμματα γραφή.
2. Η χρονολογία δηλώνει την έκδοση που χρησιμοποιήθηκε και όχι απαραίτητα το χρόνο που γράφτηκε ή εκδόθηκε το έργο.
3. Όσα αναγράφονται σε αγκύλες [] είναι επεξηγήσεις και δεν αποτελούν μέρος του τίτλου.

Βραχυγραφίες - Περιοδικές εκδόσεις

ΑΕ

Αρχαιολογική Έφημερίς, έκδομένη υπό της εν Αθήναις
Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Αντίδωρο

Εξάμηνο Τυρναβίτικο περιοδικό για τον πολιτισμό,

Τύρναβος

Αρδην

Διμηνιαίο περιοδικό του ομώνυμου Σωματείου , Αθήνα

Αρχαιολογία

Αρχαιολογία - Τέχνες, Τριμηνιαίο περιοδικό, [έκδοση
του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη] Αθήνα

ΑΘΜ

Αρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν, περιοδική έκδοση της Εταιρείας
Θεσσαλικῶν Ερευνῶν, Βόλος

Αρχεῖο Οικονόμου

Αρχεῖο Οικογένειας Κων. Οικονόμων εξ Οικονόμων, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα

ΑΤ

Αρχεῖο Τυρνάβου, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

Γραφή

Τρίμηνη έκδοση του Πολιτιστικού Οργανισμού του Δήμου Λάρισας,
Λάρισα

ΕΠΑ

Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα,
Αθήνα

Δελτίο ΜΙΕΤ

Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου - Μορφωτικό
Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Δωδώνη

Δωδώνη [μέρος τρίτο], επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ελληνικά

Περιοδικόν σύγγραμμα Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη

Ερανιστής

Ο Ερανιστής, Δελτίο του Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα

Εκλ. Αλήθεια

Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια, σύγγραμμα περιοδικόν ἐκδιδόμενον κατὰ Σάββατον, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου [1880-1916]

Επτά Ημέρες

[Κυριακάτικο αφιέρωμα] της εφημερίδας Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Εταιρεία ΙΕΘ

Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας, Λάρισα

Εώα και Εσπερία

Περιοδικό της εταιρείας έρευνας των σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση, Αθήνα

ΗΕ

Ηπειρωτική Εστία, μηνιαία επιθεώρησης εν Ιωαννίνοις, Ιωάννινα

ΗΧ

Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα

ΘΕ

Θεσσαλική Εστία, Φύλλα Λόγου, Τέχνης και Πολιτιστικής καλλιέργειας, Λάρισα

ΘΗΕ

Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα

ΘΗΜ

Θεσσαλικό Ημερολόγιο, περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας, Λάρισα

ΘΧ

Θεσσαλικά Χρονικά, Δελτίον της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, Αθήνα

Ιστορικά

Εβδομαδιαία έκδοση της εφημερίδας ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, Αθήνα

Τα Ιστορικά

Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών, Αθήνα

Ιστοριογεωγραφικά

Περιοδική έκδοση για την Ιστορία, Γεωγραφία και Τοπογραφία του Ελληνικού Χώρου κατά τους Μέσους Χρόνους, Γιάννενα-Θεσσαλονίκη

Ιστωρ

Περιοδική ιστορική έκδοση, Αθήνα

Νεύσις

Εξαμηνιαίο περιοδικό, Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, Νεφέλη, Αθήνα

Ι.Ε.Ε

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

ΚΕΝΕΦ

Τα νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ, εξαμηνιαία έκδοση του Κέντρου Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα

ΚΝΕ/Ε.ΙΕ

Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα

Λ.Ε.

Ερμής ο Λόγιος [εκδότης Άνθιμος Γαζής], Βιέννη 1811-1821

Μ.Ε.Ε.

Π. Δρανδάκη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Ο Φοίνιξ, Αθήνα 1932

ΟΜΕΔ

Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα

Όμιλος ΦΘΙ

Όμιλος Φίλων Θεσσαλικής Ιστορίας, Λάρισα

Σιατιστινά

Εξαμηνιαία, ιστορική, λαογραφική, γλωσσολογική έκδοση του Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη)

Πανθεσ. Γράμματα

Έκδοση γραμμάτων, τεχνών, πολιτισμού (Νέα περίοδος), Λάρισα

Περραιβία

Δίμηνη έκδοση θεμάτων της επαρχίας Ελασσόνας

Προμηθεύς

Προμηθεύς, ήτοι Έρανιστής διαφόρων γνωμών και ιστοριών, εκδίδεται άπαξ του μηνός υπό Ζωσιμᾶ Έσφιγμενίτου. Βῶλος [1889-1902]

ΣΔΩΒ

Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Αθήνα

Τα Εκπαιδευτικά

Τριμηνιαίο περιοδικό εκπαιδευτικού και κοινωνικού προβληματισμού. Ὅργανο του εκπαιδευτικού συνδέσμου, Αθήνα

Τρικαλινά

Ετήσιο φιλολογικό, ιστορικό, λαογραφικό, λογοτεχνικό περιοδικό σύγγραμμα του Φιλολογικού Ιστορικού Λογοτεχνικού Συνδέσμου Τρικάλων (ΦΙΛΟΣ), Τρίκαλα

Φιλοσοφία

Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Φ.Τ.

Φιλολογικός Τηλέγραφος [εκδότης Δημήτριος Αλεξανδρίδης] Βιέννη 1817-1821

Πρακτικά Συνεδρίων - Συλλογικά έργα

Πρ. Αμπελακίων 1995

Α΄ Συνέδριο Αμπελακιώτικων Σπουδών 13-15 Αυγ. 1994. Πολιτιστικός Σύλλογος Αμπελακίων - Γεν. Γραμ. Νέας Γενιάς, [Λάρισα] 1996

Πρ. Αμπελώννα 1995

Δήμος Αμπελώννα, *Ο Αμπελώνας και η ιστορία του*, Πρακτικά του Ιστορικού Συνεδρίου 5-6 Νοεμ. 1994. Αμπελώνας 1995

Πρ. Βιβλίο 1982

ΚΝΕ/ΕΙΕ, *Το βιβλίο στις Προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του ΚΝΕ. Αθήνα 1982

Διασπορά 1996

Ο Ελληνισμός της Διασποράς (Βενετία, Βιέννη, Τεργέστη, Καλαβρία), Επτά Ημέρες Στ΄ (1996)

Ελληνισμός 1975

Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821) Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία. Η αναγέννηση του Ελληνισμού (1669-1821). ΙΕΕ τ.ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975

Ενθύμιον Τυρνάβου 1994

Δήμος Τυρνάβου, *Ενθύμιον χώρας Τυρνάβου* [επιμέλεια] Αλ. Ζούκας - Σ. Σδρόλια - Γ. Τουφεξής, Περιφερειακές εκδόσεις ΕΛΛΑ [Λάρισα] 1994

Επαναστάσεις 2000

Οι επαναστάσεις πριν την Επανάσταση. Εξεγέρσεις και απελευθερωτικοί οραματισμοί πριν από την Εθνεγερσία του 1821. [Σειρά τριάντα οχτώ μελετών από ιστορικούς ερευνητές και επιστήμονες. Δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ (7-8-2000 μέχρι 21-9-2000)]

Πρ. Επιστήμες 1997

ΚΝΕ/ΕΙΕ, *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Τροχαλία, Αθήνα 1997

Θεσσαλία 1966

[Περιοδική] επιθεώρηση ΗΩΣ, *Θεσσαλία*. περίοδος τρίτη έτος 9ο, αρ. 92-97, Αθήνα 1966

Θεσσαλία 1990

Θεσσαλία. Αρχαιολογία 34(1990)

Θεσσαλία 1996

Θεσσαλία (Βόλος, Πήλιο, Μετέωρα, Αμπελάκια), Επτά Ημέρες τ.Θ΄ (1996)

Θεσσαλία - Ήπειρος 1988

Ε.Π.Α, *Θεσσαλία - Ήπειρος* (Πήλιο, Τρίκαλα, Αμπελάκια, Μέτσοβο, Γιάννινα, Ζαγόρι, "Επίσημη" και παραδοσιακή αρχιτεκτονική), τ. 6ος, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα 1988

Πρ. Θεσ. Φιλόσοφοι 1998

Εταιρεία, ΙΕΘ, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου "Θεσσαλοί Φιλόσοφοι"*, Λάρισα - Τσαριτσάνη, Μάρτιος 1995, (επιμ. Γ. Καραγιάννης, Ι. Ηλιούδης). Έκδοση Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1998

Πρ. Κ. Οικονόμος 1998

Κοινότης Τσαριτσάνης, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων*, Πρακτικά Συνεδρίου, Τσαριτσάνη 25 Μαΐου 1996. Αθήναι 1998

Πρ. Κοζάνης 1999

Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμ. 1996. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 1996

Πρ. Λάρισα 1985

Δήμος Λάρισας, *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου*, Λάρισα - Παρελθόν και Μέλλον 26-28 Απριλίου 1985, Λάρισα 1985

Πρ. 1ου Λάρισας 1992

Όμιλος ΦΘΙ, *Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, 9-10 Μαρτίου 1991. Λάρισα 1992

Πρ. 2ου Λάρισας 1994

Όμιλος ΦΘΙ, *Σελίδες από την ιστορία της Λάρισας*, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, 20-21 Μαρτίου 1993. Λάρισα 1994

Πρ. 3ου Λάρισας 1997

Όμιλος ΦΘΙ, *Η Λάρισα και η περιοχή της, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, 8-9 Απριλίου 1995. Λάρισα 1997

Μια μέρα 1988

“Μια μέρα...”, δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας. [Κείμενα δεκαπέντε ιστορικών μελετητών] Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1988

Μορφαί Μαγνησίας 1973

Νομαρχία Μαγνησίας, *Μορφαί της Μαγνησίας*. Βόλος 1973

Πρ. Μαθηματικά

Πρακτικά ημερίδας, Οι Μαθηματικές Επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Αθήνα 10-11-1990, επιμέλεια Θ. Νικολαΐδης. Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Επιστημών και Τεχνολογίας - ΚΝΕ/ΕΙΕ

Πρ. Νίκαιας 1992

Όμιλος ΦΘΙ, *Νίκαια Λάρισας από την ιστορία της θεσσαλικής κληρονομιάς*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορικών Σπουδών της Νίκαιας (Λάρισα) 11 Απρ. 1992. Έκδοση Κοινότητας Νίκαιας 1994

Οικονομική δομή 1979

Οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄-ιθ΄ αι., εισαγωγή - επιλογή κειμένων: Σπύρος Ασδραχάς. Εκδοτικός οίκος “Μέλισσα”, Αθήνα 1979

Πρ. ΟΜΕΔ 1995

ΟΜΕΔ, *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά. Αθήνα 1995

Ορεινός χώρος 2000

Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί, επιμέλεια Β.Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης. Πλέθρον - Δήμος Κόνιτσας [2000]

Πρ. Τυρνάβου 1991

Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών, Τύρναβος 9-10 Σεπτ. 1990. Έκδοση Δήμου Τυρνάβου, Τύρναβος 1991

Πρ. Φυσικές Επιστήμες 1985

[Ένωση Ελλήνων Φυσικών - Παράρτημα Λάρισας], *Συνέδριο "Οι Φυσικές Επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία πριν την Επανάσταση"*. Πρακτικά - Απανθίσματα από βιβλία Φυσικών Επιστημών του Ελληνικού Διαφωτισμού. 22-23-24 Μαρτίου 85, Λάρισα - Αμπελάκια - Τύρναβος

Αυτοτελή έργα

Αβδάλη 1984

Αθαν. Αβδάλη, *Η "Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική" του Ιωάννου Πατούσα* (διδ. διατριβή), Βιβλ. Διονυσίου Ν. Καραβία, Αθήνα 1984.

Αβραμέα 1974

Α. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Συμβολή εις την ιστορικήν Γεωγραφίαν, Βιβλιοθήκη Σ. Σαρίπολου, Εν Αθήναις 1974

Αγγελομάτη 1997

Ελ. Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, *Ιερά λείψανα και οικονομικά προβλήματα. Η διάδοση της λατρείας του αγίου Βησσαρίων*, Τρικάλινά 17(1997), Τρίκαλα, σ.193-212

Αγγέλου 1975

Άλκης Αγγέλου, *Η εκπαίδευση. Ελληνισμός*, 1975, σ.306-328

Αγγέλου 1988

Α. Αγγέλου, *Των Φώτων, όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Ερμής, Αθήνα 1988

Αγγέλου 1995

Α. Αγγέλου, *Περί αγίων, εικόνων και θαυμάτων*, πρ. ΟΜΕΔ 1995, σ.59-85

Αγγέλου 1997

- A. Αγγέλου, *Το κρυφό Σχολειό, χρονικό ενός μύθου*. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1997
- Αγγέλου 1999
A. Αγγέλου, *Τα κίνητρα*, Πρώτη δοκιμή προσέγγισης στο θέμα. Ερανιστής 22(1999), σ.158-171
- Αγραφιώτης 1986
Δ. Αγραφιώτης (εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια), *I. Ο Αετόλοφος και το Βαθύρεμα της Αγιάς. II. Το χειρόγραφο του Θ. Χατζημιχάλη "Το Συμπόσιον του Σατράπου"*. ΘΗΜ 10(1986), σ.17-74
- Αδάμου 1990
Κοινότης Τσαριτσάνης, *Η Τσαριτσάνη*, επιμέλεια ύλης Γιάννης Αδάμου. Τσαριτσάνη 1990
- Αθανασόπουλος 1992
Θάνος Κ. Αθανασόπουλος, *ο Σοφαδίτης Δοσίθεος Παναγιωτίδης (1762-1842) Επίσκοπος Λιτζάς και Αγράφων*. ΘΗΜ 22(1992) σ.81-100
- Αναστασίου 1814
Απολογία Ιστορικοκριτική Συντεθείσα μέν Ἑλληνιστί ὑπό τινος Φιλογενοῦς Ἑλλήνος Ἐπεξεργασθεῖσα δέ εἰς τήν κοινήν διάλεκτον τῶν Ἑλλήνων, μετά τινων σημειωμάτων ὑπό τοῦ Ἀναστασίου Ἱερέως καί Οἰκονόμου τῶν Ἀμπελακίων, τῶν ἐπὶ τῶν θεσσαλικῶν Τεμπῶν κειμένων παρ'οὔ καί ἰδίᾳ δαπάνῃ ἐξεδόθη χάριν τῶν ὁμογενῶν. Διά ἐπιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου Ζακυνθίου. Ἐν Τριεστίῳ ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Γάσπρος Βάις, 1814
- Ανδρεάδης 1935
Δημοσθ. Ανδρεάδης, *Ο Τύρναβος στα πρώτα 25 ελεύθερα χρόνια του*. ΘΧ πανηγυρικός τόμος, Αθήνα 1935
- Αωνύμου 1806
Ἑλληνική Νομαρχία ἥτοι Λόγος Περί Ἐλευθερίας[...]Συντεθείς τε καί τύποις ἐκδωθεῖς ἰδίῳ ἀναλώμασι πρὸς ὠφέλειαν τῶν Ἑλλήνων παρὰ Ἀνονίμου τοῦ Ἑλλήνος, Ἐν Ἰταλίᾳ. 1806
- Αξελός 2000
Λουκάς Αξελός, *Η μακριά πορεία των Ελλήνων διαφωτιστών*. Ἀρδην 27-28 (2000-01), σ.30-32
- Αξενίδης 1947
Θεοδώρου Αξενίδου, *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία (Κοινωνική και πολιτική ιστορία) τ. Α΄ μέχρι της Μακεδονικής ηγεμονίας*. Τυπογραφείον Α. Σιδέρη, Αθήναι 1947
- Αποστολόπουλος 1989

Δ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία*, Αντιδράσεις στα 1798. Αθήνα 1989

Αποστολόπουλος 1995

Δ.Γ.Αποστολόπουλος, *Η Πολιτική και το Δίκαιο “μέσ’ από τα ερείπια”*. ΟΜΕΔ 1995 σ.29-40

Αποστολόπουλος 1995

Δ.Γ. Αποστολόπουλος, *Η πολιτική και το Δίκαιο “μέσ’ από τα ερείπια”*. πρ. ΟΜΕΔ 1995, σ.29-40

Αραβαντινός 1960

Π. Αραβαντινού, *Βιογραφική Συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, εισαγωγή επιμέλεια Κ.Θ. Δημαρά. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960

Αραβαντινός 1986

Παν. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ’ Έλλησιν* εισαγωγή-επιμέλεια Ε.Ι.Νικολαΐδου. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1986

Αρβανίτης χχ

Βασ. Αρβανίτου, *Η Εκπαίδευσις των Ελληνοπαίδων επί Τουρκοκρατίας* (έδρα σχολείων, διδάξαντες Διδάσκαλοι, μέθοδος Διδασκαλίας - ύλη Μαθημάτων). Αθήνα χ.χ.

Αργυροπούλου - Ταμπάκη 1983

Τα Ελληνικά Προεπαναστατικά περιοδικά, Ευρετήρια Γ’ “Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη 1811” “Ελληνικός Τηλέγραφος 1812-1836” “Φιλολογικός Τηλέγραφος” 1817-1821, επιμέλεια Ρ. Αργυρο-πούλου - Α. Ταμπάκη. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983

Αργυρίου 1980

Αστ. Αργυρίου, *Ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*. Λαογραφική Εταιρεία Λαρίσης, Λάρισα 1980

Αρσενίου 1984

Λαζ. Αρσενίου *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984

Ασδραχάς 1975

Σπυρ. Ασδραχάς, *Οικονομία, Ελληνισμός* 1975, σ.159-188

Ασδραχάς 1999

Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Βακαλόπουλος 1973

Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: τ.Δ΄-Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*. Θεσσαλονίκη 1973

Βακαλόπουλος 1974

Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: τ. Α΄ - Αρχές και η διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1974²

Βακαλόπουλος 1975

Απ. Βακαλόπουλος, *Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις*. Ελληνισμός 1975, σ.402-424

Βακαλόπουλος 1976

Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: τ.Β΄-Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*. Θεσσαλονίκη 1976²

Βαλέτας 1965

Γ. Βαλέτας *Η συμβολή της Θεσσαλίας στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*. ΧΘ πανηγυρική έκδοση 1965, σ.321-338

Βαμβάκος 1930/31/33/36

Σωκρ. Βαμβάκου, *Θεσσαλικόν Ηρώον*. ΘΧ 1(1930)σ.57-79, 2(1931)σ.185-193, 4(1933)σ.185-211, 5(1936)σ.148-163

Βαρβούνης 1995

Μ. Βαρβούνης, *Ενοριακά αρχεία και θρησκευτική συμπεριφορά. Η περίπτωση του κώδικα του Αχ. Αχιλλίου της Λάρισας*. Πρ. 3ου Λάρισας, σ.269-288

Βαρβούνης 1993

Μαν. Βαρβούνης, *Τυρναβίτικα Μελετήματα. Ιστορικές παραδόσεις του Τυρνάβου - Ο Αχ. Τζάρτζανος και τα θεσσαλικά δημοτικά τραγούδια*. ΘΗΜ 24(1993), σ.65-84

Βέης 1973

Ν. Βέη, *Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θεπταλός και το χρυσόβουλον Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*. ΘΕ 1(1973), σ.12-17

Βέλκος 1980

Γρ. Βέλκος, *Η επισκοπή Δομενίκου και Ελασσώνος* εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ελασσόνας, Ελασσόνα 1980

Βέλκος 1983

Γρ. Βέλκος, *Αργύριος Παπαρίζος(1764-1851) Ο μεγάλος Σελισιώτης Διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1983

Βέλκος 1992

Γρ. Βέλκος, *Πνευματικές και εκπαιδευτικές σχέσεις μεταξύ της Βορ. Θεσσαλίας και της Δυτ. Μακεδονίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (18ος - 19ος)*, πρ. 1ου Λάρισας, σ.225-236

Βέλκος 1994

Γρ. Βέλκος, *Ο αρχαιότερος κώδικας της μονής της Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας*, μεταγραφή-σχόλια-παρουσίαση Γρηγ. Βέλκος. Έκδοση Ιεράς μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας, Ελασσόνα 1994

Βλαχάκης 1997

Γ. Βλαχάκης, *Η άλλη άποψη: Η "Επιτομή Φυσικής Ακροάσεως" του Σέργιου Μακράιου*. Πρ. Φυσικές Επιστήμες, σ.249-260

Βλάχος 1974

Νικ. Βλάχου, *Θεσσαλοί Γιατροί (ΙΖ-ΙΘ αι.)*. ΑΘΜ 3(1974), σ.7-74

Βουρβέρης 1973

Κ. Βουρβέρης, *Γρηγόριος Κωνσταντάς*, Μορφαί Μαγνησίας. 1973 σ.41-66

Βρανούσης 1963

Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*. ΣΔΩΒ, Αθήναι 1963

Βρανούσης 1975

Λέανδρος Βρανούσης, *Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις. Ελληνισμός 1975*, σ.433-451

Γαλερίδης 1995

Ομάδα εργασίας: Αντ. Γαλερίδης, Κ. Σπανός, Κ. Μακρής, Γ. Πυργιώτης, Βασ. Παπαγεωργίου, Β. Κάλφα, *Τα πέτρινα γεφύρια της Θεσσαλίας*, εισαγωγή - παράρτημα Α. Γαλερίδης, Τ.Ε.Ε Τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας, Αθήνα 1995

Γαλλής 1991

Κ. Γαλλής, *Σύντομο χρονικό των αρχαιολογικών ερευνών σε προϊστορικές θέσεις της περιοχής Τυρνάβου*. Πρ. Τυρνάβου, σ.11-20

Γεδεών 1976

Μανουήλ Γεδεών *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα* εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου - Φιλ. Ηλίου. Ερμής, Αθήνα 1976

Γεδεών 1996

Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Φιλολογική επιμέλεια Ν. Φορόπουλου, ΣΔΩΒ, Αθήνα 1996

Γεωργιάδης 1995

Νικ. Γεωργιάδου, *Θεσσαλία*, περιφερειακές εκδόσεις “έλλα”. Λάρισα 1995 [ανατύπωση του 1880]

Γεωργίου Μιχαήλ 1809

Άποθήκη τῶν Παίδων εἰς μεταχείρισιν τῶν Μανθανόντων, τήν Κοινήν Γραικικήν Γλῶσσαν ἐκ διαφορῶν Βιβλίων ἄλλων Γλωσσῶν[...] ὑπό Μιχαήλ Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἀμπελακίων τύποις δ’ἐκδοθεῖσα δαπάνη ἰδίᾳ. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐν Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδιώτου, 1809

Γιαννούλης 1979

Ν.Κ. Γιαννούλης, *Θεσσαλοί Αγωνιστές του 1821*, αρχειακό υλικό ΘΧ 12(1979), Αθήνα

Γιαννούλης 1980

Ν. Γιαννούλης, *Κώδικα Τρίκκης*, Αθήνα 1980

Γιαννόπουλος 1975Α

Ι. Γιαννόπουλος, *Η παρακμή του οθωμανικού κράτους - η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα*. Ελληνισμός 1975, σ.98-110

Γιαννόπουλος 1975 Β

Ι. Γιαννόπουλος, *Κοινότητες*. Ελληνισμός 1975, σ.134-143

Γκούμας 1983

Ελ. Γκούμας, *Η παιδεία στο Λιβάδι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*. ΘΗΜ 5(1983), σ.77-80

Γλαβίνας 1981

Απ. Γλαβίνας, *Ο επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος Μιχαήλ*, περιοδικό Γρηγόριος ο Παλαμάς τ. 681(1981), Θεσσαλονίκη σ.159-177

Γλυκοφρύδη 1999

Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, *Ηθικό κάλλος και “ωραία ψυχή” στο νεοελληνικό Διαφωτισμό, Απόπειρα μιας νέας ανάγνωσης της νεοελληνικής αισθητικής*. Πρ. Κοζάνης, σ.59-79

Γοβδελάς 2000

Δημητρίου Γοβδελά, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά τους Ανατολίτες συγγραφείς*, μετάφραση Μαρία Τίλιου. Περιφερειακές εκδόσεις “έλλα”, Λάρισα 2000

Γόνης 1998

Δημ. Γόνης, *Η νεοελληνική μετάφραση της “Κατηχήσεως” του Μόσχα Πλάτωνος και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος*, Πρ. Κ.Οικονόμος, σ.103-164

Γουλούλης 1991

Στ. Γουλούλης, *Αντωνίου Λαρίσης Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό Λαρίσης*, προλεγόμενα - κείμενο - μετάφραση. Λάρισα 1991

Γουργιώτη 1997

Λένα Γουργιώτη, *Βιοτεχνιών συνέχειες - Τα σταμπωτά Τυρνάβου*, Τα Ελληνικά Σταμπωτά 18ος - 20ός αιώνας. Λαογραφικό - Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Αθήνα 1997, σ.86-117

Γουργιώτης 1991

Γ. Γουργιώτης, *Τα βυζαντινά κεραμικά του Τυρνάβου και η κεραμική παράδοση*. Πρ. Τυρνάβου, σ.55-62

Δαλαμπύρας 1967

Στεφ. Δαλαμπύρας, *Επιγραφαί των Βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Τυρνάβου*, [δακτυλογραφημένη έκδοση]. Λάρισα 1967

Δαλαμπύρας 1980

Στ. Δαλαμπύρας, *Επισκοπικός κατάλογος της επισκοπής Πλαταμώνος και Λυκοστομίου*. Περραιβία 39-40(1980) σ.818-822

Δαπόντες 1997

Καيسάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, επιμέλεια - εισαγωγή Α. Αγγέλου, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1997

Δερτιλής 1995

Γ.Β. Δερτιλής, *“Φαντασία πιθανή”*: Ιστορία, απροσδιοριστία και προβλεψιμότητα. ΟΜΕΔ 1995 σ.594-640

Δημαράς 1980

Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Ερμής, Αθήνα 1980²

Δημαράς 1992

Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φρονήματα, Α΄. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*. Πορεία, Αθήνα 1992

Δημητρακόπουλος 1984

Φ. Δημητρακόπουλος, *Αρσένιος Ελασσόνας Βίος και έργο (1550-1626)*. ΙΜΑ ΓΟ, Αθήνα 1984

Διζικιρίκης

Γ. Διζικιρίκης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821*. Αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας. Φιλιππότης, Αθήνα 1984

Δρόσος 1999

Αρχιμ. Νεκταρίου Δρόσου, *Αγιορείται Οσιομάρτυρες Ιεράς Μητροπόλεως Λαρίσης*, διπλωματική εργασία. Εκδόσεις Φύλλα, Αθήνα 1999

Επενεκίδης 1978

Πολ. Επενεκίδης, *Θεσσαλοί εμποριοβιοτέχνες στη Βιέννη της Εσπερίας το 1766*. Πανθεσ. Γράμματα 28-29 (1978), σ.343-346

Ευαγγελίδης 1936

Τρ. Ευαγγελίδου, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ.Α και Β. [1936], Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία (ανατύπωση με ευρετήριο Κ. Λάππας). Αθήνα 1972²

Ευστρατιάδης 1927

Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο Καμπανίας Θεόφιλος*. ΗΧ Β΄(1927), σ.425-438

Ζαβίρας 1972

Γεωρ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, [χρόνος συγγραφής 1790-1804. α΄ έκδοση 1782], επιμέλεια - εισαγωγή - ευρετήριο Τ. Γριτσόπουλος. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1972 (ανατύπωση)

Ηλιού 1975

Φ. Ηλιού, *Βιβλία με συνδρομητές: Τα χρόνια του διαφωτισμού (1749-1821)*. Ερανιστής 12(1975) σ.101-179, Ερανιστής 16(1980) σ.285-295

Ηλιού 1995

Φ. Ηλιού, *Πόθος μαρτυρίου: από τις αβεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μ. Γεδεών, Συμβολή στην ιστορία των νεομαρτύρων*. Τα Ιστορικά 23(1995) σ.267-284.

Ηλιού 1997

Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία - Φυλλάδια, τ.πρώτος 1801-1818*. Βιβλιολογικό Εργαστήρι - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1997

Ηλιούδης 1995

Ι. Ηλιούδης, *Στεφάνου Τζιγαρά, Συνεπτυγμένη Λογική*. ΓΑΚ - Αρχαία Ν. Λάρισας, Λάρισα 1995

Ηλιούδης 1998

Ι. Ηλιούδης, *Μαθήματα Φιλοσοφίας στη σχολή του Τυρνάβου (τέλη 17ου - αρχές 19ου αι.)*. Πρ. Θεσ. Φιλόσοφοι, σ.119-125

Θωμάς 1990

Γ. Θωμάς, *Το μπουρανί του Τυρνάβου*. ΘΗΜ 18(1990), σ.33-39

Θωμάς 1991

Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατολικής Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά, ένα χειρόγραφο του 1838*. Βόλος 1991.

Ζαφείρης 1998

Χρ. Ζαφείρης, *Βαλκάνιος Πραγματευτής, οδοιπορικό μνήμης σε ελληνικές κοινότητες και παροικίες*. Εξάντας, Αθήνα 1998

Ζδάνης 1995

Ν. Ζδάνης, *Απόδημοι Έλληνες στην Αυστρία και Σερβία από την περιοχή της Λάρισας (1750-1850)*. Πρ. 3ο Λάρισας σ.201-224

Καλαντζής 1971

Κ. Καλατζής, *Η παιδεία και τα γράμματα στο Πήλιο κατά τα χρόνια της σκλαβιάς*. ΘΧ. 10(1971), σ.169-186

Καλαντζής 1973

Κ. Καλαντζής, *Στέφανος Κομμητάς*. Μορφαί Μαγνησίας σ.147-158

Καλινδέρης 1973

Μιχ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*, Εκκλησιαστικά εκδόσεις, Εν Αθήναις 1973

Καμηλάρης 1897

Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, Βιογραφίαι - Λόγοι - Ἐπιστολαί μετά περιγραφῆς των Μηλεῶν και τῆς Σχολῆς αὐτῶν. Ἐκδιδόνενα υπό Ρήγα Ν. Καμηλᾶρι. Ἐν Ἀθήναις ἐκ του τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου 1897

Καρακίτσου 1998

Ελ. Καρακίτσου, *Λόγιοι και προσωπικότητες του 16ου-18ου αι. από το Μυρόφυλλο Τρικάλων*. Πρ. Θεσ. Φιλόσοφοι, σ.411-454

Καραμπερόπουλος 1999

Δ. Καραμπερόπουλος, *Ο επαναστάτης Ρήγας και η ορθόδοξη πίστη*. ΘΗΜ 36(1999), σ.313-320

Καρανάσιος 1999

Χαρ. Καρανάσιος, *Η Σχολή της Κοζάνης κατά τον 18ο αι. βάσει χειρογράφων, εγγράφων και εντύπων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης*. Πρ. Κοζάνης 1999, σ.143-179

Καράς 1977

Γιάννη Καρά, *Οι φυσικές θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*. Gutenberg, Αθήνα 1977

Καράς 1977

Γ. Καρά, *Καΐρης - Κούμας, Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*. Gutenberg, Αθήνα 1977

Καράς 1984

Γ. Καρά, *Στοιχεία της επιστημονικής ευρωπαϊκής σκέψης στο θεσσαλικό χώρο κατά τον προεπαναστατικό αιώνα*. ΘΧ 15(1984), σ.339-349

Καράς 1985

Η επιστημονική σκέψη, η σκέψη των φυσικών επιστημών στο θεσσαλικό χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η περίπτωση του Στέφανου Δούγκα. Πρ. Φυσικές Επιστήμες, σ.17-27

Καράς 1993

Γιάννης Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης - Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας.* Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης “Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα”, Αθήνα 1993

Καράς 1992/93/94

Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία χειρόγραφα και έντυπα τ. Α΄ Τα Μαθηματικά 1992, τ. Β΄ Επιστήμες της Φύσης 1993, τ. Γ΄ Επιστήμες της Ζωής 1994.* Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα

Καράς 1999

Γ. Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης, από την παραδοσιακή στη νεώτερη επιστημονική σκέψη.* ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1999

Καραφύλλης 1991

Γρ. Καραφύλλης, *Η δυναμική της ελληνικότητας του Τυρνάβου κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.* Πρ. Τυρνάβου, σ.169-174

Καραφύλλης 1994

Γρ. Καραφύλλης, *Η έκθεση του Ευγενίου Βούλγαρη “Περί συστήματος του παντός” ως μέθοδος κοσμογνωσίας των μαθητιώντων.* Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε, Ιωάννινα 1994, σ. 73-108

Καραφύλλης 1998

Γρ. Καραφύλλης, *Στέφανος Κομμητάς - Θεόκλητος Φαρμακίδης Γλωσσική και φιλοσοφική οπτική στον ύστερο / νεοελληνικό διαφωτισμό.* Πρ. Θεσ. Φιλόσοφοι, σ.350-379

Καραφύλλης 1999

Γρ. Καραφύλλης, *Η έννοια του φωτός και του φωτισμού στη φιλοσοφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.* Πρ. Κοζάνης 1999, σ.207-230

Καρδάσης 1989

Βασ. Καρδάσης, *Έλληνες Ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861.* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989

Καρύδης 1997

Δημ. Καρύδης, *Πόλη και χωριό στην πρώιμη τουρκοκρατία.* Αρχαιολογία 65(1997), σ.9-16.

Κασομούλης 1997

Ν. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία του αρματωλισμού*. Εισαγωγή - σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννης. [Γράφτηκε στα 1840 περίπου - α' έκδοση Α' τόμου 1939-40] φωτοτ. ανατύπωση Χαρίσης - Δημιουργία, Αθήνα 1997

Καταρτζής 1999

Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, εκδότης Κ.Θ. Δημαράς [α' έκδοση 1966]. Ερμής, Αθήνα 1999

Κατσάνης 1997

Ν. Κατσάνης, *Η τύχη της γραμμικής προοπτικής στη νεοελληνική παιδεία*. Πρ. Επιστήμες σ. 289-306

Κεφαλληναίου 1995

Ευγενία Κεφαλληναίου, *Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771-1981*. Παρασκήνιο, Αθήνα 1995

Κίζης 1988

Γ. Κίζης, *“Επίσημη” και παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Η επιρροή του Κέντρου στην επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Θεσσαλία - Ήπειρος*. ΕΠΑ 1998, σ.230-269

Κιτρομηλίδης 1985

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1985

Κιτρομηλίδης 1996

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1996

Κοδρικάς 1818

Μελέτη τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου παρὰ Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κορδικᾶ τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, πρώην Μεγάλου Γραμματικοῦ τῆς Αὐθεντείας Βλαχίας καί Μολδαυίας. Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῶν Εὐγενῶν καὶ Φιλογενῶν Κυρίων Ἀλεξάνδρου Πατρινοῦ Ἀδελφῶν Ποστολάκα [...] τ. Α΄. Ἐν Παρισίῳ ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ι.Μ. Ἐβεράτου ΑΩΙΗ

Κόκκινος 1998

Γ. Κόκκινος, *Από την Ιστορία στις Ιστορίες*, Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998

Κονδύλης 1988

Παναγ. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και οι φιλοσοφικές ιδέες*. Θεμέλιο, Αθήνα 1988

Κοντοβάς 1991

Β. Κοντοβάς, *Ο ιστορικός χώρος και η δράση του Αμφιλόχιου Παρασκευά*. Πρ. Τυρνάβου, σ.185-196

Κοντογιάννης 1906

Παντελής Κοντογιάννης, *Διονύσιος Καλλιάρχης. περιοδικό* Αθηνά τ. ΙΗ΄(1906) Αθήνα, σ.145-196

Κοντογιάννης χ.χ.

Παντ. Κοντογιάννη, *Ιστορικά Διηγήσεις*. ΣΔΩΒ, Αθήνα χ.χ

Κοραής 1833

Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του* [Παρίσι 1833], πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1986

Κορδάτος 1960

Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*. Εκδόσεις 20ός αιώνας, Αθήνα 1960

Κουγέας 1947

Σωκρ. Κουγέας, *Θεσσαλός Σηλοκόπας προ εκατόν είκοσι πέντε ετών*. ΑΕ(1945-47), σ. 98-115

Κουγέας 1959

Σωκρ. Κουγέας, *Τυρναβίτες πνευματικοί πρόγονοι του Αχιλλέως Τζαρτζάνου* ΘΧ 27-8(1959), σ.355-370

Κούμας 1807

Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών καί Φυσικών Πραγματειών, Έκ διαφόρων Συγγραφέων συλλεχθεισών υπό Κ.Μ. Κούμα Λαρισσαίου, τόμος Πρώτος [...] Έν Βιέννη της Αυστρίας Έκ τοῦ Τυπογραφείου Γεωργίου Βενδώτου ΑΩΖ

Κούμας 1812

Σύνοψις Φυσικῆς εἰς χρῆσιν τῶν πρωτοπείρων μαθητῶν του, Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου. Υπό Κ. Μ. Κούμα, Διά δαπάνης τοῦ κυρίου Ἰωάννου Ἀλφιέρου, Ἐν Βιέννη τῆς Αυστρίας, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰ. Β. Σβεκίου. 1812 [Επανέκδοση από Μακεδονικές Εκδόσεις και Ένωση Ελλήνων Φυσικῶν, Αθήνα 1999 Πρόλογος Γ. Καρας: Ο Κωνσταντίνος Κούμας και η φυσική σκέψη του καιρού του]

Κούμας 1818Α

Κ. Κούμα *Επιστολή Προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον* (“Σύνταγμα Φιλοσοφίας”, τ. Α΄, Βιέννη 1818,) σ. γ΄ - ξ β΄). Προλεγόμενα, ερμηνευτικό υπόμνημα και ευρετήρια Ν. Ψημμένου. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1980

Κούμας 1818Β

Σύνοψις τς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, Συγγραφεῖσα μὲν Γερμανιστί ὑπὸ Βιλ. Γοτλ. Τενεμάννου, Μεταφρασθεῖσα δέ εἰς χρῆσιν τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου ὑπὸ Κ.Μ.Κούμα. Ἐκδοθεῖσα δέ διὰ φιλοτίμῳ δαπάνης Π.Νικολίδου Σμυρναίου. Ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας, Ἐκ Τυπογραφίας Ἰωάννου Βαρθ. Τεσεβεκίου. ΑΩΙΗ΄

Κούμας 1818Γ

Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ.Μ.Κούμα, Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καί Διδασκάλου τῶν Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν, τ.Β [...] Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάννου Βαρθ. Τεσεβεκίου. ΑΩΙΗ

Κούμας 1831Α

Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι καί τά νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπό Κ.Μ.Κούμα τ.Ζ' Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀντωνίου Αὐκούλου 1831

Κούμας 1831Β

Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι καί τά νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπό Κ.Μ.Κούμα τ.Η' Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀντωνίου Αὐκούλου 1831

Κούμας 1832

Κ. Κούμα, *Οἱ Ἕλληνες, Διαφωτισμός - Επανάσταση* (*Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων* τ. ΙΒ' Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. 1832 σ. 518-677, 736-744). Ανατύπωση με ευρετήριο. Βιβλιοπωλεῖο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1978

Κουρίλας 1954

Ευλ. Κουρίλα, *Αναστάσιος ἱερεὺς Παπαβασιλόπουλος ὁ Ἰωαννίτης, καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία του*. ΗΕ τ.Γ'(1954) σσ.765-1078, 1092-1042 καὶ 1148-1152

Κούρκουλας 1971

Κων. Κούρκουλα *Λεύκωμα Διδασκάλων του Γένους* (Ανθολόγιον ἐκ τῶν διδασκῶν τους), ΟΕΔΒ, Αθήνα 1971

Κουρμαντζή 1991

Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Ἡ ἐκπαίδευση στα Γιάννενα καὶ οἱ ἰδεολογίες της: Οἱ “Νεωτερικὲς” Σχολές καὶ οἱ Σχολές Μπαλάνων καὶ Ψαλίδας (1645-1820)*. Δωδώνη τ.Κ'(1991), σ.101-119

Κράνης 1991

Δ. Κράνη, *Ἡ πνευματικὴ δράση τῶν Ελλήνων τῆς Ουγγαρίας καὶ εἰδικότερα τῶν Μακεδόνων κατὰ τὴν περίοδο 1600-1880*. Ελευθέρη σκέψις, 1991

Κρομμύδης 1808

Διατριβὴ ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐνεστώσης κοινῆς ἡμῶν γλώσσης τοῦ Γ.[εωργίου] Κ.[ρομμύδη]. Προτροπὴ ἐλλογίμων κ(αί)

φιλογενῶν ἀνδρῶν, τύποις αὐτήν ἐκδοθῆναι, συγκαταθεμένου διό καί
ἐξεδόθη ἰδίᾳ αὐτοῦ δαπάνῃ ἐπὶ τῷ διανамεθῆναι δωρεὰν τοῖς ποθοῦσι
τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, ὅσον οἶον τε, τὴν διόρθωσιν. Ἐν Μόσχᾳ.
Ἐν τῷ τῆς Κοινότητος Τυπογραφείῳ. 1808

Κωνσταντίνου 1757

*Θησαυρός τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἥγουν Λεξικόν τετραγλωσσον
περιέχον δηλαδή τς τέσσερας ταύτας διαλέκτους ἑλληνικὴν, πεζὴν
ἥτοι ἀπλὴν Ρωμαϊκὴν, Λατινικὴν καὶ Ἰταλικὴν τ.Α' φιλοπονηθέν [...]
Γεωργίου Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων. Ἐνετίῃσι ἀποξ' παρὰ
Ἀντωνίῳ Βόρτολι*

Λαδᾶς - Χατζηδῆμος 1970

*Γ. Λαδᾶ - Αθ. Χατζηδῆμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία των ἐτῶν
1791-1795. Αθήνα 1970*

Λαδᾶς - Χατζηδῆμος 1973

*Γ. Λαδᾶ - Αθ. Χατζηδῆμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία των ἐτῶν
1796-1799. Αθήνα 1973*

Λαῖος 1965

*Γεώρ. Λαῖου, Τρεῖς Θεσσαλοί τῆς Βιέννης. ΘΧ πανηγυρικός
τόμος(1965), σ.770-776*

Λαῖου 1979

*Αγ. Λαῖου, Ἡ βασιλεία του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου. Ι.Ι.Ε.
τ.Θ' 1979, σ.137-151*

Λάμπρου 1990

*Μιχ. Λάμπρου, Τα μὴ στοιχειώδη μαθηματικά κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς
Τουρκοκρατίας (Ἡ περίπτωση του Νικηφόρου Θεοτόκη). Πρ.
Μαθηματικά, σ.9-27*

Λαφαζάνης 1993

*Μιχ. Λαφαζάνης, Ὁ Τυρναβίτης δάσκαλος Δημοσθένης Ανδρεάδης
καὶ τα ἀναγνωστικά του (1869-1952), πρόλογος Χρ. Τσολάκης.
Λάρισα 1993*

Λαφαζάνης 1994Α

*Μ. Λαφαζάνης, Ἐξι ἀνέκδοτες ἐπιστολές του Κ. Κούμα πρὸς τον
Ιωάννη Πέζαρο (1798-1801). Πρ. 2ου Λάρισας, σ.135-154*

Λαφαζάνης 1994Β

*Μ. Λαφαζάνης, Οχτώ ἐπιστολές λογίων πρὸς τον Τυρναβίτη
δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο. ΘΗΜ 25(1994), σ.79-96*

Λαφαζάνης 1994Γ

*Μ. Λαφαζάνης, Ἐννιά ἐπιστολές λογίων πρὸς τον Τυρναβίτη
δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο 1777-1786. ΘΗΜ 26(1994), σ.113-132*

Λαφαζάνης 1995Α

Μ. Λαφαζάνης, *Τέσσερες επιστολές λογίων προς τον Τυρναβίτη δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο και ένα σχέδιο συμβιβασμού Τυρναβιτών εμπόρων 1784-1805*. ΘΗΜ 27(1995), σ.177-192

Λαφαζάνης 1995Β

Μιχ. Λαφαζάνης, *Παιδικά παιχνίδια του Τυρνάβου*. ΘΗΜ 28(1995), σ.141-143

Λαφαζάνης 1996

Μ. Λαφαζάνης, *Έξι επιστολές λογίων προς τον Τυρναβίτη δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο (1783-1786)*. ΘΗΜ 29(1996), σ.19-32

Λαφαζάνης 1997Α΄

Μ. Λαφαζάνης, *Πέντε ανέκδοτες επιστολές επισκόπων προς τον Ι. Πέζαρο*. Πρ. 3ου Λάρισας, σ.109-118

Λαφαζάνης 1997Β΄

Μ. Λαφαζάνης, *Πέντε επιστολές λογίων προς τον Τυρναβίτη δάσκαλο Ι. Πέζαρο (1786-1790)*. ΘΗΜ 32(1997), σ.3-16

Λαφαζάνης 1998Α

Μ. Λαφαζάνης, *Τέσσερες επιστολές του ιεροδιακόνου Μακαρίου προς τον Ιωάννη Πέζαρο (1786-1790)*. ΘΗΜ 33 (1998), σ.379-392

Λαφαζάνης 1998Β

Μ. Λαφαζάνης, *Η πνευματική κίνηση της Τσαριτσάνης γύρω στα 1800*. ΘΗΜ 34(1998), σ.201-208

Λεγράνδ 1996

Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων [...] υπό Αιμιλίου Λεγράνδ μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Λάμπρου [...]. Αθήνησιν 1891. [επανέκδοση]. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών Βελεστίνου Ρήγα, Αθήνα 1996

Λεονάρδος 1992

Ι. Αν. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία* [α΄ έκδοση Πέστη 1836], εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Κ.Σπανός. Θεσσαλός, Λάρισα 1992

Λιούφης 1924

Παναγ. Λιούφη, *Ιστορία της Κοζάνης*. Εν Αθήναις 1924 Τύποις Ι. Βάρτσου [ανατύπωση 1994]

Λουκάτος 1975

Δημ. Λουκάτος, *Λαϊκός Βίος*, Ελληνισμός 1975, σ.273-284

Μάγνης 1860

Περιήγησις ἢ Τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Θεσσαλικῆς Μαγνησίας [...] συγγραφεῖσα ὑπὸ Νικολάου Ι. Μάγνητος 1860, επανέκδοση Βιβλιοτ. Διονυσίου Ν. Καραβία 1985

Μακρίδης 1994

Β. Μακρίδης, *Η Αμερική ως θεολογικό πρόβλημα στην περίοδο του (Νεο)ελληνικού Διαφωτισμού*. Εωα και Εσπερία 2(1994-1996), σ.9-68

Μακρίδης 1995Α

Β. Μακρίδης, *Το πρόβλημα των αντιπόδων στην προεπαναστατική Ελλάδα*. Ιστοριογεωγραφικά 5 (1995), σ. 9-49

Μακρίδης 1995Β

Β. Μακρίδης *Η υποδοχή του αερόστατου στην προεπαναστατική Ελλάδα*. Νεύσις 2(1995), σ.91-116

Μακρίδης 1996/97

Βασ. Μακρίδης, *Η φυγή του Ευγένιου Βούλγαρη από την Αθωνιάδα*. Μια μαρτυρία του Αθ. Πάριου στις αρχές του 19ου αι., το ιστορικό της πλαίσιο και η σημασία της. Ίστωρ 9(1996), σ.87-108 και 10(1997) σ.139-183

Μακρίδης 1997

Βασ. Μακρίδης, *Επιστημονική επανάσταση και ορθόδοξη Ανατολή*. Πρ. Επιστήμες, σ.61-94

Μακρίδης 1998Α

Βασ. Μακρίδης, *Ορθόδοξη Εκκλησία και φορείς του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, Ιδιαιτερότητες μιας σχέσης*. Ανάπτυπο εκ της “Κληρονομιάς” 29(1997) Ίδρυμα Πατερικών Μελετών. Θεσσαλονίκη 1998

Μακρίδης 1998Β

Βασ. Μακρίδης. *Η Ορθοδοξία ως μηχανισμός άμυνας και αντιστάθμισης έναντι των προόδων της Δύσης κατά την Τουρκοκρατία. Οι ευρωπαϊκές παράμετροι της Νεοελληνικής σκέψης*. Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα 1998, σ.3-30

Μακρίδης 1999

Β. Μακρίδης, *Το παλαιότερο γνωστό βενετικό Ημερολόγιο*. Ερανιστής 22(1999), σ.254-257

Μανδρίκας 1992

Αχιλ. Μανδρίκας “*Κρυφό Σχολειό*” “*μύθος ή πραγματικότητα*”. Καλέντης, Αθήνα 1992

Μαραζόπουλος 1996

Χρ. Μαραζόπουλος, *Η “Εισαγωγή Λογικής” του Γεωργίου Σουγδουρή*. Δωδώνη ΚΕ’(1996), σ.21-28

Μέγας 1940

Γ. Μέγας, *Θεσσαλικά Οικήσεις*. Σειρά εκδόσεων Υφυπουργείου
Ανοικοδομήσεως αρ. 4, Αθήνα 1946

Μεγδάνης 1819

Άγγελία Περί του κατ'ἔτος κοινού Μνημοσύνου ὑπέρ τῶν
Συνδρομητῶν τῶν ἐν Κοζάνη Σχολείων, Ἑλληνικοῦ τε καί Κοινοῦ,
περί τῆς Ἐξετάσεως τῶν Μαθητῶν ἐν ἔτει 1819, κατὰ Μῆνα
Φεβρουάριον. Περί τῆς Ἀρχῆς, Προόδου, καί τῆς νῦν Καταστάσεως
τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, καί τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ καιροῦς
χρηματισάντων Διδασκάλων, καί τῶν ἐξ αὐτῆς ἐπί Παιδείᾳ
ἀναφανέντων Ἐγχωρίων τε καί Ξένων. Λόγος ἐκφωνηθεὶς
ἐπ'Ἐκκλησίᾳς ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου ἐν ἱεῦσι Χαρισίου τοῦ
Μεγδάνου, ἐν ἡ ἡμέρᾳ τοῦ κοινού μνημοσύνου 16 Φεβρουαρίου
1819, ὑπέρ τῶν Συνδρομητῶν τῶν ἐν Κοζάνη Σολείων

Μελετιάδης 1993

Χ.Ν. Μελετιάδης *Δάσκαλοι και σχολικά βιβλία κατά το Νεοελληνικό
Διαφωτισμό*. Εκπαιδευτικά 29-30(1993), σ.83-91

Μεταλληνός 1988

Γεωργ. Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία, οι Έλληνες στην οθωμανική
αυτοκρατορία*. Ακρίτας, Αθήνα 1988

Μηλιώνης 1990/91

ιερ. Αθ. Μηλιώνης, *Η Γούρα της Όθρυος κατά την περίοδο
1742-1855 με βάση έγγραφα της εποχής*. ΘΗΜ 18(1990),
σ.184-204 και ΘΗΜ 19(1991), σ.184-207

Μιχαηλάρης 1997

Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός, Η προσαρμογή μιας ποινής στις
αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1997

Μοισιόδαξ 1992

Ιωσήπου του Μοισιόδακος, Απολογία, μέρος πρώτον. Επιμέλεια
Άλκης Αγγέλου. Ερμής, Αθήνα 1992

Μοισιόδαξ 1998

*Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Πραγματεία περί παίδων Αγωγής ή
Παιδαγωγία*, επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις Γρηγ.
Καραφύλλης. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης, Κοζάνη
1998

Μότσιου 1998

Χρ. Μότσιου, *Ο Άνθιμος Γαζής και η προσφορά του στην παιδεία
κατά την Τουρκοκρατία*. Πρ. Θεσ. Φιλόσοφοι, σ.323-338

Μουγογιάννης 1973

Γιάννης Μουγογιάννης, *Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλία πριν το 1821*. Α.Θ.Μ. τ.Β΄(1973), σ.201-212

Μουγογιάννης 1973

Ι. Μουγογιάννη, *Άνθιμος Γαζής*. Μορφαί Μαγνησίας 1973, σ.67-114

Μουγογιάννης 1983

Γ. Μουγογιάννης, *Η παιδεία στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία*. ΘΗΜ 5 (1983), σ. 49-64

Μπουντιούκος 1999

Γ. Μπουντιούκος, *Σχόλια για την Απογραφική Έκθεση του Μεσημβρινού Μέρους της Μακεδονίας, του Χαρίσου Μεγδάνη*. Πρ. Κοζάνη 1999, σ.305-318.

Νημάς 1995

Θεοδ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*. Αφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1995

Νεράτζη 1995

Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, *Η εικόνα της Θεσσαλίας το Α΄ μισό του 14ου αιώνα*. Πρ. 3ο Λάρισας, σ.97-110

Νικολαΐδου 1980

Ελ. Νικολαΐδου, *Η συμβολή στην Ιστορία τεσσάρων Ελληνικών Κοινοτήτων της Αυστροουγγαρίας (Zemun Novisad, Orsona, Temesvar)*. Δωδώνη Θ΄(1980), σ.323-373

Νικολόπουλος 1998

Ηλίας Νικολόπουλος, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία - Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικο-οικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*. Κάλβος, Αθήνα 1988

Νιτσιάκος 1991

Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*. Οδυσσέας, Αθήνα 1991

Νιτσιάκος 1994

Βασ. Νιτσιάκος, *Από τα "Κονιαροχώρια" στις σύγχρονες Κοινότητες της περιοχής Αμπελώνα*. Πρ. Αμπελώνα, σ. 37-50

Νιτσιάκος 1997

Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1997

Νιτσιάκος 1998

Νομός Ιωαννίνων, Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία. Γενική επιμέλεια Βασ. Νιτσιάκος, έρευνα-κείμενα Β. Νιτσιάκος, Μ.

Αράπογλου, Κ. Καρανάτσης. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1998

Νούτσος 1981

Παν. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*. Κέδρος, Αθήνα 1981

Ντάμπλιας 1996

Χρ. Ντάμπλιας, *Τα παλαιύττα της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Λάρισας (1513-1863)*. Λάρισα 1996

Ντρογκούλης 1985

Γ. Ντρογκούλης, *Οι συντεχνίες στη Λάρισα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας - ανέκδοτα έγγραφα για τις οικονομικές και κοινωνικές δομές στην περιοχή*. Πρ. Λάρισα, σ.241-322

Ντρογκούλης 1991

Γ. Ντρογκούλης, *Ο Τύρναβος και η περιοχή του στα πρώτα μετά την τουρκική κατάκτηση χρόνια*. Πρ. Τυρνάβου, σ.63-74

Ντρογκούλης 1994

Γ. Ντρογκούλης, *Ένας Νικιώτης Επίσκοπος της Επανάστασης του 1821*. Πρ. Νίκαιας, σ.97-117

Ντρογκούλης 1997

Γ. Ντρογκούλης, *Η Λάρισα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας μέσα από τον κώδικα 1472 της Ε.Β.Ε*. Πρ. 3ου Λάρισας, σ.145-162

Ξενάκης 1991

Χρ. Ξενάκης, *Τα σχόλια και οι προσθήκες του Δανιήλ Φιλιππίδη στα μεταφρασμένα ανέκδοτα χειρόγραφα της Φυσικο-χημείας του Brisson*. ΑΘΜ 9 (1991), σ.31-63

Ξενάκης 1995

Χρ. Ξενάκης, *Αναφορά στο μεταφραστικό έργο του Δανιήλ Φιλιππίδη. Επιδράσεις - πηγές - πρότυπα*. ΑΘΜ 11(1995), σ.115-130

Ξενάκης 1997

Χρ. Ξενάκης, *Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα κατά την περίοδο της Νεοελληνικής αναγέννησης*. Πρ. Επιστήμες σ.261-278

Οικονόμου 1964

Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ, Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητικών, εμπόρων και εσναφιών (1759-1824)*, *Ανέκδοτος χειρόγραφος Κώδικας*. Μετεγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη Α. Αντωνιάδη. Φιλολογική παρουσίαση, μελέτη, πίνακες Μ.Μ. Παπαϊωάννου, εκδότης Γ. Αντωνιάδης Αθήνα 1964

Οικονόμου 1989

Ιω. Οικονόμου - Λαρισσαίου, *I. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως, II. Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας - 1817*. Εισαγωγή-φροντίδα Μ.Μ. Παπαϊωάννου. Δήμος Λάρισας, Αθήνα 1989

Οικονόμου Αλληλογραφία 1989

Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων Αλληλογραφία τ. Α' (1802-1817), επιμέλεια Κ. Λάππας-Ρ. Σταμούλη. Ακαδημία Αθηνών - ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 1989

Παλιούγκας 1994

Θεοδ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή (1668)*, [από το βιβλίο του Seyahatnâme'si τ. 8ος Κωνσταντινούπολη 1982]. ΘΗΜ 26(1994), σ.81-104

Παλιούγκας 2001

Θ. Παλιούγκας, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια) *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή (1668)*,. Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα 2001

Παναγιωτόπουλος 1975

Β. Παναγιωτόπουλος, *Δημογραφικές εξελίξεις*, Ελληνισμός 1975, σ.152-158

Παντελοδήμος 1973

Δ. Παντελοδήμου, *Δημήτριος-Δανιήλ Φιλιππίδης*. Μορφαί Μαγνησίας 1973, σ.115-146

Παπαγεωργίου 1982

Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982

Παπαγεωργίου 1986

Γ. Παπαγεωργίου, *Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1823)*. ΗΧ 28 (1986), σ. 71-102

Παπαγιαννάκης 2000

Κων. Παπαγιαννάκης, *Το ιστορικό τοπίο της Θεσσαλίας*. ΘΗΜ 37(2000), σ.408-414.

Παπαδημητρίου 1997

Αλ. Παπαδημητρίου, *Η εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας στον ελληνικό πνευματικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της Χημείας του Κούμα*. Πρ. Φυσικές Επιστήμες, σ.279-287

Παπαδοπούλου 1991

Αρχ. Παπαδοπούλου, *Αρχειακά του ναού "Ιωάννης Πρόδρομος του Τυρνάβου"*. Πρ. Τυρνάβου, σ.153-167

Παπαδοπούλου 1994

Φιλ. Παπαδοπούλου, *Κατάλογος των εντύπων της Βιβλιοθήκης Ιω. Πέζαρου*. Δελτίο ΣΤ(1994), σ.121-180

Παπαζήσης 1976/77

Δημ. Παπαζήσης, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας* (Ηπείρου - Θεσσαλίας - Μακεδονίας). ΗΕ 289(1976) - 322(1977)

Παπαζήσης 1984

Τριανταφ. Παπαζήσης, *Εκκλησίες και Μοναστήρια στα Χάσια και Αντιχάσια*. ΘΧ 15(1984), σ.189-206

Παπαζήσης 1991

Τριαντ. Παπαζήσης, *Αγιογράφοι 16ου-18ου αιώνα στο Τύρναβο και την επαρχία του*. Πρ. Τυρνάβου, σ.109-140

Παπαϊωάννου 1997

Απ. Παπαϊωάννου, *Το Νηπιαγωγείο κατά τον Κανονισμό του Διδασκαλείου (1874) του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*. Ανάπτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα τ.Α΄(1997) του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπεπιστημίου Ιωαννίνων

Παπαϊωάννου 1991

Δημ. Κ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική των επισκόπων στην Τουρκοκρατία, ιστορικοκανονική προσέγγιση*. Αθήνα 1991

Παπακωνσταντίνου 1997

Θωμάς Β. Παπακωνσταντίνου, *Το προεπαναστατικό κίνημα του Καπετάν Νίκο Τζάρα (1770-1807)*. Αθήνα 1997

Παπανδριανού 1979

Ι. Παπανδριανού, *Ο θεσσαλός λόγιος Ζαχαριάδης και η συμβολή του στη Σλαβική Γραμματεία του 19ου αιώνα*. ΑΘΜ 5(1979), σ.7-21

Παρανίκας 1867

Ματθαίου Κ. Παρανίκας *Σχεδιάσμα περί της εν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων [...]* ἀπὸ Ἀλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος[...] Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Α.Κορομηλᾶ, 1867, ανατύπωση Βιβλ. Δ.Ν. Καραβία 1992

Παρίσης 1983

Β. Παρίσης *Η Σχολή της Ραψάνης*. ΘΗΜ 25(1983), σ.81-85

Πατούλιας 1995

Κ. Πατούλιας, *Πέντε αμπελωνίτικα πωλητήρια του 1882*. Πρ. Αμπελώνα, σ 85-132

Πατρινέλης 1975

Χρ. Πατρινέλης, *Η Εκκλησία*. Ελληνισμός 1975, σ.123-134

Περραιβός 1860

[Χριστόφορος Περραιβός], *Σύντομος Βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλού*. Ἐν Ἀθήναις. 1860. Ἐκ της τυπογραφίας Ἰω. Αγγελοπούλου [ανατύπωση] Βιβλιοπωλεῖο Ν. Καραβία, Αθήνα 1973

Πετρονώτης 1991

Αργ. Πετρονώτης *Οθωμανικά αρχιτεκτονήματα του Θεσσαλικού Τυρνάβου*. Πρ. Τυρνάβου, σ.217-226

Πέτσιος 1996

Κων. Πέτσιος *Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγένιου Βούλγαρη*. Δωδώνη ΚΕ΄(1996), σ.57-66

Πέτσιος 1997

Κ. Πέτσιος, *Η ανθρωπολογική προβληματική κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Γιάννινα 1997

Πέτσιος 1999

Κων. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα* τ.2ος. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999

Πέτσιος 1999

Κ. Πέτσιος, *Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18ου αιώνα: Descartes και Νεοελληνική Σκέψη*. Ερανιστής 22(1999), σ.44-79

Πέτσιος 2000

Κ. Πέτσιος, *Η "Επιστολή" του Νικολάου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο*. Δωδώνη 2000

Πέτσιος 2001

Κώστας Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στο Νεοελληνικό Στοχασμό. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από το 15^ο ως το 18^ο αιώνα, Ρήγας, Φυσικής Απάνθισμα*. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001

Πλουμίδης 1984

Γ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία της Ιστορίας του νεοελληνικού χώρου*. Βιβλ. Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1984

Πολίτη 1994

Λίνος Πολίτης και Μαρία Πολίτη, *Βιβλιογραφία 17ου-18ου αιώνα, συνοπτική καταγραφή*. Δελτίο ΜΙΕΤ 1994 σ.313-645

Πολίτης 1975

Αλ. Πολίτης, *Το Δημοτικό Τραγούδι*. Ελληνισμός 1975, σ. 284-299

Πολίτης 1976

Λίνου Πολίτη, *Συνοπτική περιγραφή χειρογράφων Ελληνικών Συλλογών*, Ελληνικά 25(1976)

Πρίντζιπας 1985

Γ. Πρίντζιπα, *Λογάδες του Γένους Αγνοημένοι δάσκαλοι της Τουρκοκρατίας*, Πρόλογος Ι.Μ. Χατζηφώτης. Ακρίτας, Αθήνα 1985

Πύρρος 1836

Γεωγραφία μεθοδική άπάσης της Οικουμένης. Έκ παλαιών τε καί νεωτέρων Σοφών συγγραφέων συνερανισθείσα και συντεθείσα παρά Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού Ιατροφιλοσόφου καί Διδασκάλου τῇν'Επιστημῶν καί τῆς Ιατρικῆς εἰς τό ἐν Ἀθήναις κοινόν Σχολεῖον χάριν τῶν αὐτοῦ φίλων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους. Νύν πρῶτον τύποις ἐκδίδεται φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ ἐλλογιμωτάτου ἀρχidiaκόνου τοῦ Ἁγίου Ἀθηνῶν κυρίου Νεκταρίου του Λεσβίου. Ἐνετίησιν 1836 εἰς 8ον, μετά τριῶν ἐν τέλει πινάκων και χάρτου τῆς Ἑλλάδος

Πύρρος 1848

Περιήγησις ἱστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ ἱατροδιδασκάλου και Πατριαρχικοῦ ἀρχιμανδριτοῦ καί ἱππότου του Βασιλικοῦ Τάγματος του Σωτήρος [...] Ἦδη τό πρῶτον ἐτυπώθη. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Α.Γκορμπαλᾶ 1848

Σαββίδης 1995

Αλ. Σαββίδης, *Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητῶν στο θεσσαλικό χώρο*. ΘΗΜ 28(1995) σ.33-64

Σαββίδης 1998

Αλ. Σαββίδης, *Μία κάτοψη της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλίας και τα προβλήματα της έρευνας*. ΘΗΜ 33(1998), σ.149-160

Σάθας 1868

Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι ἡς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821). Σύγγραμμα Κωνσταντίνου Ν. Σάθα [...] Ἐν Ἀθήναις 1868 [ανατύπωση] Ι. Χιωτέλλη

Σάθας 1869

Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἱστορικιόν δοκίμιον περί τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ οθωμανικοῦ ζυγοῦ Ἐπαναστάσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (1453-1821) ὑπό Κων. Ν. Σάθα, Ἀθήνησι, ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Α.Κορομηλᾶ. 1869. Επανέκδοση Βιβλ. Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1985

Σάθας 1872

Κ.Ν.Σάθας *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Καισάριος Δαπόντες, Κατάλογος Ιστορικός [...]*Σέργιος Μακράιος, *Ύπομνηματα Εκκλησιαστικής Ιστορίας (1750-1800)* τ. Γ΄ Βενετία 1872

Σακαντάμη 1995

Σ. Σακαντάμη-Τσαμπαλή, *Τα τοπωνύμια του Αμπελώνα*. Πρ. Αμπελώνα σ.207-216

Σβορώνος 1972

Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* [τίτλος πρωτοτύπου *Histoire de la Grice Moderne*] μετάφραση Αικ. Ασδραχά. Θεμέλιο, Αθήνα 1980¹⁰

Σβορώνος 1987

Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*. Θεμέλιο, Αθήνα 1987

Σδρόλια 1991

Στ. Σδρόλια, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί του Τυρνάβου*. Πρ. Τυρνάβου σ.75-92

Σκαρβέλη 1994

Αγ. Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Τα Μαθηματάρια των ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1994

Σκιαδάς 1993

Ελ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*. Υπουργείον Εσωτερικών - Τ.Ε.Δ.Κ. Αργολίδος, Αθήνα 1993

Σκιώτης 1975

Διον. Σκιώτης, *Η κρίση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*. Ελληνισμός 1975 σ.376-381

Σκλαβενίτης 1982

Τριαντ. Σκλαβενίτης, *Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου*. Πρ. Βιβλίο σ. 283-293

Σκουβαράς 1959

Βαγ. Σκουβαρά, *Το παλιότερο αρματολίκι του Πηλίου και οι Αρβανίτες στη θεσσαλομαγνησία 1750-1790*. Βόλος 1959/1960

Σκουβαράς 1965

Βαγγ. Σκουβαρά, *Θεσσαλία, Σύντομη Ιστορία και Χωρογραφία*. ΘΧ πανηγυρική έκδοση (1965) σ.145-192

Σκουβαράς 1967

Ευαγ. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα (1336-1900)*. Ακαδημία Αθηνών – ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 1967

Σκουβαράς 1966

Βαγ. Σκουβαρά, *Σελίδες από την Ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής*. Θεσσαλία 1966, σ. 241-255

Σκουβαράς 1981

Βαγ. Σκουβαρά, *Άνθιμος Ολυμπιώτης*. Εκδ. οίκος Αστήρ - Α. και Β. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1981

Σκουβαράς 1981/83

Βαγγέλη Σκουβαρά, *Από το λειμώνα της παράδοσης, Πηλιορείτικα*. Εκδ. οίκος Αστήρ - Παπαδημητρίου τ.Α΄ 1981 και τ.Β΄ 1983, Αθήνα.

Σοφιανός 1972

Δημ. Σοφιανού, *Άγιος Νικόλαος ο εν Βουναΐνη, (ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα), Ιστορικά ειδήσεις περί της μεσαιωνικής Θεσσαλίας Ι΄ αιώνα*. Πανεπιστήμιον Αθηνών-Βιβλιοθήκη Σ.Σαρίπολου. Εν Αθήναις 1972

Σοφιανός 1977

Νικολάου Σοφιανού, *Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης, επιμέλεια-εισαγωγή Θανάσης Χ.Παπαδόπουλος, Κέδρος, Αθήνα 1977*

Σοφιανός 1984

Δημ. Σοφιανός, *Ο Μητροπολίτης Λαρίσης Θωμάς Γοριανίτης (β΄ μισό του ΙΓ΄ αιώνα)*. ΘΧ 15(1984) σ.147-161

Σοφιανός 1990

Δημ. Σοφιανού, *Ο Άγιος Αχίλλιος Λαρίσης*. Ο αρχικός ανέκδοτος βίος (Θ΄ αι.) και η μεταγενέστερη διασκευή του (ΙΓ΄ αι.), ανέκδοτα υμνογραφικά κείμενα. Ακαδημία Αθηνών - ΚΕΜΝΕ Αθήνα 1990

Σπανός 1980

Κ. Σπανός, *Κλέφτικα Θεσσαλικά Τραγούδια*, Θεσσαλική Φωνή, Λάρισα 1980

Σπανός 1981

Κ. Σπανός, *Το κατάστιχο του Αγ. Αθανασίου της Ραψάνης (1778-1889)*. ΘΗΜ 2(1981), σ.65-108

Σπανός 1989

Κ. Σπανός, *Μια ανέκδοτη Τυρναβίτικη πρόθεση του 1674*. ΘΗΜ 16(1989), σ.129-145

Σπανός 1990

Κ. Σπανός, *Πέντε θεσσαλικά έγγραφα (1815-1818) από το Αρχείο του Αλή - πασά*. ΘΗΜ 18(1990), σ.97-118

Σπανός 1993

Κ. Σπανός, *Οι θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ 1613/14 - 19ος αιώνας*. ΘΗΜ 23(1993), σ.81-112 και ΘΗΜ 24(1993), σ.112-180

Σπανός 1994

Κ. Σπανός, *Τα υπομνήματα εκλογής έξι επισκόπων του Γαρδικίου (1707-1860)*. ΘΗΜ 26(1994), σ.209-221

Σπανός 1996

Κ. Σπανός, *Ο Τύρναβος της δεκαετίας 1820-1830 με βάση μία αναφορά των κατοίκων του προς τον Πατριάρχη*. ΘΗΜ 30(1996), σ.265-272

Σπανός 1998

Κων. Σπανός, *Οι θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 του Μεγ. Μετεώρου 1592/93 - 19ος αιώνας*. ΘΗΜ 33(1998), σ.56-148

Σπανός Β. 1993

Β. Σπανός, *Μια υπόθεση κληρονομιάς στον Τύρναβο του 1784*. ΘΗΜ 24(1993), σ.93-95

Σπανός Β. 1994

Β. Σπανός, *Ένα έγγραφο του 1791 για το κρασομοίρι στον Τύρναβο*. ΘΗΜ 25(1994), σ.120-122

Σπανός Β. 1995Α

Βασ. Σπανός, *Ιστορία - Προσωπογραφία της ΒΔ. Θεσσαλίας το Β΄ μισό του ΙΔ΄ αιώνα*, Όμιλος ΦΘΙ, Λάρισα 1995

Σπανός Β. 1995Β

Β.Κ. Σπανός, *Το Λιβιάδι του Ολύμπου*. ΘΗΜ 27(1995), σ.145-168

Σπετσιδής 1985

Μιχ. Σπετσιδής, *Το πείραμα στα σχολεία του ελληνικού διαφωτισμού*. Πρ. Φυσ. Επιστήμες, σ.28-39

Στάϊκος 1996

Κ. Στάϊκος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη Ελληνικά Βιβλία (1749-1800)*. Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1996 [δίγλωσση έκδοση]

Στεφανίδης 1995

Επιστημολογικές Προσεγγίσεις στη Νεοελληνική Επιστημονική Σκέψη. Επιλογή από τα έργα του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη. Επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια, βιβλιογραφία ερευτήρια Γιάννης Καράς. ΚΝΕ/ΕΙΕ - Τροχαλία Αθήνα 1995

Στουπάκης 2000

Ν. Στουπάκης, *Γεώργιος Κορέσιος (1750 ci - 1659/60)*. Η ζωή το έργο και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του. Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Χίου, Χίος 2000

Σφυρόερας 1975

Β. Σφυρόερας, *Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές. Στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*. Ελληνισμός 1975, σ.189-209

Ταμπάκη 1995

Άννα Ταμπάκη, *Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί "ηθικής" αντιλήψεις του*. Πρ. ΟΜΕΔ, σ.107-120

Τερδήςμου 1998

Μ. Τερδήςμου, *Μαθηματικά και Φιλοσοφία στην ελληνική σκέψη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας* (διδ. διατριβή). Τμήμα Φ.Π.Ψ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1998

Τζάρτζανος 1989

Αχ. Τζάρτζανος, *Περί της συγχρόνου θεσσαλικής διαλέκτου*. [Αθήνα 1909] ανατύπωση Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989

Τζάρτζανος 1931

Αχ. Τζάρτζανος, *Θεσσαλικά του Τυρνάβου* Θ.Χ. 2(1931), σ.5-112

Τζάρτζανος 1956

Αχ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και Μελετήματα, πρόλογος - σημειώσεις - επιμέλεια Νάσου Τζάρτζανου*, Κ. Κακουλίδης, Αθήνα [1956]

Τζάρτζανος 1932

Αχιλ. Τζαρτζάνου, *Από το Αρχείο της Οικογένειας Δημητριάδου του Τυρνάβου*. Θ.Χ 3(1932), σ.141-156

Τζιαφάλιας 1995

Αθ. Τζιαφάλιας, *Αρχαία Φάλαννα, Ιστορία - Πολιτισμός*. Πρ. Αμπελώνη, σ.23-30

Τζούλης 1999

Χρ. Τζούλης, *Η αμφίδρομη λειτουργία της τέχνης, έκφραση και επίδραση*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999

Τζούλης 1999

Χρ. Τζούλης, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας - Από τη θεωρία στην Πράξη*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999

Τζώγας 1969

Χαρ. Τζώγα, *Η περί μνημοσύνων έρις εν Αγίω Όρει κατά τον ΙΗ΄ αιώνα*. Α.Π.Θ. Επιστημ. επετηρίς της Θεολογικής Σχολής, Θεσσαλονίκη 1969

Τσιρίκογλου 1997

Φωτ. Τσιρίκογλου - Λαγούδα, *Ο Θεσσαλός λόγιος - παιδαγωγός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Κωνσταντίνος Μ. Κούμας Η ζωή - το έργο του - οι ιδέες του*. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997

Τσολάκης 1999

Χρ. Τσολάκης, *Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική* τ.1ος και 2ος. Νησίδες και 9.58 της ΕΡΤ-3, Θεσσαλονίκη 1999

Τσοποτός 1974

Δ.Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*. [α΄ έκδοση 1912], Επικαιρότητα, Αθήνα 1974

Φαρμακίδης 1926

Επαμ. Φαρμακίδου, *Η Λάρισα*, τοπογραφική και ιστορική μελέτη. τυπογραφείο Κ. Παρασκευοπούλου - Βόλος 1926

Φαρμακίδης 2001

Επαμ. Φαρμακίδης, *Η Λάρισα*, τοπογραφική και ιστορική μελέτη, επιμέλεια, σχόλια Κώστας Σπανός, έκδοση του βιβλιοπωλείου "Γνώση", Λάρισα 2001

Φιλιππίδης 1978

Θεοδ. Σπεράντζα, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη: Μερική Γεωγραφία* [έτος συγγραφής 1815] - *Βιβλίον Ηθικών* πρόλογος - επιμέλεια. Φιλ. Βιτάλη. Αθήνα 1978

Φιλιππίδης - Κωνσταντάς 1988

Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτε-ρική*, επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού [α΄ έκδοση Βιέννη 1791]. Ερμής, Αθήνα 1988

Φλώρου 1991

Καλ. Φλώρου, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου του εν Βουναίνη στον Τύρναβο*. Πρ. Τυρνάβου, σ.93-108

Φράγκος 1971

Θ. Φράγκος, *Ο Γεωργάκης Ολύμπιος και η επανάσταση εις την Μολδοβλαχία*. ΘΧ 10(1971), σ.191-202

Φραντζή 1998

Μισμαγιά, Ανθολόγιο Φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818) εισαγωγή, επιμέλεια, κριτικό υπόμνημα, σχόλια, παράρτημα Άντεια Φραντζή, επίμετρο Μάρκος Δραγούμης. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1998

Χασιώτης 1971

Ι.Κ. Χασιώτη, *Θεσσαλική Βιβλιογραφία* - πρώτη καταγραφή (1636-1962). Φιλάρχαιος Εταιρεία Βόλου, Βόλος 1971

Χασιώτης 1975

Ι. Χασιώτης, *Η κάμψη της Οθωμανικής Δυνάμεως*. Ελληνισμός 1975, σ.8-51

Χατζηαντωνίου

Βασ. Χατζηαντωνίου, Ιωάννης Πέζαρος, ο Σωκράτης του Τυρνάβου. ΘΗΜ 4(1983), σ.187-190

Χατζηδάκης 1975

Μαν. Χατζηδάκης, *Η Τέχνη*, Ελληνισμός 1975, σ.244-273

Χατζηκώστας 1959

Γεωργ. Χατζηκώστας, *Ολίγα περί Τυρνάβου*. ΘΧ 7-8(1959), σ.306-317

Χατζημάνου 1992Α

Δημ. Χατζημάνου, *Στοιχεία για την κίνηση του βιβλίου στην Κεντρική Ελλάδα κατά το 17ο αιώνα*. Γραφή 19-20(1992), σ.249-261

Χατζημάνου 1992Β

Δημ. Χατζημάνου, *Δραστηριότητες Ελλήνων δασκάλων και λογίων στη Δυτική Θεσσαλία και στα Άγραφα κατά τον 17ο και 18ο αιώνα*. ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Καρδίτσας, Καρδίτσα 1992

Χατζημάνου 1994

Δημ. Χατζημάνου, *Τέσσερες ανέκδοτες επιστολές σχετικές με την εκπαίδευση στη Θεσσαλία κατά τους 17ο - 18ο αιώνα* ΘΗΜ 25(1994), σ.161-168

Χατζής 1999

Γ. Χατζής, *Αναστασίου Παπαβασιλοπούλου, Σύνοψις γενική λογικής έξεως*. ΚΕΝΕΦ 4(1999), σ. 26-33

Χατζόπουλος 1981

Κων. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1981

Χιονίδης 1984

Γ. Χιονίδης, *Πληροφορίες για τον Όλυμπο στο ποίημα το Κλεφτόπουλο* [του Γ. Λασσάνη]. 2ο Συνέδριο, Ο Όλυμπος στη ζωή των Ελλήνων, Λαογραφική - Αρχαιολογική Εταιρεία, Ελασσόνα 1984

Χριστόπουλος 1971

Παναγ. Χριστόπουλος, *Βλαχαβαίοι, μια δυναστεία κλεφταρματολών της Θεσσαλίας*. ΘΧ 10(1971), σ.7-31

Χριστόπουλος 1984

Παναγ. Χριστόπουλος, *Το βιβλίο "Η Αλήθεια Κριτής" και η τυχοδιωκτική δράση του συγγραφέα του Leandro Lombardi στον ελληνικό χώρο*. Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών, Αθήνα 1984

Χρυσοβέργης 1995

Αθ. Χρυσοβέργης, *Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος ο Γ΄ ο εκ Ζαγοράς (1757)*. Έκδοση Κληροδοτήματος Δ. Πολυμέρη, Ζαγορά 1995

Χρυσοβέργης 2000

Αθ. Χρυσοβέργης, *Οι θεολογικές κατευθύνσεις του Πατριάρχη Καλλίνικου Γ΄ (1713-1791) και τα βασικά προβλήματα της εποχής του*, με βάση την επιστολογραφία του. Λάρισα 2000

Ψημμένος 1983

Ν. Ψημμένος, *Η αυτοβιογραφία του Κων. Κούμα*. Μνήμη Ευαγ. Παπανούτσου τ.Β΄, Αθήνα 1983, σ.271-286

Ψημμένος 1982

Ν. Ψημμένος (επιμέλεια), *Ευρετήριο “προδιατριβών” εισαγωγικών εις άπασαν εν γένει την φιλοσοφίαν του Ευγενίου Βούλγαρη*. Α.Β.Ν.Φ, Γιάννινα 1982

Ψημμένος 1985

Ν. Ψημμένος, *Ο Κωνσταντίνος Κούμας ως ιστορικός της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*. Φιλοσοφία 15-16(1985-86) Αθήνα, σ.376-397

Ψημμένος 1988/89

Ν. Ψημμένος, *Η ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια. Γνώση τ.Α΄ 1988 και τ.Β΄ 1989, Αθήνα

Ψημμένος 1991

Ν. Ψημμένος, *Η μαρτυρία του Κων. Κούμα για το δάσκαλό του Ιωάννη Δημητριάδη - Πέζαρο*. Πρ. Τυρνάβου, σ.179-184

Ψημμένος 1993

Ν. Ψημμένος, *Η φιλοσοφία των χρόνων της Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, Μακεδονία, τ.2ος Αρχαιολογία - Πολιτισμός. Ελληνική Εθνική Γραμμή, Αθήνα 1993, σ.285-291

Ψημμένος 1994

Ν. Ψημμένος, *Η “Νέα Ελλάς” του Γεωργίου Ζαβίρα ως ιστορικοφιλοσοφική πηγή*. Σιατιστινά 11(1994), σ.8-19

Ψημμένος 2000

Ν. Ψημμένος, *“Αθειΐζουσι” και “συναθειΐζουσι”*. Άρδην 27(2000), σ.42-45 και 28(2001), σ.72-74

Barkan 1979

Ο.Λ. Barkan, *Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ΙΕ΄ και το ΣΤ΄ αιώνα*. [Τίτλος πρωτοτύπου Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'Empire Ottoman, Κωνσταντινούπολη 1944]. Οικονομική δομή 1979.

Beaujour 1974

Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*. [Τίτλος πρωτοτύπου: *Tableau du commerce de la (...) Grce par Filix Beaujou a paris an VIII*], μετάφ. Ελ. Γαρίδη - εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ. Βουρνά. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974

Beldiceanu - Nasturel 1983

N. Beldiceanu - P.S. Nasturel, (μετάφραση Αλ. Αγγελοπούλου), *Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55 - 1506*, [πρώτη δημοσίευση 1983] ΘΗΜ 19(1991), σ.97-135

Bjornst hl 1973

T.J. Bjornst hl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, μετάφραση, προλεγόμενα σημειώσεις Μεσεβρινός. Τα τετράδια του Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1973

Bloch 1994

Marc Bloch, *Απολογία για την ιστορία, το επάγγελμα του ιστορικού*, μετφ. Γ. Γαγανάκης. Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1994

Brown 1993

Edward Brown, μετφ. Gino Polese, *Η Λάρισα του 1669*. [Από το βιβλίο του *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie* Παρίσι 1674],. ΘΗΜ 23(1993), σ.177-189

Camariano 1994A

A. Camariano - Cloran, μετφ. από τα γαλλικά G. Polese, *Τρεις Τυρναβίτες Δάσκαλοι στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου*, ΘΗΜ 25(1994), σ.169-175

Camariano 1994B

Αρ. Camariano - Cloran, μετφ. Gino Polese, *Ο Αμπελακιώτης Γ. Ιωάννου και ο Στεφ. Κομμητάς, δάσκαλοι στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου*. ΘΗΜ 26(1994), σ.133-139

Camariano 1996

Camariano - Cloran, μετφ. Gino Polese, *Ο Ραψανιώτης Δημ. Π. Γοβδελάς δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιουνίου 1808 - 1811 και 1816-1821*, ΘΗΜ 29(1996), σ.115-128

Celebi 1995

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί και ο Τύρναβος, μετάφραση Αχμέτ Ιμάμ, [Από το βιβλίο του Seyatnamesi, τ.8^{ος}, Κωνσταντινούπολη 1982], Αντίδωρο 7(1995), σ.8

Corrieu 1974

H.-P. Corrieu, (μετάφραση Κ. Σπανός), *Η Λάρισα στο οδοιπορικό του Γάλλου Robert de Dreux (1669)*. Θ.Ε 1(1974), σ.360-364

Everett 1996

*Έντουαρντ Εβερετ, Σελίδες Ημερολογίου 1819 (...).*εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Α. Φραντζή επιμέλεια - σχόλια εικονογράφησης Στ. Φινόπουλος, [Από το χειρόγραφο του Triphtrough Greece 1819], Τροχαλία, Αθήνα 1996

Fallmerayer 1994

J. Fallmerayer (*περιγραφή του Τυρνάβου στα 1842*). [Απόδοση Στ. Σδρόλια από το βιβλίο *Schriften und Tagebucher, Fragmente aus dem Orient*, Munchen und Leipzig 1913 τ. II σ.183-190]. Ενθύμιον Τυρνάβου 1994, σ.54-62

Fauriel 1955

C. Fauriel, *Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος [Chants Populaires de la Gnce Moderne, Paris 1824]*, εισαγωγή Ν. Βέης μεταφ. Α. Χατζηεμμανουήλ. Ανατύπωση Ν.Δ.Νίκας Α.Ε. 1955

Helly 1993

Bruno Helly, μετφ. Gino Polese, *Η οδός Λάρισας - Γυρτώνης - Τεμπών στην αναζήτηση του τάφου του Ιπποκράτη*, ΘΗΜ 24(1993), σ.3-17

Heuzey 1991

Lion Heuzey, μετάφραση Χρ. Δημητρακόπουλος, *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, Σχόλια - Επιμέλεια Θεόδ. Νημάς. Οίκος Αφων Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991

Hild 1987

Fr. Hild - J. Koder - K. Σπανός - Δ. Αγραφιώτης, *Η βυζαντινή Θεσσαλία, Οικισμοί - Τοπωνύμια Μοναστήρια - Ναοί*. Μετάφραση Γ. Παρασκευάς, [πρωτότυπο *Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976]. ΘΗΜ 12(1987), σ.11-112

Holland 1989

Henry Holland: *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)* μετάφραση Γ. Καραβίτης, [Holland, *Travels in the Ionian isles Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813* London 1815]. Πρόλογος - Επιμέλεια Τ. Βουρνάς, Εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1989

Inalcik 1979

H. Inalcik, *Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία [Capital Formation in the Ottoman Empire, 1969]*. Οικονομική δομή 1979, σ.499-530

Jolliffe 1997

R.T. Jolliffe, *Ταξίδι στη Θεσσαλία* (από το βιβλίο του *Narative of an excursion (...)* Λονδίνο 1827), μετάφραση Β. Αργυρούλης. ΘΗΜ 32(1997), σ. 65-80

Kant 1971

Immanuel Kant, *Απόκριση στο ερώτημα τι είναι ο Διαφωτισμός (1784)*. [Από το βιβλίο "Ιμμανουελ Καντ, Δοκίμια", εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου], εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ.42-51.

Kiel 1995

M. Kiel, *Το "Πιστοποιητικό Γεννήσεως" των Αμπελακίων - οθωμανικές πηγές της ίδρυσης και της ιστορίας τους 1455-1570*, μετάφραση Β. Αργυρούλης. ΘΗΜ 30(1996), σ.89-95

Leake 1969

Γεωρ. Στάθης (μετάφραση), *Θεσσαλία 1805-1810, από το ημερολόγιον του άγγλου περιηγητή William Leake*. τύποις υιών Σ. Σχοινά - εν Βόλω 1969

Leake 1996

W.M. Leake, *Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809* [Travels in Northern Greece τ.4ος σ. 261-238 Amsterdam 1967²]. Μετάφραση Γ. Καραϊσκού. ΘΗΜ 29(1996), σ.33-74

Lowless 1987

Richard I. Lowless, *Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, [The economy and landscapes of Thessaly during Ottoman rule Λονδίνο 1977]. Τρικαλινά 1(1981), σ.25-57

Papadrianos 1978

I. Papadrianos, *The Greek teacher Georgios Auxedfiadis at the town of Zemun (1793-1802)* Balkan Studies vol. 19, Number 2°, Thessaloniki 1978, p. 359-371

Papaioannu 1983

Αρ. G. Papaioannu, *Τα Ελληνικά Παλαίτυπα του Διονυσίου Θερειανού στη Biblioteca Civica της Τεργέστης (1864-1897)*. Università di Padova, Studi Binantini e Neogreci diretti da Filippo Maria Pontani, Quaderni 20

Pouqueville 1994

Fr. Pouqueville, *(περιγραφή του Τυρνάβου στα 1815)*. [Απόδοση Γ. Τουφεξής από το βιβλίο Voyage dans la Grèce, Παρίσι 1820-21 τ.3ος σ. 48 κ.ε]. Ενθύμιον Τυρνάβου 1994, σ.40-42

Urquhart 1994

David Urquhart, *Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1830*. [The spirit of the East, London 1830], μεταφρ. Ν. Ντεσλή, σχόλια Κ. Σπανός. ΘΗΜ 26(1994), σ.250-260

Uspenskij 2000

Porf. Uspenskij, *Περιήγηση στις μονές της Όσσας και του Ολύμπου 1859*, [εκδόθηκε στη Πετρούπολη 1896], μετάφραση Τ. Λεβέντη - σχόλια Κ. Σπανός. ΘΗΜ 37(2000), σ.38-58

Sivignon 1992

M. Sivignon, *Θεσσαλία γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μετάφραση Γ. Αναστοπούλου. Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1992

Stoinovich 1979

Traian Stoinovich, *Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος* [Conquering Balkan Orthodox Merchant 1960]. Οικονομική δομή 1979, σ.287-345

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόλησή μου με τον Ιωάννη Πέζαρο έχει την αφετηρία της σε προηγούμενη εργασία μου για έναν άλλο-λιγότερο επιφανή-λόγιο του Τυρνάβου.¹ Πριν από χρόνια, μετά από την πρώτη επίσκεψη το χώρο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Τυρνάβου, είχα φυλλομετρήσει για αρκετές ημέρες τα παλαιύτητα και άλλες εκδόσεις και ένιωσα να ξετυλίγεται μπροστά μου η ιστορία του Σχολείου του Τυρνάβου για την οποία λίγα στοιχεία γνώριζα. Η αναζήτηση περισσότερων πληροφοριών με έφερε σε επαφή με το ΙΒ΄ τόμο των *Ιστοριών* του Κούμα και τη βιογραφία του Πέζαρου. Ο ένθερμος λόγος του Κούμα για το δάσκαλό του μου μετέδωσε τη ζέση του για μια εκτεταμένη έρευνα να μάθω περισσότερα για τον Πέζαρο. Στις συλλογές των πρώτων ιστοριογράφων της νεοελληνικής παιδείας (Αραβαντινός, Παρανίκας, Σάθας) το κείμενο του Κούμα σχεδόν αναπαράγεται το ίδιο. Πήρα θάρρος να συνεχίσω την προσπάθεια, όταν διάβασα τη συλλογή επιστολών του Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισσαίου, η οποία περιέχει ανάμεσα σε άλλες και επιστολές του Πέζαρου.² Η κατάληξη αυτών των αναζητήσεων ήταν το Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στο οποίο βρισκόταν το Αρχείο Τυρνάβου. Ένα μέρος του Αρχείου αποτελούσαν ανέκδοτες επιστολές διαφόρων επιστολογράφων προς τον Ιωάννη Πέζαρο. Αυτές οι επιστολές του Αρχείου Τυρνάβου και άλλες από τον κώδικα του Οικονόμου αποτελούν το κύριο υλικό της εργασίας. Πρέπει να τονίσω εξ αρχής ότι από τις εκατό πενήντα επιστολές ένας μικρός αριθμός αυτών (33) έχουν συνταχτεί από τον Πέζαρο και μόνο από τρεις έχει διασωθεί το πρωτότυπο τους.

Με τις πληροφορίες που άντλησα από τις επιστολές, σε συνδυασμό με όσα στοιχεία συγκέντρωσα από τις βιβλιογραφικές πηγές, προσπάθησα να παρακολουθήσω το βίο και τη δράση του Πέζαρου. Παράλληλα γνώρισα ένα πλήθος ανθρώπων από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας: κληρικούς κάθε βαθμού, λογίους, δασκάλους, μαθητές, γονείς, εμπόρους, επώνυμους και ανώνυμους. Όλοι τους με κέντρο αναφοράς το Τυρναβίτη δάσκαλο Πέζαρο. Ο τρόπος με τον οποίο σκέπτονταν, έγράφαν και ενεργούσαν, οι αξίες που ενστερνίζονταν φανερά ή ανομολόγητα, και γενικότερα η άμεση και έμμεση διακίνηση των ιδεών και των συναισθημάτων τους έθετε ένα πλήθος ερωτημάτων (που με ενδιέφεραν) σχετικά με το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη Θεσσαλία και γεγονότα της τοπικής ιστορίας του Τυρνάβου.

Έχοντας υπόψη- τουλάχιστον- όσα γράφει ο Κούμας³ για το πολύ μεγάλο αριθμό των επιστολών που ο ίδιος ο Πέζαρος είχε συντάξει, η ανασύνθεση της βιογραφίας του, που επιχειρείται με την εργασία, δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη και δεν εξαντλεί το σύνολο της αλληλογραφίας του. Εκτιμούμε ότι στα αρχεία των ελληνικών κοινοτήτων της πάλαι ποτέ Αυστροουγγαρίας λανθάνουν πολλές ακόμη επιστολές από και προς Πέζαρο, των οποίων η μελέτη θα δώσει μια περισσότερη ολοκληρωμένη εικόνα για το έργο και τον ίδιο τον Τυρναβίτη δάσκαλο, που θεμελίωσε και στερέωσε το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στη Θεσσαλία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Αντικείμενο και σκοπός

Ο Ιωάννης Πέζαρος (Τύρναβος 1749-1806) υπήρξε δάσκαλος για σαράντα χρόνια σε σχολεία της Θεσσαλίας και κυρίως στη γενέτειρά του, τον Τύρναβο. Κοντά του μαθήτευσαν αρκετοί σπουδαίοι Θεσσαλοί λόγιοι της εποχής.

Αντικείμενο της εργασίας είναι η έκθεση της βιογραφίας και η έκδοση της αλληλογραφίας του Ιωάννη Πέζαρου. Η εργασία επιχειρεί να μελετήσει τη προσωπικότητά του σε σχέση με το χώρο που έζησε και το χρόνο που έδρασε. Συγκεκριμένα οι σκοποί της ήταν:

A) Να εξετάσει τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περίοδο του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή της Θεσσαλίας και κυρίως του Τυρνάβου.

B) Να διερευνήσει τη συμβολή του Ιωάννη Πέζαρου στην παιδεία της περιοχής με έμφαση στο κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Γ) Να συνεισφέρει στοιχεία για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και της παιδείας την ίδια περίοδο.

B. Μεθοδολογική προσέγγιση

Το κύριο θέμα της εργασίας, η βιογραφία μιας προσωπικότητας, από μια πρώτη θεώρηση επέβαλε τη μέθοδο προσέγγισης. Η βιογραφική μέθοδος δοκιμασμένη από την εποχή του Πλούταρχου είχε αποτελέσει για αιώνες τον ασφαλή τρόπο παρουσίασης των ιστορικών προσώπων.⁴ Η αμφισβήτηση της άρχισε από την εποχή του Διαφωτισμού και συνεχίστηκε μέχρι και τον 20ο αιώνα ακολουθώντας κατά καιρούς τους αναπροσανατολισμούς των κοινωνικών επιστημών. Η μελέτη του παρελθόντος αναζητείται στις κανονικότητες της συλλογικής ύπαρξης και όχι στις ιστορίες των προσωπικοτήτων και των εξαιρετικών πράξεων. Η παραπέρα μεθοδολογική αναζήτηση έδειξε ότι τη δυνατότητα των βιογραφικών στοιχείων μπορεί να προσφέρει πολύτιμο υλικό για επιστημονική ανάλυση στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Εύστοχα παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης «Η εύστοχη επιλογή και η αξιολόγηση των πληροφοριών στην οργάνωση του βιογραφικού υλικού μπορεί να επιτύχει να μεταβάλει την αφήγηση μιας ατομικής ιστορίας σε πρίσμα για την κατανόηση της δυναμικής καταστάσεων και φαινομένων με γενικότερη σημασία.»⁵

Επιπλέον, έχοντας υπόψη και τις σχετικές απόψεις του Γ. Β. Δερτιλή⁶ εκτιμούμε ότι το θέμα μας αποτελεί ιστοριογραφική μονογραφία και εντάσσεται σε “υποσύστημα” της νεοελληνικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, κυρίως. Η ερευνητική αναζήτηση υποτάσσεται σε *ορισμένες βασικές παραμέτρους, μακροχρόνιες συνθήκες, διαρθρωτικές ή λειτουργικές.*⁷ Αυτές οι συνθήκες, οι “σταθερές”, που προσδιορίζουν ή περιορίζουν τις ιστορικές εξελίξεις του συνολικού συστήματος των ελλαδικών κοινωνιών στα νεότερα χρόνια, κυρίως, είναι τρεις:

το γεωφυσικό κλιματολογικό περιβάλλον,

η δημογραφική ισχύς,

*η οικογενειακή οργάνωση της παραγωγής.*⁸

Από αυτές απορρέουν ως συνέπειες, αλλά λειτουργούν και ως αίτια ορισμένες “ιδιαιτερότητες”, οι οποίες συμπλέκονται και αλληλοενισχύονται με ορισμένο τρόπο σε κάθε “υποσύστημα”. Το θέμα μας καθορίζουν οι παρακάτω “ιδιαιτερότητες”:

η μακραίωνη οθωμανική κυριαρχία που δημιούργησε περιοριστικά πλαίσια,

η ανάπτυξη εμπορευματικών δραστηριοτήτων,

*η διασπορά του πληθυσμού και η συγκρότηση Ομογένειας,*⁹

η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας,

η επικυριαρχία του λόγιου στοιχείου στο πολιτισμικό πεδίο.

Στη διαπραγμάτευση του θέματος ακολούθησα τη μέθοδο που στηρίζεται στα κείμενα, τα οποία καταγράφουν τη σκέψη, ατομική ή συλλογική, και περιγράφουν τα γεγονότα. Αναλύονται οι πληροφορίες, που άμεσα ή έμμεσα παρέχουν τα κείμενα, και στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια για σύνθεση και αντιστοιχία με τα ιστορικά συμφραζόμενα. Τέλος, εξάγονται τα συμπεράσματα.

Η μεθοδολογική προσέγγιση επιχειρεί να ανασυγκροτήσει το θέμα στο πλαίσιο των χωρο-χρονικών συντεταγμένων της ιστορικής ανάλυσης. Λαμβάνει υπόψη τρεις, βασικά, διαπλεκόμενες διαδικασίες.¹⁰ Έτσι:

α)Κάνει αναγωγή στη γεγονοτολογική διάσταση του παρελθόντος. Μελετά τα γεγονότα όπως συνέβησαν, καθώς και τους τρόπους πρόσληψής του.

β)Προσεγγίζει τα γεγονότα *διαμέσου προγλωσσικών κωδίκων, που συνειδητά ή ασυνειδητά ενυπάρχουν στην αφήγηση.*¹¹ Δηλαδή εξετάζεται η θέση του αφηγητή, αν είναι συμμετέχων ή παρατηρητής, θύμα ή θύτης, γιατί και τι αποσιωπάται, κά.

γ)Προσεγγίζει τις πηγές, τις μαρτυρίες και το “υλικό” εξετάζοντας τη γλωσσική επένδυση και συγκρότησή του. Γίνεται κατανοητό ότι τόσο οι λέξεις εμπεριέχουν την ιστορικότητά τους¹², όσο και οι μαρτυρίες και οι πηγές εκφράζουν, συνειδητά ή ασυνειδητά, γλωσσικές (νοητικές) πράξεις, και ενίοτε εξυπηρετούν σκοπιμότητες.

δ)Στις παραπάνω διαδικασίες για τη ανασυγκρότηση της ιστορικής γνώσης αναπόφευκτα υπεισέρχεται και η συγκρότηση του ερευνητή. Δηλαδή ο τρόπος που έχει εσωτερικεύσει και μεταπλάσει τις αξίες και τις συμπεριφορές της κοινωνίας που ζει. Πρόκειται για *τη συνειδηση της χρονικότητας, που έχει ο ιστορικός όχι ως άτομο αλλά ως πρίσμα του κοινωνικού συνόλου, στο οποίο εντάσσεται.*¹³

Η εργασία που παρουσιάζουμε επιχειρεί να προσπελάσει γόνιμα και συγχρόνως κριτικά την εποχή και το έργο του Τυρνάβιτη δασκάλου Ιωάννη Πέζαρου στο θεσσαλικό χώρο στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. με βασική μαρτυρία την αλληλογραφία που διασώθηκε.

Γ. Συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου της εργασίας

Η εργασία διαιρείται σε τρία μέρη με τους εξής τίτλους:

Α΄. Επίσκόπηση της ιστορίας του Τυρνάβου και της ευρύτερης περιοχής κατά το 18^ο αιώνα.

Β΄. Η ζωή και το έργο του Ιωάννη Πέζαρου.

Γ΄. Η αλληλογραφία του Ιωάννη Πέζαρου.

Συνοπτικά η εργασία διαπραγματεύεται τα παρακάτω:

Πρώτο μέρος: Τα πρώτα πέντε κεφάλαια αναφέρονται στην ιστορία του Τυρνάβου, όπου γεννήθηκε και έζησε ο Ιωάννης Πέζαρος. Εξετάζονται η κατάληψη και η συνοίκηση της πόλης από τους Οθωμανούς, καθώς και τα προνόμια που παραχωρήθηκαν. Γίνεται αναφορά στο φυσικό χώρο του Τυρνάβου (θέση, κλίμα, έδαφος, καλλιέργειες). Εξετάζεται η συγκρότηση του οικισμού με τους πολλούς χριστιανικούς ναούς, τα οθωμανικά κτίσματα και τις κατοικίες. Καταγράφεται η σύνθεση του πληθυσμού της πόλης, όπου κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα το ελληνικό στοιχείο. Περιγράφεται η θέση της κοινότητας και τα προνόμια που είχαν. Εξετάζονται οι οικογενειακές βιοτεχνικές- εμπορικές δραστηριότητες των Τυρναβιτών και περιγράφονται τα προϊόντα, ο τρόπος παραγωγής και διακίνησής τους. Τέλος, καταγράφονται οι συνέπειες από την οικονομική ανάπτυξη αλλά και από την παρακμή που ακολούθησε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα.

Τα τέσσερα κεφάλαια που ακολουθούν αφορούν κυρίως το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, περίοδο που έζησε και έδρασε ο Ιωάννης Πέζαρος. Η μελέτη επικεντρώνεται στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη Θεσσαλία (Ορλωφικά, δράση κλεφταρματολών, κυριαρχία του Αλή πασά). Περιγράφονται οι σχέσεις της Εκκλησίας

και η επιρροή της στην παιδεία των υποδούλων και καταγράφεται η ιστορία και η προσωπογραφία της Μητρόπολης της Λάρισας. Εξετάζεται η κίνηση των νέων ιδεών και η διαμόρφωση του Ελληνικού Διαφωτισμού στο θεσσαλικό χώρο από τους Θεσσαλούς λογίους.

Το τελευταίο κεφάλαιο έχει θέμα την εκπαιδευτική κίνηση στην Ανατολική Θεσσαλία. Εξετάζει τους παράγοντες που συνέβαλαν στη λειτουργία του σχολικού δικτύου, ενώ γίνεται συνοπτική αναφορά στα γνωστά σχολεία. Τέλος, παρουσιάζεται η ιστορία του σχολείου του Τυρνάβου από την ίδρυσή του (μέσα 17^{ου} αι.) μέχρι τα χρόνια του Πέζαρου.

Δεύτερο μέρος. Αποτελείται από οκτώ κεφάλαια.

Καταγράφονται τα στοιχεία που αφορούν την καταγωγή, το όνομα και την οικογένεια του Ιωάννη Πέζαρου. Ακολουθούν οι πληροφορίες για τους τόπους των σπουδών και τους δασκάλους που τον επηρέασαν. Καταγράφεται η αρχική σταδιοδρομία και αργότερα η εκπαιδευτική του θητεία στα σχολεία της Τσαριτσάνης, του Λιβαδίου και, τέλος, του Τυρνάβου για σαράντα χρόνια. Περιγράφονται η οργάνωση και η λειτουργία του σχολείου του Τυρνάβου. Εξετάζεται το πρόγραμμα σπουδών, παρατίθεται η ύλη των μαθημάτων της ελληνικής (αρχαίας) γλώσσας, της φιλοσοφίας και των επιστημών και γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθεί ο βαθμός του νεωτερισμού στη διδασκαλία. Καταγράφονται περισσότερα από τριάντα ονόματα μαθητών του, από τους οποίους αρκετοί διέπρεψαν μέσα και έξω από τον ελλαδικό χώρο.

Στα τρία τελευταία κεφάλαια επιχειρείται η αποτίμηση του έργου και της προσφοράς του Τυρναβίτη δασκάλου. Εξετάζεται ο Ιωάννης Πέζαρος ως δάσκαλος και λόγιος του Ελληνικού Διαφωτισμού, καταγράφονται οι εκτιμήσεις των συγχρόνων του λογίων και, τέλος, επιχειρείται μια συνολική θεώρηση του έργου του.

Τρίτο μέρος. Δημοσιεύονται οι επιστολές της αλληλογραφίας του (συνολικά 150 επιστολές), από τις οποίες οι περισσότερες είναι ανέκδοτες. Οι επιστολές παρατίθενται με αυστηρή χρονολογική σειρά και με σχόλια πραγματολογικού περιεχομένου. Ακολουθούν τα βιογραφικά σημειώματα των επιστολογράφων. Τέλος, εκδίδονται τέσσερα γραπτά του Ιωάννη Πέζαρου, δύο ποιήματα και δύο πεζά κείμενα.

Δ. Πηγές

I. Χειρόγραφα

1. Το Αρχείο Τυρνάβου της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Από αυτό αντλήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών της αλληλογραφίας.
2. Η συλλογή χειρογράφων της οικογένειας του Ιωάννη Πέζαρου, η οποία φυλάσσεται στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας (MIET).
3. Η συλλογή χειρογράφων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου.
4. Η συλλογή εγγράφων του Κωνσταντίνου Οικονόμου, η οποία βρίσκεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

II. Έντυπα

1. Φύλλα της εφημερίδας *Τηλέγραφος Φιλολογικός* από φωτομηχανική ανατύπωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΝΕ / ΕΙΕ).
2. Η συλλογή εντύπων της Βιβλιοθήκης της οικογένειας του Ιωάννη Πέζαρου, η οποία φυλάσσεται στο MIET.
3. Η συλλογή εντύπων (παλαίτυπα) της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου.
4. Έργα μελετητών που είχαν άμεση πρόσβαση στις ιστορικές πηγές.
5. Βιβλιογραφία σχετική με:
 - α) την ιστορία της Θεσσαλίας και την τοπική ιστορία του Τυρνάβου,
 - β) την ελληνική πολιτική ιστορία των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας,
 - γ) την οικονομική και κοινωνική ζωή της ίδιας περιόδου
 - δ) τη φιλοσοφία, την παιδεία και την εκπαίδευση των Ελλήνων κατά το 18^ο αιώνα.

Ε. Σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τον Ιωάννη Πέζαρο

Έντυπη αναφορά στον Ιωάννη Πέζαρο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά μετά το θάνατο του στα 1807. Στο βιβλίο του *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και των Φυσικών Πραγματειών* (Βιέννη 1807)¹⁴ ο Κ. Κούμας γράφει ένα μικρό βιογραφικό σημείωμα, στο οποίο ξεχειλίζει η λύπη του για τον αδόκητο -σχετικά πρόσφατο- θάνατο του δασκάλου του. Αναφορές του Κούμα θα υπάρξουν και σε επόμενα βιβλία του, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818)¹⁵ και *Σύνοψις Ιστορίας της Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818)¹⁶.

Μια επιστολή του Πέζαρου, την πρώτη που δημοσιεύεται, καταγράφει στο βιβλίο *Διατριβή* (Μόσχα 1808) ο φίλος του Γ.Κρομμύδης.¹⁷ Στα 1814 έχουμε δύο αναφορές στο εκπαιδευτικό έργο του Τυρναβίτη δασκάλου. Η πρώτη στο *Λόγιο Ερμή* (Βιέννη) από τον Άνθιμο Γαζή¹⁸ και η δεύτερη στο βιβλίο *Απολογία Ιστορικοκριτική* (Τερνέστη) του Αμπελακιώτη ιερέα Αναστασίου.¹⁹ Δύο επιστολές του Πέζαρου και αναφορές στην προσφορά του στη παιδεία του καιρού του δημοσιεύτηκαν σε φύλλα του *Φιλολογικού Τηλέγραφου* (Βιέννη 1820).²⁰ Τα δημοσιεύματα δεν προσέχτηκαν από τους μετέπειτα μελετητές, επειδή τα έντυπα δεν ήταν προσπελάσιμα στην έρευνα.

Από τους συγχρόνους με τον Πέζαρο λογίους, το Γεώργιο Ζαβίρα²¹ και το Χαρίσιο Μεγδάνη²² είχαν καταγραφεί σημαντικά στοιχεία, όπως και από το Λαρισαίο Ιωάννη Οικονόμο,²³ αλλά είδαν το φως της δημοσιότητας πολύ αργότερα.

Την προσωπικότητα και το έργο του Ιωάννη Πέζαρου περιέγραψε διεξοδικά και έκανε ευρύτερα γνωστή την προσφορά του ο Κούμας στο έργο του *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων* (Βιέννη 1832), στο ΙΒ' τόμο και στο σχετικό κεφάλαιο για την κατάσταση της παιδείας των νεωτέρων Ελλήνων.²⁴ Ο επιφανής λόγιος, μολονότι είχαν περάσει αρκετά χρόνια από το συγχρωτισμό τους, περιγράφει με ενάργεια και επάρκεια τη δράση του Πέζαρου στον Τύρναβο, κυρίως, και δεν κρύβει τον ανυπέρβλητο θαυμασμό του για τη προσωπικότητα του δασκάλου, αποκαλώντας τον *Σωκράτη του Τυρνάβου*.²⁵

Αναφορές στο όνομα και το έργο του Τυρναβίτη δασκάλου κάνουν στα έργα τους ο μαθητής του, γνωστός λόγιος Διονύσιος Πύρρος, ο Αμπελακιώτης λόγιος Ιωάννης Λεονάρδος και ο Θεσσαλός αγωνιστής Χριστόφορος Περραιβός.²⁶ Ορισμένα στοιχεία μας δίνει και ο πολυγραφότατος Μανουήλ Γεδεών στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*.²⁷ Όλοι οι μετέπειτα ιστοριογράφοι και μελετητές της νεοελληνικής παιδείας, οι οποίοι έγραψαν για τον Πέζαρο, στηρίχτηκαν ολοσχερώς στο κείμενο του Κούμα, χωρίς να εισφέρουν επιπρόσθετα στοιχεία.²⁸

Το Αρχείο του Τυρνάβου, το οποίο περιέχει σημαντικό υλικό για τον Ιωάννη Πέζαρο και το γιο του Αλέξανδρο Πέζαρο (*αρχείο των Πεζάρων* κατά τον Κ. Θ. Δημαρά),²⁹ μελέτησαν ο Σωκράτης Κουγέας και ο Λίνος Πολίτης.³⁰

Η παρούσα εργασία διερευνώντας τις παραπάνω σχετικές πηγές συγκέντρωσε όλα όσα έχουν γραφεί κατά καιρούς για τον Ιωάννη Πέζαρο και αξιοποιώντας την αλληλογραφία του επιχειρεί να ανασυγκροτήσει την ιστορική διαδρομή, το έργο και την προσωπικότητά του.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για το Δημοσθένη Ανδρεάδη (1869-1952), δάσκαλο και συγγραφέα διδακτικών βιβλίων της γλώσσας, «αναγνωστικών». Βλ. Λαφαζάνης 1993
2. Οικονόμου 1964
3. Κούμας 1832 σ.571
4. Κιτρομηλίδης 1985, εισαγωγή σ.15-29
5. Ό.π. σ.18
6. Δερτιλής 1995
7. Ό.π. σ.569
8. Ό.π. σ.597
9. Ό.π. σ.599
10. Κόκκινος 1988
11. Ό.π. σ.38
12. Ο Α. Αγγέλου αναφερόμενος στην παιδεία της Τουρκοκρατίας παρατηρεί ότι πρόκειται *“για το δυσκολότερο όρο που συναντάει συνεχώς μπροστά του ο ερευνητής”*. Αγγέλου 1999 σ.159
13. Ό.π. σ.41
14. Κούμας 1807 σ.ιε´-ιστ´
15. Κούμας 1818 Α σ.θ´
16. Κούμας 1818 Β σ.294
17. Κρομμύδης 1808 σ.339-340
18. ΛΕ 2 (1814) σ.38
19. Αναστασίου 1814 σ.117
20. ΦΤ φ.15-4-1820 σ.52-53 και 62-64
21. Ζαβίρας 1972 σ.369
22. Μεγδάνης 1819 σ.59-63
23. Οικονόμου 1989 σ.176
24. Κούμας 1832 σ.567-572
25. Ό.π. σ.572
26. Πύρρος 1834 σ.199-200, Λεονάρδος 1836 σ.53, Περραιβός 1860 σ.6 και 50
27. ΕΑ τ.4 (1882-83) και αλλού.
28. Παρανίκας 1867 σ.83, Σάθας 1868 σ.590-593, Αραβαντινός 1960 σ.168-169 και του ίδιου 1986 σ.142-143, Προμηθεύς αρ.ΜΔ´ (1892) σ.353-354, Κοντογιάννης 1912 σ.32-38, Ευαγγελίδης 1936 σ.226-227 και αλλού, Πρίντζιπας 1979 σ.17-24, Χατζηαντωνίου 1983.
29. Δημαράς 1992 σ.259
30. Κουγέας 1958. Ο Λίνος Πολίτης μελέτησε και τα χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, πολλά από τα οποία ανήκαν σε μαθητές του Πέζαρου. Ο ίδιος φρόντισε να διασωθούν και τα βιβλία (παλαιύτητα) της οικογένειας του Ιωάννη και Αλέξανδρου Πέζαρου.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΤΥΡΝΑΒΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 18^Ο ΑΙΩΝΑ.

1. Τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας

A. Η περιοχή του Τυρνάβου μέχρι την οθωμανική κατάκτηση

Η θέση και η περιοχή του Τυρνάβου αποτελεί τμήμα της Θεσσαλικής γης και είχε κατοικηθεί από την πρώιμη παλαιολιθική εποχή (200-400 χιλιετίες π.Χ.). Η περιοχή είναι διάσπαρτη από προϊστορικούς οικισμούς, τις γνωστές *μαγούλες*.¹ Οι αρχαιολογικές ανασκαφές και μελέτες έχουν φέρει στο φως πλήθος ευρημάτων που αποδεικνύουν τη συνεχή και πολυπληθή κατοίκησή τους στην παλαιολιθική, στη νεολιθική, στην εποχή του χαλκού και στα μετέπειτα ιστορικά χρόνια.²

Από τα ομηρικά έπη σημειώνουμε την αναφορά στην Ιλιάδα του Τιταρήσιου ποταμό που χύνει τα διαυγή νερά του στον Πηνειό : *ὅς ρ' ἐς Πηνειόν προΐει καλλίρον ὕδωρ*. (Ιλιάδα Β, 753).

Στα κλασικά χρόνια η περιοχή του Τυρνάβου ανήκε στην επικράτεια μιας σπουδαίας πόλης, της *Φάλαννας*, της οποίας η ακρόπολη βρίσκεται στη θέση *Καστρί*, στα νοτιοανατολικά και σε απόσταση 3 χμ. από τον Τύρναβο.³ Η Φάλαννα ήταν η σπουδαιότερη πόλη της Περραιβίας, περιοχή του Κ. Ολύμπου μεταξύ της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Οι Περραιβοί ήταν περίοικοι των Θεσσαλών κάτω από τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο της Πελασγικής Λάρισας.⁴

Στα ελληνιστικά χρόνια η περιοχή έγινε πέρασμα των αντιμαχόμενων στρατευμάτων και στη ρωμαϊκή εποχή ακολούθησε την τύχη των υπόλοιπων ελληνικών τόπων χωρίς να πάψει να κατοικείται.

Στους επόμενους αιώνες η περιοχή γνωρίζει ειρηνικές διεισδύσεις και επιδρομές λαών που προκαλούν αναστάτωση και διαλύουν τις αρχαίες πόλεις. Παράλληλα νέοι οικισμοί δημιουργούνται.

Η θέση όπου είναι σήμερα ο Τύρναβος φαίνεται να κατοικείται, όπως μαρτυρούν αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως άφθονα κεραμικά του 12ου αι.⁵ Γραπτές μαρτυρίες για την περιοχή έχουμε από τον 10ο αι., καθώς αναφέρεται για πρώτη φορά το όρος *Τέρνοβον* που ταυτίζεται με ένα ορεινό τμήμα του Κ. Ολύμπου, τη σημερινή Μελούνα.

Συγκεκριμένα στο αγιολογικό κείμενο του αγίου Νικολάου της Βουναίνης, στην εποχή του Λέοντος Στ' του Σοφού (886-912), ο άγιος ως επικεφαλής των βυζαντινών στρατευμάτων βγήκε από την οχυρωμένη Λάρισα για να αποκρούσει βουλγαρική επιδρομή. Αφού πέρασε τη γέφυρα στρατοπέδευσε σε γειτονικό *ὄρος, ὃ Τέρναβον ἐγγχωρίως ὀνομαζόμενον, ἀσκηταῖς ἀνδράσιν ἦν ἐνδιαίτημα*.⁶ Από το κείμενο πληροφορούμαστε ότι η περιοχή ήταν τόπος μοναστικής ζωής, επειδή με το δάσος που υπήρχε,

προσφερόταν και κατέφευγαν άνθρωποι για να φυλαχτούν από τις συνεχείς αναστατώσεις.

Οι σχετικές μελέτες έχουν δείξει ότι η περιοχή γύρω από τον Τύρναβο συνδεόταν με μοναστικά ιδρύματα «(...) στο 13ο και 14ο αι. μαρτυρούνται εδώ ιδιοκτησίες μερικών από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Θεσσαλίας, τα οποία εκτίμησαν την καλή θέση και την εύφορη γη της.(...) Στα έγγραφα των μοναστηριών μαρτυρείται το χωριό Τρίνοβος ή Τρίνοβον (...) ο δε πυρήνας του οικισμού θα πρέπει να σχηματίστηκε από τους καλλιεργητές των μοναστικών ιδρυμάτων, όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις μεγάλων νομών της Θεσσαλίας...».⁷

Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την παλιά παράδοση ότι το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία στον Τύρναβο ιδρύθηκε από το βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Παλαιολόγο, επιβεβαιώνουν ότι ο οικισμός του Τυρνάβου αρχίζει την ιστορία του στα χρόνια αυτά δηλ. πρώτες δεκαετίες του 14ου αι.⁸

Έχοντας υπόψη την παλιά παράδοση ο περιηγητής Rouquerville αναφέρει και υποστηρίζει την ίδια άποψη.⁹ Ο λόγιος Ι. Λεονάρδος γράφει σχετικά : " *Ο Τύρναβος είναι πόλις μεταγενεστέρα, θεμελιωθεῖσα εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Ἀνδρονίκου, ὅστις ἔκτισεν ἐδῶ ἕν εἰς τιμὴν τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ μοναστήριον, ὅπου ἔκειτο ποτὲ ὁ ναὸς τοῦ Διὸς*».¹⁰

Επίσης ο γνωστός φιλόλογος Αχ. Τζάρτζανος, που καταγόταν από τον Τύρναβο, γράφει ότι «*πιθανώτερον εἶναι ἢ κωμόπολις νά ὑπῆρχε καί πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως τῆς Θεσσαλίας, ὡς ἐμαρτύρει καί ἐπιγραφή τις μεσαιωνικήν, ἀναγινωσκομένη ἄλλοτε ἐπὶ τοῦ τοίχου ναοῦ τινός κατακρημνισθέντος ἤδη*».¹¹

Από όλα τα παραπάνω οδηγούμαστε να θεωρήσουμε τον Τύρναβο βυζαντινό "πόλισμα" τοποθετημένο στην πλαγιά του υψώματος του Προφήτη Ηλία, όπου και το ομώνυμο μοναστήρι.

Στα τελευταία χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας οι αλληπάλληλες επιδρομές και αναστατώσεις σταμάτησαν με την οριστική κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς. Δεν γνωρίζουμε ποια κατάσταση επικράτησε στην περιοχή. Το πιθανότερο είναι ότι ο πληθυσμός να συρρικνώθηκε , αλλά ο τόπος δεν εγκαταλείφθηκε.

B. Η κατάληψη

Οι επιδρομές των Οθωμανών μέχρι την οριστική κυριαρχία τους στη Θεσσαλία πραγματοποιήθηκαν από τα τέλη του 14ου αι. μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι. σε τρεις διακοπτόμενες φάσεις.¹²

Στα 1386-7 οι Οθωμανοί Τούρκοι υπό τον Εβρενός μπέη διεισδύουν για πρώτη φορά στη θεσσαλική πεδιάδα και καταλαμβάνουν τη Λάρισα. Στη δεύτερη φάση 1392-3 έως 1396-7 με επικεφαλής των τον σουλτάνο Βαγιαζίτ Α΄ επέβαλαν την κυριαρχία τους σε όλη τη Θεσσαλία. Η πτώση του επέτρεψε σε κάποιες θεσσαλικές περιοχές να ξεφύγουν από τον έλεγχο των Οθωμανών για μικρό χρονικό διάστημα. Η οθωμανική κυριαρχία ολοκληρώθηκε από τον Τουραχάν μπέη, που άρχισε το 1414 και κατέληξε το 1423 με την τελική επανακατάληψη της Λάρισας και την πρώτη και οριστική κατάληψη του Τυρνάβου.¹³

Από τα «χρονικά» της εποχής πληροφορούμαστε ότι οι αντιδράσεις των ελληνικών πληθυσμών στην οθωμανική επέλαση διαβαθμίζονται από την αντίσταση μέχρι την αδιαφορία και την υποταγή. Σύμφωνα με τον

Χαλκοκονδύλη αρκετές από τις πόλεις της Θεσσαλίας υποτάχτηκαν μετά από συνθηκολόγηση («καθομολογή»). Έτσι δεν παρατηρήθηκαν καταστροφές και λεηλασίες στη Θεσσαλία στη διάρκεια της τουρκικής εισβολής.¹⁴

Σχετικά με τον Τύρναβο η κατάληψη δεν έγινε με στρατιωτικές ενέργειες. Ήταν απλή είσοδος των στρατευμάτων. Άλλωστε δεν υπήρξαν ποτέ τείχη γύρω από τον Τύρναβο, όπως συνέβαινε με τη Λάρισα.

Οι αλληπάλληλες επιδρομές είχαν ως αποτέλεσμα τη φυγή και μείωση του πληθυσμού της περιοχής. Αυτή η κατάσταση έκανε τους κατακτητές να φέρουν εποίκους από τη Μ. Ασία και ιδιαίτερα από την περιοχή του Ικονίου. Οι νέοι άποικοι, οι *Κονιάροι* (ή *Γιουρούκοι* ή *Κοναλήδες*), εγκαταστάθηκαν στις κοιλάδες και στους πρόποδες των βουνών μαζί με τους απογόνους των πρώτων Οθωμανών κατοίκων. Η εγκατάσταση αυτή οδήγησε τμήματα του ντόπιου πληθυσμού να μετακινηθούν στους ορεινούς όγκους του Ολύμπου, της Όσσας, του Πηλίου και της Πίνδου.¹⁵

Σχετικές πληροφορίες για την εγκατάσταση των εποίκων κοντά στην περιοχή του Τυρνάβου έχουμε από τον Άγγλο περιηγητή D. Urquhart.¹⁶ Όταν επισκέφτηκε την πόλη στα 1830, ο καϊμακάμης του Τυρνάβου έχοντας υπόψη του ένα αραβικό χειρόγραφο¹⁷ με την βιογραφία του Τουραχάν, είπε ότι ο κατακτητής έστειλε ανθρώπους του στο Ικόνιο και πέτυχε να φέρει 5-6 χιλ. άτομα. Και «...καθώς ήταν άτομα πολεμικού και εργατικού χαρακτήρα τους παραχώρησε γη στα βόρεια της θεσσαλικής πεδιάδος. Έτσι πέτυχε να προστατεύουν την περιοχή τους και να λειτουργούν ως προμαχώνας ανάμεσα στους φιλήσυχους Έλληνες και στους Βούλγαρους [φαντασίωση του περιηγητή] στρατιώτες που είχαν καταφύγει στα βουνά. Ίδρυσε γι' αυτούς 12 περιχαρακωμένα χωριά.»¹⁸

Παρ' όλα αυτά η θεσσαλική πεδιάδα συνεχίζει να έχει ελληνικό πληθυσμό. Όπως έδειξαν σχετικές μελέτες στα μέσα του 15ου αι. η Θεσσαλία κατοικείται στην πλειοψηφία από Έλληνες, κοντά στους οποίους ζούσαν αλβανοί νομάδες, βλαχόφωνοι και μια τουρκική μειοψηφία με νομαδική καταγωγή, καθώς και τεχνίτες και στρατιωτικοί.¹⁹

Γ. Η συνοίκηση

Η οθωμανική κυριαρχία του Τυρνάβου έχει συνδεθεί άρρηκτα με τον Τούρκο πολέμαρχο Τουραχάν. Σύμφωνα με την παράδοση εγκαταστάθηκε στην περιοχή,²⁰ η οποία του παραχωρήθηκε από το σουλτάνο και μεταβιβαζόταν έκτοτε στους κληρονόμους του. Διατηρήθηκε τόσο έντονα αυτή η παράδοση ώστε θέλει τον Τουραχάν ιδρυτή του Τυρνάβου. Ο Κ. Κούμας γράφει: «*Ο Τουραχάνης οὗτος ὑπούργησε [=υπηρέτησε] καί τόν Σουλτάνο Μουράτ Β', ὁπότε ὑπέταξε τήν Λάρισσαν. Εἶναι θεμελιωτής τῆς τρεῖς ὥρας ἀπεχούσης ἀπό τήν Λάρισσαν πόλεως Τυρνάβου. Ἐκεῖ ἐστρατοπεύδουσεν ὁ Τουραχάνης, ἐνῶ ἐπολιόρκει τήν Λάρισσαν, διά τό ὑγιεινόν τοῦ τόπου, ὅστις ὠνομάζετο Καλύβια. Διά νά συναθροίσῃ κατοίκους τῆς νέας πολίχνης ἔκτισε τσαμίον, καί πλησίον αὐτοῦ ναόν τοῦ Ἀγ. Νικολάου (διά τιμὴν τοῦ ἀγαπητοῦ του μηλωτοποιοῦ [=γουνναρά] Νικολάου), τά ὁποῖα καί τά δύο ὀνομάζονται καί τήν σήμερον τσαμίον τοῦ Τουραχάν Μπέη καί Ἅγιος Νικόλαος του Τουραχαμπέη.*».²¹

Η άποψη του Κούμα, την οποία έχουν υιοθετήσει κατά καιρούς διάφοροι τοπικοί μελετητές,²² για «νέα πολίχνη» δεν ανταποκρίνεται στην

ιστορική πραγματικότητα. Οι Οθωμανοί, προκειμένου να σταματήσουν τη φυγή στα ορεινά, να εμποδίσουν την τάξη και να αποκαταστήσουν την οικονομική ζωή, εκτός από την μεταφορά εποίκων, προσπαθούσαν να επανεγκατασταθούν οι παλιοί κάτοικοι. *«Έτσι πίσω από τη στρατιωτική ζώνη των τουρκικών χωριών που έκτισε, συνοικίζει η μάλλον ανασυνοικίζει τον Τύρναβο με τη γνωστή επίκαιρη θέση του»* γράφει ο Α. Βακαλόπουλος.²³ Και σε συνδυασμό με τα προνόμια που παραχώρησε, όπως θα δούμε, έδωσε την ευκαιρία στους σκορπισμένους κατοίκους να επανέλθουν στον οικισμό ή *«νά συναθροίση τούς κατοίκους»*, όπως γράφει ο Κούμας, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν ισχύει η ίδρυση *«νέας πολίχνης»*.

Την ύπαρξη του οικισμού μαρτυρούν και εκκλησιαστικά έγγραφα της εποχής. Στον κώδικα της μητρόπολης της Λάρισας έχει καταχωρισθεί ένα πατριαρχικό έγγραφο στα 1528, από το οποίο πληροφορούμαστε σχετικά με κάποια διοικητική διαφορά μεταξύ των γειτονικών μητροπόλεων Λάρισας και Δομενίκου (Ελασσόνα□) *«(...) περί τινος χώρας της πρότερον παλαιοχώριον λεγομένης, μετέπειτα δέ Τρίναβος έπανομασθείσης.»*²⁴ Είναι φανερό ότι στη θέση του Τυρνάβου που είναι «χώρα» προϋπήρχε άλλο χωριό γι' αυτό και η ονομασία *«παλαιοχώριον»*, που αργότερα πήρε το όνομα *«Τρίναβος»*.

Δ. Τα προνόμια

Η άρρηκτη σύνδεση του ονόματος του Τουραχάν με τον οθωμανοκρατούμενο Τύρναβο καταγράφεται από τα προνόμια που παραχώρησε στους χριστιανούς κατοίκους, τα οποία συνέβαλαν στα μεταγενέστερα χρόνια στην οικονομική ανάπτυξη και πολιτισμική ευρωστία του.

Οι λόγοι που υπαγόρευαν αυτή την ευνοϊκή συμπεριφορά του Τουραχάν δεν έχουν αποδειχτεί. Η τοπική παράδοση τους αποδίδει αποκλειστικά στο πρόσωπο του κατακτητή. Ο Τουραχάν *«προτιμούσε την πόλη (...) με τους φιλήσυχους Έλληνες»* πιο πολύ από τα άλλα μέρη, ή για *το υγιεινόν του τόπου.*²⁵

Υπήρχε η θρησκευτική οθωμανική παράδοση : Το Κοράνιο δεν επέτρεπε τον εξισλαμισμό όσων δεν αντιστέκονταν στον ισλαμικό στρατό. Και μεταξύ των πόλεων που είχαν παρόμοια αντιμετώπιση ήταν και ο Τύρναβος (όπως και τα Γιάννενα, ο Γαλατάς κ.ά.). Όμως και άλλα θεσσαλικά *πολίσματα* δεν αντιστάθηκαν, αλλά δεν είχαν την τύχη του Τυρνάβου. Ασφαλώς η επίσημη οθωμανική πολιτική για αποκατάσταση της ομαλότητας έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Η ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλαξε ο ευφυής Τουραχάν στον Τύρναβο σε σχέση με άλλους τόπους, εκτιμούμε ότι εντοπίζεται σε δύο παράγοντες. α) Ο Τύρναβος ήταν μικρός μεν αλλά ομοιογενής οικισμός, έτοιμος καθ' όλα, όπως οι Οθωμανοί επεδίωκαν. β) Οι κάτοικοι του οικισμού ασχολούνταν με την υφαντική και μεταξουργία, η οποία ήταν γνωστή από τα βυζαντινά χρόνια.²⁶ Διαπιστώνοντας τα παραπάνω ο Οθωμανός ηγέτης θέλησε να διατηρήσει και να ευνοήσει την ανάπτυξη της περιοχής προς όφελος της οθωμανικής κυριαρχίας.

Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της πολιτικής του Τουραχάν είναι, όπως αναφέρει η παράδοση, η ανέγερση στον Τύρναβο δύο κτισμάτων, το ένα δίπλα στο άλλο. Πρόκειται για το χριστιανικό ναό του Αγ. Νικολάου (επισκόπου Μύρων) και το γειτονικό τζαμί του Τουραχάν.²⁷

Τα προνόμια που παραχώρησε ο Τουραχάν περιγράφονται από τον απόγονό του στο κείμενο του περιηγητή Urquhart και ήταν τα παρακάτω :²⁸

1. Η πόλη ανακηρύσσεται βακούφι, δηλ. θρησκευτικό ίδρυμα κοινής ωφέλειας, προστατευόμενο από τις αυθαιρεσίες οποιουδήποτε. «Ο Τύρναβος καθιερώθηκε ως μια πόλη άσυλο»²⁹, αφηγείται με περηφάνια ο καϊμακάμης
2. Η πόλη απαλλάσσεται από τον έλεγχο της τοπικής διοίκησης. Ελέγχεται από τον Κιζλάρ-αγά, επόπτη του ιερατείου της Μέκκας.
3. Δεν επιτρέπεται η είσοδος και η διέλευση τουρκικού στρατού.
4. Δεν επιβάλλονται αγγαρείες ή άλλες αναγκαστικές εργασίες στους κατοίκους.
5. Οι κάτοικοι πληρώνουν μόνο τον κεφαλικό φόρο (χαράτσι) και τη δεκάτη.
6. Οι ξένοι απαλλάσσονται για δέκα χρόνια από κάθε φόρο.

Όλα τα παραπάνω εγκρίθηκαν και επικυρώθηκαν από την ανώτατη πολιτική και θρησκευτική ηγεσία. « Τα προνόμια που παραχώρησε η Υψηλή Πύλη τέθηκαν υπό την έγκριση του τουρκικού ιερατείου και υπό την επίβλεψη του αρχικλητήρα της Μέκκας διαβεβαιώνει ο καϊμακάμης του Τυρνάβου στα 1830.»³⁰

Όλα όσα αναφέρθηκαν απηχούσαν τις αντιλήψεις της οθωμανικής πολιτείας και αντιστοιχούσαν στις δομές του κράτους. Όλοι οι υπήκοοι και τα εδάφη ανήκαν στον σουλτάνο και μόνο αυτός είχε δικαίωμα να εκμεταλλεύεται τις πηγές πλούτου μέσα στην αυτοκρατορία.³¹ Έτσι όλοι οι υπήκοοι πλήρωναν ως φόρο για την αγροτική παραγωγή τους (από δημητριακά, κρασί, μετάξι, κοπάδια, μελίσσια κλπ.) τη γνωστή *δεκάτη*. Οι δε μη μουσουλμάνοι, οι *ραγιάδες* πλήρωναν και το *χαράτσι*, προσωπικό φόρο για την μη στράτευσή τους.³² Επιπλέον δεν επιβάλλονταν αγγαρείες ή άλλες αναγκαστικές εργασίες, διότι οι υπήκοοι και ανάμεσά τους - από νομική άποψη τουλάχιστον - οι *ραγιάδες* δεν είχαν την ιδιότητα του δουλοπάροικου.³³ Αλλά δεν έπαψαν ποτέ να θεωρούνται πολίτες δεύτερης κατηγορίας, διαφορετικοί και υποτελείς στους κυρίαρχους μουσουλμάνους.³⁴

Σχετικά με το καθεστώς που ίσχυε για τα βακούφια και τη θέση που είχαν στην οθωμανική κοινωνία δανειζόμαστε μερικές από τις απόψεις που διατύπωσε ο Τούρκος ερευνητής H. Inalcik «Ο σκοπός του μουσουλμανικού *wakf* είναι να δημιουργήσει ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα (...) Στηρίζεται σε μια θρησκευτική και θεία επικύρωση της αρχής ότι «ο όρος που έχει βάλει ο ιδρυτής ενός *wakf* είναι σαν το κείμενο που έχει νομοθετήσει ο νομοθέτης του θείου νόμου (...) Όταν επικυρωθεί από τη θρησκευτική και την πολιτική αρχή, κανείς, ούτε και ο κυβερνήτης μπορεί να αλλάξει ή να ακυρώσει τους όρους του *wakf* (...) Ο δωρητής διόριζε έναν διαχειριστή (*mutawalli* = μουταβαλής) επίσης έναν επόπτη (*nazir* = ναζίρης) αυτού του διαχειριστή. Ο διαχειριστής είναι υπεύθυνος για τη συντήρηση του *wakf* και τη διαφύλαξη και αύξηση των πηγών του εισοδήματος. Και έτσι μπορεί να κάνει οικονομικές επιχειρήσεις επενδύοντας το πλεόνασμα (...) Τα *wakf* περιλάμβαναν δύο ομάδες ιδρυμάτων οργανισμούς που προορίζονταν για ευσεβείς σκοπούς : τζαμιά, σχολεία, νοσοκομεία, μονές, γέφυρες, κα. και από την άλλη, ιδρύματα που είχαν γίνει για να καλύπτουν τις δαπάνες τέτοιων οργανισμών (...) Πολλοί από τους ιδρυτές των *wakf* επενδύανε ένα μέρος ή ολόκληρο το κεφάλαιό τους στην κατασκευή κτιρίων (*muwakkafat*) στις πόλεις, όπως λουτρά, παζάρια, αποθήκες, εργαστήρια, μύλους, σφαγεία, καταστήματα κτλ. Όλα αυτά θεωρούνταν ιδεώδη *wakf* διότι ήταν μεγάλης αντοχής και εξασφάλιζαν

σταθερό εισόδημα».³⁵ Και σημειώνει ο H. Inalcik «Κυρίως υπεύθυνα για την ανάπτυξη στις πόλεις ήταν τα wakf αυτού του είδους».³⁶

Από τους παραπάνω όρους γίνεται κατανοητό γιατί ο Τουραχάν και οι απόγονοί του φρόντισαν για τη συγκέντρωση των εσόδων και διάθεσή τους σε διάφορα έργα, όπως ήταν ο πρωταρχικός σκοπός για το βακούφι. Έτσι ο Τουραχάν ανέπτυξε οικοδομική δραστηριότητα και έκτισε τζαμιά, τεκέδες (μονές), μεντρεσέδες (ιεροσπουδαστήρια), караβάν-σεράι (μεγάλα χάνια = πανδοχεία), ιμαρέτια (πτωχοκομεία), χαμάμ (λουτρά) καθώς και μικρότερα βακούφια σε πολλά μέρη της Θεσσαλίας ακόμη και στην Πελοπόννησο.³⁷ Και πράγματι, για 35 χρόνια δηλ. 1423-1458 ο Τουραχάν διαφύλαξε και προώθησε την ευημερία της περιοχής και βέβαια τα προσωπικά του συμφέροντα.³⁸

Η ανακήρυξη ενός τόπου σε βακούφι, δηλ. το φορολογικό καθεστώς που ίσχυε, έδινε πολλά πλεονεκτήματα σ' όσους διέμεναν και εργάζονταν εκεί. Οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* αναφερόμενοι στα βακούφια της Μαγνησίας ανάμεσα στα άλλα γράφουν: «Ἡ διοικήσεις αὐτῶν τῶν βακουφίων ἐκ φύσεως καί καθ' ἑαυτήν εἶναι καλή, ὡσάν ὅπου αὐτά ἐξαρτῶνται ἀμέσως ἀπό τήν Πόλι, καί ἔχουν πάντοτε προστάτας δυνατούς. Τοῦρκος δέν ἔχει ἐξουσία νά ἔμβῃ εἰς αὐτά καί νά ἐνεργήσῃ τή θηριώδη βαρβαρότητά του. Κτίζουν ἐκκλησίες ὅταν θέλουν. Τά δοσίματά τους εἶναι προσδιορισμένα καί πολλά ἐλαφρά, ὡσάν ὅπου τό δέκατο μόνο πληρόνουν, καί μιά ποσότητα διωρισμένη χαρατζοχαρτιῶν, τά ὁποῖα κοντά ὅπου τά πέρνουν μέ τήν τιμή ὅπου τά πέρνουν εἰς τήν Κωνσταντινούπολι, εἶναι καί ὀλίγα, καί μόλις φθάνουν εἰς τούς ἄνδρας.»³⁹ Γι' αυτή την προνομιακή μεταχείριση «οἱ γείτονές τους τούς ζηλεύουν καί τούς μακαρίζουν.»⁴⁰

Οι σύγχρονες μελέτες επιβεβαιώνουν τα οφέλη για τους κατοίκους. Ο M. Kiel γράφει σχετικά. «Επειδή τα βακούφια ιδρύονταν "για πάντα" υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το «ευζην» των χωρικών που τα στήριζαν οικονομικώς. Οι κάτοικοι των βακουφικών οικισμών βρίσκονταν συνήθως σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από εκείνους που ζούσαν κάτω από την εξουσία του σπαχή.»⁴¹

Η κατάσταση αυτή ίσχυε και στον Τύρναβο. Οι Τυρναβίτες δεν υπήρξαν ποτέ κολίγοι. Ήταν βέβαια ραγιάδες με στοιχειώδη ιδιοκτησία (σπίτι με κήπο) και ασχολούνταν κυρίως με την υφαντουργία, πληρώνοντας μόνο το προσδιορισμένο χαράτσι και τη δεκάτη. Ο Τούρκος περιηγητής E.Celebi, που πέρασε από τον Τύρναβο στα 1668, επιβεβαιώνει το προνομιακό καθεστώς του Τυρνάβου.⁴² Από τη διήγησή του πληροφορούμαστε ότι στον Τύρναβο, όπου ίσχυε το καθεστώς του wakf, την οθωμανική διοίκηση εκπροσωπούσαν τέσσερις υπηρεσίες (υπάλληλοι) : α) ο εκπρόσωπος του επιτρόπου από το βακούφι, ο *μουταβαλής*, β) ο επικεφαλής των γενιτσάρων, που ήταν κατώτερος αξιωματικός (*τσαούσης, canus*), γ) ο εισπράκτορας των φόρων της αγοράς (*bacdar*), δ) ο υπεύθυνος για την αστυνόμευση και τον αγορανομικό έλεγχο, (*σούμπασης, subasi*).⁴³

Το καθεστώς αυτών των προνομίων διατηρήθηκε στον Τύρναβο σε όλη τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι σχεδόν το 1780. Εκείνη την εποχή επεκτείνεται η κυριαρχία του Αλή πασά των Ιωαννίνων, επιβάλλονται φόροι και γίνονται προσπάθειες για υπονόμευση των προνομίων, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο. Άλλωστε από το 18ο αι. άρχισε η οθωμανική αυτοκρατορία να βρίσκεται σε παρατεταμένη κρίση και να αλλάζουν οι οικονομικές και κοινωνικές δομές της κοινωνίας της.⁴⁴ Τέλος τα

προνόμια καταργούνται οριστικά στον Τύρναβο, όπως και σε άλλες περιοχές το 1839 (Χάτι Σερίφ).⁴⁵

Μαρτυρίες για τα προνόμια έχουμε και από περιηγητές που πέρασαν από τον Τύρναβο στα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Στα 1842 ο γνωστός Γερμανός Fallmerayer περιγράφοντας τα προνόμια του Τουραχάν γράφει για τη διάρκεια τους. «*Μέχρι την ελληνική επανάσταση [1821] και τις μεταρρυθμίσεις του Σουλτάνου Μαχμούτ [1837], όλα αυτά τα προνόμια έμειναν ανέγγιχτα, και οι απόγονοι του ιδρύματος βρίσκονται σήμερα στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας(...)*»⁴⁶ Μαρτυρίες για το ίδιο θέμα, τα προνόμια και για τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της κοινοτικής αυτοδιοίκησης και των συντεχνιών μας δίνει ο Γάλλος περιηγητής Heuzey.⁴⁷

Η σημασία των προνομίων φάνηκε από τους πρώτους αιώνες, όταν το συγκεντρωτικό οθωμανικό κράτος έδωσε την δυνατότητα στους Τυρναβίτες με την επιδεξιότητα, την εργατικότητα και τις πρωτοβουλίες τους να αναπτυχθούν και να ευημερήσουν. Αλλά και στην περίοδο της οθωμανικής παρακμής, όταν στη Θεσσαλία κυριαρχούσε ο Αλή πασάς, η τυπική έστω αναφορά και επίκληση της παράδοσης των προνομίων διαφύλαξε τον Τύρναβο να ξεπέσει σε τσιφλίκι ή να υποστεί βαρβαρότητες και καταστροφές.

Ο Τυρναβίτης Δημοσθένης Ανδρεάδης γράφει για τα προνόμια ότι «*οι κατοπινοί [μετά τον θάνατο το[υ Τουραχάν] τά σεβάστηκαν τά 3 (τρία) πρώτα εκατόχρονα από την κατάκτηση της Θεσσαλίας. Αυτό φαίνεται πρώτο πού μήτε η ιστορία μήτε η ντόπια παράδοση αναφέρει καμμιά σφαγή (ή άλλη βαρβαρότητα των Τούρκων) νάχη γίνει σ' αυτή την πόλη.*»⁴⁸

Ε. Το όνομα

Συνυφασμένη με την ιστορία του οικισμού είναι και η προέλευση του ονόματός του, καθώς και η γραφή του. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Επικρατέστερες είναι κυρίως δύο.

Η πρώτη εκδοχή στηρίζεται στην τοπική παράδοση ότι το όνομα του Τυρνάβου προέρχεται από το ψάρι με το όνομα *τούρνα* που βρίσκεται άφθονο στα νερά του ποταμού Τιταρήσιου και στο κοντινό έλος *Μάτι* (ή *Καραδερές*). Η παράδοση αυτή είχε καταγραφεί στο χειρόγραφο με τη βιογραφία του Τουραχάν, το οποίο βρισκόταν στο ομώνυμο τζαμί. Την άποψη υιοθετούν όλοι οι περιηγητές. Ο Αμερικανός E. Everett σημειώνει: «*Το όνομα του Τυρνάβου βγαίνει από ένα ψάρι που αφθονεί στον ποταμό εδώ και που στα ρωμέικα λέγεται τούρνος.*»⁴⁹ Ο γνωστός Fallmerayer περισσότερο παραστατικά γράφει: «*Ο γέρος Τούρκος (...) μας διηγήθηκε αρκετές φορές πως ο Τουραχάν με την συνοδεία του ήρθε από τη Λάρισα, πως ξεπέζεψε δίπλα σε μια μικρή λίμνη που υπήρχε και ίδρυσε πρώτα έναν τόπο προσευχής και κατόπιν την πόλη, την οποία ονόμασε Τύρναβο, από το όνομα των ψαριών που ζούσαν εκεί.*»⁵⁰

Την ίδια θέση έχει και ο Ν. Γεωργιάδης στο κατ' άλλα σπουδαίο έργο του για τη Θεσσαλία.⁵¹ Μάλιστα η άποψη αυτή έγινε άκριτα αποδεκτή μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881. Ο δήμος του Τυρνάβου, που συστήθηκε τότε, είχε στο έμβλημά του (σφραγίδα) την παράσταση με «*δύο λαύρακας αντιθέτως τεθεμένους.*»⁵²

Η άλλη εκδοχή για το όνομα στηρίζεται σε γλωσσολογικά δεδομένα. Το τοπωνύμιο Τύρναβος έχει σλαβική προέλευση και σημαίνει αγκαθότοπος.

Πρώτος διατύπωσε την άποψη αυτή ο γνωστός λόγιος και συγγραφέας Κων. Οικονόμος βαθύς γνώστης των σλαβικών γλωσσών. Την θέση του επιβεβαίωσαν οι μετέπειτα και σύγχρονοι μελετητές.⁵³

Η σλαβική καταγωγή του ονόματος μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Τύρναβος δημιουργήθηκε κατά τη σλαβική διείσδυση των βυζαντινών χρόνων (8ος και 9ος αι.). Ήταν ένας ποιμενικός συνοικισμός από καλύβες, όπου στάθμευαν κατά τις μετακινήσεις τους οι νομάδες.⁵⁴ Το τοπωνύμιο *Καλύβια*, όπως αναφέρει και ο Κούμας,⁵⁵ ήταν η θέση στην οποία στρατοπέδευσε ο Τουραχάν.

Με το ίδιο όνομα *Τύρναβος* ή *Τίρναβο* ή *Τούρναβος* είναι γνωστοί άλλοι τρεις τουλάχιστον τόποι στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο των Βαλκανίων. Το χωριό Τύρναβος της Ηπείρου (Γοργοπόταμος Κονίτσης) ήταν γνωστός για τους ξυλογλύπτες του στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Το Τίρνοβο της Μακεδονίας κοντά στο Μοναστήρι αποτελούσε χωριό-σταθμό ανεφοδιασμού για τα καραβάνια των εμπόρων με έντονη την παρουσία των Ελλήνων.⁵⁶ Ο Τίρναβος της Βουλγαρίας ήταν μεγάλη πόλη και γνωστή ακόμη από τα βυζαντινά χρόνια (Ακανθαι). Ονομαζόταν κυρίως *Μέγας Τύρναβος* (και οι κάτοικοι του *Μεγαλοτυρναβίτες*) σε αντιδιαστολή με τον θεσσαλικό Τύρναβο που δηλωνόταν ως *Μικρός Τύρναβος* ή *Τύρναβος της Θεσσαλίας*.⁵⁷ Κοντά στα Τρίκαλα υπήρχε ο οικισμός *Τουρναβούς*, όπου είναι σήμερα το χωριό Χρυσαιγή. Τέλος, ανάμεσα στις ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας ήταν και αυτή στην πόλη *Τορνόβα* (και *Τέρνοβα*)⁵⁸ ή *Τυρναβία* κατά τον Ζαβίρα.⁵⁹

Παρόμοια με όσα αναφέραμε για την ετυμολογία του ονόματος είναι και όσα έχουν σχέση με τη γραφή της λέξης : Τύρναβος (με ύψιλον) ή Τίρναβος (με γιώτα).

Ας παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της γραφής του. Πρώτη αναφορά του Τυρνάβου γίνεται στο αγιολογικό κείμενο του Αγ. Νικολάου των Βουναίνων (10ος αι.) με τη φράση « *ὄρος τοῦ Τερνάβου* ή *Τέρναβον ὄρος*». ⁶⁰ Σε κάποια έγγραφα του 1274 και 1277 αναφέρεται μόνο το χωριό *Τρίνοβος*.⁶¹ Το όνομα *Τρίναβος*⁶² επαναλαμβάνεται και στο πατριαρχικό σιγίλιο το 1528, όπως είδαμε. Σε πρόθεση του 1592 γράφεται *Τούρναβος*.⁶³ Στα 1657 σε έκδοση της ακολουθίας του Αγ. Νικολάου *του εν Βουναίνη τελειωθέντος*, η οποία τυπώθηκε στη Βενετία, γίνεται αναφορά «*τῆς ἐν Τορνόβω ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου...*».⁶⁴

Γενικά σε όλες τις επιγραφές, μέχρι και τον 17ο αναγράφεται *Τούρναβος*.⁶⁵ Έτσι τον αποκαλούν και οι Έλληνες συγγραφείς και λόγιοι, οι Γρ. Κωνσταντάς και Δ. Φιλιππίδης, ο Ι. Οικονόμος, ο Μιχαήλ Γεωργίου, ο Αργ. Φιλιππίδης ακόμα και στις αρχές του 19ου αι.⁶⁶ Στα έγγραφα (18ος αι.) του Αρχείου Τυρνάβου που μελετήσαμε απαντάται πάντοτε η γραφή *Τύρναβος*. Έτσι γράφει και ο Κούμας και όλοι οι Έλληνες συγγραφείς του 19^{ου} αι. , καθώς και οι επιγραφές στα διάφορα μνημεία. Την ίδια γραφή κρατά και ο Τυρναβίτης γλωσσολόγος Αχ. Τζάρτζανος, μολονότι δεν τον έχει απασχολήσει το θέμα.

Νεώτεροι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με την ιστορία της Θεσσαλίας (Ν. Βέης, Ε. Σκουβαράς, Α. Βακαλόπουλος) γράφουν *Τίρναβος* προφανώς έχοντας υπόψη την ξένη καταγωγή της λέξης. Στη νεότερη τουρκική γραφή γράφεται *Tirnova* ή *Tirnovi*. Με τον ίδιο τρόπο γράφουν το όνομα της πόλης και οι ξένοι περιηγητές.

Συνοψίζοντας τους τύπους με τους οποίους εξελίχτηκε το όνομα έχουμε το σχήμα :

10ος αι. 13ος-14ος αι. 15ος-16ος-17ος αι. 18ος-19ος αι.
 Τέρναβον → Τρίναβος, Τρίνοβος → Τόρνοβο, Τούρναβος → Τύρναβος⁶⁷

Μετά τα παραπάνω που εκθέσαμε, εκτιμούμε ότι η πλούσια ιστορική διαδρομή της πόλης με το όνομα και τη γραφή **Τύρναβος** σηματοδοτεί και συνηγορεί να επιλέξουμε και να συνεχίσουμε την ίδια γραφή.

Ανακεφαλαιώνοντας την ιστορία του Τυρνάβου κυρίως στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας παρατηρούμε ότι:

- Η περιοχή του Τυρνάβου κατοικείται από τη νεολιθική εποχή και σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας.
- Ο οικισμός του Τυρνάβου άρχισε να σχηματίζεται από τη μέση βυζαντινή εποχή (9ος αι.) και ήταν χωριό (πόλισμα) την εποχή της οθωμανικής διείσδυσης.
- Μετά την οθωμανική κατάκτηση ο Τύρναβος ανακηρύχθηκε σε βακούφι (wakf) του Τουραχάν μπέη εξασφαλίζοντας διοικητικά και φορολογικά προνόμια.
- Συνυφασμένη με την ιστορία του οικισμού είναι η προέλευση και η γραφή του ονόματος, που εξελίχτηκε από Τέρνοβον σε Τούρναβος - Τύρναβος.

Σημειώσεις

1. Γαλλής 1991, σ. 11-18.
2. Ενθύμιον Τυρνάβου 1994, σ.15.πρβ.Παπαγιαννάκης 2000.
3. Τζιαφάλιας 1995. Το Καστρί επισκέφτηκε το 1806 ο περιηγητής Leake, και παρατήρησε ότι κατεργασμένοι λίθοι μεταφέρονταν στον Τύρναβο. Leake 1969, σ. 60. Στα νεότερα χρόνια πρώτη αναφορά για τη γειτνίαση της αρχαίας Φάλαννας με τον Τύρναβο έχουμε από τον Ν. Μάγνη 1860, σ. 13.
4. Αξενίδης 1947.
5. Γουργιώτης 1991, σ. 58.
6. Σοφιανός 1972, σ. 141 και 155. Οι Βυζαντινοί έχασαν τη μάχη και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν νοτιότερα. Αργότερα στο ύψωμα (όπου και το σημερινό ομώνυμο χωριό) Βούναινα ο στρατηγός Νικόλαος είχε μαρτυρικό τέλος. Η χριστιανική παράδοση τον ανύψωσε σε τοπικό άγιο. Ναοί στη μνήμη του διασώζονται σε αρκετά μέρη της Θεσσαλίας ακόμη και στην Άνδρο. Στον Τύρναβο υπάρχουν από πολύ παλιά (1652) δύο ναοί στις συνοικίες Ντούμα και Βλαχονικόλα με εικονογραφικές παραστάσεις του αγίου. Βλ. Σδρόλια 1991 και Φλώρου 1991.
7. Ενθύμιον Τυρνάβου 1994 σ.17.
8. Εκείνη την εποχή έχουμε δύο αυτοκράτορες από την δυναστεία των Παλαιολόγων με το όνομα Ανδρόνικος. Ο Ανδρόνικος Β΄ υπήρξε (1282-1328) έντιμος ηγεμόνας με μεγάλη ευλάβεια και κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για την εκδίωξη των Καταλανών από τη Θεσσαλία. Αργότερα πήρε ως συμβασιλέα τον φιλόδοξο γιο του Ανδρόνικο Γ΄ (1316-1341) ο οποίος στα 1332/33 βρίσκεται με το βυζαντινό στρατό στη Θεσσαλία, βλ. Λαΐου 1989 και Νεράτζη 1995 σ.99.
9. Rouqueville 1994.
10. Λεονάρδος 1992, σ. 53.
11. Τζάρτζανος 1989, σ. 7.

12. Σαββίδης 1995 σ. 59 όπου επισυνάπτεται χρονολογικός πίνακας.
13. Για την κατάκτηση της Θεσσαλίας, επίσης, Βακαλόπουλος 1974 Α' σ. 127-160 και Beldiceanu- Nasturel 1983
14. Σκουβαράς 1965 σ. 160.
15. Σαββίδης 1998 σ. 151.
16. Urquhart 1994 σ. 256-257.
17. Το χειρόγραφο φυλαγόταν στο τζαμί του Τουραχάν και το επικαλείται και ο Fallmerayer 1994 σ. 59. Σύμφωνα με το Heuzey 1991 σ. 44 ο αριθμός των Χριστιανών στη γύρω περιοχή τρώμαξε τον Τουραχάν και γι' αυτό έφερε τους Κονιάρους.
18. Τα χωριά ήταν τα εξής : Τατάρ (Φαλάνη), Καζακλάρ (Αμπελώνας), Τσαϊρ (Βρυότοπος), Μισαλάρ (Ροδιά), Δελιέρ (Δελέρια), Κουφάλια, Καρατζιογλάν (Αργυροπούλι), Λυγαριά, Ραντγούν, Καραντεμιρλί, Ντεριλί (Γόννοι) και Μπαλαμούτ (Ιτέα). Είναι τα γνωστά κονιαροχώρια της περιοχής που εγκαταλείφθηκαν από τους Τούρκους στα 1881 με την απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις για τους Κονιάρους βλ. Σκουβαράς 1992(Β'), Νιτσιάκος 1994 και του ιδίου 1997 σ.96-110
19. Beldiceanu - Nasturel 1983 σ. 123.
20. Η έδρα του Τουραχάν ήταν κοντά στο χωριό Τατάρ [σήμερα Φαλάνη] υποστηρίζει ο Γεωργιάδης 1880 σ. 164. Η άποψη του ενισχύεται από το τοπωνύμιο μιας αγροτικής περιοχής του χωριού με την ονομασία *Σαράϊ ορντί* (=αυλή του παλατιού) που καταγράφεται και σε πωλητήρια του 1882 βλ. Πατούλιας 1995 σ. 85-132, και Σακαντάμη 1995 σ. 207-216.
21. Κούμας 1831Α, σ. 371.
22. Ν. Γεωργιάδης 1880 σ. 163, Χατζηκώστας 1959 σ. 307.
23. Βακαλόπουλος 1974 σ. 279.
24. Ντρογκούλης 1991 σ. 66-67. Ο ίδιος μεταξύ των άλλων επικαλείται και τις διαθήκες του Τουραχάν για να υποστηρίξει την άποψη ότι ο Τύρναβος «*από την πρώτη εμφάνιση του στις ιστορικές πηγές, αναφέρεται σαν ελληνική πόλη με το ελληνικό στοιχείο σε έντονη παρουσία*». Οι διαθήκες του ίδιου του Τουραχάν Μπέη, του γιου του Χατζή Ομέρ και του εγγονού του Χασάν έχουν συνταχθεί στα πρώτα εκατό χρόνια από την τουρκική κατάκτηση (1531 η τελευταία). (Έχουν πρωτοδημοσιευτεί Φαρμακίδης 1926 σ. 280-319 και τα γνήσια αντίγραφα τους βρίσκονται στα Γ.Α.Κ. Λάρισας). Στις διαθήκες αυτές, που γίνεται λεπτομερειακή καταγραφή της ακίνητης περιουσίας των σε όλες τις περιοχές της Θεσσαλίας, πουθενά δεν συναντούμε ιδιοκτησία των κληρονόμων του Τουραχάν στον Τυρνάβο(...) Αν ο Τουραχάν είχε «ιδρύσει» τον Τύρναβο, μάλιστα και «θεμελιώσει», ήταν επακόλουθο να έχει στον Τύρναβο ακίνητη περιουσία ή να είχε εγκαταστήσει Κονιάρους και στην πόλη, υποστηρίζει ο ερευνητής Ντρογκούλης 1991 ο.π.
25. Urquhart 1994 σ. 258 και σ. 256.
26. Lowless 1977 σ.37, όπου «... *πίστευαν ότι οι χειροτέχνες μπορούσαν να αναζωογονήσουν και να αναπτύξουν ένα αστικό κέντρο*». Για την πολιτική και το δίκαιο της περιόδου βλ. Αποστολόπουλος 1995
27. Κούμας 1831Α σ. 371 Βαρβούνης 1993 σ. 69.
28. Urquhart 1994 σ. 257-258.
29. ό.π. σ. 257.
30. ό.π. σ. 258. Ο Fallmerayer 1994 σ. 59 περιγράφοντας τα ίδια προνόμια διαφοροποιείται στο εξής «*Επί 10 χρόνια οι ξένοι άποικοι πλήρωναν τους φόρους και στη συνέχεια όφειλαν σ' αυτόν [Τουραχάν] και στους απογόνους του μόνον τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη.*»
31. Lowless 1977 σ. 35.
32. Τσοποτός 1974 σ. 115-117.
33. Barkan 1944 σ. 77-84.
34. Βακαλόπουλος 1976 σ. 15. «*Το φυσικό χάσμα ανάμεσα στους κατακτητές και τους κατακτημένους το διερευνούν όχι μόνον οι θρησκευτικές και πολιτιστικές αντιθέσεις, αλλά και οι οικονομικές, ακόμη και η υπεροψία και η σκληρή συμπεριφορά των πρώτων προς τους δεύτερους, οι διαφορές ως προς την εξωτερική τους εμφάνιση και οι ποικίλες ταπεινωτικές διατάξεις για τους ραγιάδες*». Επίσης Σβορώνος 1986 σ. 42 και Μεταλληνός 1988 σ. 75 όπου γράφει «*Ο ιερός νόμος δεν εφαρμοζόταν πάντα πιστά και τελικά, όλα αφήνονταν στις ατομικές διαθέσεις των κρατούντων. Γι' αυτό, κατά μια άποψη, δεν μπορούμε να μιλάμε για μια ενιαία τουρκοκρατία, αλλά για «τουρκοκρατίες», με ειδικές κατά τόπους σχέσεις*».
35. Inalcik 1969 σ. 520-521.

36. ό.π. σ. 521. Για την οικονομική δομή του βακουφίου ο Inalcik γράφει ότι «*το wakf πήρε στην ισλαμική κοινωνία από την άποψη της ίδρυσης και της δραστηριότητάς του, το χαρακτήρα μιας οικονομικής επιχείρησης με μια ειδική οργάνωση παρόμοια με ενός τραπεζίτη... Ο ιδρυτής έπαιζε το ρόλο του επιχειρηματία που πραγματοποιούσε το αρχικό σχέδιο επενδύοντας το κεφάλαιο για προσοδοφόρα ιδρύματα...*» ό.π.
37. Περιγράφονται με λεπτομέρεια στις διαθήκες του Τουραχάν και των κληρονόμων του Φαρμακίδης 2001 σ. 252-290 και Γ.Α.Κ. Λάρισας.
38. Urquhart 1994 σ. 258.
39. Φιλίππιδης-Κωνσταντάς 1988, σ. 173.
40. ό.π. σ. 174.
41. Kiel 1995 σ. 94.
42. Celebi 1995 σ.8 Μάλιστα, αναφέρει ότι το χαράτσι έπαιρνε ο αγάς των γενιτσάρων της Θεσσαλονίκης και το διέθετε για τις στολές των 40.000 μελών αυτού του στρατεύματος.
43. Παλιούγκας 2001 σ.12-13. Από άποψη του οθωμανικού δικαίου ο Τύρναβος ανήκε στην κατηγορία των μικρότερων διοικητικών μονάδων, αντίστοιχη με τους σημερινούς δήμους, ήταν ναχιγιές. Υπεύθυνος ήτα κατώτερος δικαστικός υπάλληλος, ο *ναίπης*, που υπαγόταν στο Μουλά της Λάρισας. Celebi 1995 και Παλιούγκας 2001 σ.101
44. Νικολόπουλος 1998 σ. 281-317.
45. Τσοποτός 1974 σ. 244-245.
46. Fallmerayer 1994.
47. Heuzey 1991 σ.43. Οι παρατηρήσεις αυτές είναι επηρεασμένες από το καθεστώς των «μεταρρυθμίσεων» μετά το 1839 και 1856. Βλ. παρακάτω Κεφ.4ο
48. Ανδρεάδης 1935 σ. 322. Για αυτόν και το έργο του, Μιχ. Λαφαζάνης 1993
49. Everett 1996 σ. 91.
50. Fallmerayer 1994 σ. 59.
51. Γεωργιάδης 1995 σ. 163.
52. Σκιαδάς 1993 σ. 265. Ο αρμόδιος αρχαιολόγος Π. Ευστρατιάδης, που γνωμοδότησε σχετικά, χρησιμοποιεί τις ίδιες φράσεις του Γεωργιάδη.
53. Hild 1987 σ. 100-101.
54. Δαλαμπύρας 1967 σ. 19.
55. Κούμας 1831^Α σ. 371.
56. Ζαφείρης 1998 σ. 100.
57. Οικονόμος 1989 σ. 176.
58. Τ. Ευαγγελίδης λ. Ουγγαρία (Ελληνισμός) Μ.Ε.Ε. τ. ΙΘ' σ. 193.
59. Ζαβίρας 1972 σ. 547.
60. Σοφιανός 1972 σ. 155.
61. Hild. 1987 σ. 100.
62. Ντρογκούλης 1991 σ. 66.
63. Σπανός 1998 σ. 113.
64. Σοφιανός 1972 σ. 90.
65. Δαλαμπύρας 1967 σ. 19-20.
66. Φιλίππιδης-Κωνσταντάς 1988 σ. 169, Οικονόμος 1989 σ. 176, Μιχαήλ Γεωργίου 1809 σ. 242, Α. Φιλίππιδης 1815 σ. 117. Η προφορά των φωνηέντων στην τουρκική γλώσσα δημιουργούσε μάλλον τη μετατόπιση των πρώτων φθόγγων στη λέξη. Η «διόρθωση» της λέξης από *Τούρναβος* στη λόγια μορφή *Τύρναβος* (ο φθόγγος ου γίνεται υ) παρατηρείται και σε άλλες λέξεις της Νεοελληνικής : π.χ. *γαρούφαλο* -> *γαρίφαλο*, *Κούμη* -> *Κύμη*. Δεν πρέπει να απορρίψουμε και την άποψη ότι η λέξη Τύρναβος είναι παραφθορά από τα λατινικά : το ο προφέρεται ως ου, *Τόρνοβο* -- μια επιπλέον απόδειξη ότι η πόλη είχε επαφές με τη Δύση (Βενετία). Επίσης, είναι πιθανόν η γραφή Τύρναβος να προέρχεται κατευθείαν από το αρχικό *Τέρναβον*, όπως γράφει ο Κοραΐς (1986 σ.453) ότι γίνεται στις λέξεις *μέρμηγκας*->*μύρμηγκας*, *άχερον* ->*άχυρον*, *πίτερον* ->*πίτυρον*.

2. Ο φυσικός χώρος του Τυρνάβου

A. Η γεωγραφική θέση

Ο Τύρναβος σε όλη τη μακραίωνη ιστορική παρουσία του παραμένει στην ίδια ακριβώς θέση. Καταλαμβάνει το φυσικό γεωγραφικό στη βορειοδυτική άκρη της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδος, στα νοτιοδυτικά του Κάτω Ολύμπου, δίπλα στον ποταμό Τιταρήσιο, παραπόταμο του Πηνειού. Οι γεωγραφικές του συντεταγμένες είναι γεωγραφικό μήκος 22 και πλάτος 39. Έχει υψόμετρο 80 μ. και απέχει 15 χμ. από τη Λάρισα, το φυσικό και ιστορικό κέντρο της Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα ο οικισμός αρχίζει από την αριστερή όχθη του Ξεριά, όπως ονομάζεται το τελευταίο τμήμα του ποταμού Τιταρήσιου, και εκτείνεται προς τα βόρεια και δυτικά στις παρυφές του Κάτω Ολύμπου, τις οποίες οι Τυρναβίτες ονομάζουν *Λουσφάκι*.

Τα φυσικά γεωγραφικά όρια του τόπου δεν ήταν αποτρεπτικά για την επικοινωνία του Τυρνάβου με όμορες και μακρινές περιοχές. Ο Τύρναβος κατέχει δεσπόζουσα θέση στις αρτηρίες που οδηγούν στη Θεσσαλία. Επικοινωνεί με τη Μακεδονία με δύο περάσματα. Το πρώτο είναι προς τα βόρεια, από το πέρασμα της Μελούνας (ανάμεσα στον ορεινό όγκο Τρόχαλο και στις παρυφές του Κάτω Ολύμπου). Το δεύτερο ακολουθεί προς τα δυτικά την κοιλάδα του Τιταρήσιου και επιπλέον αποτελεί διέξοδο (από την περιοχή του Ζάρκου) προς τη Δυτική Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ένας ακόμη δρόμος από τον Τύρναβο, ακολουθώντας τους πρόποδες του Κάτω Ολύμπου, οδηγεί ανατολικά στην κοιλάδα των Τεμπών. Τέλος, προς τα νότια είναι ο κύριος δρόμος από και προς τη Θεσσαλία.

B. Κλίμα

Εξετάζοντας τη γεωμορφολογία της Θεσσαλίας, ο M. Sivignon παρατηρεί ότι ο Τύρναβος (και άλλα έξι χωριά γύρω του) είναι χτισμένος σε κώνο αποθεμάτων του νερού με αποτέλεσμα ούτε έλη να έχει αλλά και το νερό να αναβρύζει κάνοντας δυνατή την άρδευση.⁶ Ο Άγγλος W. Leake γράφει σχετικά: *«Το αμμουδερό έδαφος, γύρω από την πόλη είναι πολύ πρακτικό για τα άλογα και τα κάρα και στον πιο υγρό καιρό. Η κλίση του εδάφους στην όχθη του ποταμού καθώς είναι μικρή, εμποδίζει κάθε ανθυγιεινή στασιμότητα του νερού το καλοκαίρι.»*² Το υδάτινο δυναμικό συμπληρώνει το ποτάμι Ξεριάς, αναπόσπαστο στοιχείο της μορφολογίας του φυσικού τοπίου του οικισμού. Η κοίτη του ποταμού, που στέρευε το καλοκαίρι (γιαυτό και ονομαζόταν Ξεριάς ή Ξηριάρης), ανέπτυξε αρκετό πλάτος και διευκόλυνε από τα βορειοδυτικά την ομαλή ροή των υδάτων του Τιταρήσιου.

Η θέση του Τυρνάβου στον ηπειρωτικό φυσικό χώρο της Θεσσαλίας δικαιολογεί το εύκρατο κλίμα του συνδυάζοντας τα μεσογειακά και ηπειρωτικά κλιματολογικά χαρακτηριστικά. Οι ετήσιες βροχοπτώσεις είναι αρκετές, ο χειμώνας είναι κρύος, ιδιαίτερα τον Ιανουάριο μήνα, και το καλοκαίρι παρατηρούνται υψηλές θερμοκρασίες την ημέρα. Η φυσική γειτνίαση της πόλης με τις παρυφές του Κ. Ολύμπου δημιουργεί ένα ιδιαίτερα μικροκλίμα ηπιότερο σε σύγκριση με τους οικισμούς του κάμπου.

Οι μαρτυρίες της εποχής μας πληροφορούν ότι ο Τύρναβος φημιζόταν για το καλό κλίμα.

Στο «χρονικό» του Αγίου Νικολάου των Βουναίνων (9ος αι.) αναφέρεται ότι η κατάφυτη περιοχή ήταν «ἀνδράσιν ἦν ἑνδιαίτημα.»³ Στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης ο Τουραχάν εκεί στρατοπέδευσε «διὰ τὸ ὑγιεινὸν τοῦ τόπου.»⁴ Οι Τυρναβίτες «ἀπολαμβάνουσιν ὑγιεινὸν κλίμα, ἀναπνέουν καθαρὸν ἀέρα, πίνουν ἐκ τῶν πηγαδίων ἑξαίρετον κρῦο νερόν, καὶ ἔν καιρῷ τῆς καύσεως τοῦ καλοκαιρίου ἔχουν εὐκρατον κατοικητήριον» γράφει ο Ι. Λεονάρδος.⁵

Στα 1668-69 όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ Δ΄ και η αυλή του εγκαθίστανται στη Λάρισα για τις ανάγκες του Βενετο-Τουρκικού πολέμου στην Κρήτη, οι πρέσβεις των ευρωπαϊκών κρατών αλλά και οθωμανοί αξιωματούχοι προτιμούν να μένουν στον Τύρναβο εκτός των άλλων και για το καλό κλίμα του.⁶ Τα ίδια χρόνια πέρασε ο Τούρκος Ε. Çelebi και ανυπόκριτα γράφει για «καλό κλίμα και καλό νερό.»⁷

Ο Άγγλος Leake στα 1809 πιο διεξοδικά γράφει: «Ο Τύρναβος απολαμβάνει το καλύτερο κλίμα της Θεσσαλίας. Οι θερμοκρασίες του μεσοκαλοκαιριου είναι λιγότερο καταπιεστικές από ό,τι στη Λάρισα και στα Τρίκαλα. Σπανίως εδώ ο καιρός είναι απαίσιος για πολλές μέρες και τον Ιανουάριο είναι το αποκορύφωμα του χειμώνα.»⁸ Και συνεχίζει γράφοντας για το πόσιμο νερό. «Κάθε σπίτι εδώ έχει το δικό του πηγάδι με πολύ καθαρό νερό, δροσερό ακόμα και στο μεσοκαλοκαίριο. Στα Τρίκαλα και στη Λάρισα, το νερό του Πηνειού χρησιμοποιείται ως πόσιμο και θεωρείται ελαφρύ και υγιεινό, αλλά και ζεστό και θολό και χρειάζεται στράγγισμα. Στις δύο αυτές πόλεις, οι φθινοπωρινοί πυρετοί είναι πολύ περισσότεροι διαδομένοι από ότι στον Τύρναβο.»⁹

Πολλοί κάτοικοι και μάλιστα οι επώνυμοι της Λάρισας, όταν ασθενούσαν, κατέφευγαν στον Τύρναβο για αλλαγή κλίματος και θεραπεία. Είναι χαρακτηριστική για τα παραπάνω μια επιστολή του Ιωάννη Πέζαρου προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Ραφαήλ. Δύο υπηρέτες του μητροπολίτη, οι οποίοι έφυγαν άρρωστοι από τη Λάρισα, τους είδε ο Πέζαρος στον Τύρναβο «εὐσθενεστέρους μέ τήν ἀναπνοή τοῦ εὐκρατεστέρου ἀέρος, καὶ μέ τόν δροσισμόν τοῦ ψυχροῦ καὶ καθαροῦ ὕδατος»¹⁰ και ελπίζει ότι θα θεραπευτούν χωρίς ιατρική βοήθεια. Μάλιστα προσκαλεί και τον ίδιο τον μητροπολίτη να έλθει στον Τύρναβο « διατί (...) νά κατατυραννῆται ἔν τοιούτῳ κανσώδει καιρῷ καὶ μέσα εἰς τόπον ἀνεπιτήδειον [Λάρισα], ὅθεν ἀνεχώρησαν καὶ αὐτοί οἱ συνήθεις τοῦ τόπου διὰ τήν συντήρησιν τῆς υἱείας των.»¹¹

Γ. Έδαφος και καλλιέργειες

Καθώς η πόλη είχε οικοδομηθεί σε χώρο που γεωλογικά σχηματίστηκε από αποθέματα νερού και σε ελαφρώς επικλινείς ορεινούς πρόποδες, το έδαφος του Τυρνάβου είναι αμμουδερό (αμμούδα). Επιπλέον δε δημιουργεί έλη και η άρδευση είναι εύκολη. Η ποιότητα του εδάφους και το εύκρατο ηπειρωτικό κλίμα ευνοούν την μεσογειακή θαμνώδη βλάστηση (μακία) και προσφέρεται για μονοετείς καλλιέργειες.¹² Πιο συνοπτικά ο γνωστός Λαρισαίος Ι. Οικονόμος γράφει ότι ο Τύρναβος είναι κτισμένος « εἰς χαριεστάτην τοποθεσίαν, καὶ πεδιάδα, μέ πλῆθος πηγαδήσια καὶ ἀξιόλογα νερά, (ὅπου πίνονται).»¹³

Για τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, την πιο διεξοδική περιγραφή του θεσσαλικού κάμπου (του αρχαίου *Πελασγικού Άργους*) στα βόρεια του οποίου βρίσκεται η περιοχή του Τυρνάβου, έχουμε από τον Άγγλο περιηγητή Brown στα 1668-69. Ανάμεσα στα άλλα γράφει για «τα τεράστια, τρυφερά και νόστιμα σύκα (...) τα τόσο μεγάλα, γλυκά και δροσιστικά καρπούζια, τις πολλές ροδιές, πορτοκαλιές, λεμονιές, αμυγδαλιές, ελιές και τα αμπέλια. Πλούσια δείχνει και η άγρια χλωρίδα : σπάρτο, βαλανιδιές, σφένταμοι, λαδανιά, μαντζουράνα, δενδρολίβανο, αγριοκρανιά και παρόμοια φυτά. Αφθονούν τα πουρνάρια, του οποίου το παράσιτο έντομο είναι η πρώτη ύλη για το βάψιμο με σκούρο κόκκινο (κρεμεζί) χρώμα των υφασμάτων. Στην απέραντη πεδιάδα, οι κάτοικοι διαθέτουν πολύ καλά άλογα, υπάρχουν βουβάλια, χελώνες, που τις τρώνε οι Έλληνες, καθώς και πρόβατα, κότες και πέρδικες. Στα χωράφια καλλιεργούν σουσάμι, βαμπάκι και καπνά, τα οποία θεωρούνται καλύτερα από τα ξένα για το άρωμά τους.»¹⁴

Ο Brown δεν κρύβει τις εντυπώσεις του και γράφει χαρακτηριστικά για τα αμπέλια ότι είναι «χαμηλά χωρίς στηρίγματα, όπως στο Μομπελιέ της Γαλλίας. Τα κλαριά τους είναι μακριά, τα τσαμπιά αξιοθαύμαστα και το σταφύλι δεν έχει πουθενά τέτοια γεύση. Το κρασί της περιοχής είναι λεπτό, αλλά δεν παύει να έχει τη γεύση ενός ποτού που [οι ντόπιοι] το ονομάζουν *Boracho* [=μπρούσκο;].»¹⁵ Και ξεχωριστά για τα αμπέλια που συναντά κάποιος στο δρόμο προς τον Τύρναβο αναφέρει ότι είναι πολλά. Την ίδια χρονιά ο Τούρκος *celebi* γράφει ότι «προς τα νοτιοανατολικά (του Τυρνάβου) υπάρχουν ως τη Λάρισα 37.000 αμπελώνες.»¹⁶ Η αμπελοκαλλιέργεια είχε αναπτυχθεί στον Τύρναβο από τα πρώτα χρόνια μολονότι η ιδιόκτητη γη των κατοίκων δηλ. Ελλήνων ήταν περιορισμένη σε κήπο γύρω από το σπίτι. Ο Γάλλος αρχαιολάτρης L. Heuzey αναφέρει χαρακτηριστικά: «Άλλοτε οι Έλληνες του Τυρνάβου ήταν οι περισσότεροι έμποροι, που μόλις είχαν στην κατοχή τους λιγοστά αμπέλια.»¹⁷

Στα 1806 ο Άγγλος περιηγητής Leake επισκεπτόμενος τον Τύρναβο μας πληροφορεί για το τυρναβίτικο κρασί και την ποιότητά του. «Το παραγόμενο εδώ κρασί θα μπορούσε να ήταν καλό, αν δεν το έβγαζαν γρήγορα απ' τα σταφύλια προτού συμπληρωθεί η ζύμωση. Ως συνήθως σ' όλη την Ελλάδα, ανακατεύεται με νερό πριν πωληθεί στα οينوπωλεία. Δεν προσμίγεται εδώ με σταφίδα, όπως στα πτωχά οينوπνεύματος, Ηπείρου, Αττικής και Μωρέως, που υποβοηθεί σε κάποιο βαθμό την αναχαίτιση της οξύτητος κατά τη ζύμωση. Το κρασί το καλούμενο «Πηλινός», αρωματίζεται με διάφορα φυτά και έχει μια γεύση, όχι ευχάριστο...»¹⁸

Όπως γράφει ο ίδιος περιηγητής, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις των Τυρναβιτών είναι περιορισμένες. «Τα κτήματα του Τυρνάβου παράγουν σιτηρά, κρασί και βαμπάκι, αλλά δεν είναι τόσο εκτεταμένα, περιοριζόμενα εκ νότου σε λίγων μιλίων απόσταση από τα κτήματα της Λαρίσης από δε τα ΒΑ από τα Κονιαροχώρια Καζακλάρ, Μισαλάρ και Καρατζόλ.»¹⁹ Η εμπορική γεωργία ευνοούσε τις μεγάλες ιδιοκτησίες (τσιφλίκια) με τους δικούς της εργάτες (κολίγους) και όχι τις οικογενειακές μικροϊδιοκτησίες. Εκείνη την εποχή, πριν το 1821, οι καλλιέργειες των κηπευτικών φαίνεται να παρυσιάζουν ανάπτυξη, αφού ευνοούνταν από την οικογενειακή εκμετάλλευση.²⁰

Τα προϊόντα που παράγονται διοχετεύονται στην αγορά της Λάρισας. Το σιτάρι στο κρατικό μονοπώλιο, επειδή η εξαγωγή των σιτηρών απαγορευόταν, και τα λαχανικά και το κρασί στις τοπικές αγορές. Ο Ιωάννης Οικονόμος ο Λαρισαίος γράφει σχετικά : «Κάμνει ό τόπος των κάθε λογής

*γεννήματα, καί πολύ κρασί, καί διάφορα λαχανικά, από τά όποια τά περισσότερα έξοδεύονται είς τήν Λάρισαν. Τά τουρναβίτικα καρπούζια εἶναι τά καλήτερα τῆς Θεσσαλίας.»*²¹

Η κάμψη της βιοτεχνικής παραγωγής, η επιδημία χολέρας και άλλα γεγονότα που συνέβησαν πριν από το 1821, αλλά προπαντός η αναστάτωση που προκάλεσε ο πόλεμος της Εθνικής Ανεξαρτησίας, εξασθένησε εκτός των άλλων και την αμπελοκαλλιέργεια. Σε σχέδιο αναφοράς που έστειλαν οι Τυρναβίτες προς τον Πατριάρχη το 1830, περιγράφοντας τη δεινή κατάσταση που έχουν περιέλθει, αναφέρουν ότι Πριν το 1821 η αμπελοκαλλιέργεια κάλυπτε 1.700 στρέμματα στον Τύρναβο, ενώ στα 1830 η έκταση των αμπελιών τους μόλις έφτανε τα 1.000 στρέμματα, από τα οποία τα περισσότερα ήταν χέρσα και παρατημένα.²²

Είναι απαραίτητο να διασαφηνιστεί ότι οι Τυρναβίτες δεν ζούσαν αποκλειστικά από την παραγωγή του κρασιού και των λαχανικών. Κύρια επαγγελματική δραστηριότητα ήταν η ύφανση, βαφή και εμπορία βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων. Με τις δραστηριότητες αυτές είχε σχέση η καλλιέργεια της μουριάς (συκαμινέα) για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα προκειμένου να παράγουν μετάξι.

Η καλλιέργεια της μουριάς ήταν ευρύτατα γνωστή από τα βυζαντινά χρόνια. Το δέντρο φυτρώνει σχεδόν μόνο του και δεν χρειάζεται ιδιαίτερη φροντίδα. Λόγω του κλίματος ωριμάζει πιο νωρίς από ότι συμβαίνει σε άλλες βορειότερες περιοχές. Ο D. Urquhart, γράφοντας για την προσοδοφόρο καλλιέργεια, αναφέρει ότι αυτή ήταν ανεπτυγμένη στον Τύρναβο πριν γίνει γνωστή στη Θεσσαλονίκη, στην Προύσα και στην Ανδριανούπολη, γνωστά κέντρα μεταξοπαραγωγής.²³ Μάλιστα γράφει χαρακτηριστικά: «(...)η ποιότητα των δέντρων και η τεχνική κατάρτιση των κατοίκων εκτιμάται πολύ περισσότερο στον Τύρναβο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ευρωπαϊκής ή της ασιατικής Τουρκίας».²⁴ Για την ποιότητα της τυρναβίτικης μουριάς μαρτυρά και ο Fallmerayer, ο οποίος γράφει ότι τον « εκπλήσσει το ασυνήθιστο πλάτος, η στιλπνότητα και το σκουροπράσινο χρώμα των φύλλων που έχουν οι θεσσαλικές μουριές».²⁵ Και αναφέρει μια λεπτομέρεια καθοριστική για τον τρόπο της καλλιέργειας: «Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή συνήθεια στη Θεσσαλία δεν μαζεύουν τα φύλλα της μουριάς, αλλά κόβουν κάθε χρόνο τους καινούργιους βλαστούς και με αυτόν τον τρόπο το φύλλο κερδίζει σε χυμό και μέγεθος και οι κάμπιες αναπτύσσονται νωρίτερα.»²⁶

Από το μετάξι που παρήγαγαν και το βαμβάκι που αγόραζαν σε συνδυασμό με την ύφανση, τη βαφή και το εμπόριο των προϊόντων που δημιουργούσαν, θα φέρουν οι Τυρναβίτες τον πλούτο στην πόλη τους, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

- Ο Τύρναβος βρίσκεται στα ΒΔ. της θεσσαλικής πεδιάδος δίπλα στον Τιταρήσιο, παραπόταμο του Πηνειού, ελέγχοντας τα περάσματα προς τη Δυτ. Μακεδονία.
- Φημιζόταν για το υγιεινό κλίμα και το άφθονο νερό. Καθώς αποτελεί μέρος του μεσογειακού οικοσυστήματος, αφθονεί η βιοποικιλότητα των ειδών. Ευδοκίμει ιδιαίτερα το αμπέλι.
- Οι Τυρναβίτες επιδόθηκαν στην καλλιέργεια της μουριάς, απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεταξουργία και τις εμπορικές δραστηριότητες τους. Αργότερα ασχολήθηκαν με την αμπελουργία.

Σημειώσεις

1. Sivignon 1999 σ.208
2. Leake 1996 σ.55
3. Σοφιανός 1972 σ.141
4. Κούμας 1831Α σ. 371.
5. Λεονάρδος 1992 σ. 54
6. Brown 1993 σ. 188.
7. Çelebi 1995 σ. 8 και Παλιούγκας 2001 σ.35
8. Leake 1996 σ. 55.
9. ό.π.
10. επ.135 / 12-7-1804..
11. Ό.π.
12. Ο Μ. Αράπογλου παρατηρεί σχετικά με το έδαφος :*”Ονομάζουμε αγροτικό έδαφος εκείνο που παρουσιάζει την όψιμη των αροσίμων γαιών. Ατός ο ορισμός του εδάφους είναι, συνήθως, περισσότερο σαφής σε εκείνες τις περιοχές όπου αναπτύσσονται οι σύγχρονες εντατικές καλλιέργειες. Αντίθετα, ο ορισμός χάνει πολύ από τη θεμελιώδη και πραγματική αξία του στις ορεινές περιοχές, όπου, κατά κανόνα επικρατούν εκτατικές καλλιέργειες.”* Νιτσιάκος 1998 σ.23
13. Οικονόμου 1989 σ. 176.
14. Brown 1993 σσ. 186-187.
15. ό.π. σ. 188.
16. Çelebi 1995 σ. 8.
17. Heuzey 1991 σ. 47.
18. Leake 1996 σ. 59. Από κείνα τα χρόνια σώζεται ακόμη μια ποικιλία οινοποιήσιμου αμπελιού το «μπαντίκι», που προέρχεται από την Μεσοποταμία. Βλ. εφημ. **ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ** (Λάρισα) 25-9-99 συνέντευξη Αστ. Παπρά, οινολόγου - δ/ντή του Οινοποιείου Τυρνάβου.
19. Lowless 1977 σ. 43.
20. Leake 1969 σ. 59.
21. . Οικονόμου 1989 σ. 176.
22. Α.Τ. Ρ 1039 αχρονολόγητο. Το έγγραφο δημοσίευσε ο Σπανός 1996 σ. 265-272.
23. Urquhart 1994 σ. 259.
24. ό.π.
25. Fallmerayer 1994 σ. 61.
26. ό.π. Η καλλιέργεια της μουριάς για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα συνεχίστηκε στον Τύρναβο μέχρι τα μέσα του αιώνα μας. Ο λαογράφος Γ. Μέγας, όταν επισκέφτηκε τον Τύρναβο για να μελετήσει τα σπίτια του, έγραψε χαρακτηριστικά. *«Ο Μάϊος δια τον Τύρναβο είναι «ο μήνας που τρέφει τους έντεκα». Τα περισσότερα σπίτια είναι γεμάτα από το ευλογημένο σκουλήκι που ζει με τα φύλλα της μοριάς. Ο φόβος «μην ματιαστεί ο bodinos [το σκουλήκι] αποτελεί μεγάλο εμπόδιον εις την εξέτασιν του εσωτερικού πολλών σπιτιών».* Μέγας 1940 σ. 56.

3. Ο κοινωνικός χώρος του Τυρνάβου

Ο χώρος του Τυρνάβου με τη μορφολογία του υπαγόρευσε τους τρόπους προσαρμογής της τοπικής κοινωνίας και δημιούργησε το πλαίσιο λειτουργίας της, καθώς και το πεδίο υποδοχής των πολιτιστικών δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν. Η οργάνωση του χώρου στον Τύρναβο των οθωμανικών χρόνων αντιστοιχούσε στις συγκεκριμένες συνθήκες της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής της εποχής (αδιαμφισβήτητα, προβιομηχανικής). Σημάδια που σηματοδοτούσαν την κοινωνική οργάνωση του Τυρνάβου συναντάμε αρκετά. Τα πολλά πανδοχεία (*χάνια*), η γέφυρα στον Ξεριά, η καθημερινή (*ταρσί*) και η εβδομαδιαία αγορά, το ετήσιο πανηγύρι (*παζάρι*), τα εργαστήρια (*κερχανάδες*), εντοιχισμένα στις οικογενειακές αυλές καταγράφουν την οικονομική, και όχι μόνο, δραστηριότητα των Τυρναβιτών. Τα οθωμανικά κτίσματα (*σεράι* του Βελή πασά), μουσουλμανικά τεμένη (*τζαμιά*), λουτρά (*χαμάμ*), χριστιανικοί ναοί και παρεκκλήσια δηλώνουν ρητά τη θρησκευτική και πολιτισμική συγκρότηση του πληθυσμού. Η δόμηση του οικιστικού χώρου αποτυπώνεται με τη συγκρότηση της πόλης σε συνοικίες και σε εστιακές μονάδες, τις κατοικίες (*οσπίτια*), των οποίων ο εξωτερικός τύπος και η εσωτερική δομή αντανakλούν τη λειτουργία και τις σχέσεις της οικογένειας. Στα κείμενα κυρίως των περιηγητών που επισκέφτηκαν τον Τύρναβο και όσων έγραψαν χωρίς επιτόπια επίσκεψη διαβάζουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την πόλη. Το κλίμα, η φύση, η χριστιανική (ορθόδοξη) παράδοση, η συγκρότηση του πληθυσμού, ο οικισμός και η οικονομική ευημερία της πόλης προκαλούν το ενδιαφέρον και την περιέργεια των συνήθως ευρωπαϊών ταξιδευτών. Τις περισσότερες φορές ότι ο Τύρναβος εντυπωσιάζει τους επισκέπτες του σε σύγκριση με τη γειτονική του Λάρισα.

A. Η πόλη

Η πρόσβαση στην πόλη του Τυρνάβου γινόταν από όλα τα σημεία του ορίζοντα καθώς δεν στήθηκαν ποτέ τείχη.¹ Δίκτυο δρόμων την συνέδεαν με τους οικισμούς και τα χωριά της περιοχής. Προς το βορά ο δρόμος, περνώντας από τα στενά της Μελούνας, οδηγούσε στη *Τζαριτσάνη*, ελληνική κωμόπολη (*πολιτεία*) που δέσποζε στην κατεύθυνση προς τη Μακεδονία. Δυτικά ο δρόμος οδηγούσε στο *Ζάρκο*, ελληνικό μεγάλο χωριό. Ανατολικά ο Τύρναβος ακολουθώντας τους πρόποδες του Κ. Ολύμπου επικοινωνούσε με τα Κονιαροχώρια. Στα νότια ήταν ο κεντρικός δρόμος προς τη Λάρισα, το κέντρο της οθωμανικής εξουσίας στη Θεσσαλία. Ο δρόμος των 10 μιλίων ήταν προσιτός σε όσους ταξίδευαν με άμαξες και ο οδοιπόρος χρειαζόταν λιγότερο από τρεις ώρες βάδισμα.² Τρία χιλιόμετρα πριν την είσοδο, στη θέση *Ντουρσανάδες*,³ ήταν ένα μεγάλο χάνι και προχωρώντας προς τον ποταμό Τιταρήσιο, στην νότια όχθη, ήταν το τελωνείο (*γιουμπρούκ*), όπου φύλακες του ήταν συνήθως Αλβανοί.⁴ Η είσοδος στην πόλη γινόταν από την επιβλητική πέτρινη γέφυρα με τις δεκαέξι κομπές καμάρες, κτίσμα των ύστερων βυζαντινών χρόνων.⁵ Η διέλευση του Τιταρήσιου ήταν εύκολη το καλοκαίρι, επειδή το ποτάμι στέρευε από νερό, αλλά το χειμώνα ήταν αδύνατη. Έτσι η γέφυρα διευκόλυνε πάρα πολύ την επικοινωνία έχοντας υπόψη και το γεγονός

ότι η πλησιέστερη γέφυρα για πρόσβαση στον Τύρναβο ήταν στη θέση *Βερνέζι*, σε τριπλάσια απόσταση.⁶

Για κάποια χρόνια το όνομα του Τυρνάβου έγινε ευρύτερα γνωστό στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Στα 1668-1669, τελευταία περίοδο του βενετοτουρκικού πολέμου της Κρήτης, ο ίδιος ο σουλτάνος Μωάμεθ Δ΄ εγκαταστάθηκε στη Λάρισα για να ελέγχει πιο αποτελεσματικά τις εξελίξεις. Και «*γοητευμένος από το μεγαλείο του πράσινου κάμπου*» ερχόταν στον Τύρναβο για ξεκούραση. Τότε οι πρεσβευτές των ευρωπαϊκών κρατών με πολυάριθμες συνοδείες ήρθαν στη Λάρισα και εγκαταστάθηκαν στο γειτονικό Τύρναβο.⁷

Ο Άγγλος περιηγητής Brown που βρέθηκε τότε εκεί (1669) γράφει ότι ο Τύρναβος είναι αρκετά μεγάλη και πολύ όμορφη πόλη, κατοικείται στην μεγάλη πλειοψηφία από Έλληνες, έχει δεκαοκτώ ναούς, μόνο τρία τζαμιά και πολλά αμπέλια.⁸

Την ίδια περίοδο (1668) είχε επισκεφτεί τον Τύρναβο και ο Οθωμανός περιηγητής E. Celebi. Μπροστά στην εντυπωσιακή εικόνα που παρουσίαζε η πόλη δεν μπορεί, εξ αιτίας του θρησκευτικού του φανατισμού, να συγκρατήσει την αποστροφή του. Ανάμεσα στα άλλα γράφει χαρακτηριστικά για στενόμακρη πόλη με 3.500 σπίτια, όλα με κεραμίδια σκεπασμένα, το ένα κολλημένο στο άλλο, στενά χωρίς κήπους, σπίτια Ρωμιών απίστων. Μόνο μια συνοικία είναι μουσουλμανική (...) Έχει ένα μικρό τζαμί, ένα λουτρό, ένα συνοικιακό μικρό τέμενος, έντεκα πανδοχεία και χίλια εξήντα (1.060) μαγαζιά (...)δεκαέξι εκκλησίες (...) Οι άπιστοι της πόλης είναι πάμπλουτοι. Είναι μια άλλη Μάλτα (...)πολιτεία πιο ανεπτυγμένη από τη Λάρισα.⁹

Πολύ αργότερα, έναν αιώνα περίπου, το 1779 επισκέπτεται τον Τύρναβο ο Σουηδός περιηγητής J.J. Bjornstahl. Και αυτός γράφει για πόλη αρκετά μεγάλη. Παρατηρεί δεκαέξι εκκλησίες και δύο μοναστήρια, πολλά βαφεία ενώ τα μουσουλμανικά κτίσματα έχουν αυξηθεί: έξι τζαμιά με μιναρέ και μερικά μικρότερα τεμένη.¹⁰

Στα 1791οι Δημητριάδες στη *Γεωγραφία Νεωτερική* σημειώνουν μάλλον νηφάλια για τον Τύρναβο ότι πρόκειται για «*πόλη νέα, έμπορική, μεγαλούτσικη, πλούσια, εις μία τοποθεσία χαριεστάτη με πλήθος νερά.*»¹¹

Μολονότι στα τέλη του 18ου αι. η πόλη σταματά να αναπτύσσεται, για τους λόγους που θα δούμε παρακάτω, ο οικισμός της, δημιούργημα της πολύχρονης ανάπτυξης, θα διατηρείται και θα μαρτυρά την ιστορία της. Ο Αμπελακιώτης και πολυταξιδεμένος έμπορος Λεονάρδος που έζησε πριν το 1821 στον Τύρναβο γράφει ότι ήταν «*(...) μιά άκονστή πόλις μέ ευρύχωρα όσπητια καί λιθόστρωτους πλατείας, αί όποϊαι είναι άξιαι 'επαίνου, μακρυαί, ίσαι, καί κατά μίαν γραμμήν, ώραϊαι καί καθαρά.*»¹² Στην είσοδο της πόλης για μια δεκαετία (1811-1822) δέσποζε το μεγαλοπρεπές ανάκτορο του Βελή πασά. Ο Αμερικανός περιηγητής E. Everett ,που επισκέπτεται τον Τύρναβο στα 1819 γράφει για την πόλη «*(...)με τους ωραίους λιθόστρωτους δρόμους της, που στη μέση έχουν ένα βαθύ αυλάκι για τα λιμνάζοντα νερά, μολονότι τα περισσότερα κτίρια είναι φτιαγμένα με πλίνθους και λάσπη*», κακοχτισμένα κατά την άποψή του.¹³

Την περισσότερο εντυπωσιακή περιγραφή του Τυρνάβου έχουμε από το γνωστό ιστορικό J. Fallmerayer, ο οποίος διέμεινε για μεγάλο διάστημα στην πόλη το 1842. Γράφει: «*Ο Τύρναβος έχει περισσότερο ευρωπαϊκό ύφος από οποιαδήποτε άλλη πόλη της Τουρκίας. Οι δρόμοι είναι ως επί το πλείστον ευρείς, σε ευθεία γραμμή και τέμνονται με ορθές γωνίες. Είναι στρωμένοι με μεγάλες ποταμίσιες πέτρες, αλλά δεν λείπουν και τα μεγάλα μονοπάτια, ενώ*

συχνά τους διατρέχουν στο κέντρο ανοιχτά χαντάκια (...) Η εντύπωση που αποκομίζει ο επισκέπτης από τον Τύρναβο είναι αυτή της ζωηρής, χαρούμενης, ανάλαφρης και ανοιχτής πολιτείας, ενώ τα σπίτια είναι ως επί το πλείστον από ευτελή υλικά αλλά ευρύχωρα, με λαχανόκηπους μπροστά και μεγάλες αυλές τριγυρισμένες με ψηλούς πλιθόκτιστους περιβόλους με μεγάλες ξύλινες πόρτες (...) Ο Τύρναβος δεν είναι ρομαντική πόλη, αλλά δεν υστερεί σε σκιά και πράσινο. Εδώ και εκεί μια συστάδα μουριές, μια κληματαριά πάνω στο φράχτη, μια βερικοκιά, ένα πλατάνι στη βρύση, είναι όλες του οι ομορφιές. Δεν υπάρχει τίποτε στο Τύρναβο που να περιορίζει την ψυχή του ανθρώπου και ο επιβλητικός Όλυμπος είναι ορατός από όλους τους δρόμους.»¹⁴ Τις ίδιες παρατηρήσεις κάνει και ο Γάλλος αρχαιολάτρης L. Heuzey στα 1858 : « μικρή πόλη δευτερεύουσας σημασίας, που διατήρησε όμως καλύτερα από τη Λάρισα τον χαρακτήρα των παλαιών ρωμαϊκών πόλεων (...) Εκπλήσσει τον επισκέπτη της Ανατολής με τη συμμετρία των δρόμων της (σοκάκια), που είναι ολόισιοι λιθοστρωμένοι με άσπρη πέτρα και με ρείθρο φτιαγμένο στη μέση.»¹⁵

Για τους λιθόστρωτους δρόμους που διατηρούνταν ακόμη και μέχρι τη δεκαετία του 1960, ο λαογράφος Γ. Μέγας, που επισκέφτηκε τον Τύρναβο στα 1940 γράφει: « Ένώ τό έδαφος εις τόν Τύρναβον εἶναι πεδινόν, ᾗ κανένα νερό δεν μνεῖσκει, ὅλα τραυοῦν στον Ξεράη». Καί εἶναι πράγματι πολύ τεχνικόν τό σύστημα τῆς διωχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ὅχι μόνο εις τάς ὁδούς, ἀλλά καί εις τάς αὐλάς τῶν οἰκιῶν γύρω ἀπό τό ἀπαραίτητον πηγάδι.»¹⁶

B. Οικισμός, συνοικίες, οθωμανικά κτίσματα, χριστιανικοί ναοί, κατοικίες.

Από τα ιστορικά στοιχεία, που αναφέρονται στην συνοίκηση του Τυρνάβου από τον Τουραχάν μπέη, πρέπει να αποδεχτούμε ότι η πόλη άρχιζε να κτίζεται από εκείνη την περίοδο. Η οικοδομική δραστηριότητα, μολονότι λανθάνουν οι συγκεκριμένες πηγές, εκτιμούμε ότι δεν αφέθηκε στην τύχη, έχοντας υπόψη και τα περιηγητικά κείμενα. Η πόλη οργανώθηκε έτσι ώστε να υπηρετεί τις νέες συνθήκες λειτουργίας και να αντιστοιχεί στους εισπρακτικούς μηχανισμούς της αυτοκρατορίας. Βασικές ενότητες του πολεοδομικού ιστού ήταν το κέντρο της πόλης, η αγορά και οι συνοικίες.¹⁷

Στο κέντρο της πόλης ήταν τα δημόσια κτίρια. Έχοντας ανακηρυχτεί βακούφι και σαν νέος οικισμός ο Τύρναβος συγκέντρωσε όλες τις προϋποθέσεις να αποτελεί πρότυπο οθωμανικής πόλης. Αναφερόμενος στα οθωμανικά αρχιτεκτονήματα του Τυρνάβου, ο Α. Πετρονότης γράφει με επιφυλάξεις ότι στον Τύρναβο πρέπει να υπήρχε ένα σύμπλεγμα κτιρίων «τυπικό ως θεσμός και αντιπροσωπευτικό ως οικιστικός πυρήνας της οθωμανικής πόλης. Πρόκειται δηλαδή για το λεγόμενο Kulilliye (=κουλιλιέ), όπως έχει αναγνωριστεί και σε άλλες τυπικές οθωμανικές πόλεις. Το Kulilliye είναι ένα σύμπλεγμα κτιρίων θρησκευτικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα δηλαδή κατά βάση είναι σύνθετο σύνολο δημοσίων και κοινωφελών ιδρυμάτων, όπως τζαμιά, νοσοκομεία, εστιατόρια, «ιμαρέτια» (=δωρεάν πτωχοκομεία) κα. που συντηρούνταν από έσοδα εργαστηρίων, αγορών, λουτρών κα.»¹⁸ Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τα πολλά οικοδομήματα που έχτισε ο Τουραχάν σε πολλά μέρη της Θεσσαλίας, μολονότι λείπουν οι βασικές πηγές, μας επιτρέπουν να θεωρούμε τον Τύρναβο οργανωμένο σ' αυτή την κατεύθυνση.

Το κέντρο του οθωμανικού Τυρνάβου βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την είσοδο - γέφυρα στη θέση Σαράϊ (όπου σήμερα η περιοχή της Τούμπας)

και σε μικρή απόσταση από το ομώνυμο τζαμί του Τουραχάν μπέη. Στην ίδια περιοχή κοντά στο ποτάμι χτίστηκε και το ανάκτορο του Βελή πασά, γιου του Αλή πασά. Στο κέντρο της πόλης κατέληγαν και τα δίκτυα των δρόμων που συνέδεαν τον Τύρναβο με την αγροτική ενδοχώρα. Στο κέντρο υπήρχαν τα καταστήματα (1.060 μέτρησε ο Οθωμανός περιηγητής), μόνιμα στεγασμένα (ήταν το *τσαρσί*), όπου γινόταν η καθημερινή αγορά (*παζάρι*).¹⁹ Το εβδομαδιαίο *παζάρι* γινόταν κάθε Σάββατο κατά πάσα πιθανότητα στη θέση *Παζαρούλι*. Κοντά στο ποτάμι, στα νότια του κέντρου γινόταν συνήθως στις 23 Απριλίου η ετήσια εμπορική αγορά, «*τό πραγματευτάδικον πανηγύρι, τό όποιον τούρκικα όνομάζεται Κουμ-παζάρι, έξαιτίας όπου γίνεται εις τόν άμμον τοῦ ποταμοῦ καί βαστᾷ μίαν εβδομάδα*»²⁰ γράφει ο Ι. Οικονόμος.

Βασικές ενότητες του οικισμού ήταν (όπως και σε κάθε πόλη), οι συνοικίες, *μαχαλάδες*. Συνιστούσαν “μοναδιαίο” στοιχείο της πολεοδομικής συγκρότησης και αποτελούσαν τη μικρότερη διοικητική μονάδα διευκολύνοντας το διανεμητικό χαρακτήρα του φορολογικού συστήματος.²¹ Κέντρο αναφοράς της κάθε συνοικίας ήταν μια εκκλησία ή ένα τζαμί, δίνοντας το στίγμα της εθνικής ή θρησκευτικής κοινότητας, οι οποίες συνήθως κατοικούσαν σε χωριστές συνοικίες. Στον Τύρναβο οι περισσότεροι χριστιανοί κατοικούσαν στο δυτικό τμήμα, ενώ αντίθετα στο ανατολικό υπερίσχυε το τουρκικό στοιχείο, το οποίο ήταν συσπειρωμένο προς το οθωμανικό κέντρο. Στα προαύλια των εκκλησιών βρισκόταν το σχολείο αλλά και το νεκροταφείο της συνοικίας, όπως συνέβαινε στην συνοικία του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, το κέντρο του χριστιανικού Τυρνάβου, μέχρι σχεδόν το 1881.

Αναφορές σε ονόματα συνοικιών του Τυρνάβου βρίσκουμε σε αρχειακά έγγραφα, όπως προθέσεις, αφιερώσεις, συμβόλαια κτλ. από τις αρχές της οθωμανικής κατοχής. Σε πρόθεση της μονής του Αγ. Νικολάου του Νέου της Βουναίνης του 1674 έχουμε ονόματα από τις χριστιανικές συνοικίες. Αναγράφονται τα ονόματα των πιστών από τους *μαχαλάδες* 1) των Αγίων Αποστόλων, 2) του Αγ. Δημητρίου, 3) του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, 4) του Αγ. Νικολάου (όπου το ομώνυμο μοναστήρι του Αγ. Νικολάου των Βουναίνων), 5) Μπασιόγλη, 6) Οτζά-μαχαλά, 7) Ταούτη, 8) της Φανερωμένης, 9) Χαλκιά (σήμερα Γύφτικα).²² Στα χρόνια του Πέζαρου (δεύτερο μισό του 18ου αι.) βρίσκουμε και το *μαχαλά Πανταζή*²³ κοντά στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου. Από ενθυμήσεις του 1655 πληροφορούμαστε για τη συνοικία *Καμάρα*, όπου κτίσθηκε ο άλλος ναός του Αγ. Νικολάου της Βουναίνης (*Ντούμα*). Κοντά βρισκόταν η συνοικία *Τσουκαλάδικα* επειδή υπήρχαν τα εργαστήρια των αγγειοπλαστών. Αργότερα ονομάστηκε *Βλαχονικόλας*, επειδή κοντά στην ομώνυμη εκκλησία ζούσαν οι βλαχόφωνοι Τυρναβίτες²⁴

Πληροφορίες για τα δημόσια κτίσματα μας δίνουν οι περιηγητές. Ο Ε. Celebi αναφέρει τρία μόνο οθωμανικά κτίρια : ένα *τζαμί* κι ένα τέμενος (*μετστζίτι*), χώροι προσευχής και τα δύο, και ένα κτίριο για λουτρά (*χαμάμ*). Χριστιανικές εκκλησίες είδε δεκαέξι.²⁵ Το ίδιο διάστημα (1668-69) ο Άγγλος Brown γράφει για 3 τζαμιά και 16 εκκλησίες και 2 μοναστήρια.²⁶ Έναν αιώνα περίπου αργότερα ο Σουηδός Bjornstahl γράφει ότι υπάρχουν *δεκαέξι εκκλησίες, δύο μονές και έξι μεγάλα τζαμιά, το καθένα με το μιναρέ, εξόν από μερικά μικρότερα*.²⁷ Οι ίδιοι αριθμοί των τζαμιών (5-6) και εκκλησιών («14-15 και 2 μονές») διατηρούνται μέχρι το 1817 σύμφωνα με τον Ι. Οικονόμο.²⁸

Σύμφωνα με τις τούρκικες πηγές τα τούρκικα δημόσια κτίρια στον θεσσαλικό Τύρναβο ήταν: 1) Τζαμί του ντόπιου Χασάν Αγά, ένα από τα παλαιότερα. 2) Τζαμί του Νουρουλάχ Αγά, παλαιό κι αυτό. 3) Τζαμί του Ιμπραήμ Χατζή.

4)Τζαμί του Χασάν Αγά. 5)Τζαμί Χασάν πασιά. 6)Τζαμί του Μουσταφά Εφέντη-Τσελεμπί. 7)Μεντρεσές (=Ιερατική Σχολή) και 8)Χαμάμ (=λουτρά) του Χατζη Αλή Εφέντη.²⁹ Εκτός από τα παραπάνω, δηλ. έξι τζαμιά, ένα μεντρεσές και ένα χαμάμ, ο Αρ. Πετρονώτης υποστηρίζει ότι πρέπει να υπήρχαν κι άλλα κτίρια που συνοδεύονταν από χάνια και από τις τριών ειδών αγορές ώστε όλα μαζί να αποτελούν ένα σύμπλεγμα κτιρίων το λεγόμενο *Κουλιλιέ* που προαναφέραμε. Και πράγματι, όπως σημειώσαμε, ο *celebi* γράφει ότι ο Τύρναβος διαθέτει έντεκα πανδοχεία και χίλια εξήντα μαγαζιά.³⁰

Το πιο εντυπωσιακό κτίσμα στον Τύρναβο ήταν το ανάκτορο (*Σαράϊ*) του Βελή πασά. Δέσποζε στην είσοδο της πόλης δίπλα στο ποτάμι. Καταλάμβανε μεγάλη έκταση, ήταν τριώροφο και σε ρυθμό οθωμανικής αρχιτεκτονικής και το εσωτερικό είχε όλες τις ανέσεις της εποχής.³¹ Κτίσθηκε το 1811 και καταστράφηκε ολοκληρωτικά το 1822 με την πτώση του Αλή πασά των Ιωαννίνων.

Οι ναοί. Πρώτη αναφορά στα ονόματα των χριστιανικών ναών έχουμε στην πρόθεση του 1674 με τις συνοικίες του Τυρνάβου, την οποία προαναφέραμε.³² Για τον αριθμό τους πληροφορούμαστε για πρώτη φορά το 1668 από τον Ε. *celebi* που γράφει με αγανάκτηση : «*Η πόλη έχει δεκάξι εκκλησιές και περίπου δύο χιλιάδες, διαφόρους κληρικούς, όπως επίσκοποι, αρχιμανδρίτες, παπάδες, καλόγεροι, ασκητές*».³³ Ο Άγγλος Brown γράφει (1668-69) κι αυτός για δεκάξι εκκλησίες και δύο μοναστήρια.³⁴ Τους ίδιους αριθμούς επιβεβαιώνει και ο Bjornstahl³⁵ (1779). Ο αριθμός αυτός των εκκλησιών θα παραμείνει σταθερός σ' όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας, όπως άλλωστε μαρτυρούν τα κειμήλιά τους (επιγραφές, ενθυμήσεις, βιβλία, άμφια, σκεύη, κα.)³⁶. Στον περιηγητή Brown οφείλουμε και τις πληροφορίες μας για τις ονομασίες εννέα ναών, που ήταν οι κυριότεροι για την εποχή του. Η νεότερη έρευνα προσδιόρισε και τους υπόλοιπους.³⁷ Έτσι από τα μέσα του 17ου αιώνα οικοδομήθηκαν στον Τύρναβο οι παρακάτω ναοί :

1. Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος.³⁸ Ήταν ο μεγαλύτερος από όλους τους ναούς σύμφωνα με τον Bjornstahl. Υπήρξε ο καθεδρικός ναός του Τυρνάβου σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Σε πολλά εκκλησιαστικά έγγραφα αναφέρεται ως τόπος σύναξης Θεσσαλών επισκόπων προκειμένου να τοποθετήσουν νέο επίσκοπο σε χηρεύουσα θέση της μητρόπολης της Λάρισας. Κοντά στο ναό οικοδομήθηκε και το διδακτήριο του Σχολείου,³⁹ το οποίο λάμπρυναν με τη θητεία τους σπουδαίοι δάσκαλοι, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Από την πρώτη αυτή και λαμπρή περίοδο της ιστορίας διασώζονται αρκετές εικόνες και ο αρχιεπισκοπικός θρόνος στολισμένος με ελεφαντοστό, ο αρχαιότερος της Θεσσαλίας (1662). Το 1755, όταν μητροπολίτης της Λάρισας ήταν ο Μελέτιος ο Τενέδιος, *έχρυσώθησαν* ο θρόνος, ο άμβωνας και το προσκυνητάριο. Ο ναός πανηγύριζε στις 29 Αυγούστου (Αποτομή της Κεφαλής του Ιωάννου) με μεγάλη λαμπρότητα.

2. Άγιος Αντώνιος.⁴⁰ Υπήρξε παλαιότερα καθολικό της γειτονικής μονής του Αγ. Νικολάου των Βουναινών. Κτίστηκε και εικονογραφήθηκε στα 1736-1737 ενώ το τέμπλο, που διατηρείται, είναι το παλαιότερο της Θεσσαλίας, αφού χρονολογείται από το 1603.

3. Άγιος Νικόλαος (επίσκοπος Μύρων) του Ντουραχάν.⁴¹ Είναι ο παλαιότερος ναός της πόλης, αν δεχτούμε την παράδοση ότι ο ναός χρίστηκε από τον Τουραχάν μπέη, ο οποίος εκεί κοντά έχτισε και το ομώνυμο τζαμί. Σώζονται ελάχιστες τοιχογραφίες.

4. Ο Προφήτης Ηλίας.⁴² Ήταν το καθολικό της ομώνυμης μονής στα δυτικά της πόλης. Το μοναστήρι ιδρύθηκε σύμφωνα με την παράδοση στην εποχή του Ανδρόνικου Παλαιολόγου (15ος αι.). Ο ναός ανακαινίστηκε στα 1632 και 1646, οπότε εικονογραφήθηκε από αξιόλογους τεχνίτες της εποχής (17ος αι.). Ο ναός που σώζεται είναι τρίκλιτη βασιλική, τρίκογχη, με θολοσκέπαστα κλίτη και υπερυψωμένο κεντρικό τρούλο, πολύ σημαντικός από ιστορική και καλλιτεχνική άποψη.

5. Ο Άγιος Νικόλαος της Βουναίνης (ή Βλαχονικόλας).⁴³ Καταγράφεται η ονομασία του σε ακολουθία του Αγίου του 1657 και στην πρόθεση μοναστηριού του 1674. Πιθανόν να υπήρχε κοντά του μοναστήρι. Την προσωδυμία *Βλαχονικόλας* απέκτησε αργότερα (19ος αι.) επειδή στην περιοχή του κατοικούσαν βλαχόφωνοι. Διασώζει αρκετά στοιχεία (τοιχογραφίες, τέμπλο εικόνες) της εποχής του.

6. Άγιος Νικόλαος της Βουναίνης ή του Ντούμα.⁴⁴ Είχε κτιστεί στα 1652-55 από κάποιον Γιάννη Καπέκα και άλλους Τυρναβίτες καθώς και από τις συντεχνίες των μαστόρων και υφαντών. Βρισκόταν κοντά στο ναό του Αγίου Αντωνίου.

7. Άγιος Γεώργιος.⁴⁵ Η ύπαρξη του σε γειτονική από τη σημερινή θέση ήταν γνωστή από το 1657.

8. Ταξιάρχαι.⁴⁶ Βρισκόταν στη σημερινή θέση του Αγ. Γεωργίου.

9. Άγιοι Ανάργυροι,⁴⁷ *Κοσμά και Δαμιανού*, όπως αναφέρει ο Brown. Ένας από τους σημαντικότερους ναούς του 17ου αι. Διατηρεί τις παλιές εικόνες του τέμπλου καθώς και το χρυσοκέντητο επιτάφιο του 1668.

10. Άγιος Δημήτριος.⁴⁸ Ο σημαντικότερος ναός μετά από αυτόν του Προδρόμου είχε κτιστεί το 1647. Κάποια περίοδο λειτούργησε και γυναικεία μονή κοντά στο ναό.

11. Παναγία Φανερωμένη.⁴⁹ Η ύπαρξη του ναού μαρτυρείται από το 1674. Σήμερα είναι ο καθεδρικός ναός της πόλης.

12. Αγία Τριάδα.⁵⁰ Κι αυτή αναφέρεται από τον Brown (1669). Πιθανόν παλαιότερα να ήταν μοναστήρι.

13. Άγιοι Απόστολοι.⁵¹ Από τους κυριότερους ναούς από το 1669, γνωστός από το 1626. Σήμερα στη θέση του έχει κατασκευαστεί ο ναός του νεομάρτυρα Γεδεών, πολιούχου του Τυρνάβου.

14. Άγιος Αθανάσιος.⁵² Υπήρξε το καθολικό της ομώνυμης μονής. Μαρτυρείται από το 1615. Σήμερα είναι ναός στο κοιμητήριο του Τυρνάβου.

15. Η Γέννηση της Θεοτόκου.⁵³ Μαρτυρείται από την πρόθεση του 1674 και από τα κειμήλιά της.

16. Αγία Παρασκευή.⁵⁴ Η αρχική θέση της ήταν νοτιότερα από τη σημερινή. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Λεονάρδου και την τοπική παράδοση ο Βελή πασάς γκρέμισε το ναό προκειμένου να οικοδομήσει το ανάκτορό του.

17. Προφήτης Ηλίας (της αγοράς).⁵⁵ Αναφέρεται από τον Brown (1669) και μαρτυρείται από το 1605, ήταν δηλ. από τους παλαιότερους ναούς. Κατεδαφίστηκε το 1912 προκειμένου να μεγαλώσει ο χώρος του Κέντρου (της αγοράς) και το τέμπλο του μεταφέρθηκε στο ομώνυμο μοναστήρι έξω από την πόλη.

18. Αγία Αικατερίνη.⁵⁶ Ο ναός, που αποτελεί μετόχι του Παναγίου Τάφου, χρονολογείται κι αυτός από τον 17ο αιώνα.

Η παρουσία μοναστηριακής ζωής στον Τύρναβο χρονολογείται, όπως αναφέραμε, από τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Στον οθωμανικό Τύρναβο

ιδρύθηκαν από νωρίς μοναστήρια με πολλούς μοναχούς. Ονόματα ανδρών και γυναικών μοναχών από μοναστήρια του Τυρνάβου βρίσκουμε σε προθέσεις των μοναστηριών των Μετεώρων.⁵⁷ Από τα 1674 λειτουργούσε το μοναστήρι του Αγ. Νικολάου στον Τύρναβο, όπως μας πληροφορεί η πρόθεσή του.⁵⁸

Στον Τύρναβο συγκεκριμένες πληροφορίες έχουμε για δύο μονές.

1. Του Προφήτη Ηλία.⁵⁹ Βρισκόταν λίγο έξω από τον οικισμό, στα δυτικά της πόλης. Ιδρύθηκε στην εποχή του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (τέλη 14^{ου} -αρχές του 15^{ου} αι.) στα ερείπια αρχαιοελληνικού ναού. Ανακαινίστηκε σύμφωνα με τις επιγραφές, το 1632 και 1646. Η παράδοση αναφέρει ότι στην αρχή ήταν γυναικείο και αργότερα μετέπεσε σε αντρικό μοναστήρι. Το 1725 ήταν μάλλον ενωμένο με το άλλο γνωστό και κοντινό του μοναστήρι του Αγ. Αθανασίου ή το δεύτερο αποτελούσε μετόχι του. Στα 1836 σύμφωνα με το Λεονάρδο σώζονταν μόνο ερείπια των κελιών.⁶⁰

2. Του Αγ. Αθανασίου.⁶¹ Η μονή βρισκόταν νοτιοδυτικά του Τυρνάβου, εκεί όπου σήμερα το κοιμητήριο της πόλης. Ο ομώνυμος ναός του καθολικού της ανακαινίστηκε το 1615. Υπήρξε ίσως το πολυπληθέστερο μοναστήρι και το πιο γνωστό στον 18^ο αι., όπως διαφαίνεται από έγγραφα του Αρχείου Τυρνάβου. Ίσως αυτή την εποχή απορρόφησε και τους μοναχούς της παλιάς μονής του Προφήτη Ηλία.

Επίσης έχουμε αναφορές ότι μοναστήρια λειτούργησαν και στους ναούς της Αγ. Τριάδας, του Αγ. Δημητρίου, του Αγ. Νικολάου της Βουναίνης (Ντούμα ή Βλαχονικόλα) και των Αγίων Αναργύρων.

Οι ναοί και οι μονές ξεχώριζαν μέσα στον οικισμό από τα πολλά κυπαρίσσια που υψώνονταν στα προαύλιά τους, όπου άλλωστε υπήρχε και το κοιμητήριο της συνοικίας, καθώς και το σχολείο.⁶² Μ' αυτούς τους χώρους των εκκλησιών συνδέθηκαν στενά οι κορυφαίες στιγμές της προσωπικής ζωής, της θρησκευτικής συμπεριφοράς και της κοινοτικής λειτουργίας των υποδοούλων Ελλήνων.

Στο μεγάλο αριθμό των εκκλησιών θα πρέπει να προστεθούν τα κατά καιρούς μετόχια, δηλ. "υποτεταγμένα" μοναστήρια.⁶³ Γνωστά ήταν του Παναγίου Τάφου με δική του εκκλησία την Αγ. Αικατερίνη, του μοναστηριού της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, του Αγ. Στεφάνου Μετεώρων, της μονής της Αγ. Αικατερίνης του Σινά. Επίσης, πολυάριθμα ήτα τα ιδιωτικά παρεκκλήσια, από τα οποία μερικά διατηρούνται ακόμα.

Αναπολώντας τα παιδικά του χρόνια στον Τύρναβο ο Κ. Κούμας θυμάται ακόμα και στα γηρατειά την εντύπωση που του προκάλεσε η έντονη παρουσία της εκκλησιαστικής ζωής. Γράφει χαρακτηριστικά «(...)Οἱ πολλοὶ ναοὶ καὶ αἱ ἑκκλησιαστικαὶ λιτανεῖαι ἑξέστησαν τὸν νέον Κούμαν.»⁶⁴

Και ο L. Heuzey εξετάζοντας προσεκτικά τους ναούς γράφει ότι «ο αριθμός και η σπουδαιότητα των εκκλησιών μαρτυρούν την ευημερία της πόλης κατά την ίδια περίοδο.»⁶⁵

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που αναφέραμε για τα χριστιανικά οικοδομήματα είναι αρκετά για να δικαιολογούν τον ισχυρισμό του τοπικού μελετητή ότι: «Διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀκμὴν καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ναῶν ὠνομάσθη ὁ Τύρναβος "Δευτέρα Ἱερουσαλήμ"»⁶⁶

Κατοικία. Η κατοικία ανταποκρινόταν στα κοινωνικά δεδομένα και τις αξίες της εποχής: πατριαρχική οργάνωση της οικογένειας, προστασία του ιδιωτικού βίου και των αδύνατων μελών της (γυναίκες, παιδιά). Συγχρόνως ήταν οργανωμένη ώστε να εξυπηρετεί τις ασχολίες, τις οικονομικές δραστηριότητες και την

περιουσία της οικογένειας. Στον Τύρναβο κύριες οικονομικές δραστηριότητες ήταν η ύφανση, η βαφή και η εμπορία υφασμάτων, καθώς και η οικόσιτη γεωργοκτηνοτροφία. Οι κατοικίες των Τυρναβιτών, με τη θέση που βρίσκονταν, τους χώρους που είχαν και τον τύπο της κατασκευής τους, αντανακλούσαν το οικονομικοκοινωνικό δυναμικό και τη στάθμη αξιών των κατόχων.⁶⁷

Όπως σ' όλες τις θεσσαλικές πόλεις της εποχής έτσι και ο Τύρναβος, από άποψη πολεοδομικού σχηματισμού, ήταν *ένας δαίδαλος από στενούς δρόμους με χαμηλά σπίτια*. Οι κατοικίες των χριστιανών (Ελλήνων) βρίσκονταν σχεδόν σε όλο τον οικισμό. Κυρίως καταλάμβαναν το νοτιοδυτικό μέχρι και το βόρειο τμήμα της πόλης έχοντας ανάμεσά τους διασκορπισμένα και μερικά μουσουλμανικά οικήματα. Αυτά ήταν πυκνότερα προς το κέντρο της πόλης, όπου υπήρχε μια μόνο μουσουλμανική συνοικία, όπως αναφέρει ο Ε. Çelebi.⁶⁸ Ο ίδιος, γράφει (1669) με απέχθεια για τα σπίτια « *όλα με κεραμίδια σκεπασμένα, το ένα κολλημένο στο άλλο, στενά και χωρίς κήπους, σπίτια Ρωμιών απίστων.*»⁶⁹

Μαρτυρίες για τους τύπους της τυρναβίτικης κατοικίας και τους χώρους της έχουμε για την περίοδο που μας ενδιαφέρει (β' μισό του 18^{ου} αι.) σε πολλά έγγραφα του Αρχείου Τυρνάβου. Στα παρακάτω αποσπάσματα από τρία "συμφωνητικά αγοροπωλησίας" που επιλέξαμε (είναι γραμμένα με το χέρι του Ιωάννη Πέζαρου) παρατηρούμε τρεις τύπους κατοικιών και πληροφορούμαστε τις τιμές τους.

α) *τό μικρόν ὀσπήτιον (...) ἔχει μὲν ὀντάδες δύο, καὶ μίαν εἴσοδον, καὶ μαγαζήον, καὶ «ολίγον κήπον(...)* Η αξία του αποτιμήθηκε στα 40 γρόσια (12-5-1790).⁷⁰

β) *τό ὀσπήτιον (...) ἔχει ἔνδον ἁνώγειον μέ δύο ὀντάδες ἐπάνω καὶ μέ ἕναν ὀνδάν ὑποκάτω, μέ δύο μπουδρούμια, καὶ μίαν ἵσπαν, οὐτζαηλίκια μέ φοῦρνον, καὶ παρακέλλαρον καὶ ἕναν ὀνδάν κοντά εἰς τὴν πόρταν, καὶ αὐλήν (...)* Πουλήθηκε 300 γρόσια (16-12-1786).⁷¹

γ) *τό ὀσπήτιον (...) περιέχει μὲν ἁνώγειον μέ δύο ὀντάδες καὶ σιαχνισί, κάτω ὀντάδες τέσσαρες, καὶ μπουδρούμι, μαγειρεῖον μέ φοῦρνον, καὶ ἁντικρύ ὀντάδες δύο καὶ ἔργαστήρι μπογιατζίδικον, καὶ μισόν πηγάδι□□.* Η τιμή πώλησης ήταν 400 γρόσια (16-1-1789).⁷²

Πληροφορίες αντλούμε και από τα κείμενα των περιηγητών. Ο Άγγλος Leake επισκέπτεται τον Τύρναβο δύο φορές. Στα 1806 του κάνουν εντύπωση τα πολλά «ερείπωμένα ή ακατοίκητα» σπίτια του Τυρνάβου που «φθίνει».⁷³ Στα 1809, παρατηρεί ότι « *κάθε σπίτι εδώ έχει το δικό του πηγάδι και πολύ καθαρό νερό δροσερό ακόμα και το μεσοκαλόκαιρο.*»⁷⁴ Ο Αμερικανός Ε. Everett γράφει για πόλη «κακοχτισμένη» και παρατηρεί ότι « *τα περισσότερα κτίρια είναι φτιαγμένα με πλίνθους και λάσπη.*»⁷⁵

Οι τύποι κατοικίας που διαμορφώθηκαν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας θα παραμείνουν οι ίδιοι σ' ολόκληρο το 19ο αι. μέχρι σχεδόν τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. χαρακτηρίζοντας κυρίως τα περισσότερα σπίτια των Τυρναβιτών που ασχολούνται με την αμπελουργία και τη σηροτροφία. Ο Αμπελακιώτης Λεονάρδος, που έζησε στον Τύρναβο, κάνει λόγο για «*ευρύχωρα σπίτια*».⁷⁶ Ο Γερμανός Fallmerayer που κι αυτός έμεινε εκεί για δύο μήνες γράφει για τον τύπο της κατοικίας : « *Ένας υπερυψωμένος προθάλαμος, ή ένας όροφος πάνω από το ισόγειο, είναι κανόνας για την τυρναβίτικη αρχιτεκτονική.*»⁷⁷ Και θαυμάζει τις καταπράσινες αυλές χαρακτηρίζοντας τον Τύρναβο (στα 1842

βέβαια) *ρομαντική πόλη*. Τέλος, ο Νικ. Μάγνης, αντιγράφοντας ανέκδοτο κείμενο του 1838 του Γρηγ. Κωνσταντά, γράφει για τις κατοικίες του Τυρνάβου : « *ὅλαι σχεδόν αἱ οἰκεαὶ εἶναι μονόροφοι ἄλλὰ ἀναπαυτικά, ἔχουσα ἐκάστη ἴδιον φρέαρ ἡδίστου, ψυχροτάτου καὶ διανγεστάτου ὕδατος, αἱ αὐλαὶ τῶν ὁποίων εἶναι κῆποι πλήρεις παντοίων ἀνθέων*». ⁷⁸

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε παρατηρούμε ότι βασικοί χώροι στα τυρναβίτικα σπίτια ήταν :

α) οι *οντάδες* ,χώροι όπου διέμεναν τα μέλη της οικογένειας.

β) Το *κατώι* (ισόγειο) και το *ανώι* (α΄ όροφος), όταν το σπίτι ήταν υπερυψωμένο. Το οριζόντιο ξύλινο δάπεδο που χώριζε το *κατώι* από το *ανώι* δημιουργούσε προεξέχοντας προς την είσοδο το *χαγιάτι* δηλ. εξώστη.

γ) Το *μπουντρούμι* (υπόγειο) όπου φυλάσσονταν οι προμήθειες της οικογένειας (λάδι, κρασί, αλεύρι κ.ά.).

δ) Το μαγειρείο, που ξεχώριζε από το σπίτι.

ε) Η αυλή, στρωμένη με μεγάλες ποταμίσιες πέτρες, στην οποία υπήρχαν το πηγάδι και ο κήπος.

στ) Το εργαστήριο, αν η οικογένεια είχε βιοτεχνική δραστηριότητα ή άλλοι βοηθητικοί χώροι.

Το βασικό υλικό για την οικοδόμηση ήταν ο πηλός, με τον οποίο έφτιαχναν τη λάσπη και τα *πλιθιά* (σε σχήμα ορθογωνίου στερεού που είχαν στεγνώσει, *ψηθεί*, από τον ήλιο). Η χρήση της πέτρας ήταν περιορισμένη διότι το μέρος είναι πεδινό. Πέτρινα ήταν μόνο τα θεμέλια, οι βάσεις των κτιρίων και ορισμένες φορές η σκάλα. ⁷⁹ Ξυλεία χρησιμοποιούσαν για να στηρίζουν την οικοδομή (*τσιατμάδες*) καθώς και στη σκεπή (*γριντιές*) και στο γείσο της στέγης (*αστρέχα*). Και βέβαια ξύλινες ήταν οι πόρτες και τα παράθυρα. Η στέγη καλύπτονταν από κεραμίδια των οποίων η κατασκευή τους στον Τύρναβο γινόταν στη συνοικία *Τσουκαλάδικα*.

Απεικονίσεις από αρχιτεκτονήματα του οθωμανικού Τυρνάβου σχεδίασε ο Γάλλος ζωγράφος L' Dupré όταν επισκέφθηκε την πόλη, την άνοιξη του 1819. ⁸⁰ Πρόκειται για δύο εικόνες από αρχοντικά της εποχής. Η μια, προσανατολισμένη από τα μέσα του αρχοντικού προς τα έξω, δείχνει το μεγάλο ξύλινο *χαγιάτι*. Η άλλη παριστάνει εξωτερικά το αρχοντικό με την αυλή του. Το σπίτι περιβάλλεται από μαντρότοιχο και είναι στραμμένο προς την αυλή και όχι προς το δρόμο, δείγμα «*της εσωστρέφειας, γνωστού κυρίαρχου παράγοντα στη ζωή και αρχιτεκτονική της οθωμανικής κατοικίας*». ⁸¹ Η είσοδος, η οποία στεγάζεται με σκεπή από κεραμίδια, έχει μεγάλη δίφυλλη ξύλινη πόρτα και οδηγεί στη μεγάλη αυλή με δέντρα. Στην περίμετρο της αυλής υπάρχουν διάφοροι βοηθητικοί χώροι. Το σπίτι είναι διώροφο. Η στέγη του είναι από κεραμίδια και σχηματίζει μεγάλο γείσο (*αστρέχα*). Έχει μεγάλους εξώστες (*χαγιάτια*), διπλή σκάλα και πολλά παράθυρα, τα οποία είναι μεγάλα στο κάτω μέρος (*κατώι*) και μικρότερα, φεγγίτες, στον πάνω όροφο (*ανώι*). Η αισθητική του ακολουθεί την επίσημη οθωμανική αρχιτεκτονική της οποίας «*η επίδραση είναι απαραγνώριστη πάνω στην οικιστική και αρχιτεκτονική του Τυρνάβου*», γράφει κατηγορηματικά ο Αργ. Πετρονότης, μολονότι στον Τύρναβο υπήρχε συμπαγής ελληνικός πληθυσμός. ⁸²

Ο Ρώσος κληρικός P.Uspenskij, ο οποίος επισκέφτηκε τον Τύρναβο το 1859, σχεδίασε και αυτός όψεις των τυρναβίτικων σπιτιών για τα οποία αναφέρει ότι «*διακρίνονται για τη θαυμάσια αρχιτεκτονική τους*». ⁸³

Πιο λεπτομερή περιγραφή ενός τυρναβίτικου αρχοντικού έχουμε από το Γάλλο περιηγητή L. Heuzey στα 1858. Το αρχοντικό ανήκε στο Θωμά

Ανδρεάδη «κλασσικό τύπο του παλιού κοτσάμπαση» γνωστό και από άλλες δραστηριότητες.⁸⁴ Ο Heuzey περιγράφει την αυλή με τον ανθόκηπο, το ξύλινο χαγιάτι, τη διακόσμηση και αρχιτεκτονική των εσωτερικών χώρων αποτυπώνοντας τις αισθητικές αντιλήψεις και την ευμάρεια του ιδιοκτήτη. Το κείμενο έχει ως εξής :

«Κατοικεί σ' ένα μεγάλο οίκημα με προεξέχουσες στέγες και ασβεστωμένους τοίχους, παρόλο που το ξύλο είναι περισσότερο από την πέτρα. Το σπίτι κρύβει τη σχετική του ευμάρεια μέσα σε μια μαντρωμένη αυλή, που σε κάθε γωνιά της έχουν φτιάξει έναν μικρό κήπο φυτεμένο με μερικά κοινά λουλούδια, που δίνουν μια χαρούμενη νότα ανάμεσα σε ένα ανακάτεμα θάμνων και φυτών με τεράστια φύλλα.

Στο εσωτερικό του σπιτιού βασιλεύει μια μισο-ανατολίτικη, μισο-αστική πολυτέλεια δεν είναι ούτε άνετο, ούτε καθαρό, αλλά πολύ πρωτότυπο.

Στην αρχή μπαίνουμε σε μια ψηλοτάβανη αίθουσα, ανοικτή προς την αυλή σαν χαγιάτι. Ανεβαίνουμε σ' αυτή από μια ξύλινη σκάλα με τέσσερα ή πέντε σκαλοπάτια κι ένα πλατύσκαλο που προεξέχει με μια ξύλινη βάση για τη μεγάλη κανάτα του νιπτήρα. Τα ξύλα του κουφώματος της πόρτας και του κιγκλιδώματος είναι για διακοσμητικούς λόγους τρυπημένα με μια σειρά από αστέρια. Πάνω από τους στύλους είναι ένα περίεργο είδος σκαλωσιάς (είδος ψευδοροφής) με μακριά καδρόνια, με άνισες καμπύλες, που διασταυρώνονται στο κενό και περιπλέκονται μέχρι την οροφή. Στο μέσον κρέμεται ένα μεγάλο φανάρι.

*Δίπλα είναι το δωμάτιο υποδοχής, το δωμάτιο των επισήμων, το οποίο, με το ένα τμήμα του υπερυψωμένο, θυμίζει σκηνή για επίδειξη. Εδώ είναι τοποθετημένο το ντιβάνι όπου κάθονται οι διακεκριμένοι ξένοι. Στην ίδια πλευρά, τα παράθυρα με τα ξύλινα καφάσια αγγίζουν σχεδόν το ένα τ' άλλο, ενώ το υπόλοιπο δωμάτιο βρίσκεται στο ημίφως. Καρφωμένα πηχάκια διαιρούν το ταβάνι σε ρόμβους διαφορετικών χρωμάτων, και, κατά μήκος των τοίχων πάνω στα γύψινα στολίδια, οι ίδιοι σκληροί χρωματισμοί, πράσινοι, κίτρινοι, μπλε, κόκκινοι. Τα χαλιά, οι κουρτίνες από ντόπια υφάσματα, και ορισμένα μεγάλα σκαλισμένα μπασούλα, κομποτεχνήματα της λαϊκής ξυλογλυπτικής, συμπληρώνουν την επίπλωση».*⁸⁵

Γ. Οι κάτοικοι : πληθυσμιακή σύνθεση και κοινωνικός βίος.

Από τα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας τους οι Οθωμανοί είχαν ιδρύσει μια σειρά από στρατιωτικά και διοικητικά κέντρα και επεδίωξαν να ενισχύσουν τους οικισμούς με πληθυσμό και κυρίως με τεχνίτες.⁸⁶ Στην περίπτωση του Τυρνάβου ο ευφυής Τουραχάν δεν χρειάστηκε παρά να επανασυγκεντρώσει τους κατοίκους του μικρού οικισμού. Και παραχωρώντας τα γνωστά προνόμια αποκατέστησε γρήγορα και αποτελεσματικά τη ζωή στο χωρίον.

Μολονότι μας διαφεύγουν τα στοιχεία από τις οθωμανικές απογραφές των πρώτων αιώνων, εκτιμούμε ότι ο Τύρναβος εξελίχτηκε γρήγορα από χωρίον σε χώρα, δηλ. μικρή πόλη.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, σε πατριαρχικό έγγραφο της 15-7-1588 πληροφορούμαστε ότι πριν πολλά χρόνια από την ημερομηνία αυτή (περίπου 1506) υπήρχε διένεξη μεταξύ της Μητρόπολης της Λάρισας και της (αρχι)επισκοπής του Δομενίκου (και Ελασσόνας) για το ποιος μητροπολίτης θα εισέπραττε τις εισφορές των χριστιανών «της χώρας», που επονομάστηκε *Τρίναβος*, ενώ παλαιότερα ονομαζόταν *παλαιοχώριον*.⁸⁷ Από το έγγραφο προκύπτει ότι ο Τύρναβος και η περιοχή του συγκροτούσαν χριστιανική κοινωνία με πληθυσμό και εισοδήματα. Την ίδια εποχή (1527), άλλο πατριαρχικό έγγραφο απευθύνεται προς τον κλήρο και το λαό *εν Τυρνάβω*

χώρα.⁸⁸ Επίσης σε πρόθεση του 1592-93 καταγράφεται ένας μεγάλος αριθμός (93 αφιερωτές) χριστιανών.⁸⁹

Σχετικά με τη σύνθεση του πληθυσμού του Τυρνάβου είναι κατάδηλο από όσες αναφορές υπάρχουν, ότι σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας παρέμεινε καθοριστικά ελληνικός / χριστιανικός στην συντριπτική του πλειοψηφία. Δεν συναντάμε ούτε Εβραίους ούτε Αρμένιους· μόνο στις αρχές του 19ου αι. αρχίζουν να εγκαθίστανται βλαχόφωνοι από τα χωριά Σαμαρίνα, Σμίξη, Αβδέλα και Περιβόλι.⁹⁰

Παρ' ότι φαίνονται υπερβολικά, και ορισμένα είναι φαντασιώσεις, είναι χαρακτηριστικά για το μέγεθος και τη σύνθεση του πληθυσμού όσα γράφει ο Çelebi : «Στα παλιά χρόνια ήταν ένα μικρό χωριό. Οι κάτοικοι ήταν υφαντές καλών υφασμάτων (...) Μουσουλμάνος δεν μπορεί να προκόψει. Άμα έβλεπαν κάτι τέτοιο τον σκότωναν και τον εξαφάνιζαν (...) Με φερμάνι του σουλτάνου εστάλησαν γραμματείς για απογραφή και δεν τα κατάφεραν. Οι άπιστοι ήταν πολλοί και έτσι παρέμεινε».⁹¹ Βέβαια αναφερόμενος στους φόρους με ικανοποίηση γράφει ότι «προσφέρουν πολύ μεγάλο χαράτσι» δηλ. κεφαλικό φόρο, γεγονός που επιβεβαιώνει το μεγάλο αριθμό των χριστιανών κατοίκων.

Για τους μουσουλμάνους αναφέρει ότι κατέχουν μόνο μια συνοικία και ότι είναι εξισλαμισμένοι. Γράφει συγκεκριμένα: «Υπάρχει μονάχα ένας μουσουλμανικός μαχαλάς. Και τούτος, όμως, κατοικείται –ολότελα– από αλλόφυλους, παναπεί εξισλαμισμένους ρωμιούς, μιγάδες, στο όνομα μονάχα μουσουλμάνους».⁹² Οι αναφορές δείχνουν τελικά ότι στον Τύρναβο δεν υπήρχαν γηγενείς Οθωμανοί, τουλάχιστον, στα μέσα του 18ου αι.

Ο ίδιος περιηγητής υπολογίζει τα σπίτια των Τυρναβιτών σε 3.500, αριθμός που αντιστοιχεί σε 17.500 περίπου κατοίκους.⁹³ Την ίδια χρονιά γράφει ότι στη Λάρισα υπάρχουν 4.000 διώροφες κατοικίες⁹⁴ (δηλ. 20.000 κάτοικοι). Οι αριθμοί αυτοί μάλλον κρίνονται υπερβολικοί. Την ίδια εποχή κατά τον Urquhart οι Έλληνες του Τυρνάβου ήταν 6 φορές περισσότεροι.⁹⁵

Για τις περιόδους αυτές είναι συχνά φαινόμενα οι πληθυσμιακές μεταβολές που τις προκαλούσαν διάφορα γεγονότα όπως σεισμοί, επιδημίες, πλημμύρες, ληστρικές επιδρομές και πολεμικές συγκρούσεις. Το 1697 μετά τη λήξη του βενετοτουρκικού πολέμου και τις προσπάθειες των Βενετών για εποίκισμό, διεκπεραιώθηκαν στην Πελοπόννησο και εγκαταστάθηκαν 18 οικογένειες από τον Τύρναβο μαζί με τα ζώα και την κινητή τους περιουσία.⁹⁶ Η επιδημία που ενέσκηψε στα 1667-68 στη Θεσσαλία, αφάνισε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και προκάλεσε, όπως υποστηρίχτηκε, την εμφάνιση των τσιφλικιών. Παρ' όλα αυτά ο ελληνικός πληθυσμός παραμένει σταθερός ή στάσιμος. Ο Τύρναβος από τα 1650 περίπου μέχρι τα τέλη του 18ου αι. αναπτύσσεται οικονομικά και σφύζει από ζωή. Είναι η περίοδος κατά την οποία κτίζονται οι περισσότερες εκκλησίες, όπως είδαμε και η Σχολή του φτάνει να έχει δύο και τρεις δασκάλους.

Το 1779, όταν επισκέπτεται την πόλη, ο Σουηδός ελληνιστής Bjorsntahl εκτιμά ότι είναι αρκετά μεγάλη και ότι οι περισσότεροι κάτοικοι είναι Έλληνες με αναλογία 4 προς 1 Τούρκο.⁹⁷ Ο Κούμας, που έζησε εκεί περίπου 10 χρόνια (1787-96), γράφοντας για κάποιο επεισόδιο στα 1790, αναφέρει ότι αριθμούσε 10.000 κατοίκους περίπου.⁹⁸

Από αυτή την περίοδο αρχίζει να μειώνεται ο πληθυσμός του Τυρνάβου, όπως συνέβη και σε άλλες παρόμοιες πόλεις που ευημερούσαν.

Πρώτοι καταγράφουν την ελάττωση του πληθυσμού οι Δημητριάδες στη *Γεωγραφία Νεωτερική* το 1791: « Τώρα όμως είναι λίγα χρόνια όπου ο Τούρναβος ξέπεσε και αυτός 'από την πρώτη του κατάσταση. Είς τόν Τούρναβον οί 'εγκάτοικοι Τοῦρκοι είναι πολλά ὀλίγοι, ὅλοι σχεδόν είναι Ρωμαῖοι μά οἱ περισσότεροι 'εσκόρπισαν.»⁹⁹ Παρ' όλα αυτά ο Τύρναβος παραμένει σταθερά - μετά τη Λάρισα - ο πιο πολυπληθής οικισμός της Θεσσαλίας, όπως δείχνει μια σύγκριση με άλλα εμπορικοβιοτεχνικά κέντρα που αναφέρονται από τους παραπάνω συγγραφείς. Την ίδια περίοδο ο Γάλλος εμπορικός πρόξενος της Θεσσαλονίκης F. Beaujour καταγράφοντας τον πληθυσμό ελληνικών πόλεων κατατάσσει τον Τύρναβο σε μια μεσαία θέση με 6.000 κατοίκους.¹⁰⁰

Την ελάττωση του πληθυσμού και την δραματική εγκατάλειψη των σπιτιών διαπιστώνει κατηγορηματικά το 1806 ο W. Leake : « Ο Τύρναβος περιλαμβάνει 1.500 οικογένειες [δηλ. 6.000 κατοίκους] εκ των οποίων 70 [δηλ. 350 κατ.] είναι τουρκικές (...) Λέγεται ότι υπήρχαν εδώ κάποτε 4.000 σπίτια και αν κρίνουμε απ' το μεγάλο αριθμό των ερειπωμένων ή ακατοικήτων σπιτιών, φαίνεται πιστευτό.»¹⁰¹

Τα αίτια της ερήμωσης οφείλονται σε πολλούς παράγοντες:

α) Από τα μέσα του 18ου αι. στη Θεσσαλία διεισδύουν ομάδες Αλβανών οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τις συνεχείς τουρκορωσικές συγκρούσεις προβαίνουν σε βιαιότητες και επιδρομές κατά των άμαχων πληθυσμών.¹⁰²

β) Από το 1784 αναλαμβάνει τη φύλαξη της Θεσσαλικής υπαίθρου ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων. Κολακεύοντας, στην αρχή, τα λαϊκά στρώματα και καταδιώκοντας, ύστερα, Τούρκους μπέηδες και Έλληνες προεστούς κατόρθωσε να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά. Με δολοφονίες, δημεύσεις περιουσιών, έκτακτες βαριές φορολογίες και ακολασίες «τούς [Έλληνες] 'αποκατέστησεν 'αληθινά 'ανδράποδά του» γράφει ο Κούμας.¹⁰³

γ) Επιδημίες χολέρας έπληξαν σε αλληπάλληλα χρονικά διαστήματα την περιοχή της Λάρισας. Το αποκορύφωμα ήταν η χολέρα στα 1813-16 η οποία στον Τύρναβο υπήρξε δριμύτατη, όπως αναφέρουν οι περιηγητές και καταγράφεται στα δημοτικά τραγούδια της περιοχής.¹⁰⁴

δ) Όσοι είχαν πλουτίσει, στα προηγούμενα χρόνια, βλέποντας την δύσκολη κατάσταση αλλά και τις ευκαιρίες που έδινε η μετανάστευση στις χώρες που εμπορεύονταν, άρχισαν να διαμένουν ή και να εγκαθίστανται στους τόπους που ευημερούσαν. « Προτιμούν την ασφαλή απόλαυση της περιουσίας στη Χριστιανική Δύση από την αβεβαιότητα για αύξηση αυτής εδώ »¹⁰⁵ στον Τύρναβο. Το ίδιο συμβαίνει και στις άλλες ελληνικές πόλεις που ευημερούσαν: Τσαριτσάνη, Κοζάνη, Σιάτιστα, Καστοριά.¹⁰⁶

ε) Παρουσιάζεται κάμψη στην βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα καθώς αναπτύσσεται γοργά η ευρωπαϊκή υφαντουργία. Τα προϊόντα των ελληνικών εμπορικοβιοτεχνικών κέντρων αρχίζουν να μένουν απούλητα, ενώ στις αγορές εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ευνοούνται.¹⁰⁷ «Ο Τύρναβος συνεχίζει να παρακμάζει καθώς ο πόλεμος [της Σερβίας] έχει περιορίσει την αγορά των προϊόντων του στις εμποροπανηγύρεις της Ρούμελης και έχει συμβάλει στην αύξηση της τιμής των τροφίμων και του ποσού των φόρων», σημειώνει ο W. Leake.¹⁰⁸

Ο πληθυσμός του Τυρνάβου στις επόμενες δεκαετίες, 1810-1830, θα φθίνει συνεχώς. Στην ύστερη τουρκοκρατούμενη εποχή θα σταθεροποιηθεί στις

5.000 περίπου κατοίκους. (πίνακας 1) Στα 1832 ο Κ. Κούμας με θλίψη γράφει : «*Τό ἤμισυ αὐτῆς [της πόλης] εἶναι σήμερον ἐρείπια*».¹⁰⁹

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω εκτιμούμε ότι στην εποχή του Ιωάννη Πέζαρου (1749-1806) δηλ. το δεύτερο μισό του 18ου αι. ο Τύρναβος είχε το μέγιστο 10.000 περίπου κατοίκους.

Οι ευρωπαίοι επισκέπτες επηρεασμένοι από την κλασσική παιδεία παρατηρούν ξεχωριστά τους Έλληνες των οθωμανικών χρόνων αναζητώντας χαρακτηριστικά των ενδόξων προγόνων τους ή τους συγκρίνουν με αρχαιοελληνικά πρότυπα.

Ο Ε. Brown, όταν φτάνει στη Θεσσαλία το καλοκαίρι του 1669, ανάμεσα στα άλλα γράφει : « *Κάποτε οι Θεσσαλοί ήταν αρκετά φιλοπόλεμοι και σήμερα αποτελούν ένα γενναίο έθνος(...)* ανέκαθεν θεωρούνται καλοί αναβάτες και διαθέτουν στην περιοχή πολύ καλά άλογα(...)»¹¹⁰ Για τους Θεσσαλούς της εποχής του αναφέρει: «*Οι Θεσσαλοί είναι αρκετά καλοφτιαγμένοι. Όλων, σχεδόν, τα μαλλιά και τα μάτια είναι μαύρα. Το πρόσωπό τους είναι δροσερό και μοιάζει με το πρόσωπο των Άγγλων μας. Οι ξένοι θεωρούν τις γυναίκες τους πολύ όμορφες και σχολιάζουν την ωραία επιδερμίδα των Ελλήνων.*»¹¹¹

Στον Τύρναβο, όπου εκείνη την εποχή λόγω του τουρκοβενετικού πολέμου στην Κρήτη είχε μετατραπεί σε προσωρινή πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας με την παρουσία του σουλτάνου Μωάμεθ Δ΄ και των ευρωπαϊκών πρέσβευων, ο Brown φιλοξενείται στο σπίτι ενός Τυρναβίτη έμπορου.¹¹² Ήταν μεγάλη η εντύπωση που του προκάλεσε η φιλοξενία της τυρναβίτικης οικογένειας ώστε αισθάνεται την υποχρέωση να την αναφέρει : «*Δεν πρέπει να ξεχάσω να αναφέρω τον Δημήτριο, έναν έμπορο από τον Τύρναβο, καθαρό δείγμα χαρακτήρα και διάθεσης ενός αρχαίου Έλληνα. Μας φίλεψε αρκετές φορές στο σπίτι του με γενναιοδωρία και φιλικά αισθήματα. Μας είπε να αισθανόμαστε σαν στο σπίτι μας και να χαρούμε όσο μπορούμε.*»¹¹³ Ταυτόχρονα περιγράφει την οικογενειακή ηθική, την πλούσια ενδυμασία και φιλαρέσκεια των γυναικών. « *Είχαμε την εύνοια του και μας έκανε την χάρη να επιτρέψει στις δύο κόρες του να έλθουν να μας καλωσορίσουν. Με την άδεια του τις χαιρετήσαμε όπως χαιρετούν στη Γαλλία, στην Ολλανδία και στην Αγγλία. Ήταν πλούσια ντυμένες καθώς συνηθίζεται στην περιοχή τους. Τα μαλλιά τους ήταν σγουρά και τα είχαν αφήσει να κρέμονται στην πλάτη. Τα υποδήματα και οι παντόφλες τους ήταν ζωγραφισμένα. Είχαν βαμμένα τα νύχια τους με ένα χρώμα περίπου κόκκινο.*»¹¹⁴

Στον ίδιο τόπο και χρόνο ο Celebi, μολονότι από θρησκευτικό φανατισμό αποκαλεί βρωμερούς και αφιλόξενους τους Τυρναβίτες, δεν κρύβει το θαυμασμό του για τη σωματική τους διάπλαση: «*Οι κάτοικοι είναι όμορφοι και πολύ εύσωμοι και δυνατοί. Ιδίως τα κορίτσια τους είναι εκπληκτικά όμορφα με λαμπρά πρόσωπα σαν το ολόγιωμο φεγγάρι της πανσέληνου.*»¹¹⁵

Μια εύστοχη περιγραφή των γυναικών του Τυρνάβου έχουμε από το Γάλλο αρχαιολάτρη και ζωγράφο L. Heuzey : «*Η αρμονία των χαρακτηριστικών του γυναικείου τύπου είναι κάτι που πρέπει να σημειωθεί στον ελληνικό πληθυσμό του Τυρνάβου : ίσια μύτη, αρκετά μικρή, όμορφα μάτια και κάπως μακριά το ένα από το άλλο, μαλλιά βαθυκόκκινα ξεχωρίζουν συχνά τις πιο όμορφες.*»¹¹⁶

Τις ίδιες παρατηρήσεις για την φυσιογνωμία των Τυρναβιτών θα κάνει στα 1815 και ο Γάλλος πρόξενος Fr. Rouqueville: «*Ξεχωρίζει κανείς με την πρώτη ματιά, από την εύρωστη και ρωμαλέα φυσιογνωμία τους, τους κατοίκους της κοιλάδας του Τιταρήσιου απ' αυτούς που ζουν στη δεξιά όχθη του Πηνειού*

*[εννοεί τα μικρά Κονιαροχώρια Δένδρα, Κάβιλα και Αμάρι που προανέφερε] των οποίων η ωχρή όψη φανερώνει την αρρωστημένη ατμόσφαιρα της περιοχής που ζουν.»*¹¹⁷

Η περαιτέρω ανάπτυξη της πόλης τον 18ο αι. με τα πρώτα και περισσότερα υφαντήρια και βαφεία στη Θεσσαλία, την έντονη εκκλησιαστική ζωή, το Σχολείο στο οποίο δίδασκαν λαμπροί δάσκαλοι, το εμπόριο και την επικοινωνία με ευρωπαϊκά κέντρα, θα γίνει πόλος έλξεως για ανώνυμους και επώνυμους Έλληνες και ξένους επισκέπτες. «Όπως στην Τσαρίτσαινα, Σιάτιστα, Κοζάνη και Καστοριά υπάρχουν και εδώ πρόσωπα ομιλούντα Γερμανικά και ήσαν πιο πολλά προηγούμενως», μας πληροφορεί ο Άγγλος Leake.¹¹⁸ Ο Τύρναβος είναι «η πιο ευρωπαϊκή πόλη της οθωμανικής αυτοκρατορίας», αποφαίνεται ακόμη και το 1842 ο γνωστός Fallmerayer.¹¹⁹

Ο Άγγλος περιηγητής H. Holland που έμεινε στη Θεσσαλία για αρκετό καιρό στα 1812 συγκρίνοντας τους τουρκικούς και ελληνικούς οικισμούς γράφει: «Στις πόλεις όπου κατοικούν κυρίως Τούρκοι, το εντυπωσιακότερο χαρακτηριστικό είναι μια αίσθηση ομοιόμορφης νωθρότητας και αδιάσπαστης μονοτονίας, που κυριαρχούν σε όλο το σκηνικό. Διασχίζοντας το δρόμο θ' ακούσεις λίγους ήχους ανθρώπινης φωνής».¹²⁰ Πολύ διαφορετικές ήταν οι εικόνες και η αίσθηση που δημιουργούσαν οι ελληνικοί οικισμοί. Ο ίδιος περιηγητής περιγράφει: «Οι ελληνικές πόλεις δίνουν γενικά την εντύπωση της δραστήριας και χρήσιμης ζωής και, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ο πληθυσμός βρίσκεται κάτω από την τυπική καταπίεση, που είναι τόσο συνηθισμένη στην ακανόνιστη διακυβέρνηση της Τουρκίας, ο πληθυσμός φαίνεται να έχει κάποια άνεση στις κατοικίες, την ενδυμασία και τις συνήθειές του, που δεν είναι πολύ κατώτερες από εκείνες άλλων εθνών της νότιας Ευρώπης.»¹²¹

Πέρα από την επιδεξιότητα στην υφαντουργία και στο εμπόριο, την εργατικότητα, το ενδιαφέρον για την προκοπή του τόπου (*φιλογένεια*), την ευσέβεια, τη φιλοξενία, την ευρωστία του σώματος, την καθαριότητα (*πάστρα*) και τη φιλοκαλία, όπως μαρτυρούσαν οι αυλές, τα σπίτια και οι ενδυμασίες, οι Τυρναβίτες φημίζονταν και για τον εύθυμο (γλεντζές) χαρακτήρα τους με το τραγούδι και το κρασί. «(...) *εὐγαίνουν πολλοί καλόφωνοι ἄνδρες καὶ μάλιστα εἰς τὴν ψαλτικὴν*» γράφει ανάμεσα στα άλλα για τον Τύρναβο ο Αμπελακιώτης λόγιος Μιχαήλ Γεωργίου.¹²² Με περισσότερες πληροφορίες ο επίσης Αμπελακιώτης Ι. Λεονάρδος, που έζησε στον Τύρναβο για καιρό, γράφει για την ευχάριστη και την αισιόδοξη διάθεση ζωής που κατείχε τους Τυρναβίτες. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Εἶναι ἄκόμη οἱ Τουρναβίταις, εὐλαβεῖς καὶ εἰς ἄκρον χαροκόποι, καὶ ξεφαντωτικοί, εἰς τρόπον ὅπου σπάνια εἶναι, νὰ μὴν ἰδῇ τινὰς Τουρναβίτην κρασοπατέρα. Εἶναι τέλος πάντων καὶ φυσικά ὠραῖοι, μεγαλόφωνοι, καὶ καλόφωνοι.*»¹²³

Φαίνεται η επίδοση των Τυρναβιτών στην οينوποισία παρέσερνε στην κατάχρηση της ορισμένους κληρικούς - που στον Τύρναβο ήταν πολλοί, όπως προαναφέραμε - με αποτέλεσμα να μην εκτελούν κανονικά τα καθήκοντά τους. Έτσι ο μητροπολίτης της Λάρισας σε επιστολή του προς τους Τυρναβίτες κληρικούς τους συμβουλεύει τουλάχιστον να μην μεθούν· να σταματήσουν να πίνουν κρασί είναι αδύνατον για Τυρναβίτες, σημειώνεται χαρακτηριστικά: «*ὅσοι λοιπόν ἄπο λόγου σας ἱερεῖς κρίνετε, καὶ ἔχετε τὴν μέθην ὡς ἁρετὴν (...) παρακινουῦμεν (...) ὅτι νὰ ἀποδιώξετε ἀπὸ λόγου σας (ὄχι λοτελῶς τό κρασί, ἔπειδὴ τοῦτο εἰς τοὺς τυρναβίτας ἁδύνατον) ὀλοτελῶς τὴν μέθην (...)*»¹²⁴

Σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική ζωή έδιναν οι πολλές αργίες, όλες θρησκευτικές. Από αυτές ξεχώριζε η πανήγυρις του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου (Αποτομή της κεφαλής του) στις 29 Αυγούστου. Οι όποιες εκδηλώσεις και η διασκέδαση περιορίζονταν στα προαύλια των εκκλησιών και ίσως στο χρονιάτικο εμπορικό πανηγύρι το Κουμ-παζάρ. Για τα έθιμα της Αποκριάς και το γνωστό *μπουρανί* έχουμε πληροφορίες μόνο στα χρόνια της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας.

Αν θέλαμε με λίγες φράσεις να περιγράψουμε το χαρακτήρα της πόλης και των ανθρώπων της θα διαλέγαμε όσα με συντομία έγραψε ο Fallmerayer: *«Η εντύπωση που αποκομίζει ο επισκέπτης από τον Τυρνάβο είναι αυτή της ζωηρής, χαρούμενης, ανάλαφρης και ανοιχτής πολιτείας.»*¹²⁵

Τεκμήρια για το κοινωνικό βίο των Τυρναβιτών έχουμε στην πλούσια προφορική παράδοση την οποία κυρίως περιέσωσε ο Τυρναβίτης, γνωστός γλωσσολόγος, Αχιλλέας Τζάρτζανος.¹²⁶ Διηγήσεις και τραγούδια ιστορικά, ακριτικά, παραλλαγές, του γάμου, της ξενιτιάς, παιδικά, παροιμίες, κα. περιγράφουν με την ιδιαίτερη λεκτική προφορά και τους ιδιωτισμούς τη συλλογική συνείδηση και τη ζωή τα ήθη και έθιμα του Τυρνάβου στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας¹²⁷. Χαρακτηριστική για την ελληνικότητα των κατοίκων του Τυρνάβου είναι η λαϊκή δοξασία για τους αρχαίους Έλληνες, όπως την κατέγραψε ο L. Heuzey.¹²⁸ Και ο ίδιος διεισδυτικός παρατηρητής των μνημείων του Τυρνάβου, θα διαπιστώσει ακόμα *«την ζωντάνια των ελληνικών παραδόσεων με την οποία διατήρησαν τα λείψανα της αρχαιότητας ενσωματώνοντας τα στα θρησκευτικά οικοδομήματα»*.¹²⁹

Ανακεφαλαιώνοντας όσα με έκταση αναφέραμε για το κοινωνικό χώρο της ζωής του Τυρνάβου παρατηρούμε ότι:

- Ο Τυρνάβος ήταν πόλη μεγάλη και σύγχρονη για τα μέτρα της εποχής. Άρχισε να οικοδομείται την περίοδο της συνοίκησης του από τον Τουραχάν μπέη.
- Δίκτυο δημόσιων οθωμανικών κτισμάτων καταλάμβανε το κέντρο, καθώς και ο χώρος της αγοράς (παζάρι). Προς Δ. και ΒΑ. βρισκόταν κυρίως οι συνοικίες, όλες με χριστιανούς κατοίκους, εκτός από μία, όπου πλειοψηφούσαν οι μουσουλμάνοι.
- Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας τα μουσουλμανικά τεμένη ήταν ευάριθμα. Αντίθετα οι χριστιανικοί χώροι λατρείας ήταν πολυάριθμοι (16 ναοί, 2 μονές, πολλά μετόχια) σηματοδοτώντας το χριστιανικό / ελληνικό χαρακτήρα της πόλης.
- Οι κατοικίες ήταν απλές, κτισμένες με πλίνθους, κεραμίδια και διέθεταν αυλές. Οι τύποι των εξυπηρετούσαν τις καθημερινές και επαγγελματικές ανάγκες των κατοίκων.
- Λόγω της πρώιμης και σταθερής οικονομικής ανάπτυξης ο πληθυσμός του Τυρνάβου κυμαινόταν στους 10 χιλ. κατοίκους σ' όλο το 18^ο αι., στο τέλος του οποίου άρχισε να φθίνει εξ αιτίας πολλών παραγόντων.
- Οι Τυρναβίτες ανέπτυξαν πλούσιο κοινωνικό βίο, τον οποίο διέκρινε το θρησκευτικό (χριστιανικό) στοιχείο, ο τοπικός παραδοσιακός χαρακτήρας και η αισιόδοξη διάθεση της ζωής.

Σημειώσεις

1. Λεονάρδος 1992, σ. 53.
2. Leake 1996, σ. 54.
3. Σήμερα το χωριό Δέντρα.
4. Bjornstahl 1973, σ. 62.
5. Fallmerayer 1994, σ. 55. Η γέφυρα αυτή καταστράφηκε το 1885 από πλημμύρα. Γαλερίδης 1995, σ. 123. Αναφορές στο εντυπωσιακό γεφύρι του Τυρνάβου έχουμε και σε δημοτικά τραγούδια.
6. Leake 1996, σ. 54. Βρισκόταν κοντά στο σημερινό χωριό Ροδιά.
7. Urquhart 1994 σ. 59, Fallmerayer 1994 σ. 61 και Corrieu 1974
8. Brown 1993, σ. 188.
9. Çelebi 1995 και Παλιούγκας 2001 σ.33
10. Bjornstahl 1779, σ. 62.
11. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ. 169
12. Everett 1996, σ. 90.
13. Λεονάρδος 1992, σ. 53.
14. Fallmerayer 1994, σσ. 56-56.
15. Heuzey 1991, σσ. 36 και 41.
16. Μέγας 1945, σ. 65.
17. Καρύδης 1997 σ. 15. Επίσης Lowless 1977 σ. 56-56 ανάμεσα στα άλλα γράφει : *Αν και αυτές [οι πόλεις] συχνά φαίνονταν άμορφες και χωρίς σχέδιο, «υπήρχε μια ξεκαθαρισμένη αντίληψη που υπογράμμιζε την οργάνωση μιας οθωμανικής πόλης (...) η αντίληψη του διοικητικού, εμπορικού και θρησκευτικού κέντρου και οι κατοικημένες γειτονιές, που απλωνόταν γύρω».*
18. Πετρονώτης 1991 σ. 223.
19. Τμήματα υπήρχαν ακόμα και μετά το 1881 στον Τύρναβο. «Τό «τσαρσί» του - το εμπορικό δηλαδή τμήμα της αγοράς του – να είναι ακόμη σκεπασμένο και οι υφασματέμποροι του να κάθονται σταυροπόδι σε μεντεράκια κι από τη θέση αυτή να δέχονται τους πελάτες τους» γράφει ο Ανδρεάδης 1935 σ. 331.
20. Οικονόμου 1989 σ. 176.
21. Καρύδης 1997 σ. 15.
22. Σπανός 1989 σ. 129-145. Η πρόθεση βρίσκεται στη συλλογή χειρογράφων του Ι. Πέζαρου και φυλάσσεται στο Μ.Ι.Ε.Τ.
23. Παπαδοπούλου 1991 σσ. 153-156.
24. Δαλαμπύρας 1967 σσ. 23-24.
25. Παλιούγκας 2001 σ.33
26. Brown 1993 σ. 188.
27. Bjornstahl 1973 σ. 63.
28. Οικονόμος 1989 σ. 176.
29. Πετρονώτης 1991 σσ. 219-223. Δεν ξέρουμε αν κάποιο από τα παραπάνω κτίσματα ταυτιζόταν με το οθωμανικό κτίσμα που σωζόταν στον Τύρναβο δίπλα στο ναό του Αγ. Νικολάου (Ντουραχάν) μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ήταν τεκές (μοναστήρι) κατά τον Ανδρεάδη 1935 σ. 322.
30. Çelebi 1995
31. Λεονάρδος 1992 σ. 52. Πληροφορίες για το ανάκτορο καθώς και τις εντυπώσεις του δίνει ο Άγγλος περιηγητής R.T.Jolliffe, ο οποίος επισκέφτηκε το Βελή πασά στον Τύρναβο το 1817. Jolliffe 1997 σ. 73-74. Επίσης, Λεονάρδος 1992 σ.52
32. Σπανός 1989 σ. 129.
33. Çelebi 1995 σ. 8.
34. Brown 1993 σ. 188.
35. Bjorsntahl 1973 σ. 61.
36. Κακαδιάρης 1976 , Παπαζήσης 1991
37. Σδρόλια 1991 σ. 75-92.
38. Σδρόλια 1991 σ. 84-85.
39. Δαλαμπύρας 1967 σ. 14.
40. Σδρόλια 1991 σ. 80.
41. . " σ. 82.

42. . " σ. 77.
43. . " σ. 80-81 και Φλώρου 1991 σ. 93-108.
44. . " σ. 91 και Φλώρου 1991 σ. 94.
45. . " σ. 87.
46. . " σ. 88.
47. . " σ. 82., Φλώρου 1991 σ. 84 και Δαλαμπύρας 1967 σ. 24.
48. . " σ. 82
49. . " σ. 84.
50. . " σ. 88.
51. . " σ. 87.
52. . " σ. 87.
53. . " σ. 84.
54. . " σ. 88.
55. . " σ. 87.
56. Σπανός 1993 Α σ. 98, Σπανός 1993 Β σ. 168-169 και Σπανός 1998 σ. 113-114.
57. Σπανός 1989 σ. 129-131.
58. Σδρόλια 1991 σ. 75, Δαλαμπύρας 1967 σ. 1-7.
59. Λεονάρδος 1992 σ. 53.
60. Δαλαμπύρας 1967 σ. 7-11.
61. Δαλαμπύρας 1967 σ. 11-12.
62. Η πληροφορία είναι από αυτοβιογραφικό κείμενο του Δ. Ανδρεάδη βλ. Λαφαζάνης 1993 σ.26.
63. Δαλαμπύρας 1967 σ. 27.
64. Κούμας 1832 σ. 583.
65. Heuzey 1991 σ.
66. Δαλαμπύρας 1967 σ. 24.
67. Sivignon 1992 σ. 219. Ο Lowless 1977 σ. 55 γράφει για τις οθωμανικές πόλεις «*Τα περισσότερα σπίτια έβλεπαν σε στενούς ελικοειδείς δρόμους, μερικοί από τους οποίους ήταν στρωμένοι με πλάκες, οι υπόλοιποι άστρωτοι, με λάσπες το χειμώνα και σκόνη το καλοκαίρι. Υπήρχε μικρή κυκλοφορία τροχοφόρων και τα εμπορεύματα γενικά μεταφέρονταν στην πόλη με μουλάρια. Άλλα σπίτια, συνήθως εκείνα που ανήκαν στις πιο πλούσιες οικογένειες, ήταν κτισμένα μέσα σε κήπους...*».
68. Çelebi 1995
69. Ό.π.
70. Α.Τ. Ρ 931/12-5-1790 και Παπαδοπούλου 1991 σ. 164.
71. Α.Τ. Ρ 128/16-12-1786.
72. Σκουβαράς 1967 σ. 535.
73. Leake 1806 σ. 56.
74. Leake 1996 σ. 55.
75. Everet 1996 σ. 90.
76. Λεονάρδος 1992 σ. 53.
77. Fallmerayer 1994 σ. 56.
78. Μάγνης 1860 σ. 13.
79. Μέγας 1940 σ. 65.
80. Πρόκειται για λιθογραφίες από το λεύκωμα *Voyage a Atbenes et a Constantinople* που κυκλοφόρησαν σε 10 τεύχη από 1825-1837.
81. Πετρονότης 1991 σ. 225. Επίσης Κίζης 1988.
82. ό.π. Και σημειώνει ότι στα Αμπελάκια η αρχιτεκτονική των αρχοντικών, αντίθετα με αυτή του Τυρνάβου, ακολουθεί ευρωπαϊκά πρότυπα.
83. Uspenskij 2000 σ. 55.
84. Υπέδειξε τον τάφο του Ιπποκράτη. Helly 1993.
85. Heuzey 1991 σ. 37. Το αρχοντικό αποτύπωσε σε σχέδιο ο ίδιος ο Heuzey Τρικαλινά τ. 17ος (1997).
86. Lowless 1977 σ. 37.
87. Ντρογκούλης 1991 σσ. 66-67.
88. ό.π.
89. Σπανός 1998 σ. 113.
90. Αρσενίου 1984 σ. 55. Για τα εσωτερικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν μια ανθρωπογεωγραφική ενότητα ο Νιτσιάκος (1998 σ.11) παρατηρεί μεταξύ των άλλων ότι: «Κατά κανόνα, η τοπικότητα παρουσιάζεται ως μια κατάσταση πρότερη εκείνης της

- συγκρότησης του ενιαίου και ομογενούς έθνους-κράτους, που φυσικά ατονεί όσο αυτό εμπεδώνει τους αφομοιωτικούς μηχανισμούς του.»
91. Celebi 1995 σ. 8.
 92. Παλιούγκας 2001 σ.33. Διαφορετική είναι η διατύπωση στο Celebi 1995: «Όλοι οι Μουσουλμάνοι είναι διαφόρων εθνικοτήτων.» Ο Παλιούγκας ό.π. σημειώνει ότι η πληροφορία για ύπαρξη εξισλαμισμένων Ελλήνων στον Τύρναβο να συνδέεται με το θέμα των εξισλαμισμών που πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλία στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης και, ενδεχομένως, και με τον ανασυνοικισμό του Τυρνάβου από τον Τουραχάν.
 93. Κάθε σπίτι (οικογένεια) υπολογίζεται κατά μέσο όρο με 5 άτομα.
 94. Παλιούγκας 1994 σ. 92. Για τον περιηγητή και την αξιοπιστία του σ. 83.
 95. Urquhart 1994 σ. 259.
 96. Βακαλόπουλος 1975 σ. 56.
 97. Bjorstahl 1973 σ. 62-63.
 98. Κούμας 1832 σ. 545.
 99. Φιλίππιδης- Κωνσταντάς 1988 σ. 169-170. Ενδεικτικά ο πληθυσμός των παρακάτω χωριών: Ελασσόνα 1.000 σπίτια Τσαριτσάνη 1.0000, Ραψάνη 700, Αγιά 600, Αμπελάκια 550, Αθανάτη (Μελιβοία) 400 σπίτια. Στην περιοχή του Πηλίου: Μακρινίτσα 1.000, Βόλος 700, Δράκια 600, Πορταριά 600, Ζαγορά 500, Αργαλαστή 400, Αγ. Λαυρέντιος 400, Μηλιές 300 σπίτια.
 100. F. Beaujour 1974 σ.83. Ο πίνακας έχει ως εξής : Θεσσαλονίκη 60 χιλιάδες, Σέρρες 30 χιλ., Λάρισα 20 χιλ., Βοδενά (Έδεσσα) 12 χιλ., Βέροια 8 χιλ., Γιαννιτσά και Τύρναβος 6 χιλ., Φάρσαλα 5 χιλ., Ζητούνι (Λαμία) 4 χιλ., Καβάλα και Βόλος 3 χιλ. κατοίκους.
 101. Leake 1996 σ. 57.
 102. Σκουβαράς 1959 σσ. 31, 39, 135 κ.ά.
 103. Κούμας 1832 σ. 248.
 104. Holland 1989 σ. 117, Rouqueville 1994 σ. 41, Οικονόμου 1989 σ.177. Παπαγεωργίου 1986, Everett 1996 σ. 92 . Ο Λεονάρδος (1992 σ.53) αναφέρει ότι τα θύματα της πανώλης του 1813 στον Τύρναβο ήταν περισσότερα από 15.000, αριθμός μάλλον υπερβολικός, και εκτιμά ότι ισοδυναμούσαν με τα θύματα των (ναπολεόντιων) πολέμων στη Γερμανία τον ίδιο χρόνο.
 105. Leake 1969 σ. 57.
 106. ό.π. και Φιλίππιδης-Κωνσταντάς 1988 σ. 211.
 107. Η. Νικολόπουλος 1998 σ. 330 κ.ά.
 108. Leake 1996 σ. 55.
 109. Κούμας 1831A σ. 371. Τυρναβίτες μελετητές, θαμπωμένοι από τη λαμπρή - πράγματι- ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας τους, ανεβάζουν τον πληθυσμό του Τυρνάβου της εποχής σε 35.000 κατοίκους. Ο Δημοσθ. Ανδρεάδης γράφει σχετικά. «Πριν από το 1813, όπου έπαθε από πανούκλα, η βορεινή άκρη της έφτανε ίσα με το Κριτήρι - έναν χαμηλό μύτικα του Λουσφακιού. Από εκεί σήμερα τα τελευταία σπίτια της πλευράς αυτής ξεμακραίνουν 20' της ώρας περίπου. Τότε οι κάτοικοι της ξεπερνούσαν τις 35 χιλιάδες». Ανδρεάδης 1935 σ. 321.
 110. Brown 1993 σ. 186.
 111. ό.π.
 112. ό.π.
 113. ό.π.
 114. ό.π.
 115. Celebi 1995 σ. 8.
 116. Heuzey 1991 σ.
 117. Rouqueville 1994 σ. 42,
 118. Leake 1969 σ.57
 119. Fallmerayer 1994 σ. 55.
 120. Holland 1989 σ. 121.
 121. ό.π.
 122. Γεωργίου 1809 σ. 242-243.
 123. Λεονάρδος 1992 σ. 53.
 124. Πρόκειται για την επιστολή 47 \ 26-5-1791 του μητροπολίτη της Λάρισας Μελετίου προς τον Ιωάννη Πέζαρο και τους ιερείς του Τυρνάβου. Το έγγραφο δημοσίευσε με ποικίλα σχόλια ο Τυρναβίτης Αχιλλέας Τζάρτζανος 1989 σ.144-149.
 125. Fallmerayer 1994 σ. 55.

126. Τα αποκριάτικα τραγούδια και έθιμα και κυρίως *το μπουρανί* της Καθαρής Δευτέρας συνοδεύονταν με σκωπτικές βωμολοχίες και φαλλικές εκδηλώσεις. Τζάρτζανος 1931 σ. 63-74, Ανδρεάδης 1935 σ. 330, Θωμάς 1990
127. Τζάρτζανος 1931 και 1989, Βαρβούνης 1995 σ. 65-84, Λαφαζάνης 1995.
128. Heuzey 1991 σ. 45
129. Ό.π.

4. Η κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο.

Η κοινοτική διοίκηση στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στη ζωή του τόπου. Θεμελιωμένη περισσότερο στο εθιμικό παρά σε γραπτό δίκαιο κατέλαβε το κενό που άφηνε η συγκεντρωτική και στρατιωτική δομή του οθωμανικού κράτους σε διοικητικές και διαδικαστικές λειτουργίες. Εκφράζοντας το πνεύμα της προσαρμογής¹ στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας η τοπική αυτοδιοίκηση καθιερώθηκε και εξελίχθηκε ως θεσμός συγκρότησης και οργάνωσης των υποδούλων Ελλήνων.² Η κοινοτική διοίκηση «αποτελεί ένα είδος υποεξουσίας, οργανικά όμως ενταγμένη στη γενικότερη λειτουργία της οθωμανικής κρατικής μηχανής(...) δεν έχουμε απλά μετάθεση αρμοδιοτήτων αλλά άσκηση εξουσιαστικών λειτουργιών».³

Οι αρμοδιότητες των κοινοτικών αρχόντων ήταν μάλλον γενικές και ακατοχύρωτες (με γραπτά κείμενα). Γενικά εκπροσωπούσαν το συλλογικό σώμα (συνοικίες στις μεικτές πόλεις, ολόκληρα χωριά) στις σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία. Κύρια φροντίδα τους ήταν η εκτίμηση της φορολογικής υποχρέωσης του κάθε μέλους (οικογένεια) της κοινότητας και η απόδοση του συνολικού ποσού στις οθωμανικές αρχές. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι, αν και ελεύθεροι, ήταν αμοιβαία αλληλέγγυοι ως προς την καταβολή του φόρου, περιέβαλε με κύρος τους κοινοτικούς άρχοντες. Παράλληλα αναλάμβαναν ουσιαστικό ρόλο για άλλες αρμοδιότητες, όπως αυτοάμυνα της περιοχής, εκπαίδευση, κοινωφελή έργα απονομή δικαιοσύνης, σύνταξη δικαιοπρακτικών εγγράφων κτλ.⁴

Έχει διαπιστωθεί ότι υπήρχε σχέση του φορολογικού καθεστώτος του τόπου με την κοινοτική διοίκηση και ανάπτυξη του. Όπου παραχωρήθηκαν προνόμια, εκεί αναπτύχθηκε το ελληνικό στοιχείο και είχαμε προηγμένες μορφές κοινοτικής οργάνωσης. Τα περισσότερα προνόμια είχαν οι τόποι που είχαν χαρακτηριστεί ως βακούφια. Σ' αυτές τις περιοχές η αυτοδιοίκηση από τον 17^ο αι. γνώρισε εξαιρετική άνθιση. Μια από αυτές τις περιοχές υπήρξε ο Τύρναβος με τα γνωστά προνόμια του Τουραχάν. Σ' αυτά είχαν την αφετηρία οι αρμοδιότητες της αυτοδιοίκησης στον Τύρναβο, μολονότι οι σαφείς πληροφορίες είναι πολύ μεταγενέστερες.

Πρώτη και σαφή καταγραφή των διοικητικών και άλλων αρμοδιοτήτων που είχε η κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο έχουμε στα 1858 από τον περιηγητή Heuzey. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Τύρναβος έχαιρε επίσης κάποιας ελευθερίας και η πόλη δεν γνώρισε την κατοχή παρά μόνο κάτω από τη μορφή μιας συνθηκολόγησης με τον Τουραχάν βέη.»⁵ Και συνεχίζει αναλυτικά με τα δικαιώματα που είχαν οι Τυρναβίτες, τα οποία ήταν:

1. Η ελεύθερη εκλογή του κυριότερου χριστιανού άρχοντα ή κοτσιάμπαση και η διατήρηση της κοινοτικής αυτονομίας.⁶
2. Οι κάτοικοι του Τυρνάβου είχαν το δικαίωμα να εκλέξουν ή ν' απολύσουν Τούρκους μέχρι και το μουδίρη (έπαρχο) και τον καδή (ιεροδικαστή).⁷
3. Τελούσαν με όλη τη θρησκευτική μεγαλοπρέπεια τις κηδείες και τους γάμους τους. Οι ιερείς έβγαιναν με τα ιερατικά τους άμφια (...).⁸
4. (...) Η οργάνωση των εργατών σε συντεχνίες που η καθεμιά έχει τον πρωτομάστορά της.⁹
5. Διατηρούσαν τα παλιά τους έθιμα όπως αυτό του "βασιλιά" της Καθαρής Δευτέρας « ως λαϊκή έκφραση της ελευθερίας την οποία απολάμβαναν».¹⁰

Τα δικαιώματα αυτά των Τυρναβιτών ίσχυαν « *εφόσον βέβαια και οι Τούρκοι ήθελαν να τα σεβαστούν, διότι από καιρό σε καιρό δημιουργούσαν προβλήματα*», όπως γράφει ο ίδιος περιηγητής.¹¹ Ωστόσο και οι δύο πλευρές επεδίωκαν τις αγαθές σχέσεις, η οθωμανική εξουσία απέβλεπε στο οικονομικό συμφέρον της και οι υπόδουλοι στο να εξασφαλίσουν την κοινωνική γαλήνη. Διεξοδική μελέτη ίσως αποδείκνυε ότι το περιεχόμενο αυτών των δικαιωμάτων, δεν είχε διοικητικό αλλά πολιτικό χαρακτήρα. Και η πολιτική διάσταση της αυτονομίας, που αντλούσε την καταγωγή της από τον Τουραχάν, καθιστούσε τη λειτουργία της ως παράγοντα εξουσίας στον Τύρναβο, γεγονός που δεν ίσχυε πχ. για την χριστιανική κοινότητα της Λάρισας.

Περισσότερες πληροφορίες και λεπτομέρειες για την κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο λανθάνουν. Στις επιστολές και στα άλλα αρχειακά έγγραφα μαθαίνουμε αρκετά ονόματα κοινοτικών αρχόντων, αλλά μας είναι άγνωστα περισσότερα στοιχεία (χρόνος θητείας, τρόπος εκλογής, τομείς ευθύνης, υποχρεώσεις και καθήκοντα). Βασικά επιβεβαιώνεται ότι από τα αναπόδραστα καθήκοντα των προκρίτων ήταν και οι φροντίδες για τη λειτουργία του σχολείου, ενώ οι φροντίδες για τους ναούς και τα κοιμητήρια απασχολούσαν τους επιτρόπους των εκκλησιών.¹² Συχνά το ίδιο πρόσωπο κατείχε και τις δύο θέσεις.

Στον Τύρναβο οι κοινοτικοί άρχοντες αναφέρονται ως *γέροι* συνήθως, ή *προεστώτες* και *πρόκριτοι*. Σε ενθύμηση του 1652 γίνεται αναφορά στους *χριστιανούς πριντζιπέρεδες* (=πρίγκιπες\άρχοντες, όρος που δείχνει τις –πρώιμες- οικονομικές σχέσεις των Τυρναβιτών με τη Βενετία), οι οποίοι μαζί με τις συντεχνίες των υφαντάδων και μαστόρων και τον πρόκριτο Γιάννη Καπέκα έκτισαν σε τρία χρόνια το ναό του Αγ. Νικολάου της Βουναίνης (του Ντούμα).¹³

Οι εσωτερικές διαμάχες μεταξύ των προεστώτων δεν ήταν άγνωστες και στον Τύρναβο. Σε δύο ενθυμήσεις διαβάζουμε: Η πρώτη γράφει: *"1692 φαρμάκουσαν τόν θανασούλην γιά νά πάρουν τά πρωτία τής χώρας"*. Και η δεύτερη: *"1742 έν μηνί Ιουνίου 9 έκαψαν τό σπίτι τοῦ παπα-γεωργάκη τοῦ σταμπούλου διατί ἀνακατενότανε με τήν χώραν καί έμάνισεν ό κόσμος καί έσηκώθηκαν καί έπῆγαν καί τό έκαψαν έκ θεμελίων καί μή έχοντες. είδησιν τοῦ έδραγούμησαν όλον τόν βιόν του καθώς ἤτο γεμάτο."*¹⁴

Άλλοτε οι υπεύθυνοι της κοινότητας είχαν να αντιμετωπίσουν τις αυθαιρεσίες Οθωμανών αξιωματούχων ή ακόμη και του τοπικού μητροπολίτη. Στα 1755-56 η ζωή στον Τύρναβο αναστατώνεται, όταν ο μητροπολίτης Μελέτιος Β΄ καταδιώκει μαζί με το δάσκαλο Λάμπρο Πάσχο τους προκρίτους του Τυρνάβου, οι οποίοι συμπαραστέκονται στον Πάσχο. Στην αναφορά τους προς τον πατριάρχη Κύριλλο (12-5-1756), ανάμεσα στις φοβερές κατηγορίες για τις οποίες καταγγέλλεται ο μητροπολίτης, οι κληρικοί, οι επίτροποι των εκκλησιών και οι πρόκριτοι επώνυμα γράφουν: *"(...) δι' ἣν αἰτίαν ἡμεῖς ἐπάθομεν καί ἐβλάβημεν καί ἐζημιώθημεν καί ἐφονεύθησαν ἐξ ἡμῶν καί ἐκρεμάσθησαν ὑποκείμενα τῶν προκρίτων τῆς πολιτείας."*¹⁵ Την επίσημη αυτή αναφορά υπογράφουν έντεκα (11) ιερείς, δεκαοχτώ (18) επίτροποι εκκλησιών, όσοι και οι ναοί του Τυρνάβου, καθώς και δώδεκα (12) πρόκριτοι. Πρόκειται για τη μοναδική μαρτυρία σχετικά με τον αριθμό των μελών της κοινοτικής διοίκησης του Τυρνάβου. Παρατηρούμε ότι ο αριθμός των προκρίτων (12) ήταν ίδιος με το "θεσμοθετημένο" αριθμό των κοινοτικών αρχόντων που ίσχυε σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.¹⁶

Αναπόσπαστα μέλη της κοινότητας ήταν και οι κληρικοί. Έχοντας και το προνόμιο να ασκούν δικαστική εξουσία ήταν πνευματικοί πατέρες και καθοδηγητές. Συμμετείχαν ενεργά στη ζωή της κοινότητας, αλλά ποτέ δεν καταλάμβαναν κοινοτικά αξιώματα. Η διαπλοκή τους με την κοινοτική αυτονομία

κινείται στο επίπεδο του επηρεασμού των αποφάσεων. Έτσι βλέπουμε τον Ιωάννη Πέζαρο εκτός από σχολάρχη, δάσκαλος, ιερέας και μητροπολιτικός επίτροπος να ασχολείται με ζητήματα της κοινότητας του Τυρνάβου. Γράφει ιδιωτικά συμβόλαια, συντάσσει σχέδια για συμβιβασμό των διαφορών, γράφει επιστολές και αναφορές των κοινοτικών αρχόντων προς τις τουρκικές αρχές ή προς το μητροπολίτη της Λάρισας.¹⁷

Σχέσεις της κοινοτικής διοίκησης δεν υπάρχουν (με τον τρόπο που περιγράψαμε) μόνο με τον κλήρο αλλά και με τις συντεχνίες (*ισνάφια*) και τις βιοτεχνικές και εμπορικές εταιρίες (*συντροφίες*). Βέβαια, οι διαπλεκόμενες σχέσεις των τοπικών αρχόντων και εμπορικών εταίρων δεν πραγματοποιούνται στο θεσμικό επίπεδο, όπου οι θεσμοί διατηρούσαν την αυτοτέλεια και την ιδιαιτερότητά τους. Κινούνταν στο επίπεδο των προσώπων τα οποία βρίσκονταν επικεφαλής. Έτσι στον Τύρναβο οι πλούσιοι έμποροι και βιοτέχνες αναλάμβαναν τους ρόλους των *πρωτόγερων* και των επιτρόπων δανείζοντας ή προπληρώνοντας τους φόρους της κοινότητας.¹⁸ Και δεν ήταν ασυνήθιστο, στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, μολονότι δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για τον Τύρναβο, οι έλληνες πρόκριτοι με τον πλούτο τους να εξαγοράζουν και να επηρεάζουν τους τούρκους αξιωματούχους.¹⁹

Επιρροές προς το χειρότερο σημειώνονται στην κοινοτική αυτονομία του Τυρνάβου στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, όταν η γενικότερη ευημερία που απολάμβανε ο Τύρναβος αρχίζει να κάμπτεται. Είναι η περίοδος που συμπίπτει με την αυξανόμενη άνοδο του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Ο Κούμας γράφει με αγανάκτηση ότι *“(...)οί δέ πατέρες καί αδελφοί του ’Αλή πασά, δημογέροντες καί τινές των άρχιερέων”*²⁰ στις αναφορές τους προς την τουρκική κυβέρνηση ζητούν να καταργηθούν τα παλιά προνόμια που απαγόρευαν την ανάμειξη των τουρκικών αρχών, όπως ήταν τα προνόμια του Τουραχάν στον Τύρναβο. Θα ακολουθήσουν νέοι και μεγάλοι φόροι που τους εκμεταλλεύεται η οικογένεια του Αλή πασά, ενώ ο πληθυσμός της πόλης στις αρχές του 1800 έχει μειωθεί σημαντικά.

Στα 1809 ο Leake γράφει ότι *«ο λαός παραπονείται πως οι προεστοί τα δύο τελευταία χρόνια (1804-1805) επέβαλαν αυθαίρετες εισφορές στις οικογένειες χωρίς να δίνουν λογαριασμό στην κοινότητα»*.²¹ Η διάσταση αυτή των προεστών προς την κοινότητα ήταν λόγος να επισύρει την τιμωρία τους από το φοβερό Αλή αλλά και την κατακράτηση του ποσού από τον ίδιο, σημειώνει ο ίδιος περιηγητής.

Οι φόροι

Μέχρι την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αι. δεν έχουμε μαρτυρίες για άλλους φόρους εκτός από εκείνους των πρώτων χρόνων δηλ. τη δεκάτη για την αγροτική παραγωγή και τον κεφαλικό φόρο (*χαράτσι*) που ήταν οι νόμιμοι φόροι, τα *βασιλικά δασύματα*, όπως τα ονόμαζαν οι υπόδουλοι. Το καθεστώς ίσχυε τουλάχιστον για τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στον Τύρναβο. Μια άλλη μαρτυρία γι' αυτόν το φόρο έχουμε σε σχέδιο αναφοράς των Τυρναβιτών μετά το 1830. Πληροφορούμαστε ότι οι Τυρναβίτες πλήρωναν από πολύ παλιά 6.400 γρόσια για την ενδυμασία του στρατού (*αστάρ μπιντέλι*) *“Εκπαλαι είς τήν πολυάνθρωπον καί εύτυχή εποχή της χώρας μας εύρέθημεν νά πληρώνωμεν κατ’ έτος 6.400 γρ(όσια) άστάρ πεδηλή”*.²²

Για τη γεωργική παραγωγή από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι η πόλη έπρεπε να πληρώνει ετησίως φόρο πάνω στη συγκομιδή (*ιστηρά*) 15-20 χιλ. γρόσια. Το χρηματικό ποσό εκτιμάται ότι *ισοδυναμούσε με καλλιεργούμενη έκταση από 100 ζευγάρια δηλ. 15.000 στρέματα, περίπου, όσο ήταν στην εποχή της ακμής του Τυρνάβου*.²³

Σύμφωνα με τα παραπάνω φαίνεται ότι σε όλη την περίοδο των δύο πρώτων αιώνων οι Τυρναβίτες δεν πλήρωναν φόρο για την εξαγωγή των προϊόντων τους από την πόλη και την μεταφορά τους στις αγορές. Από το 1778 καθιερώθηκε παρόμοιος φόρος.²⁴ Έτσι για τη βιοτεχνική τους παραγωγή οι Τυρναβίτες πλήρωναν τον αντίστοιχο φόρο (*ντάμκα παρασί*), ο οποίος πουλιόταν από το τουρκικό δημόσιο (*μιρί παρασί*) σε κάποιο αγοραστή. "(...) *ὁ δάμκας τῶν πουχασιῶν καὶ τῶν ἀλατζάδων τῆς χώρας μας πωλεῖτο ἀπὸ τὸ μιρί ἰλτιζάμι, καὶ ὁ ἀγοραστής ἤρχετο καὶ τὰ ἐβούλωνεν*", γράφουν οι Τυρναβίτες στα 1830.²⁵ Και παραπονιούνται ότι παρέμεινε αυτός ο φόρος, *ντάμκα παρασί*, στα 1.100 γρόσια, όπως ήταν στα «καλά» χρόνια του Τυρνάβου.

Ένας άλλος δημόσιος και νόμιμος φόρος είχε επιβληθεί στο τέλος του 18ου αι. σ' όλη την οθωμανική επικράτεια και επιβάρυνε την πώληση του κρασιού (και του οينوπνεύματος). Ονομάστηκε *κρασονόμι* ή *ζιντζιριές* ή *κρασομοίρι*.²⁶

Στον Τύρναβο το *κρασομοίρι* που έπρεπε να πληρώσουν οι αμπελοκαλλιεργητές το 1791 ήταν 6.000 γρόσια, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Πέζαρου. Επειδή οι *πολυπαθείς Τυρναβίται* αδυνατούσαν να συγκεντρώσουν έγκαιρα το μεγάλο ποσό, ζήτησαν τη μεσολάβηση του δραστήριου επισκόπου, του *Πλαταμώνος Διονυσίου* για να δανειστούν από κάποιον πλούσιο Αμπελακιώτη προσκομίζοντας χρεόγραφο του Τυρναβίτη εμπόρου χατζή Μάνθωλου.²⁷

Η συνεχιζόμενη παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η αδυναμία της να επιβληθεί στις συνεχείς επιδρομές των αλβανικών συμμοριών στη Θεσσαλία είχε επιπτώσεις και στο φορολογικό καθεστώς του Τυρνάβου. Οι κάτοικοί του πλήρωναν με δικά τους χρήματα ένα μικρό στρατιωτικό σώμα με επικεφαλής έναν *μπουλούκ-μπαση* για να προστατεύονται από τις αλβανικές συμμορίες. Το ποσό, που θεωρήθηκε φιλοδώρημα (*αβαέτι*), ήταν 1.500 γρόσια και καθιερώθηκε γύρω στα 1780 περίπου. Αλλά με την επικράτηση του Αλή πασά στην περιοχή έγινε αυθαίρετος φόρος με 15.000 γρόσια το 1830 χωρίς να εξασφαλίζεται η φύλαξη.²⁸

Την ίδια εποχή, στα 1785, η Υψηλή Πύλη επέβαλε κι άλλο φόρο. Με βάση τον αριθμό των κατοίκων η πόλη των Τυρναβιτών πλήρωνε στις οθωμανικές αρχές της Λάρισας 2.000 γρόσια για κατ' αποκοπή έξοδα της διοίκησης (*χάρτζι μακτού*).²⁹ Τον ίδιο χρόνο ακριβώς γίνεται λόγος για "*τὴν καταχρεωμένην πολιτείαν μας, ὅπου πληρώνει τόσον δόσιμον*".³⁰

Κι ενώ ο πληθυσμός του Τυρνάβου πριν από τα τέλη του 18^{ου} αι. ελαττώνεται ο Αλή πασάς κυρίαρχος και στη Θεσσαλία επέβαλε αυθαίρετα κι άλλους φόρους. Στον Τύρναβο, όπως μας πληροφορεί και πάλι το σχέδιο αναφοράς στα 1830-40, οι βιοτέχνες είχαν επιβαρυνθεί από τον Αλή πασά με το *εργαλιάτικο*. Ήταν φόρος από 7 γρόσια το χρόνο για κάθε αργαλειό.³¹

Από τα έγγραφα του αρχείου του Αλή πασά πληροφορούμαστε τους φόρους και τα αυθαίρετα δόσιματα που είχε επιβάλει ο ισχυρός τοπάρχης στις κοινότητες των Θεσσαλών.³² Το 1813 οι Τυρναβίτες όφειλαν να πληρώσουν ένα υπόλοιπο φόρου ίσο με 212,04 γρόσια, τα οποία αντιστοιχούσαν με την καλλιέργεια του βαμβακιού 21 ζευγαριών.³³ Από τα ίδια έγγραφα πληροφορούμαστε και για τους κατοίκους της *Γριτζόβαλης*, ενός χωριού με αμιγή ελληνικό πληθυσμό κοντά στον Τύρναβο. Οι κάτοικοί του, οι *Γριτζοβαλήδες*, προστάζονται να πάνε στο παλάτι του Βελή πασά και να δουλέψουν στα κτήματά του για να συμψηφίσουν το χρέος από 1.000 γρόσια που όφειλαν.³⁴

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω σχετικά με τη θέση της κοινοτικής διοίκησης παρατηρούμε ότι:

- Στον Τύρναβο η κοινοτική αυτοδιοίκηση, όπως σε όλη την οθωμανική επικράτεια, είχε την ευθύνη για την είσπραξη των φόρων. Η τυπική σύνθεση

της ήταν μάλλον 12μελής και τις θέσεις έπαιρναν ευκατάστατοι, συνήθως, έμποροι.

- Ανάμεσα στα άλλα οι πρόκριτοι, *γέροι* ή *προεστοί*, ενδιαφέρονταν για την ήσυχη διαβίωση του πληθυσμού και φρόντιζαν για την απρόσκοπτη λειτουργία του σχολείου. Συνήθως οι ίδιοι αναλάμβαναν και επίτροποι των εκκλησιών.
- Η τοπική διοίκηση ευνοήθηκε από το φορολογικό καθεστώς (βακούφι), που καθιερώθηκε στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας του Τυρνάβου.
- Μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα οι φορολογικές υποχρεώσεις αυξήθηκαν, αλλά αντιμετωπιζόνταν λόγω της ευημερίας που είχε επιτευχθεί.
- Η κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο αδυνατούσε να ανταποκριθεί στη φορολογία, που αυξήθηκε υπέρμετρα, όταν ο ελληνικός πληθυσμός άρχισε να μειώνεται και συγχρόνως ο Αλή-πασάς αύξανε την κυριαρχία του στη Θεσσαλία.

Σημειώσεις

1. Σβορώνος 1972 σ. 47
2. Από την αναφορά Βενετού αξιωματούχου στη διάρκεια του βενετο-τουρκικού πολέμου (τέλος 17^{ου} αι.), η οποία αναφέρεται σε δημογέροντες των χωριών από Άγραφα, Τρίκαλα, Λάρισα και Φάρσαλα συμπεραίνεται ότι ο κοινοτικός θεσμός ήταν στην Θεσσαλία πολύ παλιός και καλά οργανωμένος. Σφυρόερας 1975 σ. 202
3. Νικολόπουλος 1988 σ.37
4. Πλούσιες πληροφορίες για την οργάνωση και τη λειτουργία των κοινοτήτων έχουμε για δύο θεσσαλικές πόλεις, τη Ραψάνη και τη Γούρα (Αλμυρός). Σπανός 1981 και Μηλιώνης 1990\91. Επίσης Τσοποτός 1974 σ. 230-239.
5. Heuzey 1991 σ. 43
6. Ό.π.
7. Ό.π. Μάλλον πρόκειται για υπερβολή. Προφανώς εννοεί τη διακριτική ευχέρεια των Τυρναβιτών να αποφαίνονται για την καταλληλότητα του διαχειριστή των ιδρυμάτων του Τουραχάν μπέη.
8. Heuzey ό.π.
9. Ό.π. σ. 44
10. Ό.π.
11. Ό.π.
12. Επ. 1 / 4-2-1769 και αλλού
13. Δαλαμπύρας 1967 σ. 15-16
14. Χατζηκώστας 1959 σ. 315.
15. Χριστόπουλος 1984 σ. 152-156
16. Γιαννόπουλος 1975 σ.139
17. Παπαδοπούλου 1991 Επ. 4 / 10-2-1777 verso. Σε επιστολή του κώδικα του Οικονόμου (1964 σ.90) διαβάζουμε για κάποιο ιερωμένο που αποδέχεται *“να μην κρατεί την ενορίαν αλλά μόνον το σχολείον και το προεστέιον.”* Με τη λέξη προεστέιον μάλλον εννοείται η απασχόληση του με την αλληλογραφία της κοινοτικής διοίκησης.
18. Επ. 48 / 9-7-1791
19. Bjorsntahl 1973 σ. 66. Επίσης «Οι Τυρναβίτες προύχοντες διατήρησαν τα προνόμια στους επόμενους αιώνες με συνεχείς ανανεώσεις, που πληρώνονταν αδρά στη τουρκική διοίκηση.», σημειώνει η Γουργιώτη 1997 σ.87
20. Κούμας 1832 σ.545-546. Ο ίδιος σ.538 σημειώνει: *“είς πᾶσαν πόλιν μετά τῆς ἀρχιερατικῆς δυνάμεως ἦτο καὶ ἄλλη καθαρῶς κοσμικὴ ἢ τῶν λεγομένων προεστών.”*
21. Leake 1996 σ. 55
22. ΑΤ Ρ1040/χ.χ. και Σπανός 1996 σ.271
23. Σπανός 1996 σ. 267 και 271

24. Beaujour 1974 σ. 243
25. Σπανός Β 1994 και Επ.48 / 9-7-1791
26. Παπαγεωργίου 1982 σ. 55
27. Σπανός 1996 σ. 266 και 271. Ο επίσκοπος Διονύσιος ήταν αδελφός των πλούσιων εμπόρων Νικολάου και Ελευθερίου Μιχαήλ. βλ. Γ' μέρος βιογρ. σημείωμα.
28. Ό.π.
29. ΑΤ Ρ 121 / 23-10-1785 και Σπανός Β 1993 σ. 95
30. Σπανός 1996 σ. 266 και 269
31. Σπανός 1990
32. Ό.π. σ. 99 και 115

5. Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες στον Τύρναβο και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Θεσσαλίας

A. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία

Στην οθωμανική αυτοκρατορία η οικονομία ήταν βασικά αγροτική¹. Στους πρώτους αιώνες οι βιοτεχνικές δραστηριότητες που βρίσκονταν σε εξάρτηση με την αγροτική παραγωγή ήταν προσανατολισμένες σε κλάδους κυρίως της οικιακής βιοτεχνίας. Την πρώτη θέση είχε η υφαντουργία που κάλυπτε ανάγκες όλων των στρωμάτων του πληθυσμού. Η βιοτεχνική δραστηριότητα γινόταν στα όρια της οικογένειας. Χρησιμοποιώντας την εργασία των μελών της συγκέντρωνε τα αναγκαία σε ετήσια βάση. Όταν περίσσευε η σοδιά, κατευθυνόταν στην εβδομαδιαία αγορά για να την ανταλλάξει με αγαθά που δεν παρήγαγε.

Με την παγίωση της τουρκικής κατάκτησης και παράλληλα την ανάπτυξη των συναλλαγών, οι ντόπιοι πληθυσμοί έγιναν σπουδαίοι πυρήνες για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν και γενικότερα η τοπική αυτονομία προώθησαν την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου, *όταν αυτοί που είχαν τις παρόμοιες ελευθερίες, διέθεταν επιπλέον και επιχειρηματικό πνεύμα και πρωτοβουλία*.²

Στη Θεσσαλία από το 16^ο αι. οικονομική κίνηση έχουν η Λάρισα και τα Τρίκαλα. Έμποροι από τα δύο αυτά κέντρα εξαγουν ή εισάγουν προΐόντα από το Βόλο, που αποτελεί επίνειο της θεσσαλικής ενδοχώρας. Παράλληλα με αυτές τις πόλεις οικονομική δραστηριότητα αρχίζει να αναπτύσσει ο Τύρναβος, όπου κυριαρχεί ο ελληνικός πληθυσμός.

Από τα μέσα του 18^{ου} αι., όταν η οικονομία εκχρηματίζεται και το εμπόριο είναι στα χέρια των Βαλκάνιων ορθόδοξων εμπόρων, στην Ανατ. Θεσσαλία παρατηρείται άνθιση των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που εξελίσσονται σε εμπορικές. Παράλληλα με τον Τύρναβο, που συνεχίζει την οικονομική του δραστηριότητα, αναπτύσσονται οι βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες σε (ημι)ορεινές περιοχές με αποκλειστικά ελληνικό πληθυσμό. Είναι τα χωριά του Πηλίου, η Αγιά και η γύρω περιοχή της, τα Αμπελάκια και η απέναντι της Ραψάνη στον Κάτω Ολύμπου, καθώς και η Τσαριτσάνη προς τα βόρεια.

Ο Άγγλος περιηγητής H. Holland που περιόδευσε, τη Θεσσαλία στα 1812-13 επισημαίνει τη σημασία της γεωργίας και της βιοτεχνίας της περιοχής. *«Η Θεσσαλία δεν είναι σημαντική μόνο λόγω της αγροτικής παραγωγής της αλλά και λόγω της σημαντικής βιομηχανίας βαμβακιού, στην οποία αναφερθήκαμε στον Τύρναβο και η οποία απασχολεί τον πληθυσμό αρκετών άλλων πόλεων και χωριών.»*³

B. Οι απαρχές της βιοτεχνικής παραγωγής στον Τύρναβο

Στο οθωμανικό χειρόγραφο που επικαλούνται οι ξένοι περιηγητές γίνεται λόγος για πρώτη φορά στις βιοτεχνικές δραστηριότητες των Τυρναβιτών. Σύμφωνα με τον περιηγητή Urquhart ο Τουραχάν ενδιαφέρθηκε για τις μεθόδους βαφής και τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή προϊόντων από το μετάξι, το βαμβάκι ή το μαλλί. Κατά τον ίδιο, εκείνη την εποχή μεταφέρθηκαν στον Τύρναβο και γνώρισαν οι κάτοικοι τα υλικά της βαφής: ριζάρι, κίτρινα μούρα και το φυτικό κάλι.⁴ Βέβαια είναι αποδεκτό ότι οι τεχνικές των φυτικών βαφών, όπως και η μεταξουργία και η υφαντική, ήταν γνωστές από τα βυζαντινά χρόνια και δεν τις εισήγαγαν για πρώτη φορά οι Οθωμανοί. Η ανάπτυξη των

χειροτεχνικών δραστηριοτήτων δεν περιορίστηκε στα όρια της πόλης που προτιμούσε⁵ ο Τουραχάν, αλλά εξαπλώθηκε σε όλη τη Θεσσαλία.

Ο Τύρναβος ήταν από τους πρώτους οικισμούς της Θεσσαλίας, που να αναπτύσσονται. Από τον 16^ο αι. αναδεικνύεται από "παλαιοχώριον" σε "χώρα", δηλ. πόλη της εποχής. Το πρώτο αυτό ξεκίνημα αποτέλεσε τη βάση για τη μακρόχρονη ανάπτυξη της πόλης. Σε αυτή την πρώιμη, σε σχέση με τις άλλες θεσσαλικές πόλεις (Λάρισα, Τρίκαλα, Φάρσαλα), εμπορευματική παραγωγή του Τυρνάβου εκτιμούμε ότι συνέτειναν τα παρακάτω :

- α) Ο πληθυσμός του Τυρνάβου ήταν συγκροτημένος και ομοιογενής στην συντριπτική πλειοψηφία του (χριστιανικός/ελληνικός).
- β) Οι κάτοικοι πήραν πρωτοβουλίες και επιδόθηκαν αποτελεσματικά σε χειροτεχνικές δραστηριότητες που ενδιέφεραν τις τοπικές αγορές.
- γ) Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν (βακούφι) απέτρεψαν καταχρήσεις των Τούρκων αξιωματούχων και τα πλεονάσματα των προϊόντων μπορούσαν να διατεθούν παραγωγικά από τους ίδιους τους κατόχους.⁶
- δ) Η γειτνίαση με τη Λάρισα, ισχυρό διοικητικό και εμπορικό κέντρο της οθωμανικής περιφέρειας, έφερνε τον Τύρναβο σε επαφή με την οικονομική δραστηριότητα της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας.⁷

Γ. Η παραγωγή

Οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούν οι Τυρναβίτες στις βιοτεχνίες τους ήταν το βαμβάκι, το μετάξι, το μαλλί και οι μπογιές. Ο κήπος και η αυλή που διέθεταν τα τυρναβίτικα σπίτια δεν επαρκούσαν βέβαια για να καλλιεργήσουν μουριές και βαμβάκι σε μεγάλη έκταση, ώστε να έχουν αρκετή πρώτη ύλη. Προμηθεύονται το βαμβάκι και το μετάξι από γειτονικές περιοχές. Ο Α. Βακαλόπουλος υποστήριξε ότι οι παρόχθιοι οικισμοί του Πηνειού, τα ελληνικά χωριά και τα Κονιαροχώρια, συνεργάζονταν στο εμπόριο των νημάτων.⁸ Στις ανταλλαγές προϊόντων με τους μουσουλμάνους της περιοχής βρίσκεται ο παράγοντας που μακροπρόθεσμα συνετέλεσε στην προώθηση της υφαντουργίας στα χέρια των χριστιανών.⁹

Στο 18^ο αι. ο Τύρναβος εισάγει μεγάλες ποσότητες από βαμβάκι. Ο γάλλος πρόξενος F.Beaujour γράφει: «*Η μεγαλύτερη κατανάλωση βαμβακερών νημάτων από τις 20.000 μπάλες της συνολικής παραγωγής γίνεται στον Τύρναβο, μικρή πόλη της Θεσσαλίας, τρεις λεύγες βορειοδυτικά της Λάρισας.*»¹⁰ Ο ίδιος σημειώνει για την ποιότητα του βαμβακιού ότι το βαμβάκι που χρησιμοποιείται για νήματα έχει μακρύτερες ίνες καταλληλότερες για το κλωστήριο και καλλιεργείται από τους αγρότες στη Χαλκιδική, στα Φάρσαλα και στη Λάρισα. Από αυτήν την ποσότητα ο Τύρναβος εισάγει 5.000 οκάδες. Η τιμή του κυμαίνεται από 15 ως 18 πιάστρα (γρόσια) την οκά και θεωρείται ακριβή.¹¹ Το μετάξι εισάγεται σε κουκούλια και ξετυλίγονται στα εργαστήρια. Το 1806 ο άγγλος περιηγητής Leake γράφει ότι «*τα γύρω χωριά εφοδιάζουν το 1\3 του χρησιμοποιημένου από τα υφαντήρια και όλο όσο βάφεται για εξαγωγή.*»¹²

Τις χρωστικές ουσίες, (μπογιές), τις προμηθεύονται από το εμπόριο. Το ριζάρι, το οποίο δίνει το κόκκινο χρώμα, είναι σχετικά φθηνή χρωστική ουσία και η πιο διαδεδομένη. Εισάγεται από τη Σμύρνη και φθάνει στη Θεσσαλία από το λιμάνι του Βόλου.¹³ Οι μπογιές που χρησιμοποιούνται για τα άλλα χρώματα έχουν κι αυτές φυτική προέλευση και παρασκευάζονται από τους ίδιους, καθότι χρησιμοποιούνται σε μικρές ποσότητες.

Μολονότι δεν ήταν άγνωστη στη Θεσσαλία η βαφή, φαίνεται ότι από τους Τυρναβίτες διδάχτηκαν τις τεχνικές βαφής των κόκκινων νημάτων οι κάτοικοι των γειτονικών ελληνικών χωριών. Είναι χαρακτηριστική η πληροφορία που μας δίνει ο Αργ. Φιλιππίδης για τους Αμπελακιώτες. " *Τά Αμπελάκια πρώτα δέν ήταν τό*

οὐδέν, μία χώρα ὡσάν τές ἄλλες γειτονικές. Κάποιος Δροσινός Χατζή-Ιβος και ἄλλοι μερικοὶ ἐδούλευσαν εἰς Λάρισσα καὶ Τούρναβο τὰ κόκκινα νήματα. καὶ βλέποντες ὅτι ἦταν δουλιὰ, ἦλθον εἰς Ἀμπελάκια τὴν πατρίδα καὶ ἄνοιξαν ἐδῶ ἀπὸ ὀλίγον κατ' ὀλίγον αὐτὴν τὴν φάμπρικα. Καὶ στέλνοντας εἰς Εὐρώπην εὐτύχησαν μία καὶ δύο καὶ πολλές φορές.¹⁴

Στον Τύρναβο λειτουργούσαν ως οικογενειακή επιχείρηση διάφορα εργαστήρια: κλωστήρια για το μετάξι, νηματουργεῖα βαμακερών νημάτων, υφαντήρια και βαφεία. Τα βαφεία ήταν δύο ειδών: οι *κιρχανάδες*, όπου βάφονταν τα κόκκινα νήματα και υφάσματα, και τα *μπογιατζίδικα*, όπου βάφονταν τα λουλακένια (γαλάζια) υφάσματα (πανιά). Ας σημειωθεί ότι δεν υπήρχε καθετοποίηση της παραγωγής. Η επεξεργασία του νήματος (ή της κλωστής) και η βαφή δεν γινόταν στο εσωτερικό μιας βιοτεχνικής μονάδας. Η κάθε μονάδα (οικογένεια) ύφανε τα νήματα και τα έβαφε ή τα πουλούσε στα βαφεία. Καθώς παρατηρεί ο Σπ. Ασδραχάς για το χώρο της Ανατ. Θσσαλίας ήταν παραγωγή που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό των κοινοτήτων χωρίς συντεχνιακούς θεσμούς.¹⁵

Περιγραφή ενός βαφείου, (εργαστήρι μπογιατζίδικο), έχουμε σε έγγραφο του ΑΤ: " ἔχει δέ τό ἐργαστήριον μέσα μπένοντας ἀπὸ τὴν πόρτα δεξιὰ μεριὰ κρεβάτι πογιατζίδικον. εἰς μίαν πέτρα ἐξέχει μία γούρνα διὰ λουλάκι . ἀστράκια δύο χτισμένα εἰς τρία γαστρία μεγάλα, ἕναν ὄντάν μέσα εἰς τό ἐργαστῦρι εἰς ἕνα ταράφι ἐξο ἀβλῇ ἀντίκρις χαγιάτη, μέ ἕναν ὄντάν καὶ τριβάδι..."¹⁶

Στοιχεία για τον αριθμό των βιοτεχνιών έχουμε από δύο περιηγητές. Όταν το 1806 ο Τύρναβος βρίσκεται σε παρακμή, ο Leake γράφει ότι υπάρχουν τρία εργαστήρια βαφής, αλλά τα υφαντήρια παραμένουν ακόμη σπίτια.¹⁷

Στα 1858, όταν ο γάλλος αρχαιολάτρης Heuzey επισκέφτηκε τον Τύρναβο ο συνομιλητής του, ο πρόκριτος Θωμάς Ανδρεάδης τον πληροφόρησε για την βιοτεχνική ανάπτυξη του παλιού καιρού. Γράφει: « Με πηγαίνει να δω δύο τρία εργαστήρια των παλιών βαφείων του κόκκινου νήματος (κιρχανάδες), που ήταν το καύχημα της πόλης. Είναι ό,τι απέμεινε σήμερα από τα εξήντα εργοστάσια [!] του ιδίου είδους που χρησιμοποιούσαν το ριζάρι της Ασίας, πολύ πριν αυτή η τέχνη γίνει γνωστή στην Ευρώπη(...). Στον Τύρναβο υπήρχαν ακόμη σαράντα μπογιατζήδες ή βαφείς διαφόρων χρωμάτων και δυο χιλιάδες πεντακόσιοι αργαλειοί, με τους οποίους ύφαιναν τα βαμβακερά υφάσματα. Πρέπει να προσθέσουμε ακόμα καμιά εκατοστή σερμπετάδες, που ύφαιναν το μετάξι».¹⁸

Δ. Τα προϊόντα

Από τα εργαστήρια αυτά παράγονται τα τυρναβίτικα υφαντουργικά \ βιοτεχνικά προϊόντα: κόκκινα βαμβακερά νήματα, μεταξωτά και βαμβακερά υφάσματα (*αλατζάδες*), άλλα βαμβακερά, όπως *σάλια*, *πετσέτες*, βαμμένα κόκκινα υφάσματα (*μπουχασιά*), γαλάζια υφάσματα (*λουλακένια*), καθώς και τυποβαμμένα (*σταμπωτά*).

Οι τύποι και οι ποιότητες των διάφορων υφασμάτων ήταν προφανώς διαφορετικές μέσα στη μακρόχρονη (περισσότερη από τρεις αιώνες) διαδρομή της βιοτεχνικής και εμπορικής ιστορίας του Τυρνάβου. Ο Δ.Ανδρεάδης απηχώντας μάλλον την προφορική παράδοση αναφέρει ότι πρώτη αναπτύχθηκε η νηματουργία μεταξωτών κλωστών και το εμπόριό τους. Αργότερα οι Τυρναβίτες «παίρνοντας δείγματα υφασμάτων που συνηθίζονταν» επιδόθηκαν στην ύφανση και στη βαφή βαμβακερών και μεταξωτών.¹⁹

Οι περιηγητές μας δίνουν περισσότερες πληροφορίες. Ο Τούρκος Celebi γράφει ότι η μεσαία τάξη των κατοίκων της Λάρισσας φορά λονδρέζικες τσόχες και καφτάνια από υφάσματα του Τυρνάβου.²⁰ Σε έκθεση του γάλλου προξένου από

την Άρτα (25 -6-1704) αναφέρεται ότι: «Υφάσματα βαμβακερά μπουκασί (βαμμένα) σ' όλα τα χρώματα και άλλα υφάσματα γερά, ριγωτά, σαν τις δικές μας γαλλικές μπατίστες, κατασκευάζονται στον Τύρναβο σε πολύ λογικές τιμές». ²¹ Στα 1715 ο Τύρναβος αναφέρεται ως πόλη που παράγει κόκκινες και άσπρες μουσελίνες (λεπτά υφάσματα) και άλλα για φόρδες. Και έχει πολλούς εμπόρους. ²²

Στις εκθέσεις που συντάσσει την περίοδο 1787-97 ο γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης F. Beaujour γράφει για τους περίφημους "αλατζάδες" του Τυρνάβου και τις μεγάλες ποσότητες που παράγονται. «Τα εργαστήρια του Τυρνάβου είναι ονομαστά σε όλη τη Ρούμελη εξ αιτίας της ομορφιάς των αλατζάδων τους, που είναι ελαφρά υφάσματα, βαμβακερά και μεταξωτά και γνωστά στο ευρωπαϊκό εμπόριο με την ονομασία "χρηματιστήριο του βαμβακιού της Ελλάδας." Τα υφάσματα αυτά είναι περιζήτητα για το ντύσιμο των Ελληνίδων και μπορεί να καταναλώνονται κάθε χρόνο 3--4.000 μπάλες(δέματα) βαμβακερά νήματα». ²³

Μολονότι από τη δεκαετία 1780-90 ο Τύρναβος αρχίζει οικονομικά να παρακμάζει, τα τυρναβίτικα δημιουργήματα εξακολουθούν να φημίζονται και να ενδιαφέρουν τις αγορές. Ο Leake γράφει χαρακτηριστικά: «Όπως και η Τσαρίτσαινα, ο Τύρναβος οφείλει τη σπουδαιότητα του στην υφαντική και βαφή του βαμβακερού νήματος και στην κατασκευή υφάσματος από βαμβάκι και μετάξι ανάμικτο που καλείται "μπουχασιάς" ή "αλατζάς" και πωλείται στους Αμπελακιώτες. Μακριές "πετσέτες" κατά την τουρκική και ελληνική μόδα συνυφασμένες με χρυσοκλωστή και "σάλια" για το κεφάλι και τη μέση κατασκευάζονται ωσαύτως εδώ». ²⁴ Ο ίδιος μας δίνει και κάποια στοιχεία για την παραγωγή. Από τα υφαντήρια που λειτουργούν στα σπίτια υπολογίζει ότι παράγονται ημερησίως 1.200 κομμάτια ύφασμα 7 πήχων και βαμβακερό νήμα 90 οκάδες, το οποίο εξάγεται. ²⁵

Για τις ποσότητες των τυρναβίτικων προϊόντων ο άγγλος H.Holland στα 1812 γράφει: «Η πόλη του Τυρνάβου και η γύρω περιοχή είναι η κύρια έδρα πολλών βιοτεχνιών βαμβακερών υφασμάτων, των οποίων η ετήσια παραγωγή λέγεται πως φτάνει τα 20.000 ως 30.000 τόπια με εξαγωγική τιμή από 6 ως 12 πιάστρα (=γρόσια) ανά τόπι». ²⁶ Ο Αμπελακιώτης έμπορος και λόγιος Ι. Λεονάρδος εκτιμώντας την αξία της παραγωγής των Τυρναβιτών την υπολογίζει σε 2.000.000 γρόσια εκείνης της εποχής. ²⁷

Ε.Το εμπόριο

Ο Τύρναβος ως βιοτεχνικό κέντρο από τα πρώτα χρόνια συνδέθηκε με τις τοπικές αγορές. Έχοντας το πλεονέκτημα να βρίσκεται κοντά στη Λάρισα, το μεγαλύτερο εμπορικό και διοικητικό κέντρο της Θεσσαλίας, διασυνδέθηκε με τις άλλες περιοχές δια μέσου των χερσαίων μεταφορών. Έτσι η αγορά του Τυρνάβου γνωρίζεται και επικοινωνεί με το εμπόριο στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό, το οποίο αγοράζει μεγάλο μέρος της παραγωγής. Το πλεόνασμα από την πώληση των προϊόντων τους θα δώσει στους Τυρναβίτες τα πρώτα κεφάλαια για να οργανώσουν σε σταθερή βάση τις βιοτεχνικές δραστηριότητες και να επιδοθούν σε εμπορικές δραστηριότητες.

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. οι ευρωπαίοι έμποροι έρχονται να αγοράσουν υφάσματα και νήματα στον Τύρναβο και στα μεγάλα παζάρια της περιοχής (Μοσχολούρι, Ελασσόνα). Ο Celebi γράφει: «Από όλη την άπιστη Ευρώπη έρχονται έμποροι και αγοράζουν υφάσματα αφήνοντας χρυσά και γρόσια. Οι άπιστοι της πόλης (του Τυρνάβου) είναι πάμπλουτοι. Είναι (η πόλη) άλλη μια Μάλτα». ²⁸ Είναι η εποχή που τα νήματα φτάνουν από τα λιμάνια της

Ηπείρου στη Βενετία. Σε έκθεση του γάλλου προξένου από την Άρτα (16-9-1755) διαβάζουμε ότι ο συμπατριώτης του έμπορος Μονζιρώ πήγε στον Τύρναβο για να αγοράσει «*μια σημαντική ποσότητα νήματα φίνα σε κόκκινο χρώμα που δεν ξεθωριάζει. Τα νήματα καταναλίσκει στη Γαλλία, δεν ξέρω σε τι (είδους) χειροτεχνήματα. Πριν πήγαιναν όλα στη Βενετία*».²⁹ Με βάση στις πληροφορίες ο Σεραφείμ Μάξιμος διαπιστώνει ότι ο Τύρναβος πραγματοποιούσε εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων πολύ πριν από την ανάπτυξη της νηματοπαραγωγής των Αμπελακίων.³⁰

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. τα τυρναβίτικα βιοτεχνικά δημιουργήματα φτάνουν σε όλα τα ευρωπαϊκά λιμάνια της Μεσογείου και τις αγορές της Κεντρικής. Ευρώπης. Ο H. Holland στα 1812 γράφει: «*Εξάγονται σε μεγάλες ποσότητες όχι μόνο στην Αν. Μεσόγειο αλλά και στην Μάλτα, στο Λιβόρνο, στην Τεργέστη και άλλα λιμάνια της Μεσογείου. (...) Μεγάλες ποσότητες των βαμβακερών αυτών νημάτων μεταφέρονται κάθε χρόνο μέσα από τα βουνά [της Ελλάδας] στην Αλβανία και μεγάλο μέρος τους εξάγεται από τον κόλπο της Άρτας στην Ιταλία και στη Γερμανία*».³¹ Ο L. Heuzey πληροφορείται από τους ντόπιους ότι «*μεσίτες έρχονταν από τα Ιωάννινα, τη Βοσνία και τη Βλαχία, οι οποίοι περίμεναν να ετοιμαστούν οι παραγγελίες τους. Και οι Τυρναβίτες προσπαθούσαν να επισπεύσουν την εργασία, επειδή η ζήτηση ήταν πολύ μεγάλη*».³²

Το εμπόριο των βαμμένων νημάτων είναι πιο επικερδές από την εξεργασία των νημάτων. Ο F. Beaujour υπολογίζοντας τα κέρδη από την βαφή και το εμπόριο, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το βαμβάκι που μεταποιείται σε νήμα διπλασιάζει την ονομαστική αξία. Επιπλέον το βάψιμο του νήματος αυξάνει την αξία κατά 20%. Τα κέρδη όμως είναι πολλά όταν τα νήματα εξάγονται.³³

Αρκετοί Τυρναβίτες εμπορεύονται οι ίδιοι την παραγωγή τους συγκροτώντας οικογενειακές εταιρείες κυρίως τον 18^ο αιώνα. Είναι η εποχή που παγιώνεται η ειρήνη στα Βαλκάνια με τη συνθήκη του Πασάροβιτς και το εμπόριο αρχίζει να περνά στους βαλκάνιους ορθόδοξους εμπόρους.³⁴ Στα κατάστιχα του εμπορικού επιμελητηρίου της Βιέννης υπήρχαν δηλωμένοι πέντε Τυρναβίτες έμποροι σε σύνολο δέκα ατόμων από την περιοχή της Λάρισας.³⁵ Και ο Τύρναβος ερχόταν τρίτος στη σειρά των ελληνικών πόλεων που είχαν δηλωμένους πάροικους, με πρώτη την Σιάτιστα (12 άτομα) και δεύτερη την Καστοριά (7 άτομα).

Για δύο από αυτούς έχουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις εμπορικές δραστηριότητές τους. Ο πρώτος, ο Ξεφτέρης Μπράσολης, είναι συνέταιρος με το Στατήρη Μήτσου που βρίσκεται στην Τουρκία [Τύρναβο] και το Μαργαρίτη Δήμου που παροικεί στην Ουγγαρία. Είναι κάτοχος τριών αποθηκών στη Βιέννη και εισάγει υπό την επωνυμία του από την Τουρκία βαμβάκι, κόκκινο νήμα, ρύζι και γενικά είδη διατροφής αξίας 20.000 φράγκα ετησίως. Για αυτό εξάγει συνάλλαγμα σε αυστριακό νόμισμα. Δηλώνεται ότι πρόκειται να ταξιδέψει για τη Λειψία.³⁶ Παρόμοιες είναι και οι πληροφορίες για το δεύτερο τυρναβίτη έμπορο. Ο Χατζη-Κυρίσης Δημήτριος, ετών 32, άγαμος, ήρθε από το Σεμλίνο το 1774. Έμεινε μόνιμα στη Βιέννη από όπου θα αποχωρούσε, αφού πουλούσε το εμπόρευσμά του. Διέθετε αποθήκες στη Βιέννη. Ήταν συνέταιρος με το Θεόδωρο Γιαννάκη και το Χατζή-Δανιήλ Αναστάση που βρισκόταν στον Τύρναβο. Με την επωνυμία "Θεόδωρος Γιαννάκης" μετέφερε από την Τουρκία 208 μπάλες (δέματα) "τούρκικο" κόκκινο νήμα αξίας 80.000 φιορινιών (αυστριακών) και έβγαλε συνάλλαγμα σε αυτοκρατορικά τάληρα.³⁷

Στη δεκαετία του 1810 ο Τύρναβος παρακμάζει, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω. Και η βιοτεχνία επρόκειτο να ανακτήσει τη δύναμή της, όμως το εμπόριο δεν μπορούσε να προσφέρει πια την ευημερία στην πόλη.³⁸

ΣΤ. Η ανάπτυξη του Τυρνάβου

Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες συσώρευαν κέρδη στους Τυρναβίτες, τεχνίτες και εμπόρους, και έφεραν την ανάπτυξη στον Τύρναβο σε κάθε εκδήλωση της ζωής του. Η ανάπτυξη και ευημερία του Τυρνάβου αρχίζει νωρίς στον 17^ο αι. και διαρκεί μέχρι και τα τέλη του 18ου αι. δηλ. καλύπτει περίπου δύο αιώνες τουλάχιστον. Διεξοδική μελέτη στις χρονολογίες κατασκευής των τοιχογραφιών και άλλων κειμηλίων των εκκλησιών, μας οδηγεί να αντιληφθούμε ότι από τις πρώτες δεκαετίες ο Τύρναβος άρχισε να αναπτύσσεται. Τέσσερις ναοί, οι πιο σπουδαίοι της πόλης, εικονογραφούνται σε ένα τέταρτο του αιώνα.³⁹ Είναι η περίοδος που οι Τυρναβίτες πλουτίζουν χάρη στην ύφανση των μεταξωτών, των αλατζάδων και στη βαφή των κόκκινων νημάτων. Εκείνη την εποχή ο Τύρναβος γίνεται η ασφαλής έδρα του μητροπολίτη της Λάρισας και τόπος σύναξης των ιεραρχών.

Την πρώιμη βιοτεχνική ανάπτυξη του Τυρνάβου μαρτυρά η ύπαρξη συντεχνιών στα μέσα του 17^{ου} αι.⁴⁰ Όπως αναφέρεται σε ενθύμηση ο ναός του. Αγ. Νικολάου των Βουναίνων στη συνοικία Καμάρα χτίστηκε το 1655 με έξοδα εκτός των άλλων και των “μαστόρων και «υφαντάδων”. Από τη δυνατότητα που είχαν αυτοί οι επαγγελματίες, οι υφαντές και οι οικοδόμοι, να συνδράμουν στην ανέγερση του ναού, εκτιμούμε ότι ο αριθμός τους ήταν μεγάλος και οι επαγγελματικές δραστηριότητές των ακμαίες. Στα 1766 μία άλλη συντεχνία, οι τσουκαλάδες, δηλ. οι αγγειοπλάστες, αφιέρωσαν μια φορητή εικόνα στο ναό της Αγ. Παρασκευής.⁴¹ Είναι βέβαιο ότι δεν υπήρξε καμία πόλη στη Θεσσαλία που να έχει από τα τέλη του 17^{ου} αι. τόσες πολλές εκκλησίες: 16 ναοί και 2 μονές. Το γεγονός δείχνει εκτός από την θρησκευτικότητα και ότι οι άνθρωποι στον Τύρναβο ευημερούσαν στα μέτρα της εποχής των.

Από το 1655 στον Τύρναβο ιδρύεται σχολείο και λειτουργεί χωρίς καμία διακοπή από το τέλος του 17^{ου} αι. μέχρι το 1821. Οι δάσκαλοί του, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, ήταν πολύ γνωστοί για την επιστημονική κατάρτιση της εποχής των. Μάλιστα σε κάποια περίοδο, περίπου 1740-50, διδάσκουν τρεις δάσκαλοι. Και ήδη έχει χτιστεί (1730) το πρώτο διδακτήριο κοντά στον μητροπολιτικό ναό του Τυρνάβου (του Προδρόμου). Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν οι εξωραϊσμοί συνεχίζονται. Ο βασικός δρόμος του Τυρνάβου λιθοστρώνεται και η πόλη αποκτά ωραίους ανοιχτούς χώρους, οι οποίοι εντυπωσιάζουν τους ξένους επισκέπτες.

Ήδη έχουμε αναφέρει τα γεγονότα από τη διετία 1668-69, όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ Δ΄ με πολυπληθή ακολουθία διέμενε στη Λάρισα για τις ανάγκες του πολέμου στην Κρήτη, κατέφευγε στον Τύρναβο για ανάπαυση. Εκεί διέμεναν και οι αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων με τις συνοδείες τους, Γάλλοι, Ισπανοί, Άγγλοι, Ρώσοι, Ολλανδοί, Πολωνοί, Σουηδοί, Τρανσυλβανοί και Ραγουζαίοι(Κροάτες), ακόμη και οι Οθωμανοί αξιωματούχοι. Με τις διαφορετικές στολές, τις συνήθειες, τις ομιλίες τους έδιναν μια ξεχωριστή εικόνα στην πόλη, την οποία έκαναν με τις αναφορές τους γνωστή στις πατρίδες τους. Εκείνο το χρόνο ο Άγγλος περιηγητής Brown φιλοξενείται

στο σπίτι του Τυρναβίτη εμπόρου *Δημητρίου* και εντυπωσιάζεται από το ήθος, την αισθητική και την ευγένεια των φιλοξενούντων.⁴²

Ακόμη και στις αρχές του 1800, όταν η πόλη βρίσκεται σε παρακμή, «(...) υπάρχουν εδώ πρόσωπα που μιλούν γερμανικά, και ήταν πιο πολλά προηγουμένως».⁴³ Και ο γνωστός μας Fallmerayer, που έμεινε στην πόλη στα 1842, θα γράψει: «Ο Τύρναβος έχει ευρωπαϊκό ύφος από οποιαδήποτε άλλη πόλη της Τουρκίας».⁴⁴

Ζ. Η παρακμή

Η παρατεταμένη άνθηση των βιοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων του Τυρνάβου αρχίζει να υποχωρεί από την δεκαετία 1780-90. Όταν ο Bjornsthl διέρχεται από την πόλη, γράφει ότι υπάρχουν πολλά βαφεία και την τέχνη ασκούν οι Έλληνες, αλλά για τιςμπογιές παρατηρεί ότι δεν είναι καλής ποιότητας, «δεν βαστούν πολύ».⁴⁵ Η τελευταία παρατήρηση ίσως να μην είναι τυχαία. Με περισσότερη σαφήνεια οι Θεσσαλοί συγγραφείς της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* (1791) γράφουν: "(...)είναι ὀλίγα χρόνια ὅπου ὁ Τούρναβος ξέπεσε καί αὐτός ἀπό τήν πρώτη του κατάσταση, (...) οἱ περισσότεροι ἐσκόρπισαν."⁴⁶

Τα αίτια ανιχνεύονται στην πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τα Ορλωφικά (1770-74) με τις συνεχείς αλβανικές επιδρομές στον κάμπο και την αυξανόμενη επέκταση στη Θεσσαλία της κυριαρχίας του Αλή πασά. Παράλληλα την ίδια εποχή άρχισαν να αναπτύσσονται οι βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες στα ημιορεινά της Ανατ. Θεσσαλίας, στα χωριά του Πηλίου, της Αγιάς, η Ραψάνη και τα Αμπελάκια. Τα τελευταία με τις γνωστές «κοινές συντροφίες» πρωτοστατούν στο εμπόριο των κόκκινων νημάτων.⁴⁷ Ο Τύρναβος διαθέτει μέρος της παραγωγής του στους Αμπελακιώτες εμπόρους. Παρ' όλα αυτά οι Τυρναβίτες συνεχίζουν τη βιοτεχνική παραγωγή τους, όπως κάνουν και οι γείτονές τους, οι Τσαριτσανιώτες. Και φαίνεται ότι οι κάτοικοι από τα τρία αυτά γνωστά κέντρα διατηρούν καλές εμπορικές σχέσεις μεταξύ τους, όπως δείχνουν οι επιστολές του Αρχείου Τυρνάβου και του κώδικα Οικονόμου Λογιωτάτου.

Καθώς προχωρούμε προς το 1800, η κατάσταση χειροτερεύει. Όταν το 1806 ο Leake επισκέπτεται τον Τύρναβο, η πόλη έχει πολύ λίγους κατοίκους.⁴⁸ Ο ίδιος αποδίδει τα αίτια της «ερήμωσης» στα διαδοχικά κρούσματα της πανώλης που έπληξαν το θεσσαλικό κάμπο, στις επιδρομές των Αλβανών και στην κυριαρχία του Αλή πασά.

Εξ αιτίας αυτών πολλοί Τυρναβίτες άφησαν την πόλη και «εσκόρπισαν» κατά τους συγγραφείς της *Γεωγραφίας*. Αυτό το φαινόμενο της αποδημίας παρατηρείται και στα άλλα γνωστά εμπορευματικά κέντρα του ελλαδικού χώρου: Σιάτιστα, Κοζάνη, Καστοριά, Γιάννενα και στα Αμπελάκια αργότερα. Ο Leake εύστοχα παρατηρεί: «εκείνοι που έχουν αποκτήσει περιουσία προτιμούν την ασφαλή απόλαυσή της στη "Χριστιανοσύνη" (Δύση) από την αβεβαιότητα αύξησης εδώ (Τύρναβο)».⁴⁹ Πολλοί Τυρναβίτες αποδημούν και κατοικούν στη Βιέννη, στη Βουδαπέστη και στη Ν. Ρωσία, όπου άλλωστε απουσιάζει η ντόπια εμπορική τάξη.

Την ίδια κατάσταση παρακμής διαπιστώνει ο Leake και το 1809. Η κατάσταση έχει δυσκολέψει και οικονομικά. Εξ αιτίας του πολέμου στη Σερβία έχει περιοριστεί η αγορά των προϊόντων στις τοπικές αγορές (παζάρια), έχουν αυξηθεί οι τιμές των τροφίμων αλλά και τα ποσά των φόρων. Οι πρόκριτοι για να αντιμετωπίσουν την προσδιορισμένη ποσότητα των φόρων επέβαλλαν

αυθαίρετα εισφορές που προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια όσων έχουν απομείνει στον Τύρναβο. Επιπλέον οι μισθοί των υφαντών παρέμειναν χαμηλοί.⁵⁰ Το 1812 μια φοβερή επιδημία πανώλης εξαπλώθηκε σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα. Οι επιπτώσεις στη βιοτεχνία, το εμπόριο και γενικά στη ζωή του Τυρνάβου ήταν εξουθενωτικές. Πολλοί πέθαιναν, λίγοι μπορούσαν να φύγουν και κανείς ξένος δεν τολμούσε να εισέλθει στον Τύρναβο.⁵¹

Η επιδημία έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην κάμψη των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Αλλά δεν υπήρξε επαρκής αιτία για την πτώση που σημείωσε η ανεπτυγμένη οικονομική κίνηση συνολικά στην Ανατ. Θεσσαλία. Ευρύτερες αλλαγές στον τρόπο της παραγωγής, του εμπορίου και των αγορών καθόρισαν τις εξελίξεις.

Από τις αρχές του 18^{ου} αι. αναπτύσσεται η αγγλική υφαντουργία, η οποία χρησιμοποιεί μηχανές, βάφει με χημικές ουσίες και έτσι παράγει μαζικά. Οι αγορές της Ευρώπης προτιμούν τα νέα προϊόντα. Τα θεσσαλικά και τα άλλα ελληνικά δημιουργήματα δυσκολεύονται να πουληθούν. Χαρακτηριστική είναι η φράση στο Αρχείο Δογάνη: «...τομπανίσθηκαν οι Γραικοί εις τήν πιάτξαν...»⁵² Ο Fallmerayer θα γράψει αργότερα ότι «*η εγγλέζικη υφαντουργία και η πρόοδος της χημείας στη Δύση(...)οδήγησαν σε κατάρρευση τον Τύρναβο, την Τσαριτσάνη και τα Αμπελάκια*».⁵³ Τα παραπάνω αίτια ενισχύθηκαν και από το γεγονός ότι τα θεσσαλικά κέντρα δεν είχαν, παράλληλα με τις εξωτερικές αγορές, στηρίγματα στις εσωτερικές αγορές. Μελετώντας διεξοδικά τις αμπελακιώτικες κοινές συντροφίες και τα αίτια της παρακμής τους ο Νικολόπουλος υποστηρίζει ότι «*Βασική αιτία για την καταστροφή της βιοτεχνίας στον ελλαδικό χώρο πρέπει να αποδοθεί στην ίδια τη φύση και τη λειτουργία του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, που όχι μόνο δεν οδηγούσε σε προστασία της ντόπιας παραγωγής και σε ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, αλλά ταυτόχρονα έδινε τη δυνατότητα στις κυρίαρχες οικονομίες(...)να αποτελούν παράγοντα περιστολής και πιο συχνά καταστροφής κάθε μορφής παραγωγικής δραστηριότητας(...)*».⁵⁴ Έτσι ο Τύρναβος που ευνοήθηκε στην αρχή της οικονομικής πορείας του από τους Οθωμανούς, ακολούθησε κι αυτός το μετασχηματισμό του οθωμανικού κράτους προς την παρακμή.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες στον Τύρναβο και την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Θεσσαλίας παρατηρούμε ότι:

- Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία βρισκόταν σε εξάρτηση με την αγροτική παραγωγή που ήταν προσανατολισμένη σε κλάδους της οικιακής βιοτεχνίας.
- Ο Τύρναβος αναπτύχθηκε εξ αιτίας μιας σειράς προϋποθέσεων: ομοιογενής πληθυσμός, προνόμια, πρωτοβουλίες κατοίκων, γειννίαση με Λάρισα.
- Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες των Τυρναβιτών, οργανωμένες σε οικογενειακή βάση, επικεντρώθηκαν στην ύφανση μεταξωτών και βαμβακερών υφασμάτων και τη βαφή των νημάτων.
- Αφού εξασφάλισαν πλεονάσματα, οι Τυρναβίτες επιδόθηκαν στο εμπόριο με πόλεις της Κεντρ. Ευρώπης συγκροτώντας οικογενειακές εταιρίες (συντροφίες).
- Η οικονομική ευρωστία, η οποία κράτησε δύο αιώνες περίπου, έφερε την ευημερία και την ανάπτυξη στον Τύρναβο σε κάθε εκδήλωση της ζωής του.

- Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες υποχώρησαν πριν από τα τέλη του 18^{ου} αι. στον Τύρναβο, στη συνέχεια και στην υπόλοιπη Ανατ. Θεσσαλία εξ αιτίας μιας σειράς παραγόντων: επιδημίες, μείωση πληθυσμού, εμφάνιση νέων τεχνικών και τρόπου παραγωγής, έλλειψη υποστήριξης.

Σημειώσεις

1. Ασδραχάς 1975 σ. 157 και Lowlles 1977σ. 35 όπου γράφει«(...)με το νέο σύστημα ιδιοκτησίας της γης πιο συχνά φορολογούνταν περισσότερο η εργασία και οι υπηρεσίες παρά τα χρήματα και τα εμπορεύματα.»
2. Stoïnovich 1960 σ. 300. "Στα ελευθεροχώρια οι κωμοπολῖται με τέχνας διαφόρους τήν ὕφαντικήν, με τήν ἀμπελουργίαν καί μεταξουργίαν ἡδύνατο νά φθάσωσιν εἰς ἀκμὴν ἀξιοσλόγον" γράφει ο Κούμας 1832 σ.540.
3. Holland 1989 σ. 140
4. Urquhart 1994 σ. 258
5. ό.π.
6. Νικολόπουλος 1988 σ. 96 γράφει «...η ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής στα ορεινά και στα νησιά οφειλόταν στη βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας, όπως και στο αυξημένο σχετικά πλεόνασμα που επανεπενδυόταν αντί να το ιδιοποιείται η κεντρική εξουσία. (...) Η δυνατότητα ιδιοποίησης μέρους του πλεονάσματος από τους ίδιους τους παραγωγούς, αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για την αύξηση της παραγωγής τους...».
7. Για τις σχέσεις των δύο πόλεων η Γουργιώτη 1997 σ. 114 γράφει: « Λάρισα – Τύρναβος είναι το δυναμικό "δίπολο", μέσα στο οποίο διακινούνται άνθρωποι, ιδέες, τεχνικές, γνώσεις. Κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία ο Τύρναβος, λόγω της ασφάλειας που απολαμβάνει στα προνόμιά του, δεχεται δυνάμεις από τη Λάρισα. Αντίθετα το 19^ο αι. στη Λάρισα διοχετεύεται μεγάλο μέρος του δυναμικού του Τυρνάβου».
8. Βακαλόπουλος 1973 σ. 528-529 , όπου παραθέτει χάρτη με τα βιοτεχνικά κέντρα της περιοχής του Πηνειού.
9. Καρύδης 1977 σ. 13 , 16 με βάση μελέτη του M.Kiel .
10. Beaujour 1974 σ. 22
11. Ο.π. σ133-134
12. Leake 1996 σ. 57
13. Στο AT P5verso υπάρχει σχέδιο συμβιβασμού μιας διαφοράς ανάμεσα σε Τυρναβίτες εμπόρους. Το κείμενο μας δίνει πληροφορίες για την εμπορική και οικονομική ζωή του Τυρνάβου. Λαφαζάνης 1995 σ. 188-192
14. Φιλιππίδης 1815 σ. 139. Ο Αργύρης Φιλιππίδης ήταν αδελφός του γνωστού Δανιήλ Φιλιππίδη. Υπήρξε λόγιος και συγγραφέας μεταξύ των άλλων και της Γεωγραφίας Μερικής (της Ανατολικής Θεσσαλίας) σε λαϊκή γλώσσα.
15. Ασδραχάς 1999 σ.98. Σε έργο του Καταρτζή διαβάζουμε για τους τεχνίτες που εργάζονται στη μεταξουργία: «Στό μετάξι, εἶν' ἐκεῖνοι 'πού τό βγάνουν ἀπτά κουκούλια, ἐκεῖνοι 'πού τό κουβαριάζουν, τό γλιτιρίζουν [τυλίγουν στην ανέμη], τό κλώθουν, τό πλέχουν, τό φαίνουν.» Καταρτζής 1999 σ.129
16. AT P918 και Παπαδοπούλου 1991 σ. 153,160
17. Leake 1996 σ. 57
18. Heuzey 1991 σ. 41-42
19. Ανδρεάδης 1935 σ. 323
20. Παλιούγκας 1994 σ. 96
21. Μάξιμος 1944 σ. 44
22. Βακαλόπουλος 1973 σ. 529
23. Beaujour 1974 σ. 61
24. Leake 1996 σ. 57

25. ο.π. Ο ίδιος τρία χρόνια αργότερα δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το κόστος παραγωγής
26. Holland 1989 σ. 118
27. Λεονάρδος 1992 σ. 53
28. *Celebi* 1995 . Ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει ότι υπήρχε παροιμία των Θεσσαλών στη Βενετία. Επίσης εκεί τυπώθηκε σε πρώτη έκδοση (1675) και η ακολουθία του Αγ. Νικολάου των Βουναίων . Στον πρόλογο του βιβλίου γίνεται αναφορά “*τῆς ἐν Τορονόβω ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου...*”
29. Μάξιμος 1944 σ. 58
30. Ο.π. σ. 39
31. Holland 1989 σ. 118-119
32. Heuzey 1991 σ. 41
33. Beaujour 1974 σ. 62
34. Stoianovich 1960 σ. 311
35. Επενεκίδης 1978. Από το 1769 απαγορευόταν στην Αυστρία η εισαγωγή εμπορευμάτων από εμπόρους που δεν είχαν αυστριακή υπηκοότητα. Τα μέτρα στάθηκαν αιτία για την εγκατάσταση πολλών Ελλήνων στις παροικίες της Αυστροουγγαρίας.
36. Ο.π. σ. 345
37. Ο.π.
38. Ο Ανδρεάδης 1935 σ. 321 αναφέρει ότι “ *Επεσε στα χέρια μου εδώ και σαράντα χρόνια [1885] φύλλο από κατάστιχο του εμποροβιοτεχνικού οίκου Χατζημάνθογλου με χρονολογία 1717 [μάλλον 1817] , όπου διάβασα μερίδες μεταξωτών υφασμάτων που στέλνονταν από τον Τύρναβο στις παραπάνω πόλεις (Βιέννη, Βουκουρέστι, Κίεβο, Μόσχα) να φτάνουν 10, 15, 20 χιλ. ρούμπλια.*”
39. Πρόκειται για τους ναούς Αγ. Δημήτριο, Προφήτη Ηλία, Αγ. Αντώνιο, Αγ. Νικόλαο(Βλαχονικόλα). Παπαζήσης 1991 σ. 117
40. Δαλαμπύρας 1967 σ. 15-16 και Παπαζήσης 1991 σ. 122
41. Ο.π.
42. Brown 1993
43. Leake 1996 σ. 57
44. Fallmerayer 1994 σ. 55
45. Bjornstahl 1973 σ. 63
46. Φιλιππίδης –Κωνσταντάς 1988 σ. 169
47. Διεξοδική μελέτη στο Νικολόπουλος 1988
48. Leake 1996 σ. 56
49. ο.π. σ. 57
50. Leake 1969
51. Παπαγεωργίου 1986 και Holland 1989σ. 41
52. Ασδραχάς 1979 σ. 34 και Νικολόπουλος 1988 σ. 322
53. Fallmerayer 1994 σ. 56
54. Νικολόπουλος 1988 σ. 358

6. Η Πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία μετά το 1750

Είναι αποδεκτό ότι η οθωμανική αυτοκρατορία βρίσκεται σε παρακμή κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.¹ Αδυνατεί να αντιμετωπίσει τις επίμονες προσπάθειες της Ρωσίας για διέξοδο στο Αιγαίο και στα Βαλκάνια. Τις συνέπειες από τις ρωσοτουρκικές συγκρούσεις και διενέξεις πληρώνουν αδρά οι Έλληνες. Το μεγάλο γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης εξάπτει τις διαθέσεις εξέγερσης και αλλάζει τη διεθνή σκηνή. Οι πόλεμοι του Ναπολέοντα φέρνουν τις αντιμαχόμενες ευρωπαϊκές δυνάμεις στα Ιόνια νησιά και ο ρωσοτουρκικός στόλος διαπλέει το Αιγαίο.

Στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας η κρίση και η αποσύνθεση, που άρχισε από τις αρχές του 18^{ου} αι. συνεχίζεται. Το κράτος δεν επεκτείνεται στρατιωτικά και οι πηγές των εσόδων στρέφονται στις αυξανόμενες φορολογίες και στον πλειστηριασμό των αξιωμάτων. Οι κρατικές ιδιοκτησίες μετεξελίσσονται σε ιδιωτικές και εμφανίζονται τα τσιφλίκια. Η εξουσία της κεντρικής διοίκησης εξασθενίζει, ενώ διάφοροι τοπικοί ηγέτες αποκτούν στρατιωτική δύναμη και πολιτική αυτονομία. Παράλληλα οι παραγωγικές δραστηριότητες, στις οποίες οι Έλληνες κατέχουν σημαντικό ρόλο, προσκρούουν στην αυξανόμενη φορολόγηση και στη διαφθορά των Οθωμανών αλλά και στη γενικότερη ανασφάλεια που επικρατούσε στο οθωμανικό κράτος.

Στη Θεσσαλία τα φαινόμενα της αποσύνθεσης του οθωμανικού κράτους αποτυπώνονται σε γεγονότα όπως τα Ορλωφικά, οι ληστρικές επιδρομές των Αλβανών, η κυριαρχία του Αλή πασά στη Θεσσαλία και την ανάπτυξη και δράση του κλεφταρματολισμού.

Α) Τα Ορλωφικά

Μολονότι αποτέλεσε μια φάση του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1768, ενταγμένο στη ρωσική πολιτική, το επαναστατικό κίνημα του 1770-74, γνωστό ως *Ορλωφικά*, είχε απήχηση σε όλο τον ελλαδικό χώρο.² Στη Θεσσαλία δεν συνέβη κάποιο πολεμικό γεγονός, παρά μόνο διελεύσεις πλοίων στα θεσσαλικά παράλια του Αιγαίου και στις γειτονικές Β. Σποράδες, καθώς και κινητοποιήσεις των Θεσσαλών κλεφταρματολών (Βλαχάβας, Ζήδρος, Λάζος κ.α.).³ Οι Οθωμανοί όμως φροντίζουν για τις οχυρώσεις των κάστρων και παράλληλα διευκολύνουν τις ληστρικές επιδρομές των Αλβανών για εκφοβισμό των υποδούλων. Πληροφορίες για την ψυχολογική κατάσταση των θεσσαλικών πληθυσμών μας δίνει από τη Ζαγορά ο πατριάρχης Καλλίνικος Γ, που έζησε τα γεγονότα. *"(...)καί φόβος τῶν εἰς ἐλλάδα καί θεσσαλίαν πιστῶν μέγας, καί κίνδυνος ὑπὸ τῶν συρρευσάντων ἀλβανῶν καί ὀθωμανῶν, οἵτινες πῦρ πνέουσι κατὰ τοῦ γένους ἡμῶν, καί τήν κομόπολιν τρίκκην κατέκαυσαν καί διήρπασαν, καί κατὰ τῶν λοιπῶν ταυτά μελετῶσι καί ἀπειλοῦσιν."*⁴

Η δεινή κατάσταση των Θεσσαλών έχει αρχίσει ήδη από τις αρχές του ρωσοτουρκικού πολέμου. Στις αρχές του 1769 πληροφορούμαστε για απειλές και ατιμώσεις εναντίον των χριστιανών στον Τύρναβο.⁵ Η Λάρισα ζει τραγικά γεγονότα. Οι γενίτσαροι της πόλης εξαπολύουν διώξεις και αρπαγές εναντίον των ντόπιων χριστιανών. Ο μητροπολίτης Μελέτιος και αρκετοί Λαρισαίοι καταφεύγουν στον Τύρναβο. Στις 12 Ιουνίου 1769 οι γενίτσαροι κατεδαφίζουν και πυρπολούν την εκκλησία του πολιούχου Αγ. Αχιλλίου.⁶

Την άνοιξη του 1770, όταν όλες οι ελληνικές επαρχίες βρίσκονται σε επαναστατικό αναβρασμό, στη Λάρισα έχει συγκεντρωθεί πλήθος από τουρκικά και αλβανικά στρατεύματα, αποτρέποντας κάθε απόπειρα επαναστατικής δράσης. Ο Κούμας γράφει χαρακτηριστικά: *"Από όλας τας πόλεις της Ρωμελίας καμμία βέβαια δέν είδε τραγικωτέρας σκηνάς παρά ή Λάρισα. Τρείς σατράπαι εύρίσκοντο εις αυτήν τό 1770 έτος , τό μέν στρατολογώσι διά τόν πόλεμον, τό δέ καί νά προσέχωσι μή μεταδοθή τό έπαναστατικόν πνεύμα της Πελοποννήσου διά τών Ελλήνων καί Θεσσαλών άρματολών (...)"*⁷

Οι Τούρκοι δεν κρύβουν την αγανάκτησή τους για όσα συμβαίνουν. Εκδικούνται σε κάθε ευκαιρία. Ο Αγά-πασάς της Λάρισας εκμεταλλευόμενος τις διαμάχες των προκρίτων των Τρικάλων, αφού συγκέντρωσε με δόλο όλους τους οπαδούς των αντιμαχόμενων προκρίτων διέταξε να τους σκοτώσουν. Περίπου 1.000 (ίσως και 3.000) βρήκαν οικτρό θάνατο τον Νοέμβριο του 1770. *"Είς μίαν ήμέραν ή πόλις έγεμίσθη νεκρών, καί τά ρείθρα έβάφησαν από τό αίμα τών άθλίων Τρικκαλινών"*, σημειώνει ο Κούμας.⁸

Οι οθωμανικές αρχές προσπαθούν να επιβάλλουν την νομιμότητα. Από την αρχή ακόμα του 1771 ο δάσκαλος του Τυρνάβου Λάμπρος Πάσχου γράφει: *"(...) νέος ήγεμών έπεδήμησε εις λάρισσαν καί ύπονοείται σύν θεώ τών πραγμάτων έξομάλυνσις."*⁹ Μάταια όμως αναμένει. Η κατάσταση δεν ελέγχεται. Τις αποτυχίες των εξεγερμένων στη Δυτ. Στερεά και την ανοχή των Οθωμανών εκμεταλλεύτηκαν οι αλβανοί επιδρομείς. Οι λεηλασίες τους εξαπλώνονται σε όλη την πεδινή Θεσσαλία. Λεηλατούν τα χωριά του Ολύμπου και του Πηλίου και μεταφέρουν τους αιχμαλώτους στην Αλβανία προς εξισλαμισμό. Σε κάθε σημείωσή του ο πατριάρχης Καλλίνικος επαναλαμβάνει τη φράση *«έφοδος άλβανών»* και διεκτραγωδεί τα παθήματα των Θεσσαλών.

Το 1774 με την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, η Θεσσαλία, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, μετράει τις συνέπειες των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων που προηγήθηκαν: *"αιχμαλωσίας, σφαγάς, παντελείς γυμνώσεις, ύστέρησιν πατρίδος καί έξομώσεις καί άλλα μύρια δεινά(...)"*¹⁰ Εκείνη την περίοδο πολλοί Έλληνες εγκαταλείπουν τις πατρίδες τους με προορισμό τα αναπτυσσόμενα παράλια της Μ. Ασίας και προπάντων την οικονομικά αναδυόμενη Ουγγαρία, όπου ίδρυσαν ισχυρές παροικίες.

Β. Οι επιδρομές των Αλβανών

Σε όλη την περίοδο των ρωσοτουρκικών πολέμων, από το 1768 (Ορλωφικά) μέχρι το 1792 (κίνημα Λάμπρου Κατσώνη), η Θεσσαλία αναστατώνεται από τις επιδρομές αλβανικών συμμοριών. Εκμεταλλεύονται την αδυναμία της οθωμανικής εξουσίας να επιβάλλουν την τάξη και λεηλατούν σε κάθε ευκαιρία απροσχημάτιστα χριστιανικούς και οθωμανικούς πληθυσμούς. Ακόμη και η υποψία της παρουσίας των προκαλεί τον τρόμο. Ανάμεσα στις άλλες απεχθείς σκηνές ο ηγούμενος της Ολυμπιώτισσας Άνθιμος σημειώνει: *"Αν ακούσωμεν γαύγισμα τινός σκύλου, τρέμομεν ύποπτεύοντες μήπως είναι Άλβανίται. Άν άλογον κτυπήση με τους πόδας του, μένομεν έκστατικοί μήπως έφθασαν. Άν σύγχυσις ανθρώπων άκουσθή , ταραττόμεθα πάλιν από τήν αυτήν αίτίαν."*¹¹

Η ανεξέλεγκτη δράση των αλβανικών επιδρομών φαίνεται ότι πήρε μεγάλες διαστάσεις και ανησύχησε την Υψηλή Πύλη. Ο αρχηγός των ναυτικών

δυνάμεων, ο δραστήριος Καπουδάν πασάς, ήλθε στη Θεσσαλία με συγκροτημένες δυνάμεις και καταδίωξε με παραδειγματική σκληρότητα τους Αλβανούς. Στον Τύρναβο ο Οθωμανός στρατηγός πυρπολεί το σπίτι του Αλβανού αρχιληστή *Μπεκιράκου*.¹² Παράλληλα δίνει την άδεια στους ντόπιους να οπλοφορούν και να καταδιώκουν κι αυτοί τους Αλβανούς επιδρομείς. Τα μέτρα αυτά φαίνεται να ικανοποίησαν τους ταλαιπωρημένους Έλληνες και άρπαξαν την ευκαιρία να εξοπλίσουν οπλοφόρα τμήματα. Και βέβαια προσπόρισαν δυνάμεις στα ελληνικά αρματολίκια των περιοχών του Ολύμπου, του Κισάβου και του Πηλίου. Ο περιηγητής Bjornstahl περιγράφει την κατάσταση: « *Είναι η πρώτη φορά στον τόπο αυτό που οι Έλληνες παίρνουν τα όπλα και σκοτώνουν μουσουλμάνους. Και βάλθηκαν να επωφεληθούν από την ελευθερία αυτή. Σ' όλα τα χωριά συγκροτήθηκαν ομάδες από Έλληνες στρατιώτες και στην περιοχή υπάρχουν ήδη 700 άνδρες καλά οπλισμένοι. Το χωριό Αμπελάκια έχει οπλίσει 50 στρατιώτες. Παρόμοια ελευθερία είχε δοθεί εδώ και πέντε χρόνια στο Βόλο.*»¹³

Η ασυδοσία των Αλβανών μειώθηκε με τις προσπάθειες των οθωμανικών αρχών και τη δράση των κλεφταρματολών, αλλά οι επιδρομές δεν εξέλειπαν. Το 1780 ανέλαβε τη φύλαξη των διαβάσεων (*δερβένια*) ο Κούρτ πασάς, ο οποίος καταδίωξε με επιτυχία αυτή τη φορά τις αλβανικές συμμορίες, «*την μάστιγαν ταύτην*» κατά τον Κούμα, και γενικά επέβαλε την ομαλότητα στη Θεσσαλία μέχρι το 1784.¹⁴ Οι διώξεις δε στρέφονταν μόνο κατά των Αλβανών ατάκτων αλλά και εναντίον των Ελλήνων κλεφταρματολών, οι οποίοι δεν συμμορφώνονταν με την νομιμότητα της εξουσίας. Όταν ο γνωστός Ολύμπιος κλεφταρματολός Πάνος Τσιάρας λεηλατεί την περιοχή της Ελασσόνας, οι Αλβανοί διορίζονται να φυλάξουν την περιοχή και να διαμένουν στα σπίτια, όπως είχαν υποδείξει οι οθωμανικές αρχές στους προεστώτες των χωριών.¹⁵

Από το 1786 υπεύθυνος για τις διαβάσεις της Θεσσαλίας ανέλαβε ο ανερχόμενος Αλβανός ηγέτης, ο γνωστός Αλή πασάς των Ιωαννίνων. Εκείνη την περίοδο ο Αλής ενδιαφέρεται για την εδραίωση της θέσης του στην Ήπειρο και οι Οθωμανοί απασχολούνται με το κίνημα του Λάμπρου Κατσώνη και τη ρωσική διείσδυση στο Αιγαίο. Οι Αλβανοί δεν αφήνουν τις ευκαιρίες ανεκμετάλλευτες και επαναλαμβάνουν τις λεηλασίες. Η κατάσταση είναι εκτός ελέγχου. Για το μέγεθος της ανωμαλίας που προκαλούσαν ο Κούμας γράφει: "*Οι Άλβανοί από τοῦ 1787 ἕως τέλους τοῦ 1790 ἔτους ἠρῆμωσαν χώρας, ἔκανσαν κώμας, καί γέμισαν ἀπό δάκρυα ὅλην τήν Ελλάδα. Στίφη πολυάριθμα περιεχόμενα ἀφόβως, ὄχι μόνον ἀγροῦς καί κώμας διήρπαζαν, ἀλλ' ἀπεφάσισαν νά λεηλατήσωσι καί τās πόλεις.*"¹⁶

Μια πρώτη απόπειρα για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα επιχειρεί ο Αλής, που κατέρχεται από την περιοχή της Ελασσόνας στη Θεσσαλία το 1788, αλλά τα αποτελέσματα ήταν προσωρινά. Το πέρασμά του έβλαψε τον πληθυσμό της περιοχής από τις έκτακτες φορολογίες, *τα πεσκέσια* (δώρα) και τις δολοπλοκίες.¹⁷

Η οθωμανική εξουσία αποδεικνύεται ανίκανη και ανίσχυρη να ελέγξει τα κύματα των λεηλασιών. Το 1790 περίπου 400 αλβανοί επιδρομείς επιτίθενται αιφνιδιαστικά στον Τύρναβο, πόλη με 10.000 κατοίκους, δηλ. μεγάλη για την εποχή, και γνωστή και κοντά στη Λάρισα. Οι Τυρναβίτες, μολονότι δεν ήταν εξοικειωμένοι με τέτοιες καταστάσεις, αντιμετώπισαν τους επιδρομείς με γενναιότητα και αποτελεσματικά. Και στο τέλος με τη συνδρομή των Οθωμανών της Λάρισας τους έτρεψαν σε φυγή. Το γεγονός περιγράφει ο Κούμας, που το έζησε: "*Ἠρχισαν μέ τās πυροβολήσεις κατά τῶν πυλῶν νά*

θραύωσι τὰς κλειδωνίας καὶ νὰ ἐμβαίνωσιν εἰς τοὺς οἴκους. Οἱ κάτοικοι ἐξαφανισθέντες εἰς τὸν ὕπνον των, ἐνῶ δὲν ἐφοβοῦντο τι τοιοῦτον, ἐπειδὴ μάλιστα κατ'ἐκείνην τὴν ἡμέραν εὐρίσκετο ἐκεῖ καὶ Πασᾶς διαβάτης μὲ ἱκανοὺς ὅπλοφόρους, ἐπήδησαν ἔξω καὶ ἤκουσαν ὅτι Ἀλβανοὶ ἐλεηλάτησαν ἤδη τὸ τρίτον μέρος τῆς πόλεως. Τότε οἱ ἀνενόχλητοι ἀκόμη Τυρναβῖται ἔδειξαν καρδίας ἀληθινῶν Ελλήνων. Στήσαντες ἐνέδρας ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν τῶν οἴκων ἤρχισαν μάχην κατὰ τῶν ληστών. Πτώματα Ἀλβανῶν ἐπιπταν χωρὶς νὰ αἱματωθῇ εἷς χριστιανὸς Τυρναβίτης. Μετὰ δύο ὥρας ἐτράπησαν εἰς φυγὴν οἱ λησταὶ φορτωθέντες ὅσα διήρπασαν καὶ σύραντες μαζὴ των εἰς αἰχμαλωσίαν ὅσους εἶχαν πιάσει κοιμωμένους. Ἀλλὰ οἱ ἀνδρεῖοι Τυρναβῖται τοὺς ἐξεδίωκαν ὀπισθεν, καὶ βοήθεια Τούρκων φθάσασα ἀπὸ Λαρίσης, τοὺς ἐστενοχώρησαν εἰς κοιλάδα τινὰ τόσον, ὥστ' ἀφήσαντες καὶ τα λάφυρα καὶ τοὺς αἰχμαλώτους των ἔφυγαν εἰς τὰ βουνά.¹⁸

Τὸν ἴδιο χρόνο Ἀλβανοὶ λεηλάτησαν τὸ μοναστήρι τῆς Ολυμπιώτισσας στὴν Ελασσόνα καὶ αἰχμαλώτισαν τὸν ηγούμενὸ τῆς Ἀνθίμου Ολυμπιώτη.¹⁹ Μεγαλύτερη δοκιμασία υπέστη ἡ παλιὰ μονὴ τοῦ Αγ. Διονυσίου ἐπάνω στὸν Ὀλυμπο, τὴν ὁποία οἱ ἐπιδρομεῖς ἔκαψαν. Ἀλβανικὲς συμμορίες λεηλάτησαν τὰ Κανάλια, μεγάλο χωριὸ τοῦ Πηλίου, καὶ λυμαίνονταν τὰ πεδινὰ τοῦ Ἀλμυροῦ.

Παραμερίζοντας τὴν ἀνίκανη οθωμανικὴ ηγεσία ὁ Αλη-πασάς ἀρχισε με τακτικὸ στρατὸ ἐξοντωτικὸ πόλεμο ἐναντίον των ἀτακτῶν Ἀλβανῶν. Καταδίωξε τοὺς ληστὲς με σκληρότητα, κάνοντας μάλιστα ἐπίδειξη τῆς δυνάμεώς του, ὅπως σημειώνει ὁ πατριάρχης Καλλίνικος: *"φήμη ὡς ὁ τρίκκης ἡγεμόν τοὺς ληστὰς τοὺς τὸν τύρναβον γυμνώσαντας καταπολέμησε, καὶ ἐθανάτωσε καὶ 60 κεφαλὰς εἰς λάρισσαν ἔστειλεν καὶ γλώσσας πολλῶν. καὶ ἔστειλε καὶ κατὰ τῶν γυμνωσάντων τὰ κανάλια ἵνα καταδιώξουσιν, καὶ φονεύσωσι καὶ ἐλευθερώσωσι τοὺς αἰχμαλώτους, ὡς καὶ τοὺς τοῦ τυρνάβου(...)"*.²⁰

Οἱ ἐπιδρομὲς σταμάτησαν στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1790, ὅταν ὁ Ἀλβανὸς ἡγεμόνας των Ἰωαννίνων ἀρχισε νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐξουσία του στὸ Θεσσαλικὸ χῶρο.

Γ . Ἡ κυριαρχία τοῦ Αλή πασά στὴ Θεσσαλία

Με τὸν ὀρισμὸ τοῦ ὡς πασά τῆς Ἠπείρου καὶ ἀπὸ τὸ 1798 ὡς γενικοῦ ἐπόπτη των διαβάσεων, ὁ Αλῆς ἐπέβαλε μεθοδικὰ τὴν κυριαρχία του σ' ολόκληρο τὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Θεσσαλίας, ἐπιβεβαιώνοντας τὴ φήμη τοῦ ὡς ἱκανοῦ στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ηγέτη. Οἱ πολυάριθμοι, φιλονικούντες καὶ πλούσιοι Τούρκοι ἀρχόντες (αγιάνηδες) καὶ οἱ Οθωμανοὶ αξιωματοῦχοι τῆς Λάρισας δὲν τολμοῦσαν νὰ φέρουν ἀντιρρήσεις στὶς ἐπιδιώξεις του. Οἱ ὑπόδουλοι, ἐπειδὴ ἐξυπηρετοῦνταν ἀπὸ τοὺς διχογνωμίες των Οθωμανῶν, δὲν εἶχαν λόγους νὰ ἀντιδρῶν. Ὁ Κούμας ποῦ ἐζήσε μέχρι τὸ 1803 στὴ Θεσσαλία δίνει πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο τοῦ «απαρδειγματίστου τούτου τυράννου». Κολάκευε τοὺς πρόκριτους, καλλιεργοῦσε τὶς μετὰξὺ των φιλονικίες καὶ ὑπονόμευε ὅλους γιὰ δικὸ τοῦ ὄφελος.²¹

Ορισμένοι πρόκριτοι στὶς προσπάθειες τοὺς νὰ ἐνταχθοῦν στοὺς νέους συσχετισμοὺς γίνονταν ὄργανά του στὶς ἐπιδιώξεις του. Ὁ Κούμας γράφει ὅτι προκειμένου νὰ διασφαλιστεῖ ἡ τάξη καὶ ἡ ἀσφάλεια στὴν περιοχὴ πρότειναν στὸν σουλτάνο νὰ δοθοῦν στὸν Αλη-πασά περισσότερες ἀρμοδιότητες γιὰ νὰ ἐπεμβαίνει ἀκόμα καὶ σε περιοχές ποῦ δὲν ἐπιτρέπονταν. Καὶ μὴ τέτοια περιοχὴ ἦταν ὁ Τύρναβος, ποῦ ὡς γνωστὸν ἀπολάμβανε προνομίων

(απαγόρευση διέλευσης στρατού, φορολογικές απαλλαγές κα). Ο Λαρισαίος λόγιος με αγανάκτηση και ειρωνεία περιγράφει τη στάση των Ελλήνων «αδελφών» του Αλή-πασά. «οἱ δέ πατέρες καί ἀδελφοί τοῦ Αλή Πασά, δημογέροντες καί τινες τῶν ἀρχιερέων, ὠρκίζοντο εἰς τὰς πρός τό Διβάνιον ἀναφοράς των, ὅτι κἀνεῖς ἄλλος δέν δύναται νά σώσῃ τήν χώραν ἀπό τοῦς καθημερινούς κινδύνους, εἰ μή ὁ ἀνδρεῖος καί ἐνάρετος ᾿Αλή Πασάς, ὁ πατήρ τῶν πτωχῶν, ἐάν τοῦ δοθῇ πληρεξουσιότης μεγαλητέρα, καί ἔκτασις τῆς ἐξουσίας του καί εἰς ἐκεῖνα τά μέρη, ὅπου προνόμια παλαιά ἀπαγορεύουν τήν ἀνάμειξίν του. Καί ὁ Τύρναβος εἶχε παλαιά τοιαῦτα προνόμια δοθέντα εἰς τόν κτίστην του Τουραχάμπεην».²²

Γενικά, δίχως να διακινδυνεύει τίποτα ο Αλη-πασάς συμπεριφερόταν με ευνοϊκό τρόπο στον πληθυσμό των υπόδουλων και αντιμαχόμενος την εξουσία των Οθωμανών αξιωματούχων και των κοινοτικών αρχόντων κέρδιζε τη συμπάθειά του. Επέτρεψε στους χριστιανούς να τελούν δημόσια τις θρησκευτικές γιορτές τους, να ντύνονται όπως θέλουν, να διασκεδάζουν δημόσια, εκδηλώσεις που ήταν απαγορευτικές για τους ραγιάδες από το οθωμανικό δίκαιο. Η φιλολαϊκή στάση του δημιούργησε ευχάριστες εντυπώσεις, μολονότι επέβαλε βαριά φορολογία. Γράφει εύστοχα ο Κούμας: «(...)μὲ ὅλον ὅτι ἔπασχον μεγάλως ἀπό τοῦς ὑπερβαρυθέντας φόρους, εὐρίσκοντο καί φρόνικοι, οἵτινες εὐλόγουν τὰς χρυσάς ἡμέρας τοῦ ᾿Αλή Πασά».²³ Ο περιηγητής W. Leake αναφέρει ότι οι χριστιανοί των Τρικάλων παραδέχονται πως ο Αλη-πασάς τους ανακούφισε αρκετά από τη σκληρότητα και την καταπίεση που υπέφεραν παλαιότερα από τους τούρκους μπέηδες.²⁴

Στα χρόνια της κυριαρχίας του, η Λάρισα έζησε ένα ευχάριστο γεγονός. Ο δραστήριος μητροπολίτης της Λάρισας Διονύσιος ο Καλλιάρχης, με τη συνδρομή του έλληνα δραγουμάνου Μουρούζη εκμεταλλεύεται την «εκουγχρονιστική» πολιτική του σουλτάνου Σελίμ Γ΄ και ανοικοδομεί το μητροπολιτικό ναό του Αγ. Αχιλλίου το Πάσχα του 1794. Βέβαια η άδεια ανοικοδόμησης στοίχισε «πολλότατα έξοδα» προς κάθε κατεύθυνση.²⁵

Η συνεργασία ανάμεσα στον Αλη-πασά και στους τοπικούς επισκόπους συνεχίστηκε για μεγάλο διάστημα, όπως καταγράφεται σε πολλές επιστολές των αρχειακών πηγών. Και οι δύο πλευρές όφειλαν να διασφαλίζουν την τάξη και ευημερία των υπηκόων τους. Ένδειξη αυτής της πολιτικής έχουμε σε μια επιδρομή Αλβανών στο σχολείο του Τυρνάβου και την απειλή αιχμαλωσίας των μαθητών του Πέζαρου. Ο μητροπολίτης Διονύσιος απευθύνθηκε αμέσως στο γιο του Αλή, Μουχτάρ πασά, που διάμεινε στη Λάρισα, «γιά τά κινήματα τῶν ἀνθρώπων του, τά δυσφημοῦντα τήν ὑπόληψιν τοῦ πατρός του». Και αναφέρει ότι έγγραψε στον Αλή να χορηγηθεί στον Πέζαρο προσωπικό έγγραφο «(...) πιγιουρουντί, ὑπό τήν σκέπην καί τήν εὖνοια τοῦ ὕψους της».²⁶

Οι υπόδουλοι Έλληνες και οι απλοί Οθωμανοί νόμισαν ότι βρήκαν στο πρόσωπο του Αληπασά έναν άξιο διοικητή και προστάτη από τις αυθαιρεσίες των ισχυρών του τόπου, αλλά διαψεύστηκαν σε σύντομο χρόνο. Ο ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας*, γνωρίζοντας την κατάσταση που επικράτησε τελικά, γράφει κατηγορηματικά: «(...)πλανῶντας μέ ψευδεῖς ἐπαίνους καί πλουσιοπάροχα ταξίματα τοῦς ἄρχοντες καί προεστούς, ἠπάτησεν σχεδόν ὅλους, καί καθείς ἐνόμισε διά ὀλίγον καιρόν, νά εὐρῆκεν εἰς αὐτόν ἡ εὐκαρπος γῆ τῆς Ἡπείρου καί Θετταλίας καί οἱ κάτοικοι αὐτῶν ἔνα διαυθεντευτήν καί ἔνα πατέρα».²⁷

Αναμφισβήτητα ο Αλη-πασάς καταδίωξε τους επιδρομείς και εμπέδωσε ένα αίσθημα ασφάλειας και τάξης στο θεσσαλικό χώρο καθώς σταμάτησε και ο

ρωσοτουρκικός πόλεμος στα 1792. Η διοίκησή του αποσκοπούσε στην κατοχύρωση της προσωπικής ισχύος του. Με τις κινήσεις του προς κάθε κατεύθυνση αποσκοπούσε στο προσωπικό του συμφέρον. Επιβάλλοντας ποινές σε όσους παρανομούσαν, απειλώντας αθώους, εκβιάζοντας με τα αλβανικά αποσπάσματα ισχυρούς και φυλακίζοντας πλούσιους κατόρθωσε να σφετεριστεί πλούτη και απέκτησε τεράστια ακίνητη περιουσία.

Οι αρπακτικές του διαθέσεις τον έφεραν σε σύγκρουση, πολλές φορές, με τους Οθωμανούς μπέηδες της Λάρισας, οι οποίοι αρνούνταν να υποταχτούν στη θέλησή του. Οι συγκρούσεις αυτές έφερναν ανασφάλεια στην πόλη. Ο περιηγητής Bartholdy, που βρέθηκε στα 1803 στη Λάρισα, αναφέρει ότι οι σκληροτράχηλοι γενίτσαροι της πόλης δημιουργούσαν συνέχεια επεισόδια. Τα καταστήματα έκλειναν νωρίς, ενώ δεν μπορούσε να μετακινηθεί χωρίς κίνδυνο. Με διάφορες προφάσεις φυλάκισε στα Γιάννενα πλούσιους Έλληνες και Εβραίους για να σφετεριστεί την περιουσία τους.²⁸

Εκμεταλλευόμενος τις διχογνωμίες τους, φυλάκισε τέσσερις επιφανείς Αμπελακιώτες και πλούσιους εμπόρους, επειδή δεν πλήρωναν τους αυθαίρετους φόρους που είχε επιβάλει. Για έναν από αυτούς, το Γεώργιο Σβάρτζ, ο συνέταιρός του Ίβος Δροσινός δεν κρύβει την απελπισία του για το υπέρογκο ποσό που απαιτούσε μυστικά ο Αλής προκειμένου να τον αποφυλακίσει: *"(...) καί ἔτι τό μυστικόν διά τάς 30.000 φιορίνια ὁποῦ ἐξητοῦσεν ὁ ὑψηλότατος διά νά γίνει αὐτός κληρονόμος, ὥσάν νά μέ ἐκτύπησεν καταρροή".*²⁹ Με φυλάκιση και εκβιασμό απέσπασε μεγάλο χρηματικό ποσό από τον ισχυρό προεστό της Ρεντίνας των Αγράφων Τσολάκογλου. Τις ίδιες μεθόδους εφάρμοσε και ο γιος του Μουχτάρ στην Αγιά.

Προς τους μικροϊδιοκτήτες και τον πληθυσμό των ελληνικών χωριών συμπεριφέρεται ως τοκογλύφος και καταχραστής. Ο Leake γράφει σχετικά: *«Όλα τα χωριά της Ποταμιάς (Ελασσόνα) ήταν κάποτε κεφαλοχώρια και οι γαίες ανήκαν στους Έλληνες κατοίκους τους. Τα κεφαλοχώρια όμως μειώθηκαν, επειδή οι συχνές απαιτήσεις του Αλή και των αλβανών στρατιωτών, ανάγκασαν αυτούς να συνάψουν δάνεια με υψηλότατο τόκο και να γίνουν καλλιεργητές του με τον όρο να τους απαλλάξει από τα χρέη τους(...)».*³⁰ Με αυτό τον τρόπο ο Αλη-πασάς και οι γιοι του έγιναν κάτοχοι μιας τεράστιας ιδιοκτησίας από τσιφλικοχώρια του Θεσσαλικού κάμπου.³¹

Στη Θεσσαλία, με την πλούσια παραγωγή της, οι άνθρωποι υπέφεραν. Δεν κρατούσαν σοδειά περισσότερη από την αναγκαία να καλύψει την επιβίωσή τους, ενώ οι τιμές των αγαθών είναι ψηλές. Παράλληλα με την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης που προμηθεύεται πάγια το σιτάρι από τη Θεσσαλία, ο Αλής και οι γιοι του μεταφέρουν τα δικά τους μερίδια στους τόπους διαμονής τους (Γιάννενα). Την εξαθλίωση επιτείνουν οι πόλεμοι στα Βαλκάνια και οι συγκρούσεις του Αλή πασά με τους Σουλιώτες και τους Έλληνες κλεφταρματατολούς. Οι συνεχείς πιέσεις και οι καταναγκασμοί εξανάγκαζαν πολλούς Έλληνες και Οθωμανούς να εγκαταλείπουν τους τόπους τους και να μεταναστεύουν. Τα κτήματά τους περιέρχονταν στη διάθεση του Αλή. Μόνο τα χωριά του Πηλίου ξέφυγαν από την επιβουλή του, επειδή προστατεύονταν από την οικογένεια του σουλτάνου και η γεωγραφική τους θέση ευνοούσε την καλύτερη επικοινωνία με την Πόλη.³²

Από το 1810 διοικητής της Θεσσαλίας διορίστηκε ο γιος του Αλή, ο Βελής.³³ Η διοίκηση του Βελή πασά, που ο άγγλος περιηγητής Holland τον περιγράφει μορφωμένο και "ευρωπαϊστή" στις σχέσεις του με τους ξένους,³⁴ ήταν παρόμοια με αυτή του πατέρα του.

Μέχρι την πτώση της ηγεμονίας του Αλή-πασά (1822) Οθωμανοί και Έλληνες της Θεσσαλίας υποφέρουν. Όταν στα 1819 ο αμερικανός περιηγητής Everett επισκέφτηκε τον Τύρναβο, είδε πλήθος ανθρώπων σε μήκος πολλών μιλίων να κατασκευάζουν ένα μεγάλο υδραγωγείο και σημείωσε χαρακτηριστικά: «Ένα τόσο ακριβό έργο για ένα τέτοιο σκοπό είναι το καλύτερο παράδειγμα της καταπίεσης που ασκούσε αυτό το καθεστώς». ³⁵ Ο ίδιος εκτιμά ότι τελικά οι υπόδουλοι υπέφεραν περισσότερο από το καθεστώς του Αλή πασά παρά από τις ληστρικές επιδρομές καθώς «(...) αυτό το σύστημα τους καταδίκασε σε διαρκή φτώχεια, υπερβαίνοντας κατά πολύ αυτά που υπέφεραν απ' τους ληστές(...)». ³⁶

Δ. Η ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού

Από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα η Θεσσαλία, καθώς ήταν περιτριγυρισμένη από ψηλά βουνά είχε τα περισσότερα αρματολίκια. Οι αρματολοί ήταν υπεύθυνοι να φυλάγουν τις οδικές αρτηρίες και διαβάσεις με αντιστάθμισμα να απολαμβάνουν φορολογικές απαλλαγές και σχετική αυτονομία στους χώρους της ευθύνης των (αρματολίκια). Η ανάπτυξή τους έδειχνε την κοινωνική αναστάτωση που προκαλούσε η ληστεία στο θεσσαλικό χώρο. ³⁷ Με την εγκαθίδρυση των αρματολοκιών, εισβάλλει ένας συμπληρωματικός εξουσιαστικός μηχανισμός: οι ένοπλοι αυτοί δεν είναι ούτε ακριβώς κατακτητές, αν και φέρουν όπλα, ούτε ακριβώς κατακτημένοι, αφού διαθέτουν προνόμια που ξεπερνούν την κατάσταση του φορολογούμενου χριστιανού. ³⁸

Από τα μέσα του 18^{ου} αι., καθώς οι Αλβανοί έχουν κατακλύσει την Κεντρική Ελλάδα, εξ αιτίας των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων και της αδυναμίας του οθωμανικού κράτους, οι συσχετισμοί των τοπικών δυνάμεων ανατρέπονται. ³⁹ Οι Οθωμανοί με αφορμή τις επαφές των Ελλήνων αρματολών με τους ομόδοξους και ομόφυλους κλέφτες αφαίρεσαν από αυτούς τα αρματολίκια και τα παραχώρησαν σε Αλβανούς. Οι ενέργειες αυτές και η πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε έφεραν σε σύγκρουση τους κλεφταρματολούς με την οθωμανική εξουσία. Ταυτόχρονα οι ίδιοι καταδίωκαν τους Αλβανούς ενόπλους ως σφετεριστές της εξουσίας και επιδρομείς στα παλιά αρματολίκια τους.

Η δράση των Θεσσαλών κλεφταρματολών αναπτύσσεται με τη συμμετοχή τους στα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώνονται στον ελλαδικό χώρο από την ρωσική πολιτική. Στα Ορλωφικά του 1770 οι Θεσσαλοί οπλαρχηγοί Ζήδρος, Λάζος, Βλαχάβας εξεγέρθηκαν και συγκεντρώθηκαν στην Ακαρνανία με σκοπό να έπαιρναν μέρος στην εξέγερση. Η αποτυχία του κινήματος τους αναγκάζει να καταφύγουν στα βουνά. Στρατολογούν νέους συντρόφους, κάνουν επιδρομές στα χωριά και πετυχαίνουν να πάρουν αμνηστία. Επιστρέφουν στα αρματολίκια τους και δεν επιτρέπουν τη διέλευση Οθωμανών και Αλβανών ενόπλων στη περιοχή τους. ⁴⁰

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η δράση του Λάμπρου Κατσώνη (1787-92) πυροδοτεί ξανά τον επαναστατικό αναβρασμό: «(...) έκλονιζεντο τά πνεύματα γενικώς τών Ελλήνων, καί ειδικώς τών ἄρματωλῶν μέ τήν ἐμφάνισιν τοῦ Λάμπρου Κατσώνη κατά τό Αἰγαῖο πέλαγος εἰς ἐπανάστασιν.» γράφει ο Κασομούλης. ⁴¹ Η επαναστατική ζύμωση αναγκάζει τον Αλή πασά να συμβιβαστεί μαζί τους αφήνοντας τους Έλληνες αρματολούς να διώκουν τους Αλβανούς ανταγωνιστές τους. Μια πρώτη σημαντική επιτυχία των Θεσσαλών κλεφταρματολών υπήρξε η μάχη της Κράπας στο μέσο της διάβασης

Ελασσόνας-Σερβίων στα 1790.⁴² Εκεί ο γνωστός κλεφταρματολός Νικοτσάρας, με πολυάριθμο (για κλέφτες) στρατό, κατατρόπωσε τους Αλβανούς που έστειλε ο Αλή πασάς για να εκδιώξουν τους Έλληνες από τα αρματολίκια τους.

Οι συγκρούσεις με τα ένοπλα σώματα της οθωμανικής εξουσίας επεκτείνουν την επιρροή των κλεφταρματολών. Στα κατάστιχα του πλούσιου μοναστηριού της Ολυμπιώτισσας καταγράφονται οι εισφορές που πλήρωνε το μοναστήρι στο θρυλικό Νικοτσάρα και στους συντρόφους του.⁴³ Οι εκφράσεις *χάρτζι* (φόρος), *λουφές* (μισθός), *βοήθεια*, όπως *άγριος* και *θεοήλατος* για το Νικοτσάρα μαρτυρούν μάλλον ότι οι εισφορές αυτές δίνονταν με απαίτηση και επιβολή των κλεφταρματολών. Η φήμη τους απλώνεται και γίνονται υπολογίσιμη δύναμη. Οι Οθωμανοί αναγκάζονται και αναγνωρίζουν την επικυριαρχία στα αρματολίκια τους. Ο Αλής, αποτιμώντας την αποφασιστικότητά τους και αποβλέποντας μάλλον στην υποταγή τους, αποδίδει τιμές ή φιλοξενεί τους αρχηγούς στα Γιάννενα και επιτυγχάνει την επαναστατική απραξία τους. Όλο το διάστημα 1790-1805, ενώ ο Αλής ασχολείται με την υποταγή των Σουλιωτών και τα προβλήματα που δημιουργούνται στα ηπειρωτικά παράλια από τις διαδοχικές ευρωπαϊκές κατοχές των Επτανήσων, οι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί βρήκαν την ευκαιρία να αναπτυχθούν στις περιοχές τους. Και όταν οι Οθωμανοί γίνονται απειλητικοί δεν υποχωρούν. Ορισμένοι μεταφέρουν τη δράση τους στο Αιγαίο και λεηλατούν πλοία και παράλια με ορμητήριο τις Βόρειες Σποράδες.⁴⁴ Με την πρώτη πτώση του Σουλίου (1803) οι Έλληνες κλεφταρματολοί καταλαβαίνουν ότι ο ηγεμόνας της Ηπείρου θα στρεφόταν εναντίον τους. Διακόπτουν κάθε επαφή μαζί του και στο εξής αντιπαλεύουν με κάθε τρόπο την εξουσία του.

Ο νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος (1806-1812) έφερε τους Ρώσους στο Αιγαίο και αναζωπύρωσε την επαναστατική διάθεση των Ελλήνων. Προφανώς η ρωσική πολιτική υπολόγιζε το κίνημα των κλεφταρματολών και επεδίωκε την εμπλοκή τους στον πόλεμο. Αυτή την περίοδο ανέπτυξε αξιόλογη δράση και φημίστηκε για τα κατορθώματά του ο Νικοτσάρας. Διαθέτοντας σπάνια προσόντα εναλλασσόταν στο ρόλο του κλεφταρματολού και του πειρατή: *"(…)έμπερδευόμενος εις τὸ γενικώτερον, ὅπου ἔβλεπε τὴν ἀληθινὴν δόξαν διὰ τὸ ἔθνος του καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν του"* γράφει ο Κασομούλης.⁴⁵ Κρατούσε σε διαρκή επιφυλακή τις οθωμανικές δυνάμεις και κυρίως τον Αλή πασά με τον οποίο ήταν σε σύγκρουση για μια δεκαετία. Περνώντας συχνά από το Αιγαίο στο Ιόνιο και αντίστροφα ή διασχίζοντας τη Θεσσαλία από τον Όλυμπο μέχρι τα Άγραφα συμμετείχε σε επαναστατικές ζυμώσεις και καλλιεργούσε το πνεύμα της εξέγερσης. Το 1807 συνεργάστηκε με το ρώσο ναύαρχο του Αιγαίου και πραγματοποίησε παράτολμη επιχείρηση στην περιοχή του Στρυμώνα (Ζίχνα) με σκοπό να πολεμήσει στο ρωσοτουρκικό μέτωπο της Βλαχίας.⁴⁶ Η αποτυχία της εκστρατείας δεν ανέκοψε τη δράση του και το όνομά του έγινε θρύλος για τις επόμενες γενιές.⁴⁷

Η περίοδος της δράσης των Θεσσαλών κλεφταρματολών τερματίζεται με κίνημα του παπα-Θύμιου Βλαχάβα το 1808 στα Χάσια. Η εξέγερση είχε απήχηση προκαλώντας μεγάλη αναστάτωση στους Οθωμανούς, που τρομοκρατούν τους χριστιανικούς πληθυσμούς του κάμπου. Η μάχη κοντά στην Καλαμπάκα κατέληξε σε ήττα και στον οικτρό θάνατο του αρχηγού των κλεφταρματολών.⁴⁸

Ένα άλλο γεγονός, η επανάσταση των ομόδοξων Σέρβων στα 1804-07, είχε μεγάλη απήχηση κυρίως στους Έλληνες της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και

της Ηπείρου. Έτσι Θεσσαλοί και Μακεδόνες κλεφταρματολοί, «*ἐρεθισθέντες πάλιν*», έσπευσαν. Πήραν μέρος με επικεφαλής τον κλεφταρματολό Γεωργάκη Ολύμπιο και πιθανόν να συμμετείχε ο Νικοτσάρας με τον Μακεδόνα οπλαρχηγό Καρατάσο.⁴⁹ Με αφορμή τη σερβική εξέγερση και την εξέλιξή της είναι πολύ χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Πέζαρος για τις προσδοκίες του και τις προοπτικές μιας αντίστοιχης ελληνικής εξέγερσης: "*Τά τοῦ Βελιγραδίου ἤρξαντο, ἴσως καί ἔληξαν τυραννούμενα, τά δέ καθ' ἡμᾶς ἀρξάμενα οὔποτε λήγουσιν, ἕως οὔ, οἶμαι, ἢ καθ' ἡμᾶς γενεά περιέσταιν, ἀλλ' εὐκταῖον.*"⁵⁰

Η ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού στη Θεσσαλία δεν συνοδεύτηκε με συντονισμένη δράση των φορέων του και βαθμιαία υποχωρεί στην κυριαρχία του Αλή πασά, κυρίως μετά το 1812. Η μακροχρόνια παράδοση και το φρόνημα της αντίστασης που για χρόνια είχαν καλλιεργήσει, καθώς και όσοι κλεφταρματολοί κράτησαν τις δυνάμεις τους μέχρι το 1821, ενίσχυσαν σημαντικά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με την πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία μετά το 1750 παρατηρούμε ότι:

- Στη Θεσσαλία τα φαινόμενα της αποσύνθεσης του οθωμανικού κράτους αποτυπώνονται σε γεγονότα όπως τα Ορλωφικά, τις ληστρικές επιδρομές των Αλβανών, τη κυριαρχία του Αλή πασά και την ανάπτυξη και δράση του κλεφταρματολισμού.
- Οι θεσσαλικοί πληθυσμοί υπέφεραν από τα μέτρα καταστολής, μολονότι δεν υπήρξε συμμετοχή των Θεσσαλών στο κίνημα των Ορλωφικών.
- Οι Αλβανοί επιδρομείς λεηλατούσαν το θεσσαλικό χώρο εξαιτίας της αδυναμίας της οθωμανικής εξουσίας και της απασχόλησής της με τις ρωσοτουρκικές διενέξεις.
- Ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων μεθοδικά παραμέρισε κάθε άλλη μορφή εξουσίας και έγινε κυρίαρχος της Θεσσαλίας στις αρχές του 19^{ου} αι.
- Οι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί, ανάμεσα στους οποίους ξεχώρισε ο Νικοτσάρας από τον Όλυμπο, αμφισβήτησαν την κυριαρχία του Αλή πασά, συμμετείχαν στις ρωσικές προσπάθειες εναντίον των Οθωμανών και καλλιέργησαν το επαναστατικό φρόνημα στους υπόδουλους.

Σημειώσεις

1. Βακαλόπουλος 1973 σ. 372-430.
2. Ό.π.
3. Ό.π. σ. 397-404.
4. Σκουβαράς 1959 σ.40.
5. ΑΤ Ρ1 /4-2-1769 Την καταστροφική μανία των Αλβανών και των ντόπιων Κονιάρων γνώρισε και η Κοζάνη την ημέρα των Θεοφανείων του 1770. Μετά από τις λεηλασίες και τους βανδαλισμούς οι Αλβανοί κάνουν αποκλεισμό της πόλης καταλύοντας κάθε έννομη τάξη. ΑΤ Ρ2 /21-1-1770.
6. Παλιούγκας 1996 σ.60-61 και Οικονόμος 1989 σ.167.
7. Κούμας 1832 σ.382-384 και Βέλκος 1980 σ.177
8. Ό.π.
9. ΑΤ Ρ3 /3-1-1771.
10. Σκουβαράς 1959 σ.62. Την κατάσταση περιγράφει και ο Κούμας 1832 σ.540
11. Βέλκος 1994 σ.84 Το φαινόμενο της ληστοκρατίας δεν ήταν καινούριο για την εποχή. Η δράση των ληστών και η αντιμετώπισή τους από τις οθωμανικές αρχές, που κατέληγαν σε βάρος των Ελλήνων, περιγράφονται από τον Κούμα. 1832 σ.542.

12. Το επεισόδιο περιγράφεται Σάθας 1869 σ.530. Επίσης σχετική ενθύμηση Φαρμακίδης 1926 σ.183.
13. Bjornstahl 1973 σ.125.
14. Κούμας 1832 σ.544.
15. Επ. 11 /13-6-1783.
16. Κούμας 1832 σ.545.
17. Σκουβαράς 1967 σ.125 και Βέλκος 1994 σ.83-84. Οι εκδηλώσεις υποδοχής και τιμών προς τον Αλή πασά και τους γιους του κάθε φορά που επισκέπτονταν κάποιο τόπο κόστιζαν στους κατοίκους έκτακτες εισφορές σε χρήματα, ζώα ή τρόφιμα. Το ίδιο συνέβαινε και με τους γάμους των γιών του. Φαρμακίδης 1926 σ.203 και Οικονόμου 1964 σ.125, 572.
18. Κούμας 1832 σ. 545.
19. Σκουβαράς 1967 σ.139.
20. Ο.π. σ.133.
21. Κούμας 1832 σ.546.
22. Ο.π. σ.545-546
23. Ο.π. σ.546. Ο Κορδάτος έχει γράψει ότι «(...) όσο ζούσε ο Αλής πασάς η φτωχολογία τον αγαπούσε και μόνο οι μπέηδες Τούρκοι τον μισούσαν καθώς και μερικοί Έλληνες τσιφλικάδες και μεγαλέμποροι, όπως οι Σβάρτζηδες των Αμπελακίων (...) αλλά και στην Αυστρία και αλλού πολλοί δημοκράτες Έλληνες καθώς και λόγιοι τον θαύμαζαν και τον επαινούσαν(..)». Παρόμοια συναισθήματα για το πρόσωπο του Αλή καταγράφονται και σε επιστολή του επισκόπου Ραδοβισδίου της Άρτας, Επ. 96/ 22-2-1801.
24. Leake 1969 σ. 46.
25. . Για το χρονικό της ανοικοδόμησης Φαρμακίδης 1926 σ.190. Η ικανοποίηση των Χριστιανών αποτυπώθηκε στα επιγράμματα, ανάμεσα στα άλλα και ένα του Πέζαρου, που χαραχτήκαν στο ναό. Οικονόμος 1989 σ.167-169. Για εκείνη την περίοδο ο Κούμας (1831Β σ.123) γράφει *“ποτέ δέν έκτίσθησαν εις τήν Τουρκίαν τόσαι καί τοιαῦται περικαλεῖς ἐκκλησίαι, ὡς ἐπὶ τῶν ημερῶν τοῦ Σελίμ”*
26. Επ. 109/ 1-12-1802.
27. Ανώνυμος 1806 σ.55.
28. Παλιούγκας 1996 σ.64. Δυσάρεστη κατάσταση επικρατούσε και στον Τύρναβο: σημειώνεται στο Ρ77 /8-4-1803. Και αναφέρεται στην επ. 117 /30-10-1803.
29. Κορδάτος 1955 σ.98.
30. Leake 1996 σ.65.
31. Ο Αλής και οι γιοι του Βελής και Μουχτάρ βρέθηκαν με την πτώση τους το 1821 να έχουν στην κυριότητά τους 935 τσιφλίκια σε Ήπειρο, Θεσσαλία, Στερεά, Έυβοια και Δυτ. Μακεδονία. Τσοποτός 1974 σ.199-228.
32. Κούμας 1832 σ.548.
33. Τότε έκτισε και το μεγαλοπρεπές ανάκτορό του στον Τύρναβο, ενώ δεύτερο υπήρχε σε χωριό της Αγιάς.
34. Holland 1989 σ.111-113. Προσωπικός γιατρός του Βελή πασά ήταν ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Βηλαράς, που διέμενε συχνά στη Λάρισα.
35. Everett 1996 σ.88.
36. Ό,π,
37. Κούμας 1832 σ.542.
38. Ελληνισμός 2000 (Ν. Κοταρίδης: Χριστιανοί ένοπλοι-Πορεία προς την εξέγερση.15-9-2000). Τη δράση των Θεσσαλών κλεφταρματολών παρουσιάζει διεξοδικά ο Κασομούλης 1997. Τα δημοτικά τραγούδια τους έχει συγκεντρώσει ο Κ.Σπανός 1980.
39. Σφυρόερας 1975 σ.148.
40. Βακαλόπουλος 1975 σ.398-399.
41. Κασομούλης 1997 σ.54.
42. Χιονίδης 1984 σ.88.
43. Σκουβαράς 1967 σ.148-149 και Παπακωνσταντίνου 1997,ο οποίος έχει συγκεντρώσει όλα τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία για το Νικοτσάρα. Το γεγονός της “φορολογίας” του μοναστηριού έχει σχέση με όσα ανάμεσα στα άλλα υποστηρίζει Ο Ν.Κοταρίδης: *“Οι κλεφταρματολοί αντιφάσκουν ως εκ της θέσεως τους στο σύστημα της κατάκτησης και ως προς την οθωμανική εξουσία, καθώς δεν πληρώνουν φόρο και επί πλέον αν και ραγιάδες, λεηλατούν, αλλά και ως προς τη χριστιανική κοινότητα καθώς δεν συμμερίζονται τη φορολογική υποχρέωση και τη μοίρα του κατακτημένου”*. Ελληνισμός 2000 ό.π. Ο μελετητής του Νικοτσάρα εντάσσει το γεγονός στην κοινωνική και οικονομική βάση του

- κινήματος του κλεφταρματολισμού: « Ο Νικοτζάρας δεν ήταν ληστής με την αστική έννοια των Ελλήνων διαφωτιστών, όπως του Κ. Κούμα . Έπρεπε οι κλέφτες που αγωνίζονταν για την ελευθερία, την ατομική πρώτα και μετά για τη συλλογική, να έχουν κάποια στοιχειώδη βάση για βιοπορισμό. Η βάση αυτή ήταν τα τσελιγκάτα.(...) Αλλά, όταν έγιναν μεγάλες ομάδες, για τη διαβίωσή τους στράφηκαν και φορολόγησαν τους πλούσιους Τούρκους και Έλληνες και τα πλούσια μοαναστήρια.» Παπακωνσταντίνου 1997 σ.72.
44. Βακαλόπουλος 1975 σ. 411-412 Παπακωνσταντίνου 1997 σ.69.
45. Κασομούλης 1997 σ.68, ο οποίος μας διέσωσε πληροφορίες για το χαρακτήρα και τη δράση του. Ανάμεσα στα άλλα γράφει: "(...) εὐγνώμων εἰς τοὺς εὐεργέτας του, ἀφελής, ἀφιλοχρήματος, γλυκὺς πρὸς τοὺς συντρόφους του στρατιώτας, εὐπροσήμερος, πρὸς ὅλους, τολμηρὸς, φιλοπόλεμος, φιλότιμος, φιλόδοξος εἰς τὸ ἄκρον, μέγας ἐπιχειρηματίας καὶ ἀποφασιστικὸς, (...) ἐδυνήθη νὰ ἐλκύσῃ διὰ τῶν ἀνδραγαθημάτων του τὴν ἀγάπην ὅλων(...) μικρὸν εὐρίσκων τὸν ἑαυτὸν του νὰ καταγίνεται διὰ Ἀρματωλίκια, εἰς μίαν περίστασιν ἐπὶ τῆς ὁποίας δύνάτο νὰ ὠφελήσῃ περισσότερον τὴν πατρίδα(...)" Από κοντά (στην Τσαριτσάνη) γνώρισε το Νικοτσάρα και ο Κούμας, 1832 σ.544. Επίσης Fauriel 1955 σ.142-148.
46. Βακαλόπουλος 1975 σ.716-722.
47. Ο Κασομούλης ό.π. αναφέρει σχετικά: " Ο Κολοκοτρώνης Θεόδωρος τό 1821 εἰς Τρίπολιν, ὅταν ἐστάλημεν πληρεξούσιοι, μίαν ὁλόκληρον νύκτα εἶχε νά κάμῃ μὲ τόν Νίκον μόνον ἐκθειάζοντάς τον. Ἔλεγε ὅτι ἦτο ὁ μόνος ἐκ τῶν Ὀλυμπίων, ὅστις ἐδύνατο νά χρησιμεύσῃ εἰς τὴν περίστασιν τῆς ἐπαναστάσεως (δακρυρροῶν τὴν ἄωρον ὑστέρησίν του.) Καί κάθε ἕνας ἀπό τοὺς Καπεταναίους,οἵτινες τόν ἐγνώρισαν εἰς τὰ Επτάνησα καί εἰς τὰ Ἰωάννινα εἶχε τὴν αὐτὴν γνώμην."
48. Βακαλόπουλος ό.π.
49. Βακαλόπουλος 1975 σ.722-728
50. ΦΤ τ.6° /15-4-1820, σ.54-55. Πρόκειται για την επιστολή 135 \ 6-8-1804 του Ι.Πέζαρου προς τον παλιό του μαθητή Γ.Αυξεντιάδη.

7. Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την παιδεία.

A. Η θέση της Εκκλησίας στη ζωή των υποδούλων

Η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, με την πρωτοκαθεδρία και τον ηγετικό ρόλο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή των υποδούλων και κατεύθυνε τις δραστηριότητες τους. Η αναγνώριση του πατριάρχη ως αρχηγού και εκπροσώπου όλων των ορθοδόξων κατοίκων της αυτοκρατορίας και τα διοικητικά και δικαστικά προνόμια που απονεμήθηκαν στον ίδιο και στους κατά τόπους αντιπροσώπους του, τους μητροπολίτες, κατοχύρωσαν τυπικά τη θρησκευτική ανεξαρτησία της Εκκλησίας¹. Παράλληλα αύξησαν το κύρος της στους ορθοδόξους λαούς της αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά δεν έπαυε η ορθόδοξη Εκκλησία και οι πιστοί της να βρίσκονται και να αισθάνονται αιχμάλωτοι του καθεστώτος. Για αυτό και ο ιστορικός Ν. Σβορώνος ορθά παρατηρεί: « Οι αποφάσεις δεν αποτελούν τίτλο εκτελεστικό παρά μόνο κατόπιν αδείας και συμπράξεως των τουρκικών αρχών».²

Η Εκκλησία συνεχίζοντας τη βυζαντινή παράδοση³ διεκπεραίωνε το διοικητικό έργο της και την καθοδήγηση των πιστών της με υπάλληλο αποκεντρωμένο σχήμα. Η Σύνοδος υπό τον Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, οι μητροπόλεις στις μεγάλες περιφέρειες, οι επισκοπές κατά τόπους και οι ενορίες στους οικισμούς καθόριζαν όχι μόνο τη θρησκευτική και ηθική του συμπεριφορά αλλά και όλες τις εκδηλώσεις και δραστηριότητες των πιστών.⁴ Η ενορία, με σημείο αναφοράς τον κεντρικό ναό, αποτελούσε για τον πιστό το χώρο που ξεκινούσε και τερμάτιζε τη ζωή του.⁵ Ακόμη σηματοδοτούσε το όνομά του μέσα στο μεγάλο οικισμό.⁶ Προσωπικές στιγμές (βαπτίσεις, γάμοι, κηδείες), συλλογικές εκδηλώσεις (πανηγύρια, εκλογές προκρίτων), δραστηριότητες (σχολεία, νεκροταφεία) συνδέονται με το ναό της ενορίας.⁷ Για αυτό κάθε αποκοπή από την Εκκλησία εκλαμβάνεται ως πνευματική στέρση. Ο αφορισμός δεν είναι η εσχάτη των ποινών για έναν πιστό, αλλά λογίζεται ως (πνευματικός) θάνατος. Σε έγγραφο του ΑΤ παρατηρούμε ότι γίνεται μεγάλη προσπάθεια να μη διαβαστεί ο αφορισμός ενός προσώπου, μολονότι είχε επιβληθεί με απαίτηση πολλών Τυρναβιτών για οικονομικές διαφορές.⁸ Επίσης σε άλλη περίπτωση ο ξενιτεμένος Γ.Αυξεντιάδης, που είχε κατηγορηθεί για ανάρμοστη συμπεριφορά, ζητά από τον Πέζαρο να αποκατασταθεί η φήμη του ονόματός του δημόσια, *"ἐπί μέσης τῆς ἐκκλησίας, ὡς σύνηθες, ἀναγιγνωσκόμενον."*⁹

Ένας άλλος παράγοντας που διαμόρφωνε τις σχέσεις και αντιλήψεις των υποδούλων με την Εκκλησία ήταν ο κλήρος. Ορισμένα χαρακτηριστικά της Εκκλησίας,¹⁰ όπως ο διοικητικός πολυμερισμός, ο πρακτικός χαρακτήρας της ορθόδοξης θεολογίας, η καταγωγή του κατώτερου κλήρου, έδιναν πολλές δυνατότητες στους κληρικούς να αναμειγνύονται σε κοσμικές υποθέσεις και σε κοινωνικά, εκπαιδευτικά, ιδεολογικά ζητήματα. Παράλληλα η μέριμνα της Εκκλησίας για το βιοπορισμό της και για την αυτάρκεια της επιβολής της οικοδόμησε ένα πλέγμα οικονομικών εξαρτήσεων, οι οποίες ήταν αναγκαίες γι' αυτήν, αλλά αρκετές φορές απέβαιναν δυσβάστακτες και επώδυνες για τους πιστούς της.¹¹

Οι παρεμβάσεις στη ζωή των υποδούλων των εκπροσώπων της Εκκλησίας, οι οποίοι έχουν συνείδηση του κυρίαρχου ρόλου τους, εκδηλώνεται με κάθε τρόπο. Πατριάρχες και μητροπολίτες ενδιαφέρονται για την παιδεία του Γένους, κατά τόπους επίσκοποι και ηγούμενοι μοναστηριών ιδρύουν και εξοπλίζουν σχολεία, ασχολούνται με τις κοινοτικές υποθέσεις, ιερωμένοι λόγιοι παίρνουν θέση υπέρ ή κατά των νέων ιδεών και καθοδηγούν αναλόγως το ποίμνιο τους. Οι συμβουλές του μητροπολίτη της Λάρισας, στα 1795, σχετικά με το γάμο, την προίκα και την αμφίεση για την *“κοινοφελή εὐταξίαν”* φτάνουν μέχρι του σημείου να χωρίζουν τις οικογένειες των μελλονύμφων σε τέσσερις τάξεις ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική θέση τους.¹² Και βέβαια οι τοπικοί ιεράρχες εκδίκαζαν υποθέσεις διαζυγίων, εμπράγματων διαφορών κ.α. του ποιμνίου τους. Ακόμη είχαν λόγο και στις σχέσεις και στη λειτουργία των ομόδοξων συντεχνιών.¹³

Το καθεστώς που ίσχυε για τις υποχρεώσεις του επισκόπου απέναντι στην οθωμανική εξουσία έφερνε σε δύσκολη θέση τον ιεράρχη. Η δυσκολία μεταφερόταν στους κατώτερους με επακόλουθο οι υπόδουλοι αρκετές φορές να μην τρέφουν καλά αισθήματα για τον ανώτερο κλήρο. Ο οξυδερκής παρατηρητής W. Leake γράφει χαρακτηριστικά: *«Είναι κοινό το αίσθημα ανάμεσα στους λαϊκούς της Ελλάδας ότι οι επίσκοποι αποτελούν την κύρια αιτία για την τωρινή εξευτελιστική κατάστασή τους και γι' αυτό οι Έλληνες δεν τρέφουν καμία εκτίμηση για τον ανώτερο κλήρο τους ή για την μοναστική εξουσία από την οποία προωθούνται οι ιεράρχες. Αυτό, όμως, είναι άδικο σε κάποιο βαθμό διότι, μολονότι ο κλήρος αποτελεί συχνά μέσο καταπίεσης του Λαού και ο επίσκοπος δεν μπορεί, σχεδόν ποτέ, να αποφύγει να συμπεριφερθεί όπως και ο Τούρκος, στην άσκηση της εξουσίας του. Ο απλός κλήρος διατήρησε ζωντανή την ελληνική γλώσσα και εμπόδισε, μάλλον, την διάλυση της εθνικής ενότητας.»*¹⁴

Απέναντι στην οθωμανική εξουσία η Εκκλησία, *«ανέκαθεν υποτεταγμένη σε ένα συγκεντρωτικό κράτος»*,¹⁵ επιζητεί την ειρηνική συνύπαρξη του Γένους και ακολουθεί πολιτική κατευνασμού του κατακτητή, διαφορετικά εξέθετε τους πιστούς στην μανία των κρατούντων Οθωμανών. Άλλωστε η έννοια της *“έν Χριστώ ἐλευθερίας”* υπερέβαινε κάθε πολιτική ή αστική ελευθερία και ταυτιζόταν στη συνείδηση της εκκλησίας από τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους ως θρησκευτική ή ακόμα ιεροτελεστική ελευθερία.¹⁶ Η διαλλακτικότητα αυτή και η ανοχή δεν ερμηνεύεται πάντοτε ως εθελοδουλία. Οι συχνές θανατικές εκτελέσεις πατριαρχών και άλλων κληρικών δείχνουν ότι η νομιμοφροσύνη τους δεν ήταν ποτέ ειλικρινής στην οθωμανική εξουσία.¹⁷

B) Εκκλησία και εκπαίδευση

B.1. Τα χαρακτηριστικά της παιδείας.

Η μέριμνα της Εκκλησίας για την εκπαίδευση των υποδούλων εκδηλώνεται από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας. Μετά την Άλωση το Οικουμενικό Πατριαρχείο φρόντισε και ίδρυσε σχολεία στην Κωνσταντινούπολη με σημαντικότερο εκείνο, το οποίο εξελίχτηκε – αν και η λειτουργία του δεν ήταν συνεχής- στη Πατριαρχική Σχολή. Επίσης πήρε πρωτοβουλίες και για την ίδρυση και λειτουργία της σχολής του Αγ. Όρους, η οποία, εκτός από ολιγόχρονα διαστήματα, υπολειπορούσε.¹⁸ Η σύνοδος που συγκάλεσε στα 1593 ο δραστήριος πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ πήρε μια σημαντική απόφαση, η οποία αποτέλεσε την κατευθυντήρια πολιτική της Εκκλησίας για όλες τις

περιόδους κάθε ξένης κυριαρχίας. Αποφασίστηκε οι επίσκοποι να φροντίσουν και να δαπανήσουν όσο μπορούν για να διδάσκονται στις επαρχίες τους τα στοιχειώδη γράμματα. Επιπλέον αποφασίστηκε να βοηθούν όσους ήθελαν να διδάξουν και όσους ενδιαφέρονταν να διδαχτούν.¹⁹

Περισσότερο πετυχημένες, σε σχέση με το Πατριαρχείο, ήταν οι προσπάθειες των κατά τόπους κληρικών. Μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αι. τα σχολεία είναι εκπαιδευτήρια των κοινών γραμμάτων και λειτουργούν στους ενοριακούς ναούς και στα μοναστήρια. Οι προσπάθειες αυτές της Εκκλησίας δεν αποδεικνύουν την απρόσκοπτη λειτουργία των σχολείων. Περισσότερο δηλώνουν την έλλειψη συστηματικής εκπαίδευσης, την οποία αναπλήρωνε, όπως μπορούσε, η Εκκλησία. Παράλληλα απομυθοποιούν το θρύλο του «κρυφού σχολειού», δηλ. την απαγόρευση και την δίωξη της παιδείας από το οθωμανικό κράτος.²⁰ Όταν τα σχολεία αρχίζουν να αποκτούν ανώτερο κύκλο σπουδών οι πρωτοβουλίες για την ίδρυση και την οργάνωση περνούν σε λόγιους (χαμηλόβαθμους) ιερωμένους, σε πλούσιους φιλογενείς εμπόρους ή κοινοτικούς άρχοντες.²¹ Όλοι, όμως, επιδιώκουν να έχουν και την έγκριση του τοπικού ιεράρχη ή του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η εκπαίδευση αναπτύσσεται βρίσκεται σε εξάρτηση από την εκκλησία, η οποία λογίζεται αναπόφευκτα ως υπεύθυνη αρχή για την παιδεία των ορθόδοξων υποδούλων.

Οι στενές σχέσεις της εκκλησίας με την εκπαίδευση φανερώνονται στο χαρακτήρα των σκοπών της παιδείας, στις επιδιώξεις της αγωγής και στα σχολικά προγράμματα και βιβλία.

Η έννοια της παιδείας, όπως την αντιλαμβάνονταν η Εκκλησία, σφυρηλατήθηκε στους βυζαντινούς χρόνους και παρέμεινε η ίδια, σχεδόν, σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Βάση της παιδείας αποτέλεσε η χριστιανική θρησκεία σύμφωνα με την αποστολική ρήση *“(...)ἀπό βρέφους τά ιερὰ γράμματα οἶδας, τά δυνάμενά σε σοφίσαι εἰς σωτηρίαν”*.²² Συνεχίζοντας την παράδοση, ανθρωπολογικό πρότυπο του Γένους ήταν ο «άγιος» και όχι ο σοφός ή «ο καλός κ' αγαθός» της ελληνικής αρχαιότητας.²³ Οι επιδιώξεις της αγωγής και της εκπαίδευσης είχαν ηθικό – πρακτικό περιεχόμενο. Ήταν κυρίως τρεις: ευλάβεια στο θεό, σεβασμός στους γονείς, τιμή στους δασκάλους. Γράφει σχετικά ο Μ. Γεδεών: *“(...)ἡ κυριωτέρα συμβολή καί τό σύμβολον τῶν εἰς τάς χείρας τῶν παιδῶν τότε διδομένων ἀναγνωστικῶν βιβλίων ἦν πρῶτον μὲν τό τόν Θεόν εὐλαβεῖσθαι, εἶτα τό τοὺς γονεῖς αἰδεῖσθαι, τρίτον δέ, (...)τό τοὺς δασκάλους εὐφημίζειν καί εὐργέτας αὐτοῦ νομίζειν”*.²⁴

Τις παγιωμένες αντιλήψεις ότι η βασική παιδεία οφείλει να υπηρετεί την εκκλησία διατυπώνει κατηγορηματικά ο γνωστός λόγιος ιεροκήρυκας Κοσμάς ο Αιτωλός: *“(...)τό δέ σχολεῖον ποτίζει την ψυχήν, τό σχολεῖον ἀνοίγει τές ἐκκλησίες,τό σχολεῖον ἀνοίγει τά μοναστήρια”*.²⁵ Από τους επιφανέστερους λογίους του 17^{ου} αι. ο Ευγένιος Γιαννούλης υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση που επιδιώκει η εκκλησία είναι ανώτερη από κάθε επαγγελματική τέχνη, επειδή στηρίζεται στις θεόπνευστα έγγραφες πηγές της Εκκλησίας και με αυτή τη διαφορά κατανοείται η αποστολή της. Γράφει: *“(...)παίδευσιν λέγω καί γνῶσιν, ὅχι τάς τέχνας τάς ἐργατικάς τῆς πολιτείας τάς παραδεδομένας μέ λόγον ψιλόν καί μέ ἀγραφον, ἀλλά τάς ἐγγράφους λέγω καί ἐκκλησιαστικάς, ὅπου ἐδόθησαν διά πνεύματος ἁγίου εἰς γνῶσιν καί στολισμόν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ”*.²⁶

Ακόμη και στα ανώτερα σχολεία μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. κυριαρχούσαν τα θεολογικά ζητήματα. Κύριο θέμα των θεολογικών ενασχολήσεων ήταν η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και οι απαντήσεις στις σχετικές ερμηνείες της Καθολικής Εκκλησίας,²⁷ καθώς πρωταρχικός σκοπός ήταν η διαφύλαξη της διδασκαλίας και της ταυτότητας των Ορθοδόξων από τους ετερόδοξους της Δύσης και τους αλλόθρησκους του Ισλάμ.

Η σχέση της Εκκλησίας με την παιδεία ανιχνεύεται και στο επίπεδο της φιλοσοφίας. Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αι. ως κυρίαρχο φιλοσοφικό σύστημα η Εκκλησία αποδέχεται τον Κορυδαλισμό δηλ. την ερμηνεία των έργων του Αριστοτέλη σύμφωνα με το λόγιο Θεόφιλο Κορυδαλέα. Τα έργα του Φιλοσόφου, από την φυσική και τα επί μέρους προβλήματα της ως τη μεταφυσική, και επιπλέον η λογική και η ρητορική διδάσκονται στα ανώτερα σχολεία. Όλο το διάστημα τα (νεο)αριστοτελικά έργα «(...)προβάλλονται ως το σταθερό θεμέλιο και ως η μοναδική αφετηρία για τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων».²⁸ Η εκκλησία απέκτησε σε επίπεδο της θύραθεν παιδείας την “αυθεντία” και την επικαλείται σε κάθε προσπάθεια διακίνησης νέων ιδεών.

Οι στενές σχέσεις της Εκκλησίας με την εκπαίδευση αναπτύσσονται ευρύτερα στο χώρο της αγωγής. Οι μαθητές έχουν καθήκον να εκκλησιάζονται ομαδικά, διδάσκονται να αναγιγνώσκουν εκκλησιαστικά και να ψέλνουν.²⁹ Στον Τύρναβο στα χρόνια της θητείας του Πέζαρου ο ίδιος και οι μαθητές του εκκλησιάζονταν καθημερινά. Ο μαθητής του Κ. Κούμας θυμάται: *“Τό πρωί καί αὐτός καί οἱ μαθηταί του ὑπέστρεφαν ἀπό τήν ἀκολουθίαν καί λειτουργίαν τῆς ἐκκλησίας καί ἤρχιζαν τήν σπουδήν, καί ὅταν ἐτελείωναν τό βράδυ, ἀμέσως ὑπῆγαιναν εἰς τόν ἐσπερινόν”*.³⁰ Οι δάσκαλοι κατά προτίμηση ήταν ιερωμένοι.³¹ Η ζεύξη του σχήματος εκπαιδευτικός-- κληρικός ήταν αυτονόητη. Τόσο ο κλήρος όσο και η εκπαίδευση δεν θεωρούνταν επάγγελμα αλλά κοινωνική λειτουργία και αποστολή. Ακόμη και στα τέλη του 18^{ου} αι. όταν οι εγγράμματοι αυξάνονται, όπως οι γιατροί ή οι έμποροι, δεν επιλέγονται για δάσκαλοι. Όταν στα 1798 ο Κούμας κλήθηκε να αναλάβει το σχολείο της Τσαριτσάνης ανάμεσα στα καθήκοντά του ήταν *“(...)ἡ τῶν πέντε λόγων ἐκφώνησις κατὰ τό τεσσαρακονθήμερον”*.³²

B.2. Η γλώσσα της διδασκαλίας

Η μελέτη των εκκλησιαστικών κειμένων απαιτούσε την καλή γνώση της γλώσσας που ήταν γραμμένα, στην ελληνική, και μάλιστα στο λόγιο μόρφωμα της αρχαιΐζουσας, στον τύπο που είχε εξελιχτεί στα βυζαντινά χρόνια. Η γλώσσα δεν ήταν *«(...)απλά ελληνική αλλά εκκλησιαστικά ελληνική, γλώσσα της λατρείας, της θεολογίας, της παράδοσης, με πλούσια και πνευματική παραγωγή(...)»*.³³

Ο νέος της εποχής έπρεπε να μαθαίνει αυτή τη γλώσσα από μικρός και σε βάθος. Το μεγαλύτερο μέρος των σπουδών είχε γραμματικό και γλωσσικό χαρακτήρα. Έχοντας ως μέσα την αντιγραφή και την αποστήθιση η διδασκαλία ασκούσε την μνήμη και τις γνώσεις. Αναγκαστικά, επειδή δεν υπήρχαν σχολικά βιβλία, μάθαιναν από τα ίδια τα (ιερά) κείμενα. Για να επικοινωνήσουν σωστά με τα κείμενα ήταν απαραίτητη και η τέλεια κατοχή της γλώσσας στη διπλή της μορφή, «θύραθεν» και εκκλησιαστική.³⁴ Για αυτό και το μεγαλύτερο μέρος των σπουδών είχε γλωσσικό χαρακτήρα με κορωνίδα τα καλά γραμματικά. Γενικά η παιδεία, σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας

ασχολείται και περιστρέφεται γύρω από δύο ομόκεντρες κύκλους: τη χριστιανική φιλολογία (της Ανατολικής Εκκλησίας) και την (αρχαία) ελληνική γλώσσα.

Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτυπώνονται στα προγράμματα των μαθημάτων που διδάσκονται στα σχολεία. Στην πρώτη περίοδο, όταν τα σχολεία στεγάζονταν στους νάρθηκες των εκκλησιών και στα μοναστήρια, οι μαθητές μάθαιναν την ανάγνωση και τη γραφή από τα βιβλία που χρησιμοποιούνταν στη θεία λατρεία, την Οκτώηχο, το Ψαλτήριο, κá. Η συνήθεια υπήρξε αναπόφευκτη και αποδείχτηκε χρήσιμη στις δυστυχίες εκείνου του καιρού. Με τον καιρό εξελίχτηκε σε παράδοση και απέκτησε ισχυρά ερείσματα στην εκπαίδευση. Παρ' ότι στις νεότερες περιόδους που τα σχολεία, οι δάσκαλοι και τα βιβλία πληθαίνουν, τα δύο γνωστά αλφαβητάρια *Χρήσιμος Παιδαγωγία* και *Μέγα Αλφαβητάριον*³⁵ περιέχουν, σχεδόν εξ ολοκλήρου, γλωσσική ύλη με θρησκευτικό / κατηχητικό περιεχόμενο.

Η σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας κατέχει την πρώτη θέση στη διδασκαλία. Στο πρόγραμμα μαθημάτων, που καταθέτει ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στα 1714 για να αντικρούσει τις απόψεις των δυτικών λογίων για την έλλειψη σχολείων και παιδείας στους Έλληνες της εποχής, το μεγαλύτερο μέρος του καλύπτουν οι αρχαίοι έλληνες συγγραφείς των κλασικών χρόνων και οι χριστιανοί συγγραφείς των πρώτων τεσσάρων αιώνων. Πρωτεύουσα θέση στο πρόγραμμα κατέχει η σπουδή της γραμματικής. "Μακριά από αυτή δεν μαθαίνεις σωστά", υποστηρίζει ο Ελλάδιος. Γράφει χαρακτηριστικά: *"(..)Καί πρῶτον διδάσκονται τὰ οκτῶ μέρη τοῦ λόγου ἐκ τῆς τοῦ Κ. Λασκάρεως Γραμματικῆς ἐν διαστήματι τῶν μηνῶν. Διότι παρ' αὐτοῖς ἰσχύει τό δίστιχον "Οἰκοδομεῖν χωρίς θεμέθλων, πόνος ἐστὶ μάταιος - νόσφι[=χωρίς] δέ γραμματικῆς, ἀνεμῶλων ἐστὶ μαθῆσαι".*³⁷ Ακόμη και στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι., όταν νέες ιδέες για τη γλώσσα και τη διδασκαλία της αρχίζουν να διαδίδονται, οι αντιλήψεις για τη σπουδή της γραμματικής (πάντοτε της αρχαίας ελληνικής) όχι μόνο δεν υποχωρούν, αλλά επιμένουν σταθερά και αδιαφιλονίκητα. Περίπου τριάντα έλληνες λόγιοι, στο διάστημα από τα τέλη του 18^{ου} αι. μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι., έγραψαν απλά ή σύνθετα έργα γραμματικής.³⁸ «*Η γραμματική διδασκαλία είχε πάρει σε εκείνα τα χρόνια καταπληκτική έκταση (...) Όταν οι Έλληνες βλέπουν επάνω στο τραπέζι κάποιο μεγάλο βιβλίο, ρωτούν εάν είναι γραμματική(..)*» αναφέρει ξένος περιηγητής.³⁹

Η προσκόλληση στην αρχαία γλώσσα φτάνει σε σημείο ώστε διορθώνονται και μεταφέρονται στα αρχαία ελληνικά ακόμη και κείμενα που είχαν μεταφραστεί (από ξενόγλωσσα έντυπα) και είχαν γραφτεί στη δημοτική γλώσσα της εποχής.⁴⁰ Και τα τρία έργα με πρωτοποριακό περιεχόμενο στις επιστήμες των μαθηματικών, τα οποία ο μεταφραστής τους Σπυρίδων Ασάνης έγραψε *"εἰς τὴν καθωμιλουμένην ἑλληνικὴν"*, οι λόγιοι Ιωνάς Σπαρμιώτης και Κ. Κούμας μετέφεραν τα έργα *"εἰς τὴν Ἑλληνικὴν"*.⁴¹

Το κήρυγμα, πανάρχαιο μέσο επικοινωνίας των πιστών, των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία αγνοούσε την ανάγνωση, αποτελούσε βασικό πεδίο για την καλλιέργεια της γλώσσας. Από τον 16^ο αι. ακόμη η εκκλησία προσαρμόζοντας την τακτική της προκειμένου να αντιμετωπίσει τις προσπάθειες προσηλυτισμού άρχισε να χρησιμοποιεί στον προφορικό λόγο πιο λαϊκή γλώσσα. Το κήρυγμα γίνεται αποτελεσματικά κατανοητό στο λαό.⁴² Ποτέ, όμως, η απλοποιημένη και πολλές φορές εύχυμη γλωσσική αυτή μορφή, την οποία μάλλον χρησιμοποιούσαν και στη διδασκαλία, δεν μπόρεσε να επιβληθεί και να αποτελέσει επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας.

Γ. Η αμφισβήτηση της σχέσης Εκκλησίας και παιδείας

Η επικυριαρχία της Εκκλησίας στην παιδεία αρχίζει να κλονίζεται τις τελευταίες δεκαετίες πριν το 1800 από το κίνημα του διαφωτισμού, «(...) *μια γενναία ανάταση προς κάθε είδους ελευθερία*».⁴² Στον παραδοσιακό μεταφυσικό και θεολογικό προσανατολισμό αντιπαράτίθεται η μελέτη των διεργασιών της φύσης και της ιστορίας. Η αυθεντία της αριστοτελικής κοσμολογίας, όπως την είχε διαμορφώσει ο Κορυδαλισμός, είχε αρχίσει να αμφισβητείται από τη δεύτερη δεκαετία του 18^{ου} αι. και αντικαθίσταται από την κριτική σκέψη που την καθοδηγεί η *πειραματική* φιλοσοφία.⁴³ Η ενασχόληση με το θεολογικό κύκλο ιδεών κηρύσσεται μάταιη και περιττή. Ενδιαφέρουν οι γνώσεις και οι γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου. Αμφισβητείται η παγιωμένη θέση ότι κάθε διέγερση της γνώσης κρινόταν με βάση τη συμφωνία της με τις παραδεδομένες και επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις. Στο χώρο της εκπαίδευσης οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εμβολίζουν τα μορφωτικά ιδεώδη, τις διδακτικές μεθόδους, τη γλώσσα της διδασκαλίας εισάγοντας τα μαθήματα των νέων επιστημών και νέα διδακτικά εγχειρίδια.

Στην αρχή η Εκκλησία φαίνεται να αγνοεί, αργότερα, όταν της καταγγέλλεται κάτι, αντιδρά και πολεμά τις νέες ιδέες. Είναι προσκολλημένη στην παραδοσιарχία με σύνθημα τη θέση *“μή μέταιρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθετο οἱ πατέρες σου”*⁴⁴ και παραμένει αυτάρκης στη βεβαιότητα της αυθεντίας της. Επικαλείται το φόβο της αθεΐας και υποτιμά τη σημασία της επιστημονικής γνώσης και μάλιστα από μη ορθοδόξους, εφ’ όσον δεν οδηγεί στη σωτηρία της ψυχής. Οι ανησυχίες και οι αντιρρήσεις αποτυπώνονται στο αγειορίτικο κίνημα των Κολλυβάδων, το οποίο επιμένει στην παράδοση. Ο γνωστός θεολόγος και λόγιος Αθανάσιος Πάριος υποστήριζε ότι ήταν προτιμότερο να πάει κανείς αγράμματος στον παράδεισο παρά μορφωμένος στην κόλαση.⁴⁵ Η επίσημη αντίδραση εκφράζεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και κλιμακώνεται σταδιακά από το 1790 μέχρι το 1821 με εγκυκλίους και εκδόσεις, όπως, το *Τρόπαιον* του Σέργιου Μακραίου (1797), τη *Πατρική Διδασκαλία* (1798) και την *Αντιφώνησιν* (1803) του Α. Πάριου, ή τον εξαναγκασμό σε μεταμέλεια των αντιφρονούντων λογίων.⁴⁶

Τα μέτρα της Εκκλησίας δεν φαίνεται να έπεισαν και δεν εμπόδισαν τη σταθερή εξάπλωση του κινήματος του διαφωτισμού. Χαρακτηριστική είναι η πασιδηλη αντίδραση του Ιωάννη Πέζαρου, ο οποίος κάθε άλλο παρά *ἀθεΐζε*, στην επιμονή του Σέργιου Μακραίου για απόρριψη του Κοπερνίκειου συστήματος στο *Τρόπαιό* του. Κατηγορηματικά λοιδορεί τους εμπνευστές του: *“ὦ, ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καὶ ψοφοδεεῖς”*.⁴⁷

Με τις νέες ιδέες που διατύπωσαν οι φορείς του Ελληνικού Διαφωτισμού αμφισβητήθηκε ο ηγεμονικός ρόλος και κλονίστηκε το κύρος της Εκκλησίας. Στην εκπαίδευση μειώθηκε η επιρροή της και έπαυσε ο αποκλειστικός προσδιορισμός του περιεχομένου της. Η εξελικτική πορεία της εκπαίδευσης βρέθηκε σε συνάρτηση με το νεοελληνικό διαφωτισμό. Βέβαια η παραπέρα πορεία έδειξε ότι το κίνημα παρά τη γονιμοποιό δράση του δεν κατίσχυσε, αλλά και η Εκκλησία φρόντισε να αποβάλλει τη δυσπιστία της.⁴⁸

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω που αναφέρονται στις σχέσεις της εκκλησίας με την παιδεία της εποχής σημειώνουμε τα παρακάτω:

- Η Εκκλησία με την πρωτοκαθεδρία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή των υποδούλων και επηρέαζε τις εκδηλώσεις των.
- Απέναντι στην οθωμανική εξουσία επιζητούσε την ειρηνική συνύπαρξη και ακολουθούσε πολιτική κατευνασμού.
- Χρησιμοποιώντας την επιρροή της για τη γενικότερη προαγωγή του ποιμνίου της καλλιέργησε με τους δικούς της όρους την ελληνική παιδεία και στήριξε την ελληνική κουλτούρα. Η παιδεία που επεδίωκε ήταν προσανατολισμένη στο ανθρωπολογικό πρότυπο του “αγίου”.
- Οι δεσμοί της Εκκλησίας με την εκπαίδευση αναπτύχθηκαν ευρύτερα στο χώρο της αγωγής. Αναπόφευκτα στους κόλπους της έγινε η παραγωγή και η διακίνηση των εκπαιδευτικών φορέων και προγραμμάτων.
- Κυρίαρχη φιλοσοφία αναγορεύτηκε ο Κορυδαλισμός για πολλά χρόνια. Η γλώσσα που εξυπηρετούσε τις προσδοκίες της παιδείας θεωρήθηκε η αρχαία ελληνική, η οποία καλλιεργήθηκε με ζήλο και σημάδεψε όλη τη πνευματική δημιουργία.
- Τη στενή σχέση της Εκκλησίας με την παιδεία κλόνισε το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, χωρίς αυτό να μπορέσει να κυριαρχήσει.

Δ. Ιστορία και πρωσοπογραφία της Μητρόπολης της Λάρισας (1750-1806)

Η Μητρόπολη της Λάρισας από τα βυζαντινά χρόνια κατείχε σπουδαία θέση στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Τα όρια της δικαιοδοσίας της καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος του γεωγραφικού χώρου της Θεσσαλίας και εκτείνονταν στις όμορες περιοχές.⁴⁹ Συγκεκριμένα είχε υπό την σκέπη της τις παρακάτω δέκα επισκοπές:

1. Δημητριάδος (Μαγνησία και περιοχή της Αγιάς),⁵⁰
2. Σκιάθου και Σκοπέλου,
3. Ζητουνίου (περιοχή της Λαμίας),
4. Θαυμακού (περιοχή του Δομοκού),
5. Λοιδορικού (τμήμα της Φθιώτιδας),
6. Ραδοβισδίου (ορεινό τμήμα του Ν. Άρτας),
7. Γαρδικίου (τμήμα του Ν. Τρικάλων),
8. Λιτζάς και Αγράφων (όμορα τμήματα των Ν. Καρδίτσας και Ευρυτανίας),
9. Τρίκκης (Τρίκαλα),
10. Σταγών (περιοχή Καλαμπάκας), καθώς και την παλαιά επισκοπή Περιστεράς (Ζάρκο των Τρικάλων).⁵¹

Ο μητροπολίτης της Λάρισας έφερε τον τίτλο *Δευτέρας Θεσσαλίας και πάσης Ελλάδος*.⁵² Έδρα του ήταν κανονικά η Λάρισα. Ήδη, όμως, από το 14^{ου} αι., λόγω των πολιτικών καταστάσεων η έδρα της μητρόπολης βρισκόταν (1534) στα Τρίκαλα απ’ όπου μεταφέρθηκε πάλι στη Λάρισα το 1734. Όμως, συχνά ο μητροπολίτης προτιμούσε να καταφεύγει στον Τύρναβο, όπου κυριαρχούσε ο χριστιανικός πληθυσμός. Στους ναούς του Τυρνάβου γινόταν, όπως έχουμε αναφέρει, η σύναξη των επισκόπων της μητρόπολης για την πλήρωση κενών επισκοπικών θρόνων.

Η μητρόπολη είχε σημαντική θέση στον οθωμανικό ελλαδικό χώρο και η διοίκησή της από το μητροπολίτη παρουσίαζε δυσκολίες, επειδή στη Λάρισα κυριαρχούσαν πληθυσμιακά οι μουσουλμάνοι και ανάμεσά τους οι γενίτσαροι.⁵³ Η έκτασή της απαιτούσε πολλές φροντίδες, έφερε ευθύνες, αλλά

παράλληλα εξασφάλιζε στο μητροπολίτη πλούσια έσοδα.⁵⁴ Γι' αυτό στο μητροπολιτικό θρόνο της εκλέγονταν κληρικοί με σημαίνουσα θέση στην κοινωνία και στον κλήρο της Κωνσταντινούπολης. Αρκετές φορές, όπως δείχνουν οι πατριαρχικοί κατάλογοι, ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε διατελέσει πρώην μητροπολίτης της Λάρισας.⁵⁵ Παράλληλα τις θέσεις των επισκοπών της μητρόπολης καταλάμβαναν συνήθως Θεσσαλοί κληρικοί.

Η ανάρρηση αξιόλογων κληρικών στο θρόνο της μητρόπολης στήριζε σημαντικά το έργο της εκπαίδευσης στη Θεσσαλία.⁵⁶ Σε συνάρτηση με την ελληνικότητα του πληθυσμού και την οικονομική δραστηριότητα βοήθησε στην ίδρυση και λειτουργία φημισμένων σχολείων (Άγραφα, Πήλιο, Τύρναβος, κá.). Ήδη το 1543 στα Τρίκαλα λειτουργούσε *“διδασκαλείο της εγκυκλίου παιδείας”*.⁵⁷ Η παρουσία του μητροπολίτη της Λάρισας και μετέπειτα πατριάρχη (1572) *Ιερεμία Β΄* συνδέεται με την πρώιμη εκπαιδευτική δραστηριότητα του 16^{ου} αι. στη Δυτική Θεσσαλία.⁵⁸ Κατά το 17^ο αι. οι μητροπολίτες της Λάρισας και μετέπειτα πατριάρχες *Γρηγόριος* (1623) και *Παΐσιος* (1645) συντήρησαν την εκπαιδευτική κίνηση της περιοχής, όπου πρωτοστατούσαν οι σχολές των Αγράφων. Αρχές του 18^{ου} αι. ο μητροπολίτης Παρθένιος συνέβαλε αποφασιστικά στην εκπαιδευτική κίνηση που παρατηρήθηκε στον Τύρναβο, όπως θα αναφέρουμε στο σχετικό κεφάλαιο.

Στο διάστημα 1750-1806 μητροπολίτες της Λάρισας εκλέγονται οι παρακάτω: 1.Μελέτιος Β΄, 2.Μακάριος ο Β΄, 3.Μελέτιος ο Γ΄, 4.Διονύσιος ο Ε΄, ο Καλλιάρχης, 5.Ραφαήλ. Όλοι προέρχονταν από φαναριώτικες οικογένειες της Πόλης και ανήκαν στον κύκλο της επιρροής της οικογένειας των Μουρούζηδων. Επιπλέον οι τέσσερις πρώτοι ήταν στενοί συγγενείς. Ο Μελέτιος Β΄ ήταν θείος των δύο διαδόχων του, Μακαρίου και Μελετίου Γ΄, οι οποίοι ήταν αδελφοί μεταξύ των. Και ο Διονύσιος ο Καλλιάρχης ήταν ανιψιός του Μελετίου Γ΄.

1.Μελέτιος ο Β΄ ο Τενέδιος (1750-68). Τα πρώτα χρόνια του μητροπολίτη - και μετέπειτα πατριάρχη Μελετίου - συνδέθηκαν με θλιβερά γεγονότα στον Τύρναβο, τα οποία έφεραν σε σύγκρουση τον Μελέτιο με την κοινωνία της πόλης.⁵⁹ Ο Ηπειρώτης λόγιος Λάμπρος Πάσχου, δάσκαλος από το 1748 στον Τύρναβο, συμφώνησε (1753) με το μητροπολίτη να καταβάλλει το αντίτιμο και να χειροτονηθεί επίσκοπος της Δημητριάδος. Ο Μελέτιος αθέτησε την έγγραφη συμφωνία τους, ενώ ο Πάσχου είχε ρευστοποιήσει όλη την περιουσία του. Η διαμάχη πήρε έκταση, όταν τις καταγγελίες του Πάσχου στο Πατριαρχείο ενίσχυσαν και οι αναφορές τεσσάρων επισκόπων της μητρόπολης. Ο Μελέτιος απαίτησε από τον Πάσχου να εγκαταλείψει το σχολείο και τη Θεσσαλία, αλλά οι Τυρναβίτες δεν επέτρεψαν στο δάσκαλό τους να φύγει. Τότε ο μητροπολίτης αφόρισε το δάσκαλο. Οι Τυρναβίτες σύσσωμοι, κλήρος και λαός, κατέφυγαν με αναφορές τους στον Πατριάρχη Κύριλλο που ακύρωσε (1756) τον αφορισμό. Στην ευχαριστήρια επιστολή τους για την αποκατάσταση του Πάσχου οι Τυρναβίτες καταγράφουν με μελανά χρώματα την πολιτεία του Μελετίου. Οι καταγγελίες αφορούσαν τις στενές σχέσεις του μητροπολίτη με τον ετερόδοξο Lombardi, τις συχνές καταχρήσεις στα ταμεία των ενοριών και του σχολείου, τις αφόρητες πιέσεις στους κληρικούς, τους αφορισμούς των πιστών και τις διώξεις των προκρίτων.⁶⁰ Ο αντίκτυπος των γεγονότων, οι αλλεπάλληλες αναφορές εναντίον του και οι προσπάθειες του για ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο ανάγκασαν τον Μελέτιο να βρίσκεται για μεγάλα διαστήματα στην Κωνσταντινούπολη. Ο δάσκαλος Λάμπρος Πάσχου βρήκε τον τρόπο και επανήλθε στο σχολείο του Τυρνάβου. Εκείνα τα χρόνια (1753-

56) δάσκαλος στο σχολείο ήταν ο λόγιος Ιωάννης από το Φουρνά και ένας από τους μικρούς μαθητές του ο Ιωάννης Πέζαρος.

2.Μακάριος ο Β΄ (1768). Μετά την ανάρρηση του Μελετίου στον πατριαρχικό θρόνο της Μεγάλης Εκκλησίας την θέση του στη μητρόπολη της Λάρισας ανέλαβε ο ανιψιός του, ο Μακάριος Β΄. Παρέμεινε μόνο οχτώ μήνες λόγω του θανάτου του. Τον διαδέχτηκε τον ίδιο χρόνο ο αδελφός του, ο Μελέτιος.

3.Μελέτιος ο Γ΄ (1768-91). Η αρχιερατεία του υπήρξε πολύχρονη και κράτησε 23 έτη. Συνέπεσε με την περίοδο των γεγονότων όπως τα Ορλωφικά και οι αλβανικές επιδρομές. Κατά το Σουηδό ελληνιστή J.J. Bjornstahl που γνώρισε τον Μελέτιο το 1779 στη Λάρισα ήταν: «*Νέος, ευγενικός και αρκετά μορφωμένος άνθρωπος, γεννημένος στο Φανάρι(...)*»⁶¹ Τις εντυπώσεις του περιηγητή επιβεβαιώνουν και η αλληλογραφία του με τον Πέζαρο και τους άλλους λογίους της περιοχής.⁶² Συμπεριφερόταν απλά, συγκαταβατικά και μοιράστηκε μαζί τους τις επώδυνες καταστάσεις. Έδειχνε ενδιαφέρον για την παιδεία και τους δασκάλους και χαιρόταν την πρόοδο των νέων.⁶³

4.Διονύσιος ο Ε΄, ο Καλλιάρχης (1792-1804). Τον Μελέτιο διαδέχτηκε ο ανιψιός του από αδελφή, Διονύσιος Ε΄. Καταγόταν από γνωστή φαναριώτικη οικογένεια, τους Καλλιάρχες.⁶⁴ Ο Διονύσιος υπήρξε σε όλη του τη σταδιοδρομία φωτεινό παράδειγμα ιεράρχη για το ήθος και την παιδεία του. Η προσωπικότητά του φάνηκε από την αρχή της σταδιοδρομίας του ως μητροπολίτης της Λάρισας το 1792. Μολονότι απουσίαζε από την έδρα του ως μέλος της πατριαρχικής συνόδου, ενδιαφέρθηκε με ζήλο για το ποίμνιο της μητρόπολης. Πέτυχε να δοθεί άδεια και να ανοικοδομηθεί ο ναός του πολιούχου Αγ. Αχιλλίου το 1794. Ενδιαφέρθηκε να λειτουργήσει σχολείο στη Λάρισα με δάσκαλο το νεαρό Κούμα, καθώς και σε χωριά της επαρχίας του. Διαχειρίστηκε έντιμα τα οικονομικά της μητρόπολης και βοήθησε τη λειτουργία του σχολείου του Τυρνάβου, καθώς και τη συντήρηση της ιστορικής Μονής του Δουσίκου. Εκτιμώντας το έργο και το ήθος του τοποθέτησε τον Πέζαρο αρχιερατικό επίτροπο (δηλ. αντικαταστάτη του) της μητρόπολης. Στα έγγραφα του ΑΤ και του κωδ. Οικονόμου υπάρχει πλήθος από αναφορές για το Διονύσιο, αλλά σε καμία δεν αναφέρεται κάποιο ψεγάδι γι' αυτόν.⁶⁵ Είχε μαρτυρικό θάνατο στην Πόλη, όταν ξέσπασε η Επανάσταση του 1821.

5.Ραφαήλ (1804-08). Όταν το Σεπτέμβριο του 1803, ο Διονύσιος εκλέγεται μητροπολίτης Εφέσου, στη Λάρισα μετατίθεται ο Ραφαήλ από τη Μητρόπολη του Ικονίου. Ο μητροπολίτης Ραφαήλ περιγράφεται από τους συγχρόνους του με τους χειρότερους χαρακτηρισμούς: υπερφίαλος, ακατάδεχτος και αδιάφορος για την επαρχία του. Μοναδικό ενδιαφέρον είχε να συγκεντρώσει χρήματα για να εξοφλήσει τα υπέρογκα δάνεια που είχε πάρει. Οι δανειστές του στην Κωνσταντινούπολη απειλούσαν ακόμη και να τον λυντσάρουν.⁶⁶ Η συμπεριφορά του προκαλούσε το κοινό αίσθημα. Ακόμη και οι Θεσσαλοί στη μακρινή Ιερουσαλήμ πληροφορούνταν τις ασχήμιες του μητροπολίτη τους: «*(...)λυμαίνοντος καί οὐ ποιμένοντος, μισθωτοῦ[=μισθοφόρου] καί λυκοτρόπου, καί οὐκ ἀληθινοῦ ποιμένος, τῷ ὄντι πημμένος[=που βλάπτει](...)*».⁶⁷ Ανάμεσα στις ενέργειες του μητροπολίτη ήταν και αυτή που στέρησε από τον Πέζαρο την άδεια να εκφωνεί το κήρυγμα στις εκκλησίες. Το γεγονός θεωρήθηκε ότι πρόσβαλε τον τιμημένο δάσκαλο του Τυρνάβου, ο οποίος σε λίγους μήνες πέθανε.

Τα γεγονότα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σχετικά με τις διενέξεις του Λάμπρου Πάσχου και του Ιωάννη Πέζαρου τους με τους μητροπολίτες,

κατέγραψαν την κυρίαρχη θέση της Εκκλησίας, αλλά κατέδειξαν και τη δύναμη των τοπικών κοινωνιών.

Σε αντίθεση με τους μητροπολίτες οι κατά τόπους επίσκοποι κατάγονταν από την επαρχία τους ή από όμορες περιοχές. Η εντοπιότητα έδινε τη δυνατότητα στους επισκόπους να γνωρίζουν τις αντιλήψεις των πιστών τους, να ζουν τα καθημερινά προβλήματα, αλλά και εκτίθενται στον κοινωνικό έλεγχο. Επιπλέον είχαν την ευχέρεια να επεμβαίνουν στη ζωή των υποδοούλων. Για την περίοδο που ασχολούμαστε ανάμεσα οι επίσκοποι που διακρίθηκαν για τις δραστηριότητές τους ήταν ο Τρίκκης Αμβρόσιος, ο Σταγών Παΐσιος, ο Πλαταμώνος Διονύσιος, ο Ελασσώνος Ιωαννίκιος.⁶⁸

Η παραπάνω αναδρομή στην εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής και οι αναφορές στα πρόσωπα των ιεραρχών έδειξαν ότι:

- Η μητρόπολη της Λάρισας κατείχε σημαντική θέση και συμβολή στο κοινωνικό βίο των Θεσσαλών.
- Ορισμένοι ιεράρχες φημίστηκαν για την προσωπικότητά και το έργο τους: ο μητροπολίτης Διονύσιος Ε΄ ο Καλλιάρχης και οι τοπικοί επίσκοποι, ο Πλαταμώνος Διονύσιος, ο Τρίκκης Αμβρόσιος κ.ά.

Σημειώσεις

1. Και πριν από την Άλωση οι Οθωμανοί διόριζαν με δημόσιο έγγραφο το χριστιανό αρχιερέα στα οθωμανικά εδάφη που είχαν κατακτήσει, παραχωρώντας τον και τιμάριο (εδάφη). Αποστολόπουλος 1995 σ.31.
2. Σβορώνος 1987 σ.166. Βακαλόπουλος 1975 σ.288-345. Ο Κούμας 1835 σ.532 γράφει: «Ο Πατριάρχης ανέλαμβανε δύο τά πρώτιστα καθήκοντα, νά επαγρυπνῇ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς πρῶτον νά διατηρῶσιν ἀπαρασάλευτον τὴν θρησκείαν των, καί μετὰ τοῦτο ἀκλόνητον ὑπακοήν εἰς τὴν ἐξουσίαν(...)»
3. Ο δικέφαλος αετός της τελευταίας αυτοκρατορικής δυναστείας (Παλαιολόγων) έγινε επίσημο έμβλημα της εκκλησίας και ο επίσκοπος κατέλαβε τη θέση του αυτοκράτορα στο ναό και ονομάστηκε *δεσπότης* δηλ. άρχων, κυρίαρχος.
4. Σε έγγραφο του 1730 καταγράφονται 30 υποχρεωτικές ημέρες αργίας για τους Χριστιανούς. Φαρμακίδης 1926 σ.257-258.
5. Η ενορία συχνά ταυτίζεται με τη συνοικία, που αποτελεί τη μονάδα της κοινοτικής οργάνωσης και της φορολογίας.
6. Στα διάφορα έγγραφα (προθέσεις κτλ.) οι πιστοί καταγράφονται κατά ενορίες.
7. Για το ενοριακό σύστημα και την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά Βαρβούνης 1995 σ.276-281.
8. Επ.149 / 17-8-1797. Για τον αφορισμό Μιχαηλάρης 1997
9. Επ.63 / 30-10-1796
10. Σβορώνος 1987 σ.164-168.
11. Οι πιστοί πλήρωναν για τις λατρευτικές πράξεις, οι ιερείς έδιναν *εμβατοίκια* στον επίσκοπο ή στο μητροπολίτη για να τους δοθεί η ενορία, οι μητροπολίτες εισέφεραν το *φιλότιμο* στο πατριαρχικό ταμείο για την κατοχύρωση της μητρόπολης και ο υποψήφιος πατριάρχης έδινε *πεςκέσι* στο σουλτάνο για την ανάρρησή του στο πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Πατρινέλης 1975 σ.126-128. Leake 1996 σ.46. Ο Πέζαρος σε επιστολή του ζητά από τον αρχιμαντρίτη – προϊστάμενο της μητρόπολης να μεσολαβήσει για να «ἀγοράσει μίαν ἐνορίαν εἰς Λάρισαν» ο παπα-Θεοφάνης. Επίσης η διένεξη του δασκάλου Λάμπρου Πάσχου με τον μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιο στα 1753 είχε αιτία τη χρηματική αποτίμηση της επισκοπής της Δημητριάδος.
12. Γιαννούλης 1980 σ.98-100.
13. Ντρογκούλης 1985 σ.279-293, Οικονόμου 1964 σ.169-238 και 485-600.

14. Όπως αναφέρεται από το Leake 1996 σ.46, «(...) στα 1806 ο νέος μητροπολίτης της Λάρισας [μάλλον ο Ραφαήλ] πλήρωσε στην Πύλη 1.500 λίρες για τη θέση, αλλά βρήκε χρέος 7.500, που έπρεπε να πληρωθεί με τη συνδρομή των υποδούλων.» Κάποιες φορές η αδυναμία είσπραξης αναγκάζει τους επισκόπους να επιζητούν την εξουσία των οθωμανικών αρχών, όπως συνέβη στα χρόνια του Αλή πασά. Ό.π. σ.58. Για την πολιτική των επισκόπων Παπαϊωάννου 1991.
15. Σβορώνος 1987 σ.164.
16. Πατρινέλης 1975 σ.124. Την ίδια άποψη διατυπώνει και σήμερα ο πατριάρχης Βαρθολομαίος σε έγγραφο για τη στάση της εκκλησίας σχετικά με την επαναστατική δράση του Ρήγα Βελεστινλή. Καραμπερόπουλος 1999 σ.320.
17. Μεταλληνός 1988 σ.90-91. Αξιόλογη θέση στις προσπάθειες αντίστασης κατά των Οθωμανών κατέχουν οι κατά τόπους αναρίθμητοι νεομάρτυρες. Μακριά από το να εκφράζουν την επίσημη θέση της εκκλησίας, επιδρούν με το μαρτυρικό τους θάνατο στο φρόνημα των υποδούλων. Βακαλόπουλος 1976 σ. 236-343 και Ηλιού 1995
18. Χατζοπουλος 1981.
19. Ευαγγελίδης 1936 σ.XLVI. *"(...)έκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καί δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καί ἱερὰ γράμματα διδάσκεισθαι, βοηθεῖν κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσιν διδάσκειν καί τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐάν τῶν ἐπιτηδείων χρειὰν ἔχουσιν."* Η απόφαση ήταν ρηξικέλευθη για την εποχή, όπως δείχνει η πληροφορία ότι οι επίσκοποι δυσανεστήθηκαν, επειδή φοβήθηκαν μήπως παραγκωνισθούν *"διὰ τὴν ἀπαιδευσίαν."*
20. Για το "κρυφό σχολειό" Μανδρίκας 1992, Ηλιού 1997.
21. Χατζόπουλος 1981σ.305-354 και Αγγέλου 1975 σ.306-310.
22. Τιμόθεον Β΄ κεφ. Γ΄στ.15.
23. Μεταλληνός 1988 σ.131.
24. Γεδεών 1976 σ.44.
25. Μεταλληνός 1988 σ.232-233.
26. Ο Πέζαρος υπήρξε αντιγραφέας ενός συγγράμματος για το αυτό το θέμα, γεγονός που δείχνει την επικαιρότητά του ακόμη και στα τέλη του 18^{ου} αι. Πρόκειται για το έργο του σπουδαίου λογίου Αλεξάνδρου Τυρναβίτη *Αντίρρησης προς Αλόϊσιον Ανδρούζην*, που εναπόκειται στη ΕΒΕ Τμ. Χειρογράφων αρ. 1340.
27. Χατζημάνου 1992 σ.12.
28. Ψημμένος 1988 σ.175.
29. Έμμεσα ευνοούσε και την εκπαίδευση και παραγωγή μελλοντικών κληρικών.
30. Κούμας 1832 σ.568.
31. Γράφει ανάμεσα στα άλλα ο κανονισμός λειτουργίας του σχολείου στα Τρίκαλα της Πελοποννήσου στα 1730: *"(...) ὁ διδάσκαλος πάντοτε νά εἶναι ἐκκλησιαστικός, ἢ ἱερεὺς δηλονότι ἢ μοναχός, ἢ ἐτέρον ἐκκλησιαστικοῦ βαθμοῦ(...)"*,. Γεδεών 1976 σ.256-257.
32. Οικονόμου 1964 σ.47. Κατάλοιπο από εκείνη την εποχή παραμένει ως σήμερα η εκφώνηση λόγων από εκπαιδευτικούς σε επετείους μέσα στις εκκλησίες.
33. Μεταλληνός 1988σ.133.
34. Δαπόντες 1997 σ.55.
35. Πρόκειται για *Το Μέγα Αλφβητάριο* του Μιχ. Παπαγεωργίου (Βιέννη 1771) βλ. Κεφαλληναίου 1995 σ.61-62 και *Χρήσιμος Παιδαγωγία* (έκδοση 1795 από τον Πάνο Θεοδοσίου) βλ. Γεδεών 1976 σ.150
36. Νεότερα στοιχεία ανακοινώθηκαν στο συνέδριο αφιερωμένο σ' αυτόν στη Λάρισα 4&5 Σεπτ. 1999 από το Ιστορικό –Λαογραφικό Μουσείο.
37. Ευαγγελίδης 1936 σ.XCI.
38. Γεδεών 1976 σ.296-297.
39. Δημαράς 1980 σ.234. Η (κατα)χρηση της λέξης εκδηλώνεται και σε συγγράμματα των θετικών επιστημών. Ο Γ.Φατσέας δίνει τον τίτλο *Γεωγραφία Γραμματική* (Βιέννη 1760) και ο Άνθ. Γαζής *Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών* (Βιέννη 1799). Ο Πέζαρος κάνει αναφορά σε *γραμματικογεωμετρίαν*, εννοώντας μάλλον το έργο του Κούμα *Των Κωνικών Αναλυτική Πραγματεία* (Βιέννη 1803). Προφανώς το επίθετο *γραμματικός-η-ο* προσδιόριζε αυτόν που κατείχε τα στοιχειώδη (γράμματα).Ο Κοραής 1984 σ.407 γράφει ότι οι λέξεις γραμματικός και κριτικός θεωρούνταν συνώνυμες. Και βέβαια ήταν γνωστή η διαίρεση των δασκάλων σε δύο ομάδες αναφορικά με τη χρήση των δύο παλαιών βιβλίων στη διδασκαλία της γραμματικής: του Γαζή, *Γαζίται* και του Λάσκαρη, *Λασκαρίται*. Κούμας 1832 σ.558.
40. Λαφαζάνης 1994 σ.92-93.

41. Πρόκειται για τα βιβλία *Στοιχεία Αριθμητικής και Άλγεβρας* (Βιέννη 1793), *Σύνοψις των Κωνικών Τομών* (Βιέννη 1802) και *Των Κωνικών Τομών Αναλυτική Πραγματεία* (Βιέννη 1803).
42. Δημαράς 1980 σ.25. Επίσης Κονδύλης 1988, Κιτρομηλίδης 1996 . Για τη στάση της εκκλησίας απέναντι στις επιστήμες ΚΝΕ / ΕΙΕ 1997.
43. Ψημμένος 1999 σ. Γενικότερα βλ.Κονδύλης 1988 σ.17 και 109-128.
44. Μακρίδης 1997 σ.69.
45. Μακρίδης 1998 σ. 21. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι «(...)η ουσιαστική διαφοροποίηση της Ορθοδοξίας από τις διαδικασίες δόμησης του Δυτικού ορθολογισμού και του σύγχρονου κόσμου, ο οποίος είχε και θρησκευτικές ρίζες, σχετίζεται άμεσα μεταξύ των άλλων και με την έλλειψη εμφάνισης κάποιας Επιστημονικής Επανάστασης στην Ανατολή.» ό.π. σ.85.
46. Καράς 1993
47. Κούμας 1832 σ.571.
48. Στην πορεία της συγκρότησης του ελληνικού κράτους η φιλοσοφία της αγωγής που θεμελιώθηκε «(...) κινήθηκε στην εννοιολογικά ασαφή πνευματική κατασκευή, που πήρε το όνομα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.» Κονδύλης 1988 σ.44.
49. ΙΕΕ τ.Ι' σ.104-105.
50. Αργότερα (1757) προβιβάστηκε σε αρχιεπισκοπή και μετέπειτα (1796) σε μητρόπολη. Χρυσοβέργης 1995 σ.71.
51. Η επισκοπή Περιστεράς, η οποία το 1637 ήταν συγχωνευμένη με αυτή του Γαρδικίου, σχόλαζε μετά τη μετάθεση της έδρας του μητροπολίτη της Λάρισας στα Τρίκαλα. Ανασυστήθηκε το 1800 με πρώτο τιτουάριο επίσκοπο τον Παΐσιο. Παπαζήσης 1984 σ.205. Οι υπόλοιπες περιοχές της Θεσσαλίας ήταν εκκλησιαστικά αυτοτελείς ή υπάγονταν στη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης: Η περιοχή της Ελασσόνας αποτελούσε από τα βυζαντινά χρόνια την Αρχιεπισκοπή *Δομενίκου και Ελασσόνας* και οι γειτονικές της επισκοπές της Πέτρας (Ολύμπου) και του Πλαταμώνα ανήκαν διοικητικά στην μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Βέλκος 1980 σ.71-72. Αρχιεπισκοπές αποτελούσαν και οι περιοχές του Φαναρίου (Καρδίτσας) και των Φαρσάλων. Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου επείχε θέση μητροπολίτη.
52. Σοφιανός 1990 σ.135. Ο χώρος της Θεσσαλίας, η οποία στη βυζαντινή εποχή έφερε το όνομα *Ελλάς*, ήταν η *Δευτέρα Θετταλία*. Ο όρος είχε δημιουργηθεί στον 9^ο αι. κατ' αντιδιαστολή από την (*Πρώτη*) *Θετταλία*, όπως ονομαζόταν η περιοχή της Θεσσαλονίκης και το τμήμα της Μακεδονίας μέχρι το Στρυμώνα. Σπανός 1995 σ.23.
53. «(...)Ο ἴδιος μητροπολίτης, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν ὑστερινό πόλεμο κάθεται ὄλο εἰς τὸν Τούρναβο, μέ ὅλα του τὰ φερμάνια μέ συστολή καὶ ἀγνώριστος ἐμβαίνει» Κωνσταντάς – Φιλίππιδης 1988 σ.169. «(...) Πολλές φορές έμειναν άταφοι οι χριστιανοί, επειδή απαιτούσαν υπέρρογκα ποσά από τους κληρονόμους των.» Κοντογιάννης 1906 σ.151.Ο Κούμας (1832 σ.539) γράφει ότι από το φόβο των γενιτσάρων οι Λαρισαίοι φυγάδευαν τα παιδιά τους στα γειτονικά χωριά. Ο ίδιος έμεινε πάντα κλεισμένος στο σπίτι του και, όταν έγινε οχτώ χρόνων, μετακόμισε στον Τύρναβο.
54. «(...)ὁ πλούσια εἰσοδήματα πάντοτε ἔχων Μητροπολίτης τῆς Λαρίσσης (...)» Κούμας 1832 σ.555.
55. ΗΘΕ τ. 126-132 και Γεδεών 1976.
56. Ιστορικά πρώτος μητροπολίτης της Λάρισας θεωρείται ο άγιος Αχίλλιος, μέλος της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου. Στα υστεροβυζαντινά και πρώτα οθωμανικά χρόνια αναδείχτηκαν από τη μητρόπολη της Λάρισας αξιόλογοι ιεράρχες από τους οποίους μερικοί ανακηρύχτηκαν άγιοι. Σοφιανός 1984. Ευρύτητα γνωστοί είναι ο Βησσαρίων Β΄ (16^{ος} αι.) για το κοινωνικό έργο του και ο Διονύσιος Β΄, του οποίου τα αποτυχημένα επαναστατικά κινήματα του (1600 και 1610) του προσέδωσαν την προσωνυμία *Σκυλό(φιλό)σοφος*.
57. Νημάς 1995 σ.101.
58. Δημητρόπουλος 1984 σ.35-47.
59. Τα γεγονότα διεξοδικά αναλύονται Χριστόπουλος 1984.
60. Ό.π. σ.152-155.
61. Bjornstahl 1972 σ.62.
62. Οικονόμου 1964 σ.513 κα., Λαφαζάνης 1997σ.110-114. Επίσης Σκουβαράς 1967 σ115,123 κα.
63. Ο Μελέτιος παραιτήθηκε μάλλον από το θρόνο της μητρόπολης. Φαρμακίδης 1926 σ.112. Από τις επιστολές του διαφαίνεται ότι έμεινε συνήθως στα Αμπελάκια.
64. Κοντογιάννης 1906, Αγγέλου 1988 σ.267-276, Οικονόμου 1989 σ.178.

65. Την ίδια πολυσχιδή δράση για την ανέγερση ναών, τη λειτουργία σχολείων και την υποστήριξη λογίων συνέχισε ο Διονύσιος, όταν μετατέθηκε στα 1803/4 στη Μητρόπολη της Εφέσου. Ανάμεσα σε άλλους πρόθυμα υπερασπίστηκε τους Θεσσαλούς δασκάλους: τον Κ.Κούμα και τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Στέφανο Οικονόμου στη λειτουργία του Φιλολογικού Γυμνασίου στη Σμύρνη το 1810 και αργότερα, καθώς και τον Τυρναβίτη Στέφανο Δούγκα, όταν το 1818 κατηγορήθηκε για αθεΐα. Έπεισε τον Κ.Κούμα να αναλάβει τη διεύθυνση στη νέα σχολή του Κουρουτσεσμέ (1814) και τον ενθάρρυνε στην έκδοση των βιβλίων, των οποίων υπήρξε συνδρομητής. Επίσης βοήθησε τους πολύχρονους συνεργάτες του, που γνώρισε ως μητροπολίτης της Λάρισας, να πάρουν επισκοπικά αξιώματα, όπως τον Μυρίνης Ιγνάτιο (Επ. 126 / 12-4-1904) και τον Ελαίας Παΐσιο. Κοντογιάννης 1906 σ.166.
66. Οικονόμου 1964 σ.577 και 112. Επίσης ΑΤ Επ. 120 / 13-1-1804.
67. Κούμας 1832 σ.272 και Επ. 143 / 5-7-1805.
68. Για τον καθένα από αυτούς βλ. Γ΄ Μέρος. βιογραφικά σημειώματα.

7. Η κίνηση των νέων ιδεών στο θεσσαλικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι.

Η Θεσσαλία υπήρξε από τις περιοχές όπου τα σημάδια της πνευματικής κίνησης ήταν εμφανή σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Από τις αρχές του 17^{ου} μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. λειτουργούν τα σχολεία των Αγράφων και του Τυρνάβου, στα οποία διδάσκουν επιφανείς λόγιοι της εποχής. Στη μετέπειτα περίοδο τα σχολεία αυξάνονται στους οικισμούς της Ανατολικής Θεσσαλίας και συμμετέχουν στις διαδικασίες της πνευματικής αναγέννησης, την οποία διεγείρει το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού. Στο θεσσαλικό χώρο δεν παρατηρήθηκε λήθαργος, αλλά υπήρξε παρατεταμένη πνευματική διεργασία, οποία οδηγούσε στη γρήγορη διασπορά των νέων ιδεών.

Καθοριστικός παράγοντας στην εισροή των νέων ιδεών και την “μετεκένωσή” τους στο θεσσαλικό χώρο αποτέλεσαν οι εμπορικοί δρόμοι και η συνεχής επικοινωνία με τις χώρες που βρίσκονταν στα όρια της οθωμανικής επικράτειας: Βενετία, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Αυστροουγγαρία. Οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τους διαύλους αυτούς δεν θα επαρκούσαν από μόνες τους για να ευδοκιμήσουν οι νέες ιδέες, αν δεν είχαν ευνοηθεί από την καλλιέργεια των προηγούμενων περιόδων.

Α. Περίοδος εμφάνισης και επικράτησης των νέων ιδεών.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. η μακρά πορεία προς το διαφωτισμό¹ βρίσκεται σε επιταχυνόμενη ανάπτυξη στη Θεσσαλία. Η περίοδος προετοιμασίας για την ανανέωση της πνευματικής ζωής ολοκληρώνεται. Θα τη διαδεχτεί η γόνιμη περίοδος του κινήματος των Ελλήνων διαφωτιστών.

Από τα θεσσαλικά σχολεία που παρείχαν ένα καλό επίπεδο σπουδών με διάρκεια, όπως ήταν αυτά των Αγράφων (Καρπενησίου, Βραγγιανών, Φουρνά) και του Τυρνάβου, οι δάσκαλοι τους είχαν σπουδάσει στις σχολές των Ιωαννίνων και απηχούσαν τις απόψεις των σχολαρχών τους. Στα μέσα του 18^{ου} αι. κυριαρχεί στα Γιάννενα η σχολή του Βασιλόπουλου Μπαλάνου. Ο σχολάρχης της, παρά το ενδιαφέρον του για τα μαθηματικά, επιμένει στην σχολαστική-αριστοτελική φιλοσοφία, η οποία έχει αποβάλλει την αρχική ανανεωτική της ορμή. Στην παλαιά φιλοσοφία ορθώνεται η νεότερη φιλοσοφική σκέψη και επιστήμη, την οποία εγκαινιάζει ο Ευγένιος Βούλγαρης από τα Γιάννενα στα 1742-46 και συνεχίζει στην Κοζάνη, γειτονική πόλη του θεσσαλικού χώρου. Η διαπάλη των δύο φιλοσοφικών σχημάτων, της κατεστημένης που εκπροσωπούσε ο Μπαλάνος και της ανανεωτικής που εισήγαγε ο Βούλγαρης, οδήγησε τελικά στην απόρριψη της παλαιάς φιλοσοφίας του Κορυδαλισμού.²

Η νεότερη φιλοσοφία, όπως τη δίδασκε ο Βούλγαρης, διαδίδεται ευρύτατα στο χώρο της παιδείας και εισχωρεί χωρίς εμπόδια στα σχολεία. Ενδεικτική για την απήχηση των ιδεών του Βούλγαρη και της προσωπικότητάς του στον κόσμο των λογίων, που άρχιζαν να αυξάνονται, είναι η περίπτωση των σπουδών του Ιωάννη Πέζαρου. Ενώ σπουδάζει στη σχολή του Μπαλάνου (με σχολάρχη, όμως, το γιο του Κοσμά Μπαλάνο), ενδιαφέρεται σφόδρα, “(...) από

πόθον της νεωτέρας φιλοσοφίας φλαγόμενος(...)”,³ δηλ, να παρακολουθήσει τα μαθήματα που δίδασκε στη σχολή του Αγ. Όρους ο μαθητής του Βούλγαρη Κυπριανός. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία και πήγε στο Όρος το 1770, απέκτησε χειρόγραφα με έργα του φημισμένου δασκάλου.⁴

Την ίδια εποχή ο Νικηφόρος Θεοτόκης εισάγει το πνεύμα του διαφωτισμού και προωθεί τη διδασκαλία των θετικών επιστημών. Την τριάδα των πρώτων νεωτερικών φιλοσόφων⁵ συμπληρώνει ο Νικόλαος Ζερζούλης, ο οποίος δίδαξε και στον Τύρναβο. Είναι η περίοδος κατά την οποία η βαθμιαία ανάπτυξη των νέων ιδεών είναι ενσυνείδητη επιλογή από τους φορείς του ελληνικού διαφωτισμού.

Η νεότερη φιλοσοφία, όπως διαδόθηκε από τη γενιά αυτών των επώνυμων και των μαθητών τους, καταδίκασε οριστικά το σχολαστικό αριστοτελισμό, επιζητούσε τη ριζική ανατροπή του περιεχομένου της φιλοσοφίας και δίδασκε την εμπιστοσύνη στον ορθό λόγο. Το ιδεώδες του αληθινά φίλου της σοφίας ανθρώπου είναι η αναζήτηση της αλήθειας με κριτήριο τη λογική σκέψη και την επαλήθευση: *“(...)ὅς ἂν ὁ ὀρθὸς λόγος ἐγκρίνας σαφῶς τε καὶ εἰλικρινῶς δοκιμάσειεν(...)*”, όπως γράφει ο Βούλγαρης.⁶ Κύριες πηγές των ελλήνων διαφωτιστών ήταν τα συγγράμματα των νεότερων φιλοσόφων και επιστημόνων (Descartes, Locke, Wolf, Leibniz, Newton, κα.). Επιπλέον, επανασυνδέουν την πολιτιστική επικοινωνία των Ελλήνων με την αναπτυσσόμενη κίνηση των ιδεών των υπόλοιπων Ευρωπαίων. Βέβαια οι έλληνες οπαδοί των νέων ιδεών προσπαθούν να συμβιβάσουν τα φιλοσοφικά συστήματα και τα επιστημονικά πορίσματα των ευρωπαίων διανοουμένων με την αρχαία ελληνική κληρονομιά και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. Και με αυτό τον τρόπο έθεταν τα όρια αποδοχής των νέων ιδεών.⁷

Παρά τον οποιοδήποτε “εκλεκτισμό” του το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού αυτής της περιόδου ανέτρεψε σταθερά και αποτελεσματικά την παραδοσιακή αντίληψη και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη φιλελεύθερη σκέψη. Τα έργα του Βούλγαρη και του Θεοτόκη, πριν ακόμα τυπωθούν, διαδίδονται ως χειρόγραφα σε όλα σχεδόν τα μικρά και μεγάλα κέντρα των πνευματικών αναζητήσεων του υπόδουλου ελληνισμού. Οι λόγιοι τα χρησιμοποιούν ως διδακτικά εγχειρίδια στα ανώτερα σχολεία μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα.

Ο Κούμας γράφει για τη Λογική και τα Μαθηματικά του Βούλγαρη και τη Φυσική του Θεοτόκη ότι *“(...)τά τρία ταύτα συγγράμματα ἀπέβησαν σπούδασμα των φιλομούσων νέων καὶ πολλοὶ διδάσκαλοι, ἅμεσοι ἢ ἔμμεσοι μαθηταὶ του Εὐγενίου, ἐξήπλωσαν δι’αὐτῶν μεγάλην ὠφέλειαν εἰς το γένος.”*⁸ Τα έργα του Βούλγαρη, *Λογική*, *Μεταφυσική του Γενουηνσίου, κατά Γεσνέρον Μαθηματικόν* και *Θεολογικόν*, καθώς και η *Φυσική* του Θεοτόκη διδάσκονταν από τον Πέζαρο στον Τύρναβο (1782). Πολύ πιθανόν, ο ίδιος να τα είχε διδάξει προηγουμένως (1771) στην Τσαριτσάνη και στο Λιβάδι. Ακόμη και όταν η εγκυρότητα των απόψεων του Βούλγαρη άρχιζε να αμφισβητείται και ο Ελληνικός Διαφωτισμός έγινε ριζοσπαστικός, τα έργα του θα διδάσκονται στα ελληνικά σχολεία σχεδόν μέχρι το 1821. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση ενός γνωστού δασκάλου με πολύχρονη θητεία σε αρκετά σχολεία. Ο δάσκαλος Αργύρης Παπαρίζος(1764-1851) θυμάται ότι διδάχτηκε αυτά τα έργα στο Λιβάδι από τον λόγιο δάσκαλο Ιωνά Σπαρμιώτη, μαθητή του Πέζαρου στο ίδιο σχολείο. Και αργότερα ο ίδιος τα *“(...)ἐδίδαξε εἰς Σιάτισταν τρεῖς πενταετίας ὡς καὶ εἰς Ραψάνην ὅλην ἐξαετίαν.”*(1800-1821).⁹ Στα 1794 ο λόγιος Δημήτριος Δάρβαρης, ο οποίος κατέχει μια καλή βιβλιοθήκη, ζητά να

του σταλεί από τον Τύρναβο στο Σεμλίνο το Θεολογικό του Βούλγαρη για να το αντιγράψει.¹⁰

Η προσπάθεια των εννοιών της νεότερης φιλοσοφίας, που είχε εισάγει ο Βούλγαρης απαιτούσε νέους μεθοδολογικούς τρόπους, οι οποίοι μάλλον προκαλούσαν αμηχανία και απορία σε όσους είχαν συνηθίσει στα παλιά σχήματα. Μια ορισμένη τροποποίηση της διδακτικής πράξης, τόσο από την άποψη των γνωστικών προϋποθέσεων, όσο και στα πρακτικά της κατέκαστα γινόταν απαραίτητη. Ο νεαρός δάσκαλος του σχολείου των Τρικάλων Στέφανος Σταμκίδης ζητά με επιστολή από τον Πέζαρο, παλιό του δάσκαλο, να του εξηγήσει την μαθηματική παράσταση ενός θεωρήματος, το οποίο αντέγραψε από χειρόγραφο της *Φυσικής* του Βούλγαρη.¹¹ Ο επίσκοπος της Τρίκκης Αμβρόσιος, τον οποίο επαινεί ο περιηγητής Bjornstahl για την παιδεία του, γράφει στον Πέζαρο να του επεξηγήσει παραγράφους από το κεφάλαιο *“(...)ἐν τῷ περί ἀναλογιῶν τοῦ μαθηματικοῦ τοῦ κύρ εὐγενίου(...)”*¹²

Στη μεγάλη επίδραση που άσκησε η προσωπικότητα του Βούλγαρη στο θεσσαλικό χώρο φαίνεται πως οφείλεται και ο ισχυρισμός, αναπόδεικτος ως προς το περιεχόμενό του, για συμφωνημένη δράση μαθητών και οπαδών του Βούλγαρη. Απηχώντας την ιδεολογία της εποχής του (1860) ο Θεσσαλός Χριστόφορος Περραιβός αναφέρει ότι *“(...)ὁμᾶς μαθητῶν τοῦ Εὐγενίου(...) συνεφώνησεν ὁμοθυμαδόν (...) νά βοηθήσῃ τό ἔθνος διὰ τῆς μαθήσεως τῶν γραμμιάτων(...)”*.¹³ Ανάμεσα στους οπαδούς περιλαμβάνονταν ο Πέζαρος, ο δάσκαλος των Αμπελακίων Γεώργιος ο Τρικεύς και ο επίσκοπος Πλαταμῶνος Διονύσιος.

Ο Βούλγαρης και οι άμεσα ή έμμεσα μαθητές του (στους δεύτερους ανήκε και ο Πέζαρος) ανακαινίζοντας την παιδεία επιτάχυναν τους ρυθμούς διείσδυσης των νέων ιδεών και οδήγησαν τον Ελληνικό Διαφωτισμό σε μία άλλη φάση.

Β. Περίοδος έντασης και διεύρυνσης.

Με την έναρξη της δεκαετίας του 1780 αρχίζει η δεύτερη φάση του κινήματος των νέων ιδεών στο θεσσαλικό χώρο. Απότοκος της κυοφορίας των είναι η έκδοση (1791) του βιβλίου *Γεωγραφία Νεωτερική* των Θεσσαλών διαφωτιστών Φιλιππίδη και Κωνσταντά. Πρόκειται για το πρώτο αντιπροσωπευτικό έργο στον επιστημονικό αυτό κλάδο και ένα από τα πιο αυθεντικά έργα του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Στην περίοδο αυτή το πεδίο των αναζητήσεων διευρύνεται. Οι φορείς του διαφωτισμού δεν διδάσκουν μόνο τη νεότερη φιλοσοφία και επιστήμη. Επιζητώντας την παιδεία στα ευρωπαϊκά σχολεία μεταφράζουν και τυπώνουν βιβλία, τα οποία έφερναν νέες ιδέες και μετέστρεφαν συνειδήσεις. Ο ρυθμός “μετεκένωσης” των “φώτων” της Ευρώπης αποκτά ένταση για αυτό και προκαλεί ενοχλήσεις στην επίσημη ιδεολογία της εποχής. Ο Ν. Ψημμένος, συγκρίνοντας την προηγούμενη περίοδο με αυτήν που ακολουθεί, σημειώνει: *«(...)δεν ζητείται, όπως παλαιότερα, η διεύρυνση της γνωριμίας τους προς κάποιους μεμονωμένους κλάδους είτε της φιλοσοφίας είτε της επιστήμης των νεωτέρων, αλλά το διάπλατο και χωρίς διαθέσεις συγκεκριασμού άνοιγμα της ελληνικής διανόησης προς ό,τι θετικό έχει η Ευρώπη να προσφέρει.»*¹⁴

Πληροφορίες για το περιεχόμενο των νέων ιδεών, τις εντυπώσεις που προκαλούν, τον τρόπο πρόσληψης των νέων αντιλήψεων από τις επικρατούσες αντλούμε από τις πολυάριθμες επιστολές των Θεσσαλών

λογίων της εποχής. Ένας από αυτούς, ο Γεώργιος Αυξεντιάδης μόλις εγκαταστάθηκε στο Σεμλίνο (εμπορική πόλη στα οθωμανικά-αυστριακά σύνορα), αλληλογραφεί συνεχώς με τον Κ. Κούμα, φίλο και συμμαθητή του στο σχολείο του Πέζαρου στον Τύρναβο. Οι εντυπώσεις του νεαρού μαθητή και στη συνέχεια δασκάλου αποτυπώνουν με ενάργεια τη διαφορετικότητα του μη ελλαδικού κόσμου, καθώς αντιπαρατίθεται στο γνώριμο περιβάλλον του Τυρνάβου. Η σύγκριση αλλάζει τα μέχρι τώρα σημαινόμενα και οδηγεί σε απόρριψη του παλιού και σε κινήσεις για πρόσκτηση του νέου.

Εντυπωσιάζουν το νεαρό Αυξεντιάδη οι ευκαιρίες που δίνονται στον ευρωπαϊκό χώρο για σπουδές και μόρφωση αλλά και για επαγγελματική σταδιοδρομία. Γράφει στο φίλο του *"(...)νά ἔλθῃ ἐδῶ εἰς τὴν Εὐρώπην, διὰ νά ἀνοίξῃ τὰ ὁμιάτιά του μέ διάφορα εἶδη μαθήσεων."*¹⁵

Η γνώση της ελληνικής γλώσσας δεν αρκεί. Προβάλλεται το μορφωτικό ιδεώδες της εκμάθησης των ξένων γλωσσών στις οποίες διδάσκονται οι επιστήμες και τυπώνονται τα σύγχρονα βιβλία. Συνάρτηση της περιέργειας και αποτέλεσμα της γλωσσομάθειας αποτελούν οι μεταφράσεις κάθε κατηγορίας βιβλίων από τις ευρωπαϊκές γλώσσες.¹⁶ Ενθουσιασμένος ο Αυξεντιάδης γράφει σχετικά *"Εὐρήσεις, φίλε, συγγράμματα εἰς ἄλλας διαλέκτους, ἅς ἡ ἑλληνική οὐδ' ὠνειροπόλησεν(...)"*.¹⁷

Μία άλλη εξέλιξη που διαφοροποιούσε την πολιτισμική κατάσταση των υποδούλων Ελλήνων από την αντίστοιχη των υπολοίπων Ευρωπαίων ήταν οι εφημερίδες, άγνωστες ως μέσον και περιεχόμενο στον ελλαδικό χώρο. Η ενημέρωση για *"(...)κάθε πρᾶγμα ὁποῦ γίνεται νέον εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην, καὶ Τουρκίαν, καὶ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην"*, ενίσχυε τη φιλομάθεια, την περιέργεια και το ενδιαφέρον για τη γνώση *"(...)τῶν νέων πραγμάτων περὶ τε πολέμων καὶ ἄλλων συμβεβηκότων(...)"*.¹⁸ Τα νέα δεν ήταν μόνο τα γεγονότα των ναπολεόντειων πολέμων αλλά και οι νέες ανακαλύψεις, οι νέες εφευρέσεις και κατασκευές, οι νέες πολιτικές θεωρίες, όλα αυτά που διακινούνταν με τις εφημερίδες. Ο ίδιος επιστολογράφος απορεί για την αδιαφορία που δείχνει ο μητροπολίτης της Λάρισας για την παραλαβή της εφημερίδας [μάλλον η *Εφημερίς* του Πούλιου], η οποία του στέλνεται στη Λάρισα.¹⁹

Η Ευρώπη προβάλλεται ως ανοιχτός χώρος για κάθε δραστηριότητα σε αντίθεση με το χώρο των υποδούλων που συγκροτεί μια κλειστή και οριοθετημένη κοινωνία. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Αυξεντιάδης για κάποιο φίλο του: *"Λυποῦμαι διὰ τόν ἀναγνώστην Κωνσταντῖνον, ὅστις νομίζει, ὅτι ὁ κόσμος περιορίζεται ἀπὸ τῆς πατρίδος του ἕως τοῦ Τυρνάβου, καὶ στοχάζεται ὅτι ἐάν εὐγῇ καὶ παρέκει, πρέπει νά εὐγῇ ἀπὸ τὴν ὑδρόγειον σφαῖραν."* Και συμπληρώνει μάλλον ειρωνικά: *"Αὐτός ἤμποροῦσε νά πηγαίνει παρὰ τῷ ἀδελφῷ του, νά πράξῃ κατὰ πάντα, πλὴν αὐτός ἀπεφάσισε νά μάθῃ τὰ μελωδήματα τοῦ τέττυγος."*²⁰ Οι Δημητρεῖς υπογραμμίζουν τη μεταβλητότητα των πραγμάτων, φαινόμενο που δεν ήταν αυτονόητο για εκείνη την εποχή της αυθεντίας. Γράφουν σχετικά: *"ὅλα μεταβάλλονται εἰς αὐτόν τόν κόσμον, θέλεις τόν φυσικόν, θέλεις τόν ἠθικόν(...)"*.²¹

Η επιστημονική και κοινωνική πρόοδος των λαών της Δυτικής Ευρώπης παρακινεί τους υπόδουλους Έλληνες για τη δική τους ανάπτυξη. Η Ευρώπη αναγορεύεται και προβάλλεται ως πρότυπο. Ο Πέζαρος πολύ χαρακτηριστικά προτρέπει το μαθητή του Κ. Κούμα: *"Ὁξυνέσθω οὕτω ὁ νοῦς τῶν Ελλήνων, ὑποκινητούμενος ἐκ τῶν Εὐρωπαϊκῶν"*.²²

Αναπόφευκτα συγκρίνεται η εκπαίδευση που επικρατεί στον ελλαδικό χώρο με αυτή των ευρωπαϊκών χωρών. Ο νεαρός Αυξεντιάδης ελεεινολογεί

“τό παχύτατον σκότος τῆς ἀπαιδευσίας”, ἐπειδὴ σπανίζουν οἱ δάσκαλοι με παιδεΐα. Χαρακτηρίζει τὴν ἐκπαίδευση τοῦ καιροῦ τοῦ “μωρία τῶν Εὐρωπαίων” καὶ τὰ ἐλλαδικὰ σχολεΐα “βρωμοσχολεΐα”.²³ Τὰ στοιχεΐα τοῦ νεωτερισμοῦ συνίσταται ὄχι μόνο στὴν προσθήκη νέων γνώσεων ἀπὸ τὶς προόδους τῶν ἐπιστημῶν ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο διαπραγμάτευσης με νέα μεθοδολογία, με τὸ πείραμα. Ἡ καθιέρωση τοῦ νέου τρόπου μελέτης τῆς φύσης καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς μαθηματικῆς διατύπωσης καὶ πειραματικοῦ ἐλέγχου αποτελοῦν ὄχι μόνο ἐπιδιώξεις ἀλλὰ καὶ γνωρίσματα τῆς ἀληθινῆς ἐπιστήμης. Στὸ σχολεΐο τοῦ Τυρνάβου ὁ Πέζαρος δηλώνοντας κατὰ τὸν Κούμα τὴν ἀδυναμία τοῦ νὰ ανταποκριθεῖ “εἰς τὰ ὑψηλότερα μαθήματα” ἐπιζητούσε τὴ διεξαγωγή πειραμάτων γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς φυσικῆς, τὴ γνώση τῆς ἀλγεβρας, τὴ θεωρία τῶν κωνικῶν τομῶν καὶ τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν νέων μαθηματικῶν.²⁴ Ἡ γνώση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν θεωρεῖται ἀπαραίτητο ἐφόδιο γιὰ τὸ λόγιο τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ελασσόνας Ἰωαννίκιος ζητᾷ νὰ σταλοῦν ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου τοῦ Θεοτόκη *Μαθηματικὴ οδός* (Βιέννη 1798-99), τὸ ὁποῖο περιέχει ὕλη “(...)ἀρχομένην μὲν ἀπὸ τῶν Εὐκλείδειων στοιχείων καὶ τελειομένην ἄχρι τῶν ἄρθρων τῆς ὁλοκληρίας καὶ τῆς διαφορᾶς.” Πιστεῦει ὅτι οἱ μαθητές τοῦ σχολεΐου τῆς Τσαριτσάνης “(...)ὑπανοίξουν τὴν θύραν τῆς φιλοσοφίας(...)διὰ τῆς κλειδὸς τῶν μαθηματικῶν βιβλίων”.²⁵

Τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας ποὺ μιλοῦν καὶ (ἢ πρέπει νὰ) χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες γίνεται ἀντικείμενο συζητήσεων καὶ ἀναζητήσεων.²⁶ Οἱ θέσεις ἀναφορικὰ με τὸ γλωσσικὸ ζήτημα προκαλοῦν ἐντάσεις καὶ στὰ θέματα τῆς παιδεΐας με τὴν ὁποία συνδέεται ἀρρηκτὰ ἡ γλώσσα. Ἡ πλειονότητα τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ πιστεύουν ὅτι ἡ σύνδεση με τὸ ἐνδοξο παρελθὸν καὶ ἡ ἐθνικὴ αὐτογνωσία ἐπιτυγχάνονται με τὴν καλλιέργεια τῆς φυσικῆς γλώσσας, αὐτῆς ποὺ μιλούσαν οἱ ἐλληνικοὶ πληθυσμοί, καὶ τὸν παραμερισμὸ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Ἡ νέα ἐλληνικὴ γλώσσα ἀναδεικνύεται ὡς τὸ αποτελεσματικὸ μέσο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἀναγορεύεται σὲ ὄχημα γιὰ τὴν προαγωγή τῆς γενικότερης παιδεΐας. Γράφουν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα οἱ Κωνσταντᾶς καὶ Φιλίππιδης: “(...)οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι εἰς τὴν χύδην καὶ δημῶδη γλῶσσα ὠμιλοῦσαν καὶ ἔγραφαν”.²⁷ Καὶ συνεχίζουν με τὴν προτροπὴ πρὸς τοὺς συμπατριῶτες τοὺς: “Ἀρχίσατε λοιπόν, ὧ ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν ἐκείνων Ἑλλήνων, νὰ τοὺς μιμηθῆτε καλλιεργῶντας τὴ γλῶσσα σας, καὶ τότε θέλετε μαθαίνει καὶ Ἑλληνικὰ καλλίτερα καὶ εὐκολώτερα”.²⁸

Ὁ κόσμος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲν ἀναβιώνει μόνο μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐργῶν τοὺς. Ἐπιπλέον σπάει τὸν θρησκευτικὸ ἐλέγχο καὶ εἰσχωρεῖ στὴ συλλογικὴ συνείδηση καὶ στὴν ταυτότητα τῶν υποδοῦλων. Θέλουν νὰ δηλώνονται με ἐλληνικὰ ὀνόματα. Βαφτίζουν τὰ παιδιὰ τοὺς με ἀρχαία ἐλληνικὰ ὀνόματα, συνήθεια ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ μετέπειτα νεοελληνικὸ βίο. Ὁ νεαρὸς Σαμουήλ Οικονόμος διαμένοντας με τὸν Κούμα στὰ Ἀμπελάκια βγάζει τὰ ράσα τοῦ μοναχοῦ, ἀλλάζει τὸ ὄνομά τοῦ σὲ Στέφανος καὶ ἐπιζητεῖ τὴ σταδιοδρομία τοῦ λογίου.²⁹ Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ προκαλεῖ τὴν ὀργὴ τοῦ μεγάλου τοῦ ἀδελφοῦ, τοῦ ιερέα Κωνσταντίνου Οικονόμου, ὁ ὁποῖος, ὅμως, κι αὐτὸς βάφτισε τὸ γιο τοῦ με τὸ ὄνομα Σοφοκλῆς καὶ ὄχι σύμφωνα με τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση.

Αναπόφευκτα ἡ διακίνηση τῶν νέων ιδεῶν καὶ ἡ διαπάλη τοὺς με τὶς ἐπικρατούσες ἐπιφέρουν σύγχυση στὴν παραδοσιαρχικὴ κοινωνία. Ἡ διατύπωση ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες ἀπτονται ζητήματα θρησκευτικῆς πίστεως, καταδικάζεται. Οἱ φημολογούμενες ἀπόψεις τοῦ Μιχαήλ Δούκα, γόνου ἐπιφανοῦς οἰκογένειας τῆς Σιάτιστας, συνδέονται με τὸν “ἄθεο” Βολτέρο καὶ

χαρακτηρίζονται βλασφημίες. Ο άθεος νεαρός “(...)έξωρίσθη εις τήν λαύραν του άγιου όρους(...)” προφανώς για να ανανήψει.³⁰ Ας σημειωθεί ότι το γεγονός που συνέβη το 1787 ήταν αρκετά προγενέστερο από το χρόνο (1793) κατά το οποίο το Πατριαρχείο καταδίκασε και επίσημα το Βολτέρο. Το όνομα του κορυφαίου εκπροσώπου του Διαφωτισμού, όπως είναι γνωστό, γνώρισε μια επαμφοτερίζουσα αντιμετώπιση στον ελλαδικό χώρο.³¹ Τα βιβλία του διακινούνταν με προφυλάξεις ή κρυφά. Παρά την αρνητική στάση της εκκλησίας, ο νεαρός Κούμας ζητά να του στείλει ο φίλος του Αυξεντιάδης ένα βιβλίο του Βολτέρου. Ο φίλος του απαντά: “(...)ό τρόπος τό νά τό άγοράσω είναι εύκολος, αλλά νά τό στείλω δυσχερές(...)”.³²

Τα πολιτικά γεγονότα της Ευρώπης λίγο πριν και μετά το 1800, όπως η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοι του Ναπολέοντα, είχαν απήχηση στον ελληνικό κόσμο μέσα και έξω από την οθωμανική επικράτεια. Γράφει σχετικά ο Μ.Μ.Παπαϊωάννου: «Από το τέλος του 18ου αι. ο γαλλικός διαφωτισμός μεταστοιχειώνεται στον ελληνικό κόσμο σε πατριωτισμό, είτε περιορισμένο στην παιδεία και τη μόρφωση, είτε με έντονη πολιτική απόχρωση.»³³ Οι συγγραφείς της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* γράφοντας ανάμεσα στα άλλα “(...)ότι τώρα εις τήν μεγάλη μεταβολή, όλα άλλαξαν και αλλάζουν ακόμη(...)”³⁴ αισθάνονται αμήχανα μπροστά στη φύση και το νόημα όσων συνέβαιναν στην επαναστατική περίοδο στη Γαλλία. Ο αντίκτυπος των γεγονότων είναι φανερός στις «άνευ προηγουμένου αναστατώσεις και φατριασμούς του γένους και της εκκλησίας στη δεκαετία του 1790».³⁵ Οι Θεσσαλοί και οι Δυτικομακεδόνες έχοντας συνεχείς και στενές σχέσεις με τις αυτοκρατορίες της Αυστροουγγαρίας και της ορθόδοξης Ρωσίας απηχούν τις απόψεις της πολιτικής των χωρών αυτών, καθώς και τη στάση της επίσημης εκκλησίας. Ο Γ. Αυξεντιάδης γράφει για τους “έπαράτους Γάλλους” και στα 1799 εύχεται “(...)νά όλοθρευθοῦν διά νά ήσυχάση τό πᾶν(...)”.³⁶

Παρόμοια αισθήματα κατά των Γάλλων διακατέχουν και τον Πέζαρο (μολοντί η αναφορά του είναι αδιάφορη με το υπόλοιπο περιεχόμενο της επιστολής). Κάνοντας λογοπαίγνιο με τη λέξη γάλλος, το αρσενικό του πτηνού γαλοπούλα που δείχνεται απειλητικό, μάλλον αναφέρεται σε εξελίξεις των ναπολεόντειων πολέμων. Το Νοέμβριο του 1798 γράφει: “Οί Γάλλοι όντως άνεφάνησαν γάλλοι, δόξαντες έκφοβεϊν. ήδη έξεθαμβήθησαν, και πάσχουνσι τά τών Ιουδαίων, ένθεν κᾰκεϊθεν συρόμενοι ως αίχιμάλωτοι. Κύριος αύτοϊς δώη τό άνταπόδομα αύτών”.³⁷

Ένα γεγονός που αναμφίβολα απασχόλησε τους υπόδουλους Έλληνες της Θεσσαλίας ήταν η δράση και οι επαναστατικές προσπάθειες του Ρήγα Βελεστινλή. Βέβαια αναφορές στο όνομά του δεν υπάρχουν στην επιστολογραφία για προφανείς λόγους-- άλλωστε η επίσημη εκκλησία υπό τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ είχε αποδοκιμάσει τα έργα του. Την απήχηση της φήμης του μαρτυρούν ο Θούριος και άλλα άσματα που διαδόθηκαν στον ελληνικό κόσμο. Γράφει ο Κούμας: “(...) τά τραγούδια του διεδόθησαν κατ’όλίγον εις όλον τό γένος. Μικροί μεγάλοι και αύται αί γυναϊκες έψαλον τήν του Ρήγα ώδήν εις πᾶν συμπόσιον και εις πᾶσαν συντροφίαν.”³⁸ Τα γνωστά έγγραφα που από χρόνια είχαν δημοσιευτεί³⁹ σε συνδυασμό με νεότερες μελέτες έφεραν στο φως ονόματα Θεσσαλών, οι οποίοι συμπαρατάχθηκαν με το Ρήγα. Στα έγγραφα της αυστριακής αστυνομίας ανάμεσα στους άλλους καταγράφονται οι παρακάτω: Ο εμπορικός υπάλληλος Ανδρέας Μαχούτης καταγόμενος από τη Λάρισα, ο Τυρναβίτης μεγαλέμπορος της Πέστης Ρίζος Δορμούζης και οι γιοι του Αλέξανδρος και Χριστόφορος, ο

Δημητράκης ο Τουρναβίτης, μεγαλέμπορος στη Σερβία και ο νεαρός Γεώργιος Αυξεντιάδης, που έψελνε το Θούριο.⁴⁰ Στον κύκλο των οπαδών του Ρήγα ανήκαν ο έμπορος Στέργιος Χατζηκώστας από την Καλλιπεύκη του Ολύμπου, ο οποίος χρηματοδότησε την έκδοση του βιβλίου *Ηθικός Τρίπους* (Βιέννη),⁴¹ και ο Τουρναβίτης έμπορος και λόγιος Ζήσης Δαούτης.⁴² Στενός σύντροφος του Βελεστινλή στον αγώνα του υπήρξε ο Χριστόφορος (Χατζηβασιλείου) Περραιβός από τους Πόρους του Ολύμπου.

Γ. Τα βιβλία ως μέσα διάδοσης των νέων ιδεών

Έκδηλο φαινόμενο της έντασης των νέων ιδεών στην Ανατολική Θεσσαλία στις δεκαετίες γύρω από το 1800 είναι οι προσπάθειες για την έκδοση βιβλίων με νέα αντίληψη και περιεχόμενο, τα οποία βασικά εξυπηρετούσαν σχολικές ανάγκες. Είναι χαρακτηριστικό του ήθους ασφαλώς που διακρίνει τον Πέζαρο, αλλά και κατάδηλο του ενθουσιασμού που τον διακατέχει για τις πρώτες εκδοτικές απόπειρες του μαθητή του Κ.Κούμα. Ενθαρρύνει την προσπάθεια, συνιστά ένθερμα τη δημοσίευση και αδημονεί για το καινούριο, αφού η εκτύπωση των έργων είναι η ισχυρή τάση της εποχής. Γράφει συγκεκριμένα: *"(...) καί επιγνούς τά ἐν αὐτοῖς, καλῶς ἔχοντα, ἀντιπέμπω, ἄξιων ταῦτα τῆς τοῦ φωτός ἀποδοχῆς. Ἄν δέ τις εὕρεθῇ κώνωψ ἀντισαλπίζων, εἰσφερέτω ἕτερα ἀφ' ἑαυτοῦ, καί μὴ τά τῶν ἄλλων κατακρινέτω, ὅτι ἕκαστος ὅπερ ἔχει, τοῦτο καί δίδωσι. Ποθῶ ἰδεῖν καί τήν γραμματικογεωμετρίαν, ἵνα καί ξενισθῶ ἐπὶ τῇ κοινότητι τῇ ἀήθει. Πᾶς τις ἐπείγεται διὰ τοῦ τύπου περισαλπισθῆναι κἄν σύνηθες, κἄν ἄηθες τό ἐκτυπούμενον. Ὁξυνέσθω οὕτως ὁ νοῦς τῶν Ἑλλήνων, ὑποκεντούμενος ἐκ τῶν Εὐρωπαϊῶν."*⁴³

Η απήχηση του βιβλίου στις θεσσαλικές πόλεις είναι ευρύτατη. Έχει υπολογιστεί ότι στο διάστημα 1749-1821 περίπου «251 αντίτυπα έργων των θετικών επιστημών διοχετεύονται στο θεσσαλικό χώρο με τη μέθοδο των συνδρομητών.»⁴⁴ Οι συνδρομητές, οι οποίοι «γράφονται για τα σημαντικότερα έργα της επιστημονικής γραμματείας της εποχής»,⁴⁵ προέρχονται απ' όλα τα γνωστά τότε θεσσαλικά κέντρα: Λάρισα, Τύρναβος, Αμπελάκια, Τσαριτσάνη, Ραψάνη, Τρίκκη, Αγιά, Ζαγορά, Μηλιές. Σε σχέση με την κατανομή των συνδρομητών μιας συλλογής εκδόσεων η περιοχή της Λάρισας-Τυρνάβου-Ολύμπου-Όσσας υπερτερούσε κατά πολύ (63,5%) των άλλων περιοχών και ακολουθούσαν η περιοχή Πηλίου-Βελεστίνου-Αλμυρού (25%) και η Δυτική Θεσσαλία(10%).⁴⁶

Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού περιστρέφονταν κυρίως γύρω από την εκπαίδευση και η ανανέωση είχε στόχο την απομάκρυνση από τον αριστοτελισμό⁴⁷. Η παραπέρα ανάπτυξη του και η πορεία του διεύρυνε την επιρροή του και έξω από τους χώρους των σχολείων, γι' αυτό και ενόχλησε. Βέβαια η ανώτερη εκπαίδευση παρέμεινε ο κατ' εξοχήν χώρος εφαρμογής των νέων ιδεών. Οι δάσκαλοι και τα βιβλία αποτέλεσαν πεδία αναφοράς των νέων αντιλήψεων και σηματοδότησαν τη φήμη των σχολείων.

Όλοι σχεδόν οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού διεκδίκησαν για τον εαυτό τους προπάντων τον τίτλο του διδασκάλου.⁴⁸ Η αγωνία και ο αγώνας τους ήταν η παιδεία του Γένους, η οποία οδηγούσε στον πνευματικό και πολιτικό αυτοπροσδιορισμό του. Ο Στέφανος Δούγκας γράφει: *"(...)ὁ ἄνθρωπος νοεῖ, γιγνώσκει, δημιουργεῖ κατὰ λόγον καί γίνεται ἐλεύθερος"*.⁴⁹ Ο μελετητής του διαφωτισμού Π. Κονδύλης γράφει για τους λογίους της εποχής:

«Βασική τους πρόθεση δεν ήταν ο εμπλουτισμός της έρευνας παρά η εθνοφωτιστική και η παιδαγωγική συνεισφορά, γι' αυτό και συχνότατα γράφουν ή μεταφράζουν στοιχειώδη εγχειρίδια, χρήσιμα στους πολλούς(...). Αν, ωστόσο, τα κείμενα τους δεν είναι πρωτότυπα με την απόλυτη σημασία του όρου, είναι πρωτότυπα κατά τρόπο σχετικό, δηλ. εισάγουν ιδέες άγνωστες, αποσιωπούμενες ή διωκόμενες στον ελληνικό χώρο (...)».⁵⁰

Τα βιβλία που παράγουν οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού επιδιώκουν να χρησιμοποιούνται στα σχολεία, στο περιβάλλον των οποίων μπορούσαν να πωληθούν (σε δασκάλους, βιβλιοθήκες, μαθητές).⁵¹ Η χρήση των σχολικών βιβλίων ήταν συναρτημένη με την ανανέωση της ελληνικής παιδείας και την ανάπτυξη της συγκαιρινής επιστήμης. Ενσωματώνοντας επιλεκτικά, περισσότερο ή λιγότερο, το πνεύμα του διαφωτισμού, τα βιβλία διαφοροποιούνται και στο περιεχόμενο και στις διδακτικές μεθόδους που επικρατούσαν. Κυρίως σ' αυτά που παράγονται μετά το 1800, οι συγγραφείς δεν επιδιώκουν την ιστοριογραφική προσέγγιση των επιστημονικών θεωριών αλλά μια ενεργητική προβολή των επιστημονικών επιτευγμάτων της εποχής. Ο αναγνώστης / μαθητής εισάγεται στην ιδέα της επιστήμης που αναπτύσσεται με το κριτικό έλεγχο των ανταγωνιζόμενων θεωριών και απόψεων. Από άποψη μεθόδου «παραπέμπουν στην πρακτική γνώση και στην εφαρμογή της αντίληψης ότι η ανάπτυξη σε ένα ορισμένο τομέα ρυθμίζεται κοινωνικά».⁵²

Δ. Θεσσαλοί εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Οι Θεσσαλοί εκπρόσωποι του διαφωτισμού τυπώνουν αρκετά βιβλία σε όλη την περίοδο που διαρκεί με ένταση το κίνημα των νέων ιδεών. Ο ιστορικός Γ. Καράς γράφει ότι «το 19% του συνολικού αριθμού των εντύπων των φυσικο-θετικών επιστημών, που κυκλοφόρησαν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. φέρουν την υπογραφή θεσσαλού λογίου.»⁵³ Την αρχή έκαναν οι λόγιοι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς από τις Μηλιές του Πηλίου τυπώνοντας το 1791 στη Βιέννη τη *Γεωγραφία Νεωτερική*, πρωτοποριακό έργο πολιτικής και κοινωνικής γεωγραφίας. Αμέσως μετά ο Κωνσταντάς εκδίδει το βιβλίο *Επιστολαί Συνεσίου* προσπαθώντας έξοχα να ανανεώσει την ελληνική φιλολογία.⁵⁴

Στο περιβάλλον του θεσσαλικού χώρου δοκιμάζονται και δημιουργούνται έργα, τα οποία διακινούν τις νέες ιδέες και καθοδηγούν τους οπαδούς του ελληνικού διαφωτισμού. Ο Ιωνάς Σπαρμιώτης, που μαθήτευσε κοντά στον Πεζαρο στο Λιβιάδι, εκδίδει δύο νεωτερικά βιβλία μαθηματικών. Πρόκειται για τα βιβλία *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρας* του M. Abbe de la Caille (Βενετία 1797) και *Σύνοψις των Κωνικών Τομών* του Guidonos Grandi (Βιέννη 1802). Και τα δύο έργα είχαν προηγουμένως μεταφραστεί στη δημοτική γλώσσα της εποχής από το σπουδαίο επτανήσιο λόγιο Σπυρίδωνα Ασάνη, ο οποίος τα δίδαξε στα Αμπελάκια (1797-1803). Ένα τρίτο έργο του Ασάνη εξέδωσε ο Κούμας, πριν εγκαταλείψει τη Θεσσαλία. Πρόκειται για το βιβλίο, *Των Κωνικών Τομών Αναλυτική Πραγματεία* του de la Caille (Βιέννη 1803), τη *γραμματικογεωμετρίαν*, όπως την αποκάλεσε ο Πέζαρος.⁵⁵ Ο Κούμας, νεαρός ακόμη δάσκαλος στην Τσαριτσάνη και στα Αμπελάκια (1798-1803), είχε προσπαθήσει να εκδώσει βιβλίο με θρησκευτικό περιεχόμενο.⁵⁶ Αργότερα, όπως είναι γνωστό, θα δημιουργήσει για τις ανάγκες της εκπαίδευσης μια σειρά από αξιόλογα έργα και διδακτικά βιβλία.

Στα Αμπελάκια διαμένει ο λόγιος γιατρός Ζήσης Κάβρας, ο οποίος μεταφέρει τη σύγχρονη μαθηματική σκέψη στο βιβλίο του *Στοιχεία της Αριθμητικής και Άλγεβρας* (Βιέννη 1800).⁵⁷ Τον ίδιο χρόνο πάλι από τα Αμπελάκια ο Κωνσταντάς εκδίδει το ανέκδοτο έργο του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου Πάρεργα* (Βιέννη 1800), προβάλλοντας τις πολιτικές απόψεις του διαφωτισμού.⁵⁸

Εστία που συντηρεί και καλλιεργεί έντονα τη διακίνηση των νέων ιδεών στη Θεσσαλία ήταν ο κύκλος λογίων με επικεφαλής τον Ιωάννη Βηλαρά, ο οποίος διέμεινε στη Λάρισα κατά διαστήματα (1812-15). Προτείνοντας τις πιο ριζοσπαστικές απόψεις του ελληνικού διαφωτισμού για την αναμόρφωση της ελληνικής γλώσσας ο κύκλος του Βηλαρά κήρυττε «*την κυριαρχία της νεοελληνικής πολιτισμικής ιθαγένειας σε κάθε εκδήλωση.*»⁵⁹

Μια σειρά από γεγονότα, τα οποία ήδη έχουμε εκθέσει (επιδρομές, οικονομική κάμψη), γίνονται αιτίες που οι λόγιοι αφήνουν σιγά-σιγά τις θεσσαλικές πατρίδες τους –εξαίρεση αποτελεί ο Κωνσταντάς, που μένει στις Μηλιές—και προτιμούν την εγκατάστασή τους στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, και στις ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης. Μακριά από το χώρο της Θεσσαλίας οι συγγραφικές, μεταφραστικές και εκδοτικές εργασίες των λογίων της κορυφώνονται με την πάροδο του χρόνου. Ορισμένοι συνεχίζουν και μετά τον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Οι Θεσσαλοί λόγιοι και δάσκαλοι, οι οποίοι ενστερνίζονται τις ανανεωτικές ιδέες και επιδιώκουν τη διάδοσή τους, καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις στο κίνημα του ελληνικού διαφωτισμού και συγκροτούν την πλειοψηφία των εκπροσώπων του. Σύμφωνα με το Γ.Καρά «*τα 18% του συνολικού αριθμού των λογίων που, με βάση τη "Νεοελληνική Φιλολογία" του Κ. Σάθα, έδρασαν κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, προέρχονται από το θεσσαλικό χώρο.*⁶⁰ Και οι περισσότεροι από αυτούς υπήρξαν μαθητές του Ιωάννη Πέζαρου. (* = μαθητής του Πέζαρου)

Ήδη έχουν αναφερθεί οι λόγιοι:

Ο Κωνσταντίνος Κούμας* από τη Λάρισα διέπρεψε ως δάσκαλος και συγγραφέας επιστημονικών συγγραμμάτων.⁶¹

Ο Ιωνάς Σπαρμιώτης* από το Λιβάδι ήταν δάσκαλος και μεταφραστής έργων με νεότερα μαθηματικά.⁶²

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος από την Τσαριτσάνη φημίστηκε ως άριστος θεολόγος και φιλόλογος και ο αδελφός του Στέφανος Οικονόμος υπήρξε δάσκαλος στη Σμύρνη.⁶³

Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης από τις Μηλιές του Πηλίου, συγγραφείς με πολυσήμαντο έργο στάθηκαν οι πρωτοπόροι του ελληνικού διαφωτισμού.⁶⁴

Ο γιατρός Ζήσης Κάβρας από τα Αμπελάκια εξέδωσε βιβλίο με ανώτερα μαθηματικά.⁶⁵

Σ' αυτούς προστίθενται και οι παρακάτω.

Ο Άνθιμος Γαζής από τις Μηλιές πρόσφερε ποικίλο έργο, ανάμεσα στο οποίο ξεχωρίζει η έκδοση του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, όργανο διάδοσης των νέων ιδεών.⁶⁶

Δύο Τυρναβίτες αδελφοί*: Ο Στέφανος Δούγκας υπήρξε εισηγητής της γερμανικής φιλοσοφίας του 19^{ου} αι. και ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης ασχολήθηκε με την έκδοση ελληνικών εφημερίδων.⁶⁷

Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης από τη Νίκαια της Λάρισας συνέχισε με ζήλο την έκδοση του Λόγιου Ερμή και αναδείχτηκε θεμελιωτής της αυτοκέφαλης ελλαδικής εκκλησίας.⁶⁸

Ο Δημήτριος Γοβδελάς από τη Ραψάνη υπήρξε συγγραφέας και δάσκαλος των επιστημών στο Ιάσιο.⁶⁹

Ο Διονύσιος Πύρρος* από τη Καστανιά των Τρικάλων διέπρεψε ως πολυγραφότατος συγγραφέας και επιστήμονας στην περίοδο μετά την Επανάσταση.⁷⁰

Ο Τυρναβίτης Γεώργιος Ζαχαριάδης* υπήρξε δάσκαλος με συγγράμματα στη σλαβική γραμματεία.⁷¹

Ο επίσης Τυρναβίτης Ζήσης Δαούτης δημοσίευσε συλλογή τραγουδιών της εποχής του και εγχειρίδιο ιστορίας.⁷²

Ο Στέφανος Κομμητάς* από τον Αλμυρό υπήρξε πολυγραφότατος δάσκαλος.⁷³

Ο Λαρισαίος Ιωάννης Οικονόμου ο Λογιώτατος, οπαδός του Βηλαρά, άφησε αξιόλογο έργο.⁷⁴

Ο Άνθιμος Παπάς από τα Τρίκαλα υπήρξε δάσκαλος, συγγραφέας και μέλος της Φιλικής Εταιρείας.⁷⁵

Τέλος, σ' αυτόν τον κατάλογο των περισσότερο γνωστών Θεσσαλών λογίων την πρώτη -και από άποψη ιστοριογραφίας- θέση κατέχει ο λόγιος και μάρτυρας, **Ρήγας Βελεστινλής**, ο οποίος ανδρώθηκε στο θεσσαλικό περιβάλλον του πρώιμου διαφωτισμού. Ο Ρήγας αντιπροσωπεύει άριστα την ιδανική ζεύξη λόγων και έργων στην εποχή του, γι' αυτό και το όνομά του έγινε αντικείμενο πολλαπλών ιδεολογικών χρήσεων.⁷⁶

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

- Η παρατεταμένη πνευματική διεργασία στο θεσσαλικό χώρο και η αδιάκοπη επικοινωνία με την ευρωπαϊκή περιφέρεια του οθωμανικού κράτους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την εισδοχή των νέων ιδεών που είχαν αναπτυχθεί.
- Στα πρώτα χρόνια η κίνηση των νέων ιδεών, οι οποίες αποκρυσταλλώνονται στο κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της νεότερης φιλοσοφίας και επιστήμης, όπως τη διδάσκουν οι επιφανείς δάσκαλοι Βούλγαρης, Θεοτόκης και Ζερζούλης. Κυρίως, επιδιώκεται η ανανέωση του χώρου της παιδείας.
- Στη μετέπειτα περίοδο το κίνημα του Διαφωτισμού αποκτά ένταση και διευρύνεται όχι μόνο στο χώρο των σχολείων αλλά ευρύτερα στη ζωή των υποδούλων. Οι εκπρόσωποί του πληθαίνουν. Η "μετεκένωση" των "φώτων" εμφανίζεται να είναι πολύ καρποφόρα στο θεσσαλικό χώρο, όπως μαρτυρούν οι εκδόσεις των βιβλίων με *νεωτερικό* περιεχόμενο.
- Τα βιβλία, τα οποία παράγουν οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού και διακινούνται ευρύτατα στα θεσσαλικά κέντρα, διακρίνονται από τον ανανεωτικό τρόπο παρουσίασης της ύλης και των διδακτικών μεθόδων.
- Οι Θεσσαλοί εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού συγκροτούν την πλειοψηφία του κινήματος και καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις του.

Σημειώσεις

1. Κιτρομηλίδης 1996 σ.43-82
2. Ο Ψημμένος 1985 σ.380 γράφει: « Την έξοδο από την εποχή του απόλυτου Κορυδαλισμού εγκαίνιασε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, συνέχισε ο μαθητής του Βασιλόπουλος Μπαλάνος και ολοκλήρωσε ο Ευγένιος Βούλγαρης»
3. Κούμας 1831^Α σ.567
4. 'Ο.π.
5. Κιτρομηλίδης 1996 σ.69
6. Κονδύλης 1988 σ.20
7. 'Ο.π. σ.15-44
8. Κούμας 1831^Α σ.566
9. Βέλκος 1983 σ.112
10. Οικονόμου 1964 σ.13 και Επ. 59 / 29-9-1793
11. Επ. 18 / 9-12-1784 και Λαφαζάνης 1995 σ.180-183
12. Επ.32 / 10-8-1786 και Λαφαζάνης 1997 σ.117-118
13. Περραιβός 1860 σ.50
14. Ψημμένος 1989 τ.Β' σ.19
15. Οικονόμου 1964 σ.10
16. Δημαράς 1980 σ.68
17. Οικονόμου 1964 σ.12
18. 'Ο.π. σ.17
19. 'Ο.π.
20. 'Ο.π. σ.25
21. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ.86
22. Επ. 97 \ 5-3-1801
23. 'Ο.π. σ.10
24. Κούμας 1831^Α σ.570
25. Οικονόμου 1964 σ.77
26. Ηλιού 1997 σ.ξε', ο οποίος παρατηρεί χαρακτηριστικά: «(...) περισσότερες από εβδομήντα διατυπώσεις χρησιμοποιήθηκαν στα χρόνια 1801-1820 για να ονομαστεί η νεοελληνική γλώσσα.»
27. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ.16
28. 'Ο.π. σ.87
29. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989 σ.16
30. Επ. 36 / 1-6-1787 και Λαφαζάνης 1997 σ.5-10
31. Δημαράς 1980 σ.29
32. Οικονόμου 1964 σ.27
33. 'Ο.π. σ.ρκξ'
34. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ.425
35. Κιτρομηλίδης 1996 σ.271-282
36. Οικονόμου 1964 σ.55
37. Επ. 80 / 22-11-1798
38. Κούμας 1832 σ.601
39. Λεγράνδ 1996
40. 'Ο.π. σ.75 και 103
41. Λαφαζάνης 1999 (Πρακτικά ημερίδας για την ιστορία της Καλλιπεύκης 2000)
42. Λαΐος 1965
43. Επ. 97 / 5-3-1801
44. Καράς 1984 σ.347, 348
45. 'Ο.π.
46. Νημάς 1995 σ.325
47. Δαπόντες 1997 σ.49
48. Ψημμένος 1988 σ.33
49. Καράς 1993 σ.38-39
50. Κονδύλης 1988 σ.11

51. ΑΤ P57 / 6-8-1797 και P33 / 13-12-1788
52. Μελετιάδης 1993 σ.84-86
53. Καράς 1985 σ.20
54. Στάϊκος 1996 σ.196-199
55. Επ. 97 / 5-3-1801. Για τους πλήρεις τίτλους των βιβλίων Καράς 1992 σ.38-39 και Ηλίου 1997
56. Λαφαζάνης 1994 σ.150
57. Τερδήςμου 1998 σ.37. Αργότερα μαζί με τον Κωνσταντά εκδίδουν το βιβλίο *Στοιχεία Γενικής Ιστορίας(...) του αββά Μιλλιότ* (Βενετία 1806). Ηλίου 1997 σ.194
58. Δημαράς 1980 σ.263-282 και Στάϊκος 1996 σ.350-353
59. Οικονόμου 1989 (εισαγωγή Μ.Μ.Παπαϊωάννου) σ.17
60. Καράς 1985 σ.20
61. Καράς 1977, Ψημμένος 1983 & 1985 και Τσιρίκογλου 1997
62. Λαφαζάνης 1994 σ.94-96. Επίσης, Γ' Μέρος , βιογραφικά σημειώματα
63. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989 και Πρ. Κ.Οικονόμος 1998
64. Φιλιππίδης- Κωνσταντάς 1988, Βουρβέρης 1973 και Δημαράς 1992 σ.87-97. Για το Φιλιππίδη Παντελοδήμος 1973, Ξενάκης 1991&1995
65. Παπανδριανός 1972 σ.8-19
66. Μουγογιάννης 1973 και Μότσιου 1998 σ.323-328
67. Για το Δούγκα Καράς 1993. Για τον Αλεξανδρίδη Αργυροπούλου-Ταμπάκη 1983
68. Σάθας 1868 σ.744-746 και Ντρογκούλης (διάλεξη 1999)
69. Camariano 1996
70. Σάθας 1868 σ.707-713 και Καραφύλλης 1998 σ.379-396
71. Βλάχος 1974 σ.16-17
72. Φραντζή 1998 σ.223-227 και Λάϊος 1965
73. Καλαντζής 1973
74. Οικονόμου 1964 & 1989
75. Νημάς 1995 σ.244-245
76. Βρανούσης 1963

9. Η εκπαιδευτική κίνηση στην Ανατολική Θεσσαλία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αι. συνεχίζουν να λειτουργούν τα σχολεία στα Άγραφα (Καρπενήσι, Βραγγιανά, Φουρνά), στα Τρίκαλα, στον Τύρναβο, στην Τσαριτσάνη, στη Ζαγορά. Είναι η περίοδος που διαμορφώνεται ένα

πρόγραμμα σπουδών, το οποίο αποβλέπει στην καλή εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και των δογμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η οικονομική ευρωστία που χαρακτήριζε την Ανατολική Θεσσαλία από τα μέσα του 18^{ου} αι. συνέβαλε στην εξάπλωση του σχολικού δικτύου στην περιοχή. Στις κωμοπόλεις τα σχολεία οργανώνονται καλύτερα. Αποκτούν δικό τους κτήριο. Συνήθως ντόπιοι λόγιοι αναλαμβάνουν να λειτουργήσουν το σχολείο και αναβαθμίζουν το πρόγραμμα των μαθημάτων. Τα σχολεία αποκτούν σταθερά δύο επίπεδα σπουδών. Οι μαθητές που επιθυμούν να συνεχίσουν, εκτός από τα στοιχειώδη, διδάσκονται: λογική, μαθηματικά - βέβαια- εκκλησιαστική ιστορία και αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Πρόκειται για τα *ελληνικά* σχολεία, επειδή το βάρος έπεφτε στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα σε μικρότερους οικισμούς λειτουργούν *κοινά* σχολεία. Είναι η περίοδος που ο αριθμός των δασκάλων και των μαθητών φαίνεται να αυξάνεται.

Γενικά οι θεσσαλικοί τόποι στους οποίους ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σχολεία στη διάρκεια του 18^{ου} αι. χαρακτηρίζονται από τα παρακάτω:

1. Αναπτύχθηκαν οικονομικά με τη βιοτεχνία, το εμπόριο και την επικοινωνία με την Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια.
2. Πλειοψηφούσε ο ελληνικός πληθυσμός.
3. Απολάμβαναν σχετικής ελευθερίας από την οθωμανική διοίκηση.
4. Οι οικισμοί ήταν στα ορεινά ή κοντά σε εκκλησιαστικά κέντρα.
5. Η εκπαιδευτική κίνηση υποστηρίχτηκε από προσωπικότητες του τόπου τους.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. ιδρύονται και λειτουργούν τα σχολεία στα χωριά του Πηλίου. Ακολουθούν στις επόμενες δεκαετίες τα χωριά της Αγιάς και της περιοχής του Κάτω Ολύμπου.¹ Αντίθετα, ιδρύονται λίγα σχολεία στη Δυτική Θεσσαλία και κλείνουν οι σχολές των Αγράφων εξ αιτίας των Ορλωφικών και της γενικότερης πολιτικής κατάστασης. Παράλληλα τα σχολεία της Δυτικής Μακεδονίας αρχίζουν να δείχνουν σημάδια παρακμής.² Πολλοί μαθητές κατέρχονται νοτιότερα στα θεσσαλικά κέντρα: Λιβάδι, Τσαριτσάνη. Τύρναβο, Αμπελάκια. Στα σχολεία τους διδάσκουν επιφανείς δάσκαλοι και λόγιοι.

Στο τέλος του 18^{ου} αι. μερικά σχολεία της Ανατ. Θεσσαλίας γίνονται γνωστά ευρύτερα και φημίζονται για το επίπεδο σπουδών που παρέχουν γνωστοί λόγιοι και δάσκαλοι. Εκτός από το σχολείο του Τυρνάβου, όπου δίδασκε ο ήδη καταξιωμένος Ιωάννης Πέζαρος, αποκτούν φήμη το σχολείο των Αμπελακίων ακριβώς στα τέλη του αιώνα και το σχολείο στις Μηλίες στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Και στα δύο αυτά εκπαιδευτήρια καταγράφεται η φωτεινή παρουσία του Γρ Κωνσταντά. Επίσης, στην Τσαριτσάνη συνεχίζει την παράδοση του σχολείου ο Κωνσταντίνος Οικονόμος.

Παράλληλα με το οργανωμένο πρόγραμμα των παραδοσιακών σπουδών, η διδασκαλία εμπλουτίζεται και ανανεώνεται από την ευρεία επίδραση του διαφωτισμού. Διδάσκονται νέα μαθήματα, οι *επιστήμες*, με νέες μεθόδους. Πρόκειται για προγράμματα μαθημάτων με τα νεότερα πορίσματα και τη νεότερη μεθοδολογία των επιστημών της φυσικής, των μαθηματικών, της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της γεωγραφίας, της ιατρικής κ.ά. Τα σχολεία δεν ακολουθούν πιστά τη λόγια παράδοση, αλλά προσανατολίζονται στις νέες ιδέες. Μετά το 1810, έξω από το θεσσαλικό χώρο, αρκετοί δάσκαλοι, με πρωταγωνιστές Θεσσαλούς λογίους, εμβολίζουν με τη διδασκαλία και τα βιβλία τους τις παγιωμένες αντιλήψεις και συνήθειες προκαλώντας τη δυσарέσκεια της Εκκλησίας.

Εκείνο που χαρακτηρίζει έντονα την εκπαιδευτική κίνηση στη Θεσσαλία κατά το 18^ο αι. είναι η πυκνότητα των σχολείων και η αύξηση του αριθμού δασκάλων, από τους οποίους αρκετοί αναδείχθηκαν επιφανείς εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού. Ενώ στην υπόλοιπη χώρα (με εξαίρεση την Ήπειρο) έχουμε μεμονωμένες περιπτώσεις με γνωστά σχολεία, στη Θεσσαλία παρατηρείται μια εκπληκτική πληθώρα λειτουργίας σχολείων. Το γεγονός αυτό δείχνει την ευρύτητα του σχολικού δικτύου κυρίως στην οικονομικά εύρωστη Ανατολική Θεσσαλία, μάλιστα με εκπαιδευτήρια προχωρημένης γνώσης.³ Επιπλέον η εκπαιδευτική κίνηση στο θεσσαλικό χώρο, με τη συντυχία του Ελληνικού Διαφωτισμού έδωσε πολύ αξιόλογα αποτελέσματα στις προσπάθειες για την Ελληνική Επανάσταση.

Α. Συνοπτική αναφορά στα γνωστά σχολείων της Ανατολικής Θεσσαλίας

Παρακάτω παραθέτουμε συνοπτικά στοιχεία για τα σχολεία, τα οποία ξεχώρισαν στην Ανατολική Θεσσαλία για το επίπεδο των σπουδών και των δασκάλων τους.

Το Σχολείο του Λιβαδίου.⁴ Το Λιβάδι αποτελούσε αξιόλογο κτηνοτροφικό κέντρο της περιοχής του Ολύμπου, ανάμεσα στη Δυτ. Μακεδονία και τη Βόρ. Θεσσαλία. Φιλοξενούσε την έδρα του επισκόπου της Πέτρας, περιοχή με παλιά μοναστήρια, όπως αυτό του Σπαρμού, και είχε ιδρύσει από νωρίς σχολείο. Στα 1768-69 διδάσκει για πρώτη φορά ο Ι.Πέζαρος. Η δεύτερη θητεία του (1776-81) προσελκύει πολλούς μαθητές από την περιοχή. Είναι γνωστοί οι Κοζανίτες, ο λόγιος Χαρίσης Μεγδάνης και ο δάσκαλος Στέφανος Σταμκίδης. Τον Πέζαρο διαδέχονται οι ντόπιοι μαθητές του, ο μοναχός Τιμόθεος και ο Ιωνάς Σπαρμιώτης, γνωστός για τις μεταφράσεις μαθηματικών βιβλίων. Μαθητής του τελευταίου στο Λιβάδι υπήρξε ο Δυτικομακεδόνας δάσκαλος Αργύρης Παπαρίζος.

Το έργο της παιδείας στο Λιβάδι ενισχύθηκε από τις δωρεές των ντόπιων στο σχολείο. Ψυχή του σχολείου αναδείχτηκε ο ντόπιος ηγούμενος της μονής της Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα), ο Άνθιμος Ολυμπιώτης,⁵ ο οποίος ανοικοδόμησε το εκπαιδευτήριο με δικά του χρήματα στα 1782. Η λειτουργία του σχολείου συνεχίστηκε και το 19^ο αι. διατηρώντας την αξιόλογη προσφορά στην περιοχή.

Το Σχολείο της Τσαριτσάνης Η Τσαριτσάνη κατείχε σημαντική θέση στον πίνακα των βιοτεχνικών κέντρων της Θεσσαλίας και είχε συναλλαγές με εμπορικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης.⁶ Είχε σχεδόν εξ ολοκλήρου ελληνικό πληθυσμό και γι' αυτό ήταν ανεπίσημη έδρα του (αρχι)επισκόπου της Ελασσόνας. Το σχολείο της ιδρύθηκε στα 1690. Μπορούμε να διακρίνουμε σε τρεις περιόδους τη λειτουργία του. Στην πρώτη περίοδο δάσκαλοι υπήρξαν οι ντόπιοι Νικόλαος Πεταλιάς(1690) και Χρύσανθος Κουλούρης (1700-25), ο συγκαιρινός λόγιος Σεβαστός Λεοντιάδης (1725-28), ο επίσης ντόπιος Θανάσης Θεμελής(1729-64), ο Χρύσανθος ο Κερκυραίος και τέλος ο Κυριάκος Οικονόμος, πατέρας των γνωστών Οικονόμων.

Ο Κυριάκος Οικονόμος υπήρξε σημαντικό πρόσωπο της Τσαριτσάνης. Με πρόσκληση του ανέλαβε να διδάξει στο σχολείο ο Ι.Πέζαρος. Αρχίζει η δεύτερη περίοδος κατά την οποία το σχολείο αναβαθμίζεται με τα νέα μαθήματα που παραδίδει ο Πέζαρος (1771-76). Ακολουθούν οι δάσκαλοι: οι ντόπιοι Γεώργιος

Κουρσοβίτινος (1776-84), ο Θωμάς Κωνσταντίνου (1784-85), ο Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος (1785-90), ο οποίος αργότερα έγινε γνωστός γιατρός με την προσωνυμία *Νοσήμαχος*. Την περίοδο κλείνουν ο λόγιος παπα-Ματθαίος ο Τυρναβίτης (1791-95) και ο ιερομόναχος Γεώργιος Σανίδας (1795-98).

Στα 1798 με παρότρυνση του πατέρα Οικονόμου, έρχεται στην Τσαριτσάνη ως δάσκαλος με τον υψηλό μισθό από 700 γρόσια ο νεαρός μαθητής του Πέζαρου, Κωνσταντίνος Κούμας. Το σχολείο της Τσαριτσάνης εγκαινιάζει την τρίτη και πιο λαμπρή περίοδο της λειτουργίας του. Ο νεαρός δάσκαλος, μολονότι ζει ένα προσωπικό δράμα (θάνατος της γυναίκας του), εισάγει νέα μαθήματα και νέες μεθόδους στο σχολείο του προσελκύοντας αρκετούς μαθητές. Τα μαθήματα παρακολουθεί και ο φιλοπρόοδος επίσκοπος της Ελασσόνας, Ιωαννίκιος και ο μοναχός Ιωσήφ, ο μετέπειτα γνωστός επίσκοπος Ρωγών. Στα χρόνια της θητείας του Κούμα (1798-1802) σημειώνεται η παρουσία αρκετών πνευματικών ανθρώπων στην Τσαριτσάνη. Η πνευματική της ανάπτυξη βρίσκεται σε ακμή.⁷

Μετά τον Κούμα αναλαμβάνει δάσκαλος ο μοναχός Γερμανός ο Σπαρμιώτης (1803-05) και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (1806-08), ο μετέπειτα γνωστός λόγιος. Ακόμη και πριν αναλάβει δάσκαλος του σχολείου της γενέτειράς του, ο Κων. Οικονόμος συνεχίζει την οικογενειακή παράδοση και πρωτοστατεί στην κοινωνική ζωή της περιοχής προσφέροντας σημαντικό έργο. Αυτό του στοίχισε τη φυλάκισή του και κατόπιν τη διαφυγή του από τη Θεσσαλία. Δάσκαλοι στο σχολείο ανέλαβαν οι ντόπιοι Σωτήρης Στάικος (1808-12) και ο ιεροδιάκονος Διονύσιος (1813-21).

Για μεγάλο διάστημα το Σχολείο της Τσαριτσάνης αναδείχτηκε εκπαιδευτήριο με καλό επίπεδο σπουδών, στο οποίο δίδαξαν κυρίως ντόπιοι ικανοί δάσκαλοι, γεγονός που δεν συναντάται σε σχολεία άλλων τόπων.

Το Σχολείο των Αμπελακίων. Τα Αμπελάκια βρίσκονται στις βορειοδυτικές πλαγιές της Όσσας. *”Χριστιανική χώρα με 550 σπίτια”*⁹ υπήρξε το δυναμικότερο βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο παραγωγής κόκκινων νημάτων του ελλαδικού χώρου. Απέκτησε φήμη με τις μορφές οργάνωσης της παραγωγής του, τις *”κοινές συντροφίες”*, οι οποίες είχαν διεισδύσει σε όλα τα γνωστά εμπορικά κέντρα της εποχής. Από αυτές αναδείχτηκαν οι πλούσιοι Αμπελακιώτες έμποροι, των οποίων η θέση ρύθμιζε και τον κοινωνικό ρόλο τους στην εκπαίδευση της μικρής πόλης. Σημειώνει ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου σχετικά: *« Η Τσαριτσάνη κρατιέται από το δεσπότη και τους κοτσαμπάσηδες. Στα Αμπελάκια δεν συμβαίνει το ίδιο. Εκεί ο δάσκαλος πρέπει να φαίνεται αρεστός στους πραγματευτάδες κι όχι στον κλήρο.»*¹⁰ Σύμφωνα με ρητή διάταξη του καταστατικού της πρώτης κοινής συντροφίας στέλνονταν ντόπιοι νέοι για σπουδές στο εξωτερικό. Γνωστοί Αμπελακιώτες έμποροι αναγράφονται συνδρομητές σε πολλά βιβλία ή έχουν χρηματοδοτήσει εκδόσεις των λογίων του ελληνικού διαφωτισμού.

Η πρώτη περίοδος λειτουργίας του σχολείου αρχίζει ταυτόχρονα με την οικονομική ανάπτυξη των Αμπελακιωτών. Θεμελιωτής του σχολείου υπήρξε ο ιεράρχης της επισκοπής του Πλαταμώνα, ο Διονύσιος (1763-94), μαθητής του Βούλγαρη.¹¹ Ήταν αδελφός των εμπόρων Μιχαήλ από τη Ραψάνη. Ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την παιδεία της περιοχής. Για πολλά χρόνια δάσκαλος διετέλεσε ο Γεώργιος Τριανταφύλλου ο Τρικεύς (1777-1803), λόγιος με πλούσια συλλογή βιβλίων που εντυπωσίασε ακόμα και το Σουηδό ελληνιστή

J.J.Bjornstahl. Το 1790 διδάσκει ο Ασημάκης Φωτήλας από τα Καλάβρυτα, ο οποίος σπούδασε με έξοδα της κοινότητας στη Βιέννη..

Η δεύτερη περίοδος του σχολείου είναι στο μεταίχμιο του 1800. Χαρακτηρίζεται από την παρουσία λαμπρών εκπροσώπων του Ελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίοι με τη διδασκαλία *νεωτερικών* μαθημάτων εγκαινιάζουν πρώτοι από τα Αμπελάκια την ώριμη φάση του κινήματος.

Στα 1796-1803 διδάσκει στα Αμπελάκια ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Η πείρα του ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, το νέο πνεύμα που εισάγει η *Γεωγραφία* του και το ήθος του προσδίδουν φήμη στο σχολείο. Η ανανέωση που επιχειρείται στο θεσσαλικό χώρο ενισχύεται σημαντικά με την παρουσία του πανεπιστήμονα Σπυρίδωνα Ασάνη, τον οποίο οι έμποροι προσέλαβαν ως γιατρό της πολιτείας τους. Χρησιμοποιώντας την απλή γλώσσα και οι δύο διδάσκουν: ελληνικά και φιλοσοφία ο Κωνσταντάς στο σχολείο, νεότερα μαθηματικά ο Ασάνης σε ιδιωτικά μαθήματα. Τα Αμπελάκια γίνονται πόλος έλξης για τους φιλομαθείς της περιοχής. Ο δάσκαλος Αργύρης Παπαρίζος ανεβοκατεβαίνει από τη γειτονική Ραψάνη. Ο Κούμας έρχεται κάθε καλοκαίρι από την Τσαριτσάνη και διαμένει στα Αμπελάκια για να παρακολουθεί τα μαθήματα του Ασάνη. Το 1802 εγκαθίσταται εκεί έχοντας συγκάτοικό του το Στέφανο Οικονόμο, που κι αυτός εγκαταλείπει την ιδιαίτερη πατρίδα του. Την ίδια περίοδο έχει καταγραφεί η παρουσία και άλλων γνωστών λογίων: του Ιωνά Σπαρμιώτη, του Στέφανου Δούγκα, του Ζήση Κάβρα. Επιπλέον ντόπιοι και ξένοι περιηγητές εντυπωσιάζονται από την οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη.¹²

Το Σχολείο των Αμπελακίων, με τον πνευματικό του περίγυρο, αναδείχτηκε εκπαιδευτήριο ολόκληρης γενιάς Ελλήνων διαφωτιστών. Αξιόλογοι Αμπελακιώτες δάσκαλοι και λόγιοι υπήρξαν απόφοιτοί του: οι δάσκαλοι Γεώργιος Ευθυμιάδης και Μιχαήλ Γεωργίου, ο επίσκοπος Αδραμερίου (Χαλκιδικής) Ιγνάτιος, οι λόγιοι Δρόσος Μανσόλας και Αδαμάντιος Μάνιαρης κ.α.

Η κάμψη της οικονομικής ανάπτυξης στην Ανατολική Θεσσαλία έφερε την παρακμή της εκπαίδευσης και στα Αμπελάκια, αλλά το σχολείο συνέχισε να λειτουργεί και το 19^ο αιώνα.

Το Σχολείο της Ραψάνης¹³ Απέναντι από τα Αμπελάκια στις παρυφές του Κάτω Ολύμπου βρίσκεται η Ραψάνη. Οι κάτοικοί της είχαν αναπτύξει αξιόλογη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα. Οι έμποροι αδελφοί Ελευθέριος και Νικόλαος Μιχαήλ, οι οποίοι διακινούσαν εμπορεύματα στη Γερμανία, διακρίνονταν για τα πνευματικά τους ενδιαφέροντα. Ένας άλλος αδελφός τους, ο Διονύσιος, ήταν ο επίσκοπος *Πλαταμώνος*, ο οποίος ίδρυσε το σχολείο της γενέτειράς του. Δάσκαλοι στο σχολείο ανάμεσα στους άλλους διετέλεσαν ο Ιωνάς Σπαρμιώτης (1790), ο Αργύρης Παπαρίζος (1789-93) και ο Στέφανος Σταμκίδης (1806-08), όλοι μαθητές του Πέζαρου. Από τη Ραψάνη κατάγονταν γνωστοί λόγιοι: ο δάσκαλος της Κοζάνης Ιωάννης Ήφαιστος, ο ιερομόναχος Βησσαρίων, αντίπαλος των Κολλυβάδων, οι λόγιοι αδελφοί Μιχαήλ και Δημήτριος Γοβδελάς (ανιψιοί των αδελφών Μιχαήλ), και ο λόγιος Ιγνάτιος Σκαλιώρας.

Το Σχολείο της Ζαγοράς¹⁴ Οι δραστήριοι κάτοικοι της Ζαγοράς του Πηλίου είχαν συστήσει σχολείο από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Στις επόμενες δεκαετίες το κεντρικό σχολείο του *Προδρόμου* αναβαθμίζεται έχοντας αξιόλογους

δασκάλους. Σ' αυτό πιθανολογείται ότι φοίτησε ο Ρήγας Βελεστινλής. Η καλή λειτουργία του σχολείου από το 1777 οφείλεται σε ντόπιους προστάτες των γραμμάτων. Ο φιλομαθής έμπορος Ιωάννης Πρίγκος, που σταδιοδρόμησε στην Ολλανδία, χρηματοδότησε την ανέγερση του εκπαιδευτηρίου και τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του. Ο έκπτωτος πατριάρχης Καλλίνικος Γ' φρόντισε για την αναβάθμιση των σπουδών.¹⁵ Δίδαξαν αξιόλογοι δάσκαλοι: ο Κωνσταντίνος Λογιώτατος και ο Νικόλαος Κασσαβέτης. Η φήμη του σχολείου οφειλόταν μάλλον στη συνεχή και εύρυθμη λειτουργία του και διακρίθηκε για το επίπεδο των *εγκύκλιων* σπουδών σ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

Το Σχολείο των Μηλιών. Μολονότι απολάμβαναν αυτονομίας (ήταν βακούφι, όπως ο Τύρναβος), οι Μηλιές δεν διέθεταν σχολείο ακόμη και στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Οι ντόπιοι *Δημητρίεις* απέδιδαν τις ευθύνες στις διχόνοιες και στην αναξιοκρατία των προεστών. Το σχολείο ιδρύθηκε το 1773 με πρωτοβουλία δύο κληρικών, του Άνθιμου Παπαπανταζή και του Ζαχαρία. Αυτοί ήταν προηγουμένως δάσκαλοι στη Ζαγορά και δίδασκαν τη *λόγια* παράδοση της εποχής τους. Απόφοιτοι του σχολείου αυτής της περιόδου υπήρξαν οι διακεκριμένοι λόγιοι: Γρ. Κωνσταντάς, Δ. Φιλιππίδης και Ά. Γαζής.

Η δεύτερη περίοδος του σχολείου αρχίζει το 1812.¹⁶ Τότε αναλαμβάνει δάσκαλος ο καταξιωμένος Γρηγόριος Κωνσταντάς με τη συνδρομή του Άνθιμου Γαζή. Διαθέτοντας τα προσωπικά τους περιουσιακά στοιχεία φιλοδοξούν να εγκαταστήσουν στο Πήλιο ένα εκπαιδευτήριο συγκαιρινού ευρωπαϊκού επιπέδου.¹⁷ Τελικά στο παλιό κτήριο ιδρύεται νέο εκπαιδευτήριο με πατριαρχικά έγγραφα. Διαθέτει νέες αίθουσες, ξενώνα και βιβλιοθήκη με 4.000 τόμους κάθε κατηγορίας βιβλίων. Επίσης αποκτά εργαστήριο φυσικής, εποπτικά μέσα, χάρτες και μικρή συλλογή αρχαιοτήτων. Το ουσιαστικό βάρος της λειτουργίας του σχολείου έφερε ο Κωνσταντάς. Δίδασκε κυρίως τα φιλολογικά, φιλοσοφικά και θεολογικά μαθήματα, γεωγραφία, ιστορία και ξένες γλώσσες. Το 1818 έρχεται στις Μηλιές και ο Γαζής, ο οποίος δίδασκε μαθήματα των θετικών επιστημών.

Η μικρή περίοδος λειτουργίας του νεωτερικού σχολείου στις Μηλιές μέχρι την Επανάσταση του 1821 δεν επέτρεψε να αποκτήσει τη φήμη άλλων θεσσαλικών σχολείων. Έχοντας διακονήσει συνειδητά το πνεύμα του Ελληνικού Διαφωτισμού πρόσφερε αποφασιστικά στην ανανέωση της ελληνικής παιδείας και στην αναγέννηση του Ελληνισμού.

Β. Το Σχολείο του Τυρνάβου (μέχρι το 1782) και οι δάσκαλοί του.

Η κυριαρχία του χριστιανικού πληθυσμού με το πλήθος των κληρικών συνέβαλε στις πρώτες εκπαιδευτικές προσπάθειες. Η τοπική παράδοση θέλει να λειτουργούν σε ευάριθμους ναούς σχολεία των *κοινών γραμμάτων*. Αποφασιστικό ρόλο στη λειτουργία σχολείου στον Τύρναβο έπαιξε η πρώιμη οικονομική ευρωστία του τόπου.

Η πληροφορία του Κούμα ότι οι Τυρναβίτες ίδρυσαν το σχολείο τους *“όχι πολύν καιρόν”*¹⁸ μετά τη σύσταση της σχολής του Γκίομα των Ιωαννίνων (1672) είναι μάλλον ανακριβής. Το σχολείο ιδρύθηκε νωρίτερα, *“μεσοῦντος τοῦ ΙΖ αἰῶνος”*¹⁹, περίπου μετά τη λειτουργία της πρώτης σχολής των Αγράφων στο Καρπενήσι (1645) από τον επιφανή λόγιο και δάσκαλο Ευγένιο Γιαννούλη. Ο μαθητής του Αναστάσιος ο Παντοδύναμος, με έντονη προσωπικότητα,

διέμεινε μετά την αποφοίτησή του στον Τύρναβο και ανέλαβε να διδάξει στα 1655. Θεωρείται ο πρώτος δάσκαλος του σχολείου. Σύμφωνα με το Σέργιο Μακράιο “*ὁ δὲ Παντοδύναμος Ἀναστάσιος πρῶτον μὲν εἰς Τούρναβον, κώμην μεγίστην τῆς Θεσσαλίας παραγενόμενος ἐσχολάρει ἐπὶ χρόνους τινάς(…)*.”²⁰ Μετά τον Τύρναβο ο Αναστάσιος δίδαξε *τα γραμματικά και τα ποιητικά* στην Πατριαρχική Σχολή, στην Ανδριανούπολη και τέλος χειροτονήθηκε μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης.

Όταν μητροπολίτης της Λάρισας (1675-79) ανέλαβε ο Ιάκωβος, μετέπειτα πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, το σχολείο επαναλειτούργησε. Σε ενέργειές του οφείλεται η σύσταση του *νέου φροντιστηρίου τοῦ Τυρνάβου*.²¹ Δάσκαλος αναλαμβάνει ο Αθανάσιος Λιοντάρης από το Μυρίχοβο των Τρικάλων. Είχε σπουδάσει στην Πατριαρχική Σχολή με δάσκαλο τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και μετά είχε διδάξει στη Ζαγορά. Έμεινε στον Τύρναβο δύο χρόνια (1768-69). Από τις επιστολές που ανταλλάσσει με τους λογίους της εποχής διαφαίνεται ο τύπος του λογίου της εποχής με άριστη θεολογική, κλασική και επιστημονική κατάρτιση.²²

Αυτή την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του σχολείου κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. παρατηρείται στον αναπτυσσόμενο Τύρναβο ζωηρό ενδιαφέρον για την ιατρική επιστήμη και η παρουσία εμπειρικών γιατρών (*βικογιατρών*). Επίσης υπάρχει αναφορά για την παρουσία βιβλιοδέτη στον Τύρναβο²³, απόδειξη ότι γινόταν παραγωγή χειρογράφων.

Η γόνιμη περίοδος της εκπαίδευσης στον Τύρναβο αρχίζει πριν την αυγή του 18^{ου} αιώνα. Συμπίπτει και αυτή με τη θητεία ενός ιεράρχη. Ο δραστήριος μητροπολίτης της Λάρισας Πορφύριος (1688-1714) αναδιοργάνωσε στον Τύρναβο το *Ελληνομουσείον*, όπως άρχισαν να ονομάζουν τα σχολεία στα οποία διδάσκονταν τα *εγκύκλια μαθήματα*. Δάσκαλος ανέλαβε (1697-1700) ο σπουδαίος λόγιος της εποχής και αργότερα δάσκαλος της Πατριαρχικής σχολής, ο Μάρκος Πορφυρόπουλος ο Κύπριος. Αυτός ανύψωσε το επίπεδο σπουδών του σχολείου. Εκτός από τα παραδοσιακά *τα τῆς ἐγκυκλοπαιδείας μαθήματα* (αρχαία ελληνική φιλολογία) δίδαξε μαθήματα ανωτέρου επιπέδου για την εποχή. Παρέδωσε τη *Λογική*, τα *Φυσικά* του Αριστοτέλη (σύμφωνα με *τα υπομνήματα του Κορυδαλέα*), μαθηματικά του Πρόκλου και πιθανόν κάποιους διάλογους του Πλάτωνα.²⁴

Τον Πορφυρόπουλο διαδέχτηκε ο επίσης λόγιος και δάσκαλος της φιλοσοφίας, ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος από τα Γιάννενα. Είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και στη Βενετία. Μετά τη σύντομη θητεία στο σχολείο των Σερρών δίδαξε στον Τύρναβο (1701-05) και αργότερα εγκαταστάθηκε στη Μπαλαναία Σχολή. Ο Παπαβασιλόπουλος παρέδιδε μαθήματα *γεωμετρικά, ρητορικά και γραμματικά*. Δίδαξε τα έργα του *Λευχειμονούσα Ρητορική και Εισαγωγή Μαθηματικής*. Υπήρξε ο πρώτος εισηγητής της καρτεσιανής φιλοσοφίας στον ελλαδικό χώρο με το σύγγραμμά του *Γενική της Λογικής ἔξεως*.²⁵ Εκείνη την περίοδο φοιτά στο σχολείο ο Ιβηρίτης μοναχός Νεόφυτος Χριστόπουλος από τους κώδικες του οποίου έχουμε πληροφορηθεί για το υψηλό επίπεδο των σπουδών στον Τύρναβο. Ο ίδιος αντιγράφει τη *Συνεπτυγμένη Λογική* του Στέφανου Τζιγαρά, το πρώτο εγχειρίδιο Λογικής σε απλοελληνική γλώσσα.²⁶

Αντάξιος διάδοχος των δασκάλων του, του Πορφυρόπουλου και του Παπαβασιλόπουλου, υπήρξε ο μαθητής τους Ιάκωβος ο Κύπριος.²⁷ Άριστα μορφωμένος συνέχισε το υψηλό επίπεδο της διδασκαλίας για μεγάλο διάστημα. Από κάποιο χρόνο και μετά δίδασκε παράλληλα και ο ντόπιος λόγιος

Αλέξανδρος ο Τυρναβίτης ή Παπαναστασίου (1735-40), ο οποίος είχε σπουδάσει στο σχολείο της Πάτμου. Μετά τη θητεία του στον Τύρναβο διέπρεψε ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου (πριν το 1745-61) διδάσκοντας νεοαριστοτελική φιλοσοφία.²⁸ Ήταν κάτοχος σπουδαίων βιβλίων και έγραψε έργα με θεολογικό περιεχόμενο, τα οποία αντέγραψαν ή διέσωσαν μετέπειτα Τυρναβίτες λόγιοι. Μαθητής του ήταν ο επίσης Τυρναβίτης Θεόδωρος, δάσκαλος κι αυτός στο Βουκουρέστι.

Πριν από τα μέσα του 18^{ου} αι. οι μαθητές του σχολείου πληθαίνουν. Από το 1730 ήδη είχαν κτίσει νέο διδακτήριο κοντά στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου. Σχολάρχης έχει αναλάβει ο Δημήτριος Τσιπλάκογλου (ή Γυμνίδης) με τρεις δασκάλους (1744-50). Αυτοί ήταν: ο Αθανάσιος που αργότερα δίδαξε στη Ζαγορά, ο Ραφαήλ, πριν και μετά τον Τύρναβο κι αυτός δάσκαλος στη Ζαγορά, και ο Ποθητός.²⁹

Το υπόλοιπο μισό του 18^{ου} αι. και συγκεκριμένα στο διάστημα 1748-1806 στο σχολείο του Τυρνάβου κυριαρχούν δύο προσωπικότητες, ο Λάμπρος Πάσχου και ο Ιωάννης Πέζαρος με σύντομες παρουσίες άλλων επιφανών δασκάλων.³⁰

Ο Ηπειρώτης Λάμπρος Πάσχου υπήρξε μαθητής του Βασιλόπουλου Μπαλάνου. Δίδαξε για περισσότερα από τριάντα χρόνια (1748-82) με εξαίρεση ένα διάστημα (1754-56), όταν ήρθε σε σύγκρουση με το μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιο Β'. Εκείνη την περίοδο δεύτερος δάσκαλος ήταν ο νεαρός Ιωάννης Αγραφιώτης (ή Φουρναίος). Αυτός υπήρξε ο δάσκαλος του Πέζαρου. Μετά τη θητεία του στον Τύρναβο (1754-1766), ο Ιωάννης διέπρεψε ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Ιασίου διδάσκοντας φιλοσοφία και μαθηματικά μαζί με τους προδρόμους του διαφωτισμού, το Νικηφόρο Θεοτόκη και το Νικόλαο Ζερζούλη. Ο δεύτερος, ο Μετσοβίτης λόγιος Ζερζούλης, δίδαξε στα 1758 στον Τύρναβο.³¹ Ο επίσης διακεκριμένος λόγιος Αμφιλόχιος Παρασκευάς, μαθητής του Μπαλάνου, δίδαξε στα 1768.³²

Από το 1782 ανέλαβε το σχολείο του Τυρνάβου ο Ιωάννης Πέζαρος. Το επίπεδο των σπουδών και η προσωπικότητα του δασκάλου, όπως θα αναπτύξουμε στο δεύτερο μέρος, το πλήθος των μαθητών, πολλοί από τους οποίους αναδείχτηκαν μεγάλοι δάσκαλοι του Γένους, διαφήμισαν την πόλη του Τυρνάβου όσο ποτέ άλλοτε. Μετά την εποχή του Πέζαρου το σχολείο φθίνει, καθώς η οικονομική και η κοινωνική κατάσταση στη πόλη επιδεινώνεται. Από τους μετέπειτα δασκάλους μέχρι το 1821 ξεχωρίζει ο λόγιος Μιλτιάδης Αγαθόνικος.

Η παράδοση της εκπαίδευσης και του πολιτισμού, η οποία αναπτύχθηκε στον Τύρναβο από τη λειτουργία του σχολείου για δύο αιώνες περίπου, γονιμοποίησε την πνευματική ζωή του τόπου για όλο το επόμενο διάστημα. Καρποί αυτής της πνευματικής καλλιέργειας τόσων χρόνων υπήρξαν οι νεότεροι εκπρόσωποι (19^{ος} αι.) του πνευματικού βίου του Τυρνάβου: οι αρχαιολόγοι Κωνσταντίνος και Αθανάσιος Δημητριάδης (+1888),³³ ο δάσκαλος και συγγραφέας Δημοσθένης Ανδρεάδης (1869-1950),³⁴ ο φιλόλογος και γλωσσολόγος Αχιλλέας Τζάρτζανος (1873-1946),³⁵ ο πανεπιστημιακός Αθανάσιος Μουλούλης (1883-1969), ο γιατρός Λάμπρος Λάμπρου και άλλοι που διακρίθηκαν σε πολλούς τομείς των επιστημών και της δημόσιας ζωής.³⁶

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με το Σχολείο του Τυρνάβου, στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (πλην της ύστερης περιόδου) παρατηρούμε ότι η λειτουργία του χαρακτηρίζεται από τα παρακάτω γνωρίσματα.

- Ήταν από τα πρώτα σχολεία που λειτούργησαν στη Θεσσαλία από τα μέσα του 17^{ου} αι. και το πρώτο συγκροτημένο σχολείο στην ευρύτερη περιοχή της Λάρισας.
- Το σχολείο λειτούργησε χωρίς διακοπές για περισσότερο από έναν αιώνα (1698-1821).
- Σε όλες τις περιόδους παρείχε υψηλό επίπεδο σπουδών, εφάμιλλο με τις προσδοκίες της εποχής, ή και πρωτοπορούσε, ακόμα
- Οι περισσότεροι δάσκαλοι του σχολείου και αρκετοί μαθητές του υπήρξαν σπουδαίοι λόγιοι στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.
- Το σχολείο ανέδειξε τον Τύρναβο εκπαιδευτικό κέντρο και εστία παιδείας με συνεχή ακτινοβολία.

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με τις χρονολογίες της ίδρυσης και λειτουργίας των σχολείων (τον αριθμό) της Θεσσαλίας, τις οποίες δίνει ο Ευαγγελίδης 1936 σ.194-233 .
2. Ο Βέλκος 1992 σ.226-227 παρατηρεί: «Όλα τα σχολεία της Δυτ. Μακεδονίας φωτοβόλησαν και μεσουράνησαν στο διάστημα 1700-1770 και στη συνέχεια τα σχολεία της Βόρ. Θεσσαλίας στα 1770-1815.»
3. Μουγογιάννης 1983 σ.50
4. Γκούμας 1983
5. Σκουβαράς 1981και Βέλκος 1994
6. Αδάμου 1990
7. Λαφαζάνης 1998
8. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989
9. Φιλίππιδης – Κωνσταντάς 1988 σ. 193
10. Οικονόμου 1964 σ.ριε´
11. Έχει επικρατήσει η λανθασμένη εντύπωση ότι ο Ευγένιος Βούλγαρης δίδαξε στα Αμπελάκια, η οποία μάλλον απηχεί την καθολική επίδραση του μεγάλου δασκάλου στην παιδεία της εποχής.
12. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σε επιστολή του ο λόγιος Μιχαήλ Περδικάρης από την Τσαριτσάνη στον Κούμα, που διέμεινε στα Αμπελάκια: "(...) ἐκεῖ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀρετὴ, ἐκεῖ ἀνταμείβεται ἡ προκοπὴ, ἐκεῖ δοξάζεται ἡ φρόνησις" Οικονομου 1964 σ.89.
13. Παρίσης 1983
14. Μουγογιάννης 1983. Ο Γ. Βαλέτας 1965 σ.359 γράφει ότι «Λόγιοι δάσκαλοι και οι κληρικοί, Θεσσαλοί, ιδίως της Ζαγοράς και του Τυρνάβου, είναι οι πρόδρομοι των μεγάλων διαφωτιστών.»
15. Χρυσοβέργης 1995 σ.126
16. Χατζόπουλος 1991 σ.250-264
17. Σκουβαράς 1966
18. Κούμας 1831 σ.566
19. Ευαγγελίδης 1936 σ.227
20. Σάθας 1868 σ.455
21. Χατζημάνου 1992 σ.35
22. Καρακίτσος 1998 σ.437-439
23. Χατζημάνου 1992 σ.251 και Κουρίλας 1954
24. Ηλιούδης 1998σ.125. Διασώζεται το βιβλίο του στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Λάρισας
25. Χατζής 1999.Στο προοίμιο του έργου ανάμεσα στα άλλα γράφει "(...)καί ἐν Τυρνάβῳ, τῇ κωμοπόλει τῆς Θεσσαλίας, γράμματα καί σπουδαί καί μαθήσεις καί λόγοι, τά στοιχεῖα τῆς εὐγένειας, καί τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἀνακαίνησις. " Κουρίλας 1954 σ.1151. Επίσης, βλ. Β΄ Μέρος, Το σχολείο του Πέζαρου – Η διδασκαλία της φιλοσοφίας και των επιστημών.
26. Ηλιούδης 1995
27. Ζαβίρας 1972 σ.348

28. Camariano 1994
29. Ευαγγελίδης 1936 σ.227
30. Χριστόπουλος 1984. Η λειτουργία του σχολείου του Τυρνάβου καταγράφεται και από τους λογίους, τον Γεώργιο Κωνασταντίνου στο βιβλίο *Λεξικόν τετράγλωσσον* βλ. προοίμιον (Βενετία 1757) και το Γεώργιο Φατσέα στη *Γεωγραφία* του (Βενετία 1760).
31. Πέτσιος 2000
32. Κοντοβάς 1994
33. Κουγέας 1959 σ.367 και ΘΧ 1965 (πανηγυρικός)
34. Λαφαζάνης 1993
35. ΘΧ 7-8(1959) αφιέρωμα
36. Ανδρεάδης 1935

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΕΖΑΡΟΥ

1. Τα πρώτα χρόνια (1749-1782)

Α. Καταγωγή. Ο Ιωάννης Πέζαρος γεννήθηκε στον Τύρναβο το 1749, σύμφωνα με την μοναδική πληροφορία του Κούμα.¹ Το όνομα του πατέρα του ήταν Δημήτριος.² Αδελφός του ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο ηγούμενος της μονής του Σπαρμού Γεράσιμος, ενώ είχε δύο αδελφές που ήταν παντρεμένες, η μία στον Τύρναβο και η άλλη στην Τσαριτσάνη.³ Στην Τσαριτσάνη ο Πέζαρος είχε εξαδέλφους τους αδελφούς Δημήτριο και Στάϊκο χατζή-Κυρίτση, ονομαστούς βιοτέχνες-εμπόρους και κοινοτικούς άρχοντες της πόλης.⁴

Ο τρόπος με τον οποίο δηλώνεται το επώνυμο και προσφωνείται ο Ιωάννης Πέζαρος στις διάφορες φάσεις της ζωής του αντιστοιχεί στις συνήθειες της εποχής. Όπως είναι γνωστό, το επώνυμο προσδιοριζόταν από διάφορες παράγοντες, όπως το πατρώνυμο, τις επαγγελματικές δραστηριότητες, την καταγωγή ή τα έντονα ψυχοσωματικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Στα πρώτα χρόνια του δημόσιου βίου του τον αποκαλούν *Ιωάννη [του] Δημητρίου*⁵ και τον προσφωνούν με την ιδιότητα του δασκάλου. Από το 1790, όταν χειροτονείται κληρικός, και κυρίως το 1794, όταν αναλαμβάνει επίτροπος της μητρόπολης της Λάρισας, παγιώνεται η ονομασία *διδάσκαλος παπα-Ιωάννης και Οικονόμος*. Από ορισμένους συγχρόνους του ο Ιωάννης Πέζαρος προσδιορίζεται με την επωνυμία *Κωφός*, επειδή έπασχε από βαρηκοΐα.⁶ Επιβεβαιώνοντας το γεγονός ο Κούμας σημειώνει ότι στις καθημερινές του συναναστροφές η ομιλία του έδειχνε *άμελημένη και υπότραυλος*,⁷ ενώ ο επίσης μαθητής του Γ.Αυξεντιάδης σε ένα νεανικό ξέσπασμα αναφέρεται στον κουφό και άλαλο δάσκαλο.⁸ Ο ίδιος ο Πέζαρος υπογράφει: *ο διδάσκαλος Τυρνάβου Ιωάννης ιερεύς ή Οικονομοδιδάσκαλος*. Με το όνομα αυτό παρέμεινε γνωστός στους συγκαίριούς της περιοχής του και μετά το θάνατό του.

Από πολλές πηγές ο Τυρναβίτης δάσκαλος αναφέρεται με την επωνυμία *Πέτζαρης ή Πέτσαρης*. Ο μαθητής και βιογράφος του Κ.Κούμας αυτή την επωνυμία διόρθωσε σε *Πέζαρος*¹⁰ και επανέλαβε ο επίσης μαθητής του Διονύσιος Πύρρος,¹¹ επώνυμο με το οποίο έγινε τελικά γνωστός ευρύτερα. Η ετυμολογική προέλευση του επωνύμου *Πέτζαρης* από τη λέξη πέτσα = επιδερμίδα, δέρμα, κρούστα, αλλά, και μικρό πανί (από το ιταλικό *pezza*) μας οδηγεί σε δύο σκέψεις. Η μία αναφέρεται σε επαγγελματικές ασχολίες του πατέρα του δηλ. πιθανόν να ήταν υφαντής πάνινων υφασμάτων, κατασκευαστής πετσετών. Η δεύτερη εκδοχή είναι το επώνυμο *Πέτζαρης* να περιγράφει τη σωματική καχεξία των μελών της πατρικής του οικογένειας, δηλ. λεπτοκαμωμένα

και λιπόσαρκα. Από τους γιους του Ιωάννη Πέζαρου ο Δημήτριος διατηρεί το πατρικό *Πέτσαρης*, ενώ ο νεότερος Αλέξανδρος, ο οποίος υπήρξε λόγιος και δάσκαλος, υπέγραφε ως *Πέζαρ, Πέσαρ, Πέσαρης και Οικονομίδης*¹²

Ο Πέζαρος στα 1790 σε ηλικία 41 χρόνων παντρεύτηκε τη Βασιλική, κόρη του συμπατριώτη του Αλέξανδρου Σταμουλάκη, ο οποίος κατείχε καλή θέση στην τυρναβίτικη κοινωνία. Αμέσως μετά χειροτονήθηκε κληρικός και πήρε το αξίωμα του Οικονόμου και γι' αυτό η σύζυγός του αναφέρεται ως *Βασιλική Οικονόμωινα*. Από το γάμο απέκτησαν δύο γιους, τον πρωτότοκο (1791) Δημήτριο και το δευτερότοκο (1797) Αλέξανδρο, και μία κόρη, τη Μηλίσα. Μετά το θάνατο του πατέρα τους (1806) οι γιοι του σπούδασαν στη Σμύρνη κοντά στο θείο τους, τον Κ. Κούμα, και τους πατρικούς τους φίλους, τον Κωνσταντίνο και Στέφανο Οικονόμο. Αργότερα, και κυρίως ο Αλέξανδρος, σταδιοδρόμησαν ως δάσκαλοι. Κανένας από τους τρεις γόνους του Ιωάννη Πέζαρου δεν παντρεύτηκε και έτσι δεν υπήρξαν απόγονοί του.¹³

Στενά με την οικογένεια του Πέζαρου συνδέθηκε και ο Κωνσταντίνος Κούμας. Η σύζυγος του Κούμα Ελένη ήταν αδελφή με τη Βασιλική, σύζυγο του Πέζαρου και οι δύο άντρες ήταν σύγαμπροι (μπατζανάκηδες).¹⁴ Επιπλέον, μετά το θάνατο της συζύγου του Κούμα στη διάρκεια της λοχείας, η οικογένεια του Πέζαρου και του πεθερού του ανέλαβαν τη φροντίδα της κόρης του Κούμα, Ελένης. Αυτή έζησε τα παιδικά της χρόνια στον Τύρναβο κοντά στην οικογένεια του Πέζαρου, μέχρι που κατέφυγε στον πατέρα της στη Σμύρνη.

Κλείνοντας το θέμα με τις πληροφορίες για την οικογένεια του Πέζαρου αναφέρουμε ότι το πατρικό σπίτι και το πολύτιμο αρχείο την Ιωάννη και Αλέξανδρου Πέζαρου περιήλθαν στην κυριότητα των συμπατριωτών τους αδελφών Δημητριάδη, οι οποίοι και διέσωσαν το αρχείο.¹⁵

B. Οι σπουδές του

B1. Στον Τύρναβο. Ο Ιωάννης Πέζαρος για πρώτη φορά φοίτησε στο σχολείο της γενέτειράς του. Αν κρίνουμε με βάση τις μαρτυρίες για τις χρονολογίες της γένεσης του και της παραμονής του στη Κοζάνη (1763),¹⁶ εκτιμούμε ότι έμαθε τα πρώτα γράμματα και διδάχτηκε τα *εγκύκλια* μαθήματα μέχρι το 1760 περίπου, σε ηλικία 12 χρόνων. Η ύστερη ευρυμάθειά του μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι ο νεαρός Πέζαρος έδειξε από νωρίς την κλίση του για τα γράμματα, γεγονός που εκτίμησε η οικογένειά του, μολονότι ήταν φτωχή.

Στο σχολείο του Τυρνάβου, το οποίο από χρόνια είχε αποκτήσει καλό όνομα με την αδιάκοπη λειτουργία του, το επίπεδο σπουδών και τη φήμη των δασκάλων του,¹⁷ δίδασκε ο Ηπειρώτης δάσκαλος Λάμπρος Πάσχου. Στην περίοδο της διαμάχης του (1754-56) με το μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιο Β'¹⁸ δεύτερος δάσκαλος στον ταραγμένο Τύρναβο ήταν μέχρι το 1766 ο νεαρός Ιωάννης από τα Άγραφα, ο μετέπειτα σχολάρχης στο Ιάσιο.¹⁹ Αυτό τον επιφανή λόγιο είχε δάσκαλό του ο Ιωάννης Πέζαρος στα πρώτα χρόνια της φοίτησής του στο σχολείο.²⁰

B2. Στα Γιάννενα. Βασική αφετηρία των σπουδών του Πέζαρου υπήρξαν τα Γιάννενα. Η πόλη της Ηπείρου ήταν κέντρο διακίνησης εμπορευμάτων και ιδεών για ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο. Επικοινωνούσε εμπορικά με τη Δύση και την ενδοχώρα της Θεσσαλίας και επιπλέον διέθετε ανώτερα εκπαιδευτήρια, που ήταν ευρύτερα γνωστά. Άλλωστε, δεν υπήρχε άλλη επιλογή στον Ελλαδικό χώρο. Τα σχολεία των Αγράφων δε λειτουργούσαν παρά μόνο στη Φουρνά. Επιπλέον, οι δάσκαλοί του στον Τύρναβο, ο Λάμπρος Πάσχου και ο Ιωάννης Αγραφιώτης, ήταν απόφοιτοι της Γιαννιώτης σχολής του Μπαλάνου.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. στα Γιάννενα λειτουργούσαν δύο σχολές με ανώτερο επίπεδο σπουδών.²¹ Η *Μαρουτσαία* σχολή, η οποία, όμως, είχε χάσει την αίγλη της μετά την αποχώρηση του Ευγένιου Βούλγαρη (1742-50). Η άλλη ήταν η σχολή του *Γκιόμνα (ή Μεγάλη)*, περισσότερο συγκροτημένη και γνωστή.²² Ο διευθυντής, ο Βασιλόπουλος Μπαλάνος, με την κοινωνική θέση του, την πολύχρονη διδασκαλία και το πρόγραμμα σπουδών καθιέρωσε ένα εκπαιδευτικό καθεστώς μη επιδεχόμενο αμφισβήτηση. Στα 1760 τον *περίβλεπτον* Μπαλάνο διαδέχτηκε ο απόφοιτος της σχολής και γιος του Κοσμάς Μπαλάνος. Μολονότι υστερούσε σαφώς από τον προκατόχό του και σε γνώσεις και σε ικανότητες, ο Κοσμάς δίδασκε επιλεκτικά και *νεωτερικά* μαθήματα.

Εκείνη την περίοδο, 1760-63 περίπου, ο νεαρός Πέζαρος βρισκόταν στα Γιάννενα και παρακολουθούσε τις παραδόσεις του Κοσμά. Επειδή ήταν ξενομερίτης, υποθέτουμε ότι διέμεινε στο οικοτροφείο της σχολής. Η φιλική σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο ανδρών διατηρήθηκε μέχρι σχεδόν το τέλος της ζωής τους, όπως καταγράφεται σε επιστολή.²³

Για τα μαθήματα και τους συγγραφείς που διδάχτηκε ο Ιωάννης Πέζαρος δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες. Στηριζόμαστε σε όσα αναφέρει ο Π. Αραβαντινός για το πρόγραμμα σπουδών της Μπαλαναίας σχολής, το οποίο ακολουθούσαν όλοι οι Μπαλάνοι.²⁴ Οι σπουδαστές από τις κατώτερες προς τις ανώτερες κλάσεις διδάσκονταν: τα έργα αρχαίων ελλήνων και εκκλησιαστικών συγγραφέων με βάση την *Εγκυκλοπαίδεια Φιλολογική* του Ι. Πατούσα, τη *Γραμματική* του Λάσκαρη (κυρίως), τη *Λογική* του Γ. Σουγδουρή, του Θ. Κορυδαλέα και Αλ. Μαυροκορδάτου, θεολογικά έργα του Ι. Δαμασκηνού και του Γ. Κορεσίου, και την *Οδό Μαθηματικής* των Μ. Ανθρακίτη και Β. Μπαλάνου. Με γλώσσα διδασκαλίας την εκκλησιαστική και αρχαίζουσα ελληνική προηγούνταν τα πεζά κείμενα και ακολουθούσαν τα ποιητικά έργα του Ησίοδου και Θεόκριτου, οι πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας και ολόκληρη η Οδύσσεια. Οι μαθητές εξασκούσαν στην επεξεργασία των κειμένων (εξήγηση, γραμματική, σύνταξη, κλπ) με τη μέθοδο της *ψυχαγωγίας* (παράθεση συνώνυμων λέξεων), η οποία ήταν σε χρήση από τα βυζαντινά χρόνια. Για την παραγωγή γραπτού λόγου, δηλ. σύνθεση κειμένων στην αρχαία γλώσσα, το εκπαιδευτικό σύστημα χρησιμοποιούσε τη μέθοδο της *θεματογραφίας*, ακολουθώντας τη συγκεκριμένη σύνταξη των ρημάτων και έχοντας υποδείγματα τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου και τις *Επιστολές* του Κορυδαλέα.²⁵

Μολονότι ο Πέζαρος παρακολουθεί μια συγκροτημένη και καλή σχολή για την εποχή του, φαίνεται να μην ικανοποιείται. Οι ανανεωτικές ιδέες που έχει αναπτύξει από τα Γιάννενα ο Βούλγαρης διαδόθηκαν ευρύτατα στους πνευματικούς κύκλους. Ο ριζοσπαστισμός των ιδεών, όπως φαινόταν για την εποχή, δημιούργησε νέα δεδομένα στην πνευματική ζωή και στην εκπαίδευση. Η “αυτόνομη” πορεία των Μπαλάνων μακριά από τις νέες ιδέες έδειχνε ολιγαρκής. Ο νεαρός Πέζαρος με οξυδέρκεια και διαίσθηση ασπάζεται τις νέες ιδέες και αναζητεί τρόπους για να διδαχτεί συστηματικά τη φιλοσοφική σκέψη του Βούλγαρη. “Από πόθον τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας φλεγόμενος μ’ ὅλον ὅτι ἦτο πένης”,²⁶ γράφει χαρακτηριστικά ο Κούμας, αναζήτησε να μεταβεί στο Άγ. Όρος, όπου υπήρχαν ακόμη οι τελευταίοι -χρονολογικά- μαθητές του Βούλγαρη. Από τυπικός μαθητής του Μπαλάνου μετατάσσεται ουσιαστικά στον κύκλο των μαθητών του Βούλγαρη. Η προσχώρηση αυτή στους ανανεωτικούς κύκλους δεν ήταν, όπως ίσως εκτιμηθεί, καθόλου συμπτωματική διότι επιβεβαιώνεται και σε άλλες περιπτώσεις της κατοπινής του πορείας, όπως θα αναφέρουμε. Ο Ιωάννης Πέζαρος έδειξε από νωρίς ότι ήταν ανοιχτό μυαλό, με καλή όσφρηση στα μηνύματα των καιρών του.

Κατά την παραμονή του στα Γιάννενα ο Πέζαρος απέκτησε γνωριμίες και φιλίες με συμμαθητές του και λογίους, όπως με τον ιερομόναχο Ιωσήφ από τη Φουρνά, τον Τριαντάφυλλο Ζερζούλη από το Μέτσοβο, αργότερα δάσκαλο, και άλλους. Συνδέθηκε με αδελφική φιλία με το συμμαθητή του Γεώργιο Κρομμύδη, αργότερα έμπορο στη Ρωσία. Στα Γιάννενα γνώρισε και τον ιερομόναχο Κύριλλο εξ Αγράφων, ο οποίος έγινε ο πνευματικός του πατέρας και δάσκαλος στην Κοζάνη αργότερα.

Β3. Στη Κοζάνη. Επόμενος σταθμός της πορείας του υπήρξε η Κοζάνη. Η πόλη είχε αναδειχτεί σε κέντρο της εμπορευματικής κίνησης στο χώρο της Δυτ. Μακεδονίας. Στη σχολή της, τη Στοά, η οποία λειτουργούσε συνεχώς από τα μέσα του 17^{ου} αι., είχαν διδάξει επιφανείς δάσκαλοι.²⁷ Ανάμεσά τους ξεχώρισε, αναμφισβήτητα, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος δίδαξε για έξι χρόνια (1750-53) συγκροτώντας σ’ αυτό το μεγαλύτερο διάστημα της διδακτικής του σταδιοδρομίας έναν ευρύ κύκλο μαθητών του.

Στο διάστημα 1763-68 τη διεύθυνση της σχολής έχει αναλάβει ο ιερομόναχος Κύριλλος, ο οποίος με την παιδεία και το ήθος του προσέλκυσε πολλούς μαθητές. Ανάμεσα σ’ αυτούς εντάχθηκε και ο Ιωάννης Πέζαρος. Δε γνωρίζουμε τις συνθήκες γνωριμίας των δύο ανδρών. Από τη αλληλογραφία τους πληροφορούμαστε ότι ο Κύριλλος λογιζόταν ως πνευματικός πατέρας του και οι σχέσεις τους παρέμειναν θερμές σε όλη τη διάρκεια του βίου τους.²⁸

Για να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του ο Κύριλλος, προσέλαβε από το δεύτερο χρόνο ως βοηθό του το νεαρό Τυρναβίτη. Για τέσσερα χρόνια ο νεαρός Ιωάννης Πέζαρος δίδασκε στη σχολή της Κοζάνης στις μικρότερες τάξεις, *κλάσεις*, των μαθητών, *υποδιδάσκαλος εις τάς γραμματικάς παραδόσεις*.²⁹ Παράλληλα παρακολουθεί τα ανώτερα μαθήματα του δασκάλου του.

Ο δάσκαλος και ιερομόναχος Κύριλλος, μαθητής του Βασιλόπουλου Μπαλάνου, προσπαθούσε στα μαθήματά του να συμβιβάσει τις

παραδοσιακές αντιλήψεις με τις νεότερες απόψεις που εξαπλώνονταν. *"Εἰς τὰς Παραδόσεις τῶν Μαθημάτων του μετεχειρίζετο καὶ τὰ Ἀριστοτελικά, καὶ τὰ νεωτερικά ἐκλεκτικῶς."*³⁰ Εκείνο, όμως, που διέκρινε τον Κύριλλο ήταν η αρετή του. Γράφει χαρακτηριστικά ο Χ. Μεγδάνης: *"(...) ἦτον δέ κατ' Ἀλήθειαν καὶ κατὰ Παιδείαν διαφέρων, καὶ κατὰ Φρόνησιν, καὶ Σεμνότητα Βίου ἀξιέπαινος, ἀκριβής, καὶ αὐστηρός Φύλαξ τῆς Εὐταξίας διδασκαλοπρεπῆς εἰς τὸν Χαρακτήρα, καὶ σεβάσμιος, κόσμιος, καὶ ἐνάρετος καὶ ἡ Σειρά τῆς Διαγωγῆς του ἐδείκνυε τό γνήσιον, καὶ ἀνυπόκριτον τῆς Ἀρετῆς του, καὶ τῶν χρηστῶν Ἡθῶν του."*³¹ Δίπλα σ' αυτό τον κληρικό και δάσκαλο ολοκλήρωσε τις σπουδές του ο Πέζαρος και, επιπλέον, είχε τις πρώτες εμπειρίες από την έδρα του δασκάλου. Ο Ζαβίρας γράφοντας για τον Κύριλλο σημειώνει *"φαίνεται ὅμως ἡ πολυμάθεια αὐτοῦ εἰς τὸν μαθητὴν του Ἰωάννην τὸν Κουφόν(...)"*³²

Το φθινόπωρο του 1768 η συνυπηρέτηση των δύο ανδρών στη σχολή της Κοζάνης διακόπτεται. Ο Κύριλλος μετά από πρόσκληση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως πήγε στο Άγιο Όρος, προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση της σχολής.³³ Ο Πέζαρος ήλθε νοτιότερα, στο Λιβάδι.

B4. Στο Λιβάδι για πρώτη φορά δάσκαλος. Το Λιβάδι (ή *Βλαχολίβαδο*) ήταν κεφαλοχώρι των βλαχόφωνων κτηνοτρόφων στα ημιορεινά σύνορα Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Ο Πέζαρος ανέλαβε το σχολείο, προφανώς, των *κοινών γραμμάτων*. Παρέμεινε εκεί ενάμιση χρόνο περίπου, μέχρι τις αρχές του 1770.³⁴ Αυτή ήταν η πρώτη θητεία του ως δασκάλου, μάλλον ευκαιριακή, καθότι περίμενε πρόσκληση από τον Κύριλλο.

Ο Λάμπρος Πάσχου, ο δάσκαλος από τον Τύρναβο, όπου επικρατεί αναβρασμός εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης (αρχίζουν τα Ορλωφικά), του γράφει καλοτυχίζοντάς τον για την ήσυχη διαβίωσή του: *"ἡ ἐλλογιμότης ἡ σὴ ἡσύχως σύν Θεῷ ἐν τῷ φροντιστηρίῳ αὐτῆς διατελοῦσα ἀγωνιζέσθω ἐν τε μελέτῃ βιβλίων ἱερῶν, καὶ ἐν παραδόσει μαθημάτων, ἀνέσεως δέ, ἥ καὶ τελείας ἀπολυτρώσεως τῷ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ πληρώματι."*³⁵ Εκείνο το διάστημα ειδοποιήθηκε από τον Κύριλλο να τον συναντήσει στο Άγιο Όρος.

B5. Στο Άγιο Όρος. Την άνοιξη του 1770 ο Ιωάννης Πέζαρος ήρθε στη μοναστηριακή πολιτεία του Άθωνα, μάλλον στις Καρυές. Ανέλαβε ως υποδιδάσκαλος στη σχολή, την οποία διηύθυνε ο πνευματικός και δάσκαλος του. Η σχολή με τους Κύριλλο και Πέζαρο λειτούργησε μέχρι το 1771 εξαιτίας αντιδράσεων των μοναχών της μονής Βατοπεδίου.³⁶ Κατόπιν ανέλαβε τη σχολή ο Αθανάσιος Πάριος (1771-77), του οποίου η αντιπαλότητά του προς τον Κύριλλο θα κορυφωθεί στα γεγονότα με τους Κολλυβάδες.³⁷

Ο Πέζαρος, καθώς αναφέρει ο Κούμας, είχε σφοδρή επιθυμία να έρθει στο *αγιώνυμον* Όρος, για να παρακολουθήσει μαθήματα από μαθητές του Βούλγαρη. Όταν τελικά έφτασε, ήταν ήδη αργά. Οι μαθητές του μεγάλου διαφωτιστή είχαν αποχωρήσει ή αποσυρθεί, όπως ο δάσκαλος Κυπριανός, τον οποίο αναζητούσε ο νεαρός Πέζαρος.³⁸ Όμως, εκμεταλλεύεται την παραμονή του, για να διευρύνει τις γνώσεις

του και να πάρει εφόδια. Σύμφωνα με τον Κούμα: "Ἐκεῖ ἐμελέτησε πρὸς τούτοις πολλοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, καὶ ἀπέκτησε χειρόγραφα τὸ προειρημένον Θεολογικὸν τοῦ Εὐγενίου, τὴν μετάφρασιν αὐτοῦ τῆς τοῦ Ἀντωνίου Γενουηνοῦ Μεταφυσικῆς, τὸ περὶ τοῦ συστήματος τοῦ παντός, καὶ πολλὰ ἄλλα χρήσιμα εἰς διδασκαλίαν."³⁹ Ο Λάμπρος Πάσχου τον μακαρίζει πάλι "(...) οὐ λείπει προσπορευομένη εἰς τὰ ἱερά καταγώγια ἀπολαύουσα μὲν τῶν σωτηριωδῶν, μεταδιδούσα δέ καὶ τισιν τῶν ἐξ αὐτῆς."⁴⁰ Εκείνο το διάστημα διαμένουν στο Ἁγ. Ὅρος λόγιοι κληρικοί, ὅπως ο Βησσαρίων ἀπὸ τῆ Ραψάνη, ο δάσκαλος Κυπριανός, ο Αθανάσιος Πάριος, τους οποίους αναφέραμε.⁴¹ Ο Πέζαρος γνωρίζεται μαζί τους και συναναστρέφεται, εκτός ἀπὸ τὸ δάσκαλό του, με τὸν πρῶν μνητροπολίτη Ράσκας (τῆς Σερβίας) Γρηγόριο, μάλλον θεσσαλικῆς καταγωγῆς.⁴²

Ο Ιωάννης Πέζαρος παρέμεινε στο Ἁγ. Ὅρος μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1771.⁴³ Ἡ μετέπειτα πορεία εἶναι ἡ σταδιοδρομία στο ἐπάγγελμα τοῦ δασκάλου.

Συνοψίζουμε τις πληροφορίες σχετικά με τὴν καταγωγή, τις σπουδές και τὴν ἀρχικὴ σταδιοδρομία τοῦ Πέζαρου.

- Ο Ιωάννης, γιος τοῦ Δημητρίου Πέτζαρη, γεννήθηκε στὸν Τύρναβο τὸ 1749. Διδάχτηκε τὰ πρῶτα γράμματα στὴν πατρίδα τοῦ ἀπὸ τὸν Ιωάννη Αγραφιῶτη, ἀργότερα ἐπιφανὴ λόγιο.
- Στὴ γνωστὴ σχολὴ τοῦ Μπαλάνου ἀπέκτησε τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση τοῦ καιροῦ τοῦ με δάσκαλο τὸν Κοσμὰ Μπαλάνο. Στὰ Γιάννενα γνώρισε καὶ τις ιδέες γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς παιδείας, τις οποίες εἶχε διαδώσει ὁ Βούλγαρης.
- Ο ἐπόμενος σταθμὸς τοῦ ἦταν ἡ Κοζάνη, ὅπου δίδασκε ὁ ιερομόναχος Κύριλλος ἀπὸ τὰ Ἄγραφα. Ο Πέζαρος μαθήτευσε κοντὰ τοῦ καὶ, παράλληλα, δίδασκε στὶς κατώτερες κλάσεις.
- Τὸ 1768 ἦλθε στὸ Λιβιάδι καὶ ἀνέλαβε τὸ σχολεῖο γιὰ μικρὸ διάστημα.
- Ἀπὸ ἐκεῖ μετέβη στὸ Ἅγιο Ὅρος καὶ ἀνέλαβε υποδιδάσκαλος στὴ σχολὴ ποῦ διεύθυνε ὁ Κύριλλος. Στὸ Ἁγ. Ὅρος συγκέντρωσε καὶ μελέτησε χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη καὶ συμπλήρωσε τὴν κατάρτισή τοῦ στὴ νεότερη φιλοσοφία.

Σημειώσεις

1. Κούμας 1832 σ. 567
2. Ἀπὸ ἐδῶ προήλθε καὶ τὸ πατρωνυμικὸ *Δημητριάδης*, ὅπως τὸν ἀναφέρει ὁ Κούμας ὁ.π. στὴ βιογραφία τοῦ *Ἰωάννης Δημητριάδης Πέζαρος* καὶ τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν καὶ νεότεροι μελετητές.
3. Ἐπ. 4 / 10-2-1777, Ἐπ.9 / 12-5-1873 καὶ Ἐπ.11 / 13-6-1783. Ο Γεράσιμος υπῆρξε λόγιος καὶ δραστήριος κληρικός. Βλ. Γ' Μέρος, βιογρ. Σημειώματα. Γιὰ τὴ

- συγγένεια τους δεν βρήκαμε άλλες πιο σαφείς μαρτυρίες Για τις αδελφές του Πέζαρου ΑΤ Ρ264 και επ.10 /12-51783
4. Επ.108 /28-5-1802 και επ.132 /29-61804
 5. Επ. 1 / 4-2-1769, επ.16 / 26-6-1784, επ.18 / 9-12-1784, επ. 30 / 9-6-1786
 6. Μεγδάνης 1819 σ.61 και Ζαβίρας 1972 σ.369
 7. Κούμας 1832 σ. 569-570
 8. Οικονόμου 1964 σ.35
 9. Επ.34 / 7-11-1786. Επίσης στο Αρχείο Οικονόμου (σύντομο υπόμνημα) σ.22 και Περραιβός 1860 σ.6 και σ.50. Από το φίλο του Γ. Κρομμύδη αναφέρεται (1786) ως *Πετζαρούλης*, σύμφωνα με τη γλωσσική συνήθεια (κατάληξη –ούλης) που επικρατεί ακόμη στις περιοχές του Τυρνάβου και ευρύτερα της Λάρισας.
 10. Ο Κούμας, ενώ στα προηγούμενα βιβλία του αναφέρει το όνομά του, Ιωάννης, στο επίμετρο του βιβλίου *Σύνοψις Ιστορίας της Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818) γράφει για πρώτη φορά ο *επονομαζόμενος Πέσσαρης*. Στο αρχείο της οικογένειας Οικονόμου αναφέρεται ως *Πέτζαρης*
 11. Πύρρος 1848 σ.6
 12. Κουγέας 1959 . Επίσης Α.Τ.Ρ156 και Ρ129
 13. Κουγέας 1959 σ.361
 14. Κούμας 1832 σ.584
 15. Κουγέας 1959 σ.361. Οι δύο από τους αδελφούς, ο Αθανάσιος και ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης, υπήρξαν από τους πρώτους αρχαιολόγους του νεοελληνικού κράτους. Ο τελευταίος κατείχε το αρχείο του Ιω. και Αλ. Πέζαρου (μέρος του Α.Τ.). Συλλογή από 55 χειρόγραφα και 244 έντυπα της προσωπικής βιβλιοθήκης του Ιωάννη Πέζαρου και του μετέπειτα δασκάλου Δημητρίου Κωνσταντίνου φυλάσσονται στο Μ.Ι.Ε.Τ. (Αθήνα). Πολίτης 1976 σ.53-58 και Παπαδοπούλου 1994. Μια πρώτη καταγραφή έγινε από τον Ι. Γιαννόπουλο το 1937. Βλ. Χασιώτης 1971 σ.127
 16. Μεγδάνης 1820 σ.61
 17. Βλ. Α΄ Μέρος –Σχολείο του Τυρνάβου
 18. Βλ. Α΄ Μέρος –Προσωπογραφία της μητρόπολης της Λάρισας και Χριστόπουλος 1984 σ.133-137
 19. Χριστόπουλος 1984 σ.129-131 και Καταρτζής 1970 σ.182-183
 20. Κούμας 1832 σ.567
 21. Χατζόπουλος 1991 σ.88-105 και Κουρματζή-Παναγιωτάκου 1991
 22. Χατζόπουλος 1991 σ.97-105 και Αραβαντινός 1986 σ.113-120
 23. Επ.139
 24. Αραβαντινός 1986 σ.116-118 και Κουρματζή-Παναγιωτάκου 1991 σ.112-113
 25. Για τις διδακτικές μεθόδους Σκαρβέλη-Νικολοπούλου 1994 σ.293-315. Για τα μαθήματα που διδάσκονταν στα ανώτερα σχολεία της εποχής σημαντική μαρτυρία αποτελούν όσα, ανάμεσα στα άλλα, γράφει ο λόγιος Γεώργιος Κωνσταντίνου στο προοίμιο (σ.10 σημ.β΄) του *Λεξικού του* (Βενετία 1757) *”Εἰς τὰ ἄνω ῥηθέντα κοινὰ σχολεῖα διδάσκονται τὰ συγγράμματα τῶν συγγραφέων τῆς Ἑλλάδος, ῥητόρων, ποιητῶν, ἱστορικῶν, καὶ τῶν ἁγίων πατέρων, ὅσα συνθένουσιν εἰς τῶν Γραμματικῶν, Ποιητικῶν καὶ Ρητορικῶν τῆς ἐγκυκλοπαιδείας. Εἰς δὲ τὰ φιλοσοφικὰ σπουδάζουσι καὶ διδάσκουσι κοινῶς τὰ τοῦ Κορυδαλέως εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, καὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, μελετῶντες κατὰ μέρος οἱ μαθηταὶ τὸν Ἀφροδιόσεα, τὸν Συμπλίκιον, τὸν Φιλόσοφον, καὶ τὸν Θεμιστιον. Εἰς τὰ μαθηματικά διδάσκουσι τὴν μαθηματικὴν ὁδόν, φιλοπόνημα τοῦ Αἰδουσιωτάτου Ἀρχιεπισβυτέρου Ἰωαννίνων κυροῦ Μπαλάνου, μελετῶντες κατ’ ἰδίαν τὰ συγγράμματα ἐν τῶν ἀρχαιοτέρων μαθηματικῶν Ἑλλήνων, ὡς φαίνονται τὰ αὐτῶν συγγράμματα ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς ῥηθείσης ὁδοῦ Μαθηματικῆς, τυπωθείσης ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ αψμθ. Εἰς δὲ τὴν θεολογίαν, καὶ τὴν τοῦ Κορασίου καὶ τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τῶν ἀνατολικῶν ἁγίων πατέρων. Ἰδοὺ λοιπὸν τὰ σπουδαστήρια καὶ οἱ σπουδαί, ὅπου τὴν σήμερον γυμνάζονται αἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες.”*
 26. Κούμας 1832 σ.567 και Καρανάσιος 1999 σ.171
 27. Λιούφης 1924 σ.175-161
 28. Επ.33. Για τον Κύριλλο περισσότερα στο Τρίτο Μέρος (βιογραφίες επιστολογράφων).

29. Μεγδάνης 1819 σ.61. Σύμφωνα με το Σέργαιο Μακραίο οι διαπρεπέστεροι δάσκαλοι της εποχής του (1782) ήταν στο Βουκουρέστι ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, στο Ιάσιο ο Ιωάννης Αγραφιώτης, στο Άγ.Όρος ο Κύριλλος ο εκ Φουρνών, στην Μύκονο ο Κύριλλος, στη Νάξο ο Χρύσανθος ο Αιτωλός στη Ρόδο ο Ναθαναήλ και στην Αθήνα ο Βόδας. Σάθας 1872 (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη τ.Γ΄) σ.277-278
30. Ό.π. σ.60
31. Ό.π.
32. Ζαβίρας 1972 σ.325
33. Ευαγγελίδης 1924 σ.94-95
34. Τουλάχιστον από 4.2.1769 μέχρι 21.1.1770, όπως προκύπτει από επ.1 και επ.2
35. Επ.1
36. Ευαγγελίδης ό.π.
37. Τζώγας 1969 και Χρυσοβέργης 2000 σ.136-151
38. Πρόκειται για τον ιερομόναχο Κυπριανό από τη Φουρνά των Αγράφων, δάσκαλο και εντεταλμένο από το Πατριαρχείο κοινό πνευματικό του Αγ. Όρους. Ανέλαβε το 1756 τη σχολή που παράκμαζε. Τζώγας 1969 σ.19
39. Κούμας 1831 σ.537
40. Επ.3
41. Τζώγας 1969
42. Επ.3. Αργότερα ο πρώην Ράσκας θα βρεθεί στα Μετέωρα ως αντιγραφέας κωδίκων. Για την παρουσία επωνύμων κληρικών της εποχής στο Όρος βλ. Χρυσοβέργης 2000 ό.π.
43. Στη βιβλιοθήκη του Πέζαρου που φυλάσσεται στο Μ.Ι.Ε.Τ.(Αθήνα), στο υπ. αρ. 1 βιβλίο (*Αράτου Σολέως...Πρόκλου Σφαίρα*) υπάρχει η παρακάτω ενθύμηση: "*Τήν παροῦσαν βίβλον δῶρον δίδωμι τῷ ἐλλογιμωτάτῳ διδασκάλῳ μοι κυρίῳ Ἰωάννῃ, τοῦ ἐκ Τυρνάβου Λαρίσσης, εἰς τεκμήριον τῆς πρὸς ἐμέ εὐνοϊκῆς ἀγάπης ἐν ἔτει αψοα^ο Νοεμβρίου ιη ἐν τῷ ὅρει τῷ Ἄθῳ ὁ τοῦ κυρίου χατζῆ Σπαντονῆ, Δημήτριος ἐκ Βιδυνηθέν.*" Δελτίο Μ.Ι.Ε.Τ. τ.6(1994) σ.19

2. Η θητεία του στα σχολεία της Τσαριτσάνης και του Λιβαδίου (1772-1782)

A. Δάσκαλος στην Τσαριτσάνη

Ο Κούμας αναφέρει ότι ο Πέζαρος *ἐκαλέσθη*, για να αναλάβει το σχολείο της Τσαριτσάνης, όταν ακόμα ήταν στο Αγ. Όρος.¹ Μικρή πόλη για την περιοχή η Τσαριτσάνη ήταν γνωστή για τη βιοτεχνική της παραγωγή. Η οικονομική ευρωστία των χριστιανών κατοίκων της επέτρεψε την αδιάκοπη λειτουργία του σχολείου με ονομαστούς δασκάλους από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.² Επιπλέον, στη μικρή πολιτεία είχε συνήθως την έδρα του ο επίσκοπος της Ελασσόνας και στην περιοχή της υπήρχαν ονομαστά μοναστήρια.³ Όσον αφορά τον Πέζαρο, στην Τσαριτσάνη ζούσαν συγγενείς του. Πιθανόν, όλα τα παραπάνω, η πόλη, η φήμη του σχολείου, οι συγγενείς, παρακίνησαν το νεαρό δάσκαλο, μόλις 23 χρόνων, να αναλάβει επαγγελματικά το σχολείο.

Ο Ιωάννης Πέζαρος ήρθε στην Τσαριτσάνη στις αρχές του 1772. Για τις δραστηριότητές του εκεί δεν έχουμε πληροφορίες παρά μόνο για τις σχέσεις του με τον Κυριακάκη Οικονόμο, ο οποίος παρέδιδε μαθήματα στο σχολείο, πριν αναλάβει ο Πέζαρος. Ο Κυριακάκης Οικονόμος ήταν πατέρας των γνωστών λογίων Κωνσταντίνου και Στέφανου Οικονόμου. Πρόκειται για έναν ευκατάστατο κληρικό, με καλή παιδεία, εκκλησιαστική και ελληνική, και με αρμοδιότητες στις κοινοτικές υποθέσεις.⁴ Οι δύο άντρες, ο Κυριακάκης Οικονόμος και ο Ιωάννης Πέζαρος, συνδέθηκαν με αμοιβαία εκτίμηση και φιλία, σχέσεις που συνέχισαν και οι απόγονοί τους.⁵ Ο Κων. Οικονόμος έχει καταγράψει τη στενή φιλία του πατέρα του Κυριακάκη με τον Πέζαρο παραθέτοντας κάποια στιχουργήματα που αντάλλαξαν φιλοφρονητικά, όταν ο δάσκαλος αρνήθηκε κάποιο ακριβό δώρο του πατέρα του.⁶ Οι σχέσεις του Πέζαρου με τον Κυριάκο Οικονόμο έδωσαν το έρεισμα να διατυπωθούν ισχυρισμοί ότι ο Κωνσταντίνος Οικονόμος υπήρξε μαθητής του Πέζαρου.⁷ Την άποψη διαψεύδει η χρονολογία γέννησης του Οικονόμου.⁸ Και είναι μάλλον απίθανο να εγκατέλειψε το σχολείο της γενέτειράς του, το οποίο φρόντιζε ο πατέρας του, για να εγκατασταθεί στον Τύρναβο. Όμως, η εκτίμηση του Κ. Οικονόμου για τον πατρικό φίλο και επιφανή δάσκαλο εκδηλώνεται με τα πιο θερμά λόγια.⁹

Ο Πέζαρος παρέμεινε και δίδαξε στο σχολείο της Τσαριτσάνης από τις αρχές του 1772 μέχρι το καλοκαίρι του 1777, δηλ. συνολικά, περισσότερα από πέντε διδακτικά έτη.¹⁰ Έχοντας υπόψη τη διδασκαλία του στα μετέπειτα σχολεία και ότι τη θέση του πήραν δάσκαλοι που ήταν μαθητές του, πρέπει να υποθέσουμε ότι το πρόγραμμα των μαθημάτων ήταν το ίδιο με αυτό που δίδαξε στο Λιβάδι και στον Τύρναβο. Επιπλέον, για τη λειτουργία οικοτροφείου στο σχολείο της Τσαριτσάνης, στηριζόμαστε στον Κούμα, ο οποίος αναφέρει ότι σε όλα τα σχολεία που δίδαξε ο Πέζαρος φρόντιζε και διατηρούσε οικοτροφείο για τους ξένους μαθητές.¹¹

Η θητεία του θεωρήθηκε επιτυχημένη και το όνομά του απέκτησε φήμη. Άρχισε “*από πολλά μέρη νά ζητείται*”, ενώ οι Τσαριτσανιώτες επέμεναν να παραμείνει.¹² Τελικά, ο Πέζαρος - μεσολάβησε μάλλον ο αδελφός του, ηγούμενος της μονής του Σπαρμού Γεράσιμος - δέχτηκε την πρόσκληση από τον επίσκοπο της Πέτρας Ιωνά και τους Λιβαδιώτες πρόκριτους, ήρθε στο Λιβάδι και ανέλαβε δάσκαλος και πάλι.

Β. Στο Λιβάδι για δεύτερη φορά.

Η αιτία που ο Πέζαρος εγκατέλειψε την Τσαριτσάνη πρέπει να αναζητηθεί στην ανέγερση νέου διδακτηρίου στο Λιβάδι, το οποίο ετοίμαζαν, όπως αναφέρουν στην πρόσκλησή τους, οι Λιβαδιώτες.¹³ Το έργο της ανασυγκρότησης του σχολείου (1775) ανέλαβε και πραγμάτωσε ο συντοπίτης τους Άνθιμος Ολυμπιώτης, μετέπειτα ηγούμενος της μονής της Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα).¹⁴ Έχοντας στη διάθεση του ένα σημαντικό ποσό ενήργησε να χτιστεί καινούργιο διδακτήριο, και δημιούργησε βιβλιοθήκη στέλνοντας ο ίδιος βιβλία από τη Βιέννη. Επίσης, από τους τόκους ενός πάγιου κεφαλαίου φρόντισε να μισθοδοτούνται οι δάσκαλοι των σχολείων στο Λιβάδι, του *ελληνικού* και του *κοινού*, με 300 και 60 γρόσια αντίστοιχα.¹⁵ Ο Άνθιμος, μολονότι βρισκόταν ακόμη στη Βιέννη, είχε πληροφορηθεί την καλή φήμη του Πέζαρου και ενδιαφέρθηκε να αναλάβει δάσκαλος στο ανασυγκροτημένο σχολείο του τόπου του. Γράφει σχετικά ο Χ. Μεγδάνης: “*(...)καί τόν Ιωάννην αποκατέστησε Διδάσκαλον προκατειλημμένος ὢν ἀπό την καλήν Φήμην τῆς Παιδείας, καί τῆς ἀκαμάτου Φιλοπονίας του.*”¹⁶

Ο Ιωάννης Πέζαρος δίδαξε στο Λιβάδι από το 1777 μέχρι το 1782, δηλ. συνολικά, πέντε διδακτικά έτη.¹⁷ Για το πρόγραμμα των μαθημάτων που δίδαξε γνωρίζουμε όσα αναφέρει ο μαθητής του στο Λιβάδι, ο Χαρίσιος Μεγδάνης: “*Επιστημονικά Μαθήματα παρέδιδε τά νεωτερικά κατ’ Ἐκλογήν.*”¹⁸ Μία άλλη έμμεση αναφορά κάνει λόγο για τα έργα και τους συγγραφείς που δίδασκε (1785-89) ο Ιωνάς Σπαρμιώτης, μαθητής του Πέζαρου και σχεδόν διάδοχός του στο Λιβάδι: “*(...)λόγους Δημοσθενικούς καί Θουκυδίδην καί Ὅμηρον, τήν τοῦ Εὐγενίου Λογικήν, τό τοῦ Συγγέρου Μαθηματικήν, τήν τοῦ Γεννησίου Μεταφυσικήν, τοῦ Θεοτόκη τά Φυσικά καί τό Θεολογικόν τοῦ Εὐγενίου, (...)*”¹⁹ Οι παραπάνω τίτλοι των *μαθημάτων* συμπίπτουν με αρκετά στοιχεία από το πρόγραμμα σπουδών του Πέζαρου, όπως το παραδίδει ο Κούμας.

Παράλληλα ο Πέζαρος ενδιαφέρθηκε για την αποτελεσματική λειτουργία του σχολείου και τη δημιουργία κατάλληλου σχολικού περιβάλλοντος. Για τη διαβίωση των μαθητών λειτούργησε οικοτροφείο, *κοινόβιον*, όπως ονομαζόταν, στο οποίο συγκατοικούσαν ανά τρεις και τέσσερις οι ξένοι μαθητές.²⁰ Διέμεινε και ο ίδιος στο οικοτροφείο, όπως συνηθίζονταν, και διαβιούσε, “*συνέζη κοινοβιακῶς, (...)εὐτελής ἐν εὐτελέσιν, ἀγροῖκος ἐν ἀγροῖκοις, ὀρεινός ἐν ὀρειβάταις.*”²¹ Ο μαθητής του Χ. Μεγδάνης γράφει χαρακτηριστικά: “*(...)ἦτον Διδάσκαλος οὐ μόνον εἰς τά Μαθήματα, ἀλλά καί εἰς τόν σεμνοήθη Βίον, καί τό τίμιον Πολίτευμα, καί τό Σχολεῖον του ἦτον Γυμνάσιον, (=γυμναστήριο) καί τῶν Μαθημάτων, καί τῆς ἐναρέτου Διαγωγῆς, καί πάσης ἠθικῆς Χρηστότητος καί ἦτον Φύλαξ ἀκριβῆς τῆς καλῆς Εὐταξίας, καί τῆς κοινῆς Ὁμονοίας, καί Ἡσυχίας τῶν Μαθητῶν.*”²²

Για το επίπεδο της διδασκαλίας του δασκάλου, την εργατικότητα και την απλότητα του βίου του έκαναν το νεόκτιστο σχολείο του Λιβαδίου περιζήτητο στην ευρύτερη περιοχή. Η αύξηση των μαθητών του οδήγησε τον Άνθιμο και τους Λιβαδιώτες να επεκτείνουν τους σχολικούς χώρους.

Η παραμονή του Ιωάννη Πέζαρου στο Λιβάδι πήρε τέλος στις αρχές του 1782 με την απόφασή του να επιστρέψει στην γενέτειρά του, τον Τύρναβο. Οι Λιβαδιώτες ζήτησαν πάλι τη μεσολάβηση του αδελφού του, ηγούμενου Γεράσιμου, προσφέροντας μισθό από 200 γρόσια.²³ Ακόμα και στα 1785, όταν έχει ήδη εγκατασταθεί στον Τύρναβο, ο ηγούμενος Άνθιμος, πικραμένος, με θερμές εκκλήσεις προσπαθεί να τον πείσει να επιστρέψει στο ανακαινισμένο σχολείο.²⁴ Τελικά, την έδρα του πήραν οι μαθητές του, ο μοναχός Τιμόθεος για δύο χρόνια και ο Ιωνάς Σπαρμιώτης, ο μετέπειτα γνωστός λόγιος, από το 1784. Η φιλία του Πέζαρου με τον ηγούμενο Άνθιμο Ολυμπιώτη κρατήθηκε σταθερή και επιβεβαιώθηκε αργότερα σε δύσκολες συνθήκες του βίου τους.²⁵

Ανακεφαλαιώνοντας τη σταδιοδρομία που ακολούθησε ο δάσκαλος Πέζαρος στην Τσαριτσάνη και στο Λιβάδι παρατηρούμε τα εξής.

- Ο Πέζαρος προσκλήθηκε από το Όρος και δίδαξε στην Τσαριτσάνη πέντε χρόνια (1772-77). Συνδέθηκε στενά με το λόγιο κληρικό Κυριακάκη Οικονόμο και την οικογένειά του.
- Προσκλήθηκε στο Λιβάδι για δεύτερη φορά και δίδαξε για μια πενταετία (1777-82) στο σχολείο, το οποίο είχε ανακαινιστεί από τον ηγούμενο Άνθιμο Ολυμπιώτη. Η φήμη της διδασκαλίας και του ήθους του προσέλκυσε πολλούς μαθητές.

Σημειώσεις

1. Κούμας 1832 σ.567
2. Αδάμου 1990 σ.342-346 και αλλού.
3. Πρόκειται για έξι σταυροπηγιακές μονές: Παναγίας Ολυμπιώτισσας, Αγίας Τριάδας Σπαρμού, Αγίου Αντωνίου Κοκκινόγης, Αγίας Τριάδας Γιαννωτών, Αναλήψεως Συκιάς και Μεταμόρφωσης Σωτήρος (ή Παλιοκαρυάς). Επίσης λειτουργούσαν στη δικαιοδοσία των τοπικών επισκοπών ισάριθμα μοναστήρια: Αγίας Τριάδας Λιβαδίου, Αγίου Αθανασίου Τσαριτσάνης, Αγίου Δημητρίου Τσαριτσάνης (Βαλέτσικο), Τσιούμας Δαμασίου, Παναγίας Γκλικόβου (Σαραντάπορο) και Αγίου Ελευθερίου (ή Κλημάδων - Καρυά). Βλ. Βέλκος 1980 σ.120-135
4. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989 σ.κ'
5. Κουγέας 1959 σ.361
6. Οικονόμου Αρχείο σ.22-26
7. Ο Άνθιμος Γαζής στη βιβλιογραφία του για τη *Ρητορική* του Κ. Οικονόμου γράφει ότι ο συγγραφέας του " *ἐμαθήτευσεν δὲ ἐν Τυρνάβῳ παρὰ τῷ μακαρίτῃ Ἰωάννῃ Οἰκονόμῳ*" Λ.Ε. Δ'-Ε'(1814) σ.38. Παρόμοια είναι και η αναφορά στην επιστολή με αρ.143 Οικονόμου Αλληλογραφία 1989 σ.224
8. Ο Κ. Οικονόμος γεννήθηκε το 1780, όταν ο Πέζαρος είχε ήδη αποχωρήσει.
9. Επ.112 / 11-2-1803
10. Ο Πέζαρος δέχεται την επιστολή (επ.4) στην Τσαριτσάνη στις 10-2-1777.

11. Κούμας 1832 σ.568. Τα οικοτροφεία ήταν οργανωμένα με τα πρότυπα περίπου των κοινοβιακών μονών. Χατζόπουλος 1991σ.351
12. Επ.4 / 10-4-1777
13. Ο.π. επ.4
14. Η αυτοβιογραφία του στο Βέλκος 1994 σ. 67-113. Επίσης Σκουβαράς 1967 και ως ιστορικό διήγημα Σκουβαράς 1981.
15. Το μισό του ποσού από τα 7.300γρόσια ήταν προσωπικές εισφορές του Άνθιμου και το υπόλοιπο προερχόταν από εισφορές κατοίκων της (κατεστραμένης) Μοσχόπολης, οι οποίοι ζούσαν στη Βιέννη.(Προφανώς η σχέση τους με το Λιβάδι είχε να κάνει με τις νομαδικές τους μετακινήσεις -ήταν Βλάχοι- και τους δεσμούς που είχαν αναπτύξει.) Για το νέο διδακτήριο είχαν διατεθεί 2.500 γρ., για τα βιβλία 500 γρ. και 3.300 γρ. είχαν τοκιστεί για μισθοδοσία των δασκάλων.
16. Μεγδάνης 1819 σ.62
17. Επ. 6 \ 19-6-1782 και Κούμας 1830 σ.567. Ο Μεγδάνης λανθασμένα αναφέρει εννέα έτη. Στις 24 .6.1781 γράφεται η τελευταία επιστολή με αποδέκτη τον Πέζαρο, δάσκαλο στο Λιβάδι. Επ. 5 / 24-6-1781
18. Μεγδάνης 1820 σ.63
19. Βέλκος 1983 σ.112
20. Μεγδάνης 1820 σ.62
21. Ό.π. και επ. 3 \ 24-6-1781
22. Μεγδάνηςό.π.
23. Επ.23. Η προσφορά των 200 γρόσια, η οποία προφανώς ήταν ανώτερη από την πρώτη αμοιβή, απέχει πολύ από τα 300 γρ., ποσό που αναφέρει ο Άνθιμος ότι υπολόγιζε για μισθό του δασκάλου του ελληνικού σχολείου.
24. Επ.23 / 1785 και 25 / 5-1-1786
25. Σκουβαράς 1967 σ.124-125 και αλλού.

3. Ο Πέζαρος στον Τύρναβο (1782-1806)

Η θητεία του Ιωάννη Πέζαρου στο σχολείο του Τυρνάβου ήταν μακρόχρονη. Άρχισε το 1782 και τελείωσε το 1806 με το θάνατό του, δηλ. κράτησε για είκοσι πέντε (25) χρόνια χωρίς διακοπή. Η διάρκειά της στην τελευταία εικοσαετία του 18^{ου} αι. και στα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αι. συμπίπτει με τις κρίσιμες οικονομικές και πολιτικές διεργασίες που συμβαίνουν το ίδιο διάστημα στο θεσσαλικό χώρο. Παράλληλα τα χρόνια που ο Πέζαρος διδάσκει στον Τύρναβο συμβαδίζουν με το αναπτυσσόμενο κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, το οποίο στην Ανατολική. Θεσσαλία κορυφώνεται στο μεταίχμιο του 1800.

Μία σειρά στοιχείων από πηγές και μαρτυρίες για τα διδασκόμενα μαθήματα, την οργάνωση της σχολικής ζωής, την εμπνευσμένη διδασκαλία και το ήθος του δασκάλου, τα ονόματα σπουδαιών λογίων, οι οποίοι υπήρξαν μαθητές του, δείχνουν ότι η θητεία του Πέζαρου υπήρξε αρκετά δημιουργική και γόνιμη για την ανανέωση της παιδείας του καιρού του συμβάλλοντας στην αναγεννητική πορεία των Ελλήνων.

Αν θέλαμε να αναζητήσουμε ένα γεγονός και όριο καθοριστικό για την επισκόπηση της μακρόχρονης πορείας του Πέζαρου στον Τύρναβο, αυτό θα ήταν ο γάμος του και η χειροτονία του ως κληρικού στα 1790. Τα δύο γεγονότα, μολονότι αφορούν την ιδιωτική του ζωή, έπαιξαν σημαντικό ρόλο για να παραμείνει οριστικά στο σχολείο του Τυρνάβου. Με βάση το έτος 1790 διακρίνουμε δύο περιόδους στη θητεία του Πέζαρου στο σχολείο του Τυρνάβου. Η πρώτη αφορά τα χρόνια που ήταν μόνο δάσκαλος (1782-1790). Στη δεύτερη περίοδο (1790-1806), εκτός από τη διδασκαλία ο Πέζαρος ασχολείται με εκκλησιαστικά και διοικητικά ζητήματα ως ιερέας και οικονόμος αλλά και επίτροπος του μητροπολίτη της Λάρισας. Επιπλέον, ασκεί τα καθήκοντα του γραφέα σε ιδιωτικές και κοινοτικές υποθέσεις και συμπαραστέκεται στους συντοπίτες του με κάθε τρόπο.

A. Δάσκαλος στον Τύρναβο.

Μετά τη θητεία του στο Λιβάδι έχουμε την πρώτη αναφορά για την παρουσία του Πέζαρου στον Τύρναβο από επιστολή στις 19.6.1782¹, από την οποία πληροφορούμαστε ότι δίδασκε στο σχολείο και είχε αρκετούς μαθητές. Η χρονολογία και το περιεχόμενο της επιστολής μας οδηγούν να υποθέσουμε ότι ο Πέζαρος είχε αναλάβει το σχολείο του Τυρνάβου από την άνοιξη του 1782. Οι λόγοι που τον έφεραν στην γενέτειρά του έχουν σχέση μάλλον με το χαρακτήρα και το ήθος του. Ο Κούμας αναφέρει ότι οι Τυρναβίτες τον προσκάλεσαν να αναλάβει το σχολείο τους μετά το θάνατο του δασκάλου Λάμπρου Πάσχου.² Η πρόσκληση τους εξυπηρετούσε και τον ίδιο, επειδή μπορούσε να βρίσκεται κοντά στο γέροντα πατέρα του. Αναλαμβάνοντας το σχολείο ο Πέζαρος ζήτησε τη γνώμη του πνευματικού του και δασκάλου του, του Κυρίλλου, ο οποίος διέμεινε στο Άγ. Όρος. Ο Κύριλλος επαίνεσε την

απόφαση του *“νά σχολαρχήση εις τήν πατρίδα του”*³, επειδή έδειχνε τα αισθήματα της φιλοπατρίας του. Παράλληλα, εκπλήρωνε το χρέος του *“εις τό νά γηροκομήση τόν πρεσβύτεν π(ατέ)ρα του”*.⁴ Το ζήτημα του πατέρα του επηρέαζε τον Πέζαρο και οι συμπατριώτες του το χρησιμοποιούσαν δεόντως, για να τον πείθουν να μην εγκαταλείψει την πόλη.⁵

Από τις πρώτες ενέργειες του Πέζαρου ήταν να φροντίσει για τη διαβίωση των μαθητών του. Έκανε ενέργειες, ώστε να αυξηθούν οι σχολικοί χώροι και να λειτουργήσει το οικοτροφείο, *κοινόβιο*, για τους ξενομερίτες μαθητές.⁶ Ο Κούμας μας δίνει περισσότερες πληροφορίες για τη λειτουργία του: Κάθε ξένος μαθητής έδινε στο σχολείο ένα ορισμένο ποσό και εξασφάλιζε τη διαμονή, την τροφή και την καθαριότητα του ρουχισμού του. Παράλληλα, οι μαθητές είχαν ευκαιρίες, επειδή ο δάσκαλος έμεινε κι αυτός στο οικοτροφείο, να συναναστρέφονται μαζί του. Ο Κούμας σημειώνει σχετικά: *“Μέ λιτότητα καί οίκονομίαν, χωρίς έλλειψιν τών αναγκαίων, συνέζων πάντοτε 10-15 ξένοι μαθηταί(…)”*.⁷

Σχετικά με το ποσό που πλήρωναν οι οικοτρόφοι μαθητές έχουμε δύο αναφορές με διαφορετικό ποσό. Στα 1786, όταν ο Κύριλλος από το Άγιο Όρος στέλνει τον ανειψιό του στο σχολείο του Τυρνάβου, αναφέρει ότι φροντίζει να πληρώσει τριάντα (30) γρόσια *διά ζωοτροφίαν του*.⁸ Ο Κούμας, ο οποίος φοίτησε σ’αυτό μετά το 1790, γράφοντας στα 1832 κάνει λόγο για εξήντα (60) γρόσια.⁹

Πληροφορίες για τη λειτουργία του οικοτροφείου έχουμε και σε επιστολές από γονείς, οι οποίοι γράφουν στον Πέζαρο να δεχτεί το γιο τους *“(…)όχι μόνον ώς μαθητήν, αλλά καί σύνοικον.”*¹⁰ Το καλό όνομα που δημιούργησε από την προηγούμενη θητεία του έφεραν μαθητές από τις περιοχές εκείνων των σχολείων. Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει κάποιος γονιός πως θέλει για δάσκαλο του γιου του μόνο τον Πέζαρο, διαφορετικά είναι *“(…)έτοιμος νά τόν έμποδίση κάλλιον τελείως από τά γράμματα παρά νά τόν στείλλη εις άλλον διδάσκαλον.”*¹¹

Για την κοινωνία της εποχής που αναφερόμαστε, παρά τον αγροτικό χαρακτήρα της παραγωγής, το επάγγελμα του δασκάλου ήταν ιδιαίτερα τιμητικό. Οι δάσκαλοι ήταν από τους λίγους εγγράμματους μέσα στο πλήθος των ανθρώπων, οι οποίοι ήταν καθολικά αναλφάβητοι. Σύμφωνα με τον Τρ. Ευαγγελίδη *“Δέν ύπήρχε έντιμότερα περιωπή εις ήν ή φιλοδοξία νέου τινός ν’άτενίζει ή ή περιωπή δασκάλου του λαού(…)Μή ύπάρχοντος πολιτικοῦ σταδίου τό έργον τοῦ διδασκάλου ύπισχνείτο τήν ήθικήν καί διανοητικήν ύπεροχήν τήν τόσω προσφιλή εις τό Έλληνικόν πνεῦμα καί περιέχουσαν πεδίων άσκήσεως μεγάλης εύεργέτιδος έπιρροής.”*¹² Μολονότι η αμοιβή του δασκάλου εξαρτιόταν από τα οικονομικά που διέθετε η σχολική επιτροπή, ο δάσκαλος εξασφάλιζε καλό επίπεδο διαβίωσης.¹³ Στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. οι περισσότερο ανήσυχοι νέοι προτιμούσαν να ξενιτεύονται και επέστρεφαν γιατροί (*ιατροφιλόσοφοι*) ή προτιμούσαν να ασχολούνται με το εμπόριο, μια πρώτη ένδειξη της ελληνικής αστικής τάξης που κυοφορούνταν.

Ο Πέζαρος επέλεξε συνειδητά να ασκήσει το επάγγελμα του δασκάλου, όπως ο ίδιος γράφει. Στα 1786, όταν συγγαίρει το φίλο του Γ. Κρομμύδη για την επιτυχημένη εμπορική δραστηριότητά του *“εις τόν*

ἐλεύθερον τόπον”[Ρωσία], ανάμεσα στα άλλα αναφέρει ότι δεν έκρινε τον εαυτό του ικανό να ασκήσει για βιοπορισμό άλλο επάγγελμα από αυτό του δασκάλου. Συγκεκριμένα, γράφει: “*Ἐγὼ δὲ περιβλέψας ἑμαυτὸν ἀπροσφυῇ εἰς ἄλλην εὐτυχεστέραν τοῦ βίου στάσιν, ἔκρινα νὰ ζήσω μὲ τὴν παιδοτριβικὴν ἐπιστάσιν, ὅσον πρὸς πορισμὸν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων καὶ δὴ τοῦ ἔργου τούτου ἐχόμενος, παρώκησα πρότερον καὶ ἐν ἀλλοδαποῖς, παροικῶ ἤδη καὶ ἐν τῇ δυστυχεῖ πατρίδι μου, ζῶν ἡσύχως, καὶ φέρων ὄχλον παιδαγωγίας,(...)*”¹⁴

Η απασχόληση του Πέζαρου με το σχολεῖο ήταν ολοήμερη. Ξεκινούσε νωρίς, όταν ο δάσκαλος και οι μαθητές εκκλησιάζονταν κάθε πρωί. Κατόπιν επέστρεφαν στο σχολεῖο και άρχιζε η πρωινή εργασία του. Ο Πέζαρος χωρίς δεύτερο δάσκαλο για βοηθό του διεκπεραιώνει τις διδακτικές εργασίες σε όλες τις τάξεις (κλάσεις) των μαθητών. Υποθέτουμε ότι ο τρόπος εσωτερικής λειτουργίας του σχολείου και η οργάνωση της διδασκαλίας ήταν παρόμοιος με αυτόν που λειτουργούν ακόμη και σήμερα τα μονοθέσια (μονοτάξια) σχολεία. Ο Πέζαρος δίδασκε σύμφωνα με το πρόγραμμα, για το οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο, στους προχωρημένους μαθητές. Όταν αυτοί μελετούσαν σιωπηρά, ο ίδιος δάσκαλος μάθαινε στους πρωτόπειρους μαθητές να γράφουν και να ασκούνται στις πρώτες αριθμητικές πράξεις. Αφού διέκοπταν για το μεσημεριανό φαγητό, άρχιζε η μεταμεσημβρινή εργασία του σχολείου μέχρι αργά το απόγευμα. Κατόπιν όλοι πήγαιναν, πάλι, στην εκκλησία για την ακολουθία του εσπερινού. Γράφει σχετικά ο Κούμας: “*Τό πρωῖ καὶ αὐτός καὶ οἱ μαθηταὶ του ὑπέστρεφαν ἀπὸ τὴν ἀκολουθίαν καὶ λειτουργίαν τῆς ἐκκλησίας καὶ ἤρχιζαν τὴν σπουδὴν, καὶ ὅταν ἐτελείοναν τὸ βραδύ, ἀμέσως ὑπῆγαιναν εἰς τὸν ἐσπερινόν.*”¹⁵

Στα καθήκοντα του δασκάλου περιλαμβανόταν, όπως ήδη έχουμε αναφέρει,¹⁶ και η υποχρέωση που είχε να εκφωνεί λόγους στο ναό κατά τις μεγάλες εκκλησιαστικές γιορτές, (είκοσι εφτά (27) τον αριθμό, σύμφωνα με έγγραφο του μητροπολίτη της Λάρισας στα 1730).¹⁷ Στον Τύρναβο, με τη σχεδόν καθολική πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού και τις πολλές εκκλησίες και μοναστήρια, ο Πέζαρος ανταποκρινόταν με επιτυχία. Σύμφωνα με τον Κούμα πραγματοποιούσε κάθε χρόνο εκατό ομιλίες περίπου. Ο λόγος του δασκάλου είχε επιχειρήματα και αναφορές από εκκλησιαστικά κείμενα και αποφθέγματα. Ήταν επίκαιρος, αλλά ποτέ δεν επαναλαμβανόταν. Οι Τυρναβίτες χαίρονταν να τον ακούν. Ανάμεσα στα άλλα γράφει ο βιογράφος του: “*Ἐκῆρυντε τὸν λόγον τοῦ εὐαγγελίου εἰς τὰς δεκαεξ ἐκκλησίας τῆς πόλεως ἐκείνης τόσον συχνάκις, ὥστε κατ’ ἔτος ἐσυναριθμοῦντο ἑκατὸν περί που αἱ ὀμιλίας τοῦ Ἄνθρωποι συζήσαντες μὲ αὐτόν, καὶ χαίροντες ν’ ἀκούωσι πάντοτε τοὺς γλυκυτάτους τοῦ λόγους, δέν ἡδυνήθησαν νὰ παρατηρήσουν, ὅτι τὸν αὐτόν λόγον ἐξεφώνησε ποτέ δῖς.*”¹⁸

Η αμοιβή του Πέζαρου στο σχολεῖο του Τυρνάβου στα 1790 σύμφωνα με τον Κούμα ήταν 250 γρόσια το χρόνο.¹⁹ Φαίνεται μάλλον απίθανο να παρέμεινε ίδια η αμοιβή σε όλη τη διάρκεια της εικοσιπεντάχρονης θητείας του. Από επιστολή του 1786 ο ίδιος ο Πέζαρος πληροφορεῖται ότι ο δάσκαλος των Τρικάλων Στέφανος Σταμκίδης, παλιός του μαθητής, συμφώνησε να πληρώνεται με 300 γρόσια.²⁰ Στα 1798 ο Κ. Κούμας προσλαμβάνεται δάσκαλος στην

Τσαριτσάνη με υψηλό μισθό, 700 γρόσια.²¹ Στα Αμπελάκια ο δάσκαλος των μικρών τάξεων πληρώνεται με 300 γρόσια στα 1803.²² Και στα σχολεία των απόδημων κοινοτήτων οι μισθοί των δασκάλων είναι ονομαστικά μεγαλύτεροι.²³

Η ζωή στον Τύρναβο δεν ήταν ήρεμη. Οι Τυρναβίτες αντιμετώπιζαν δυσκολίες από τις αυξανόμενες αδυναμίες της οθωμανικής εξουσίας να περιφρουρήσουν την ασφάλεια του πληθυσμού και της παραγωγής του. Ο Πέζαρος προσπαθούσε να συμπαραστέκεται στους συμπατριώτες του και λυπόταν για τις ατυχίες τους. Ο μητροπολίτης της Λάρισας Μελέτιος τον συμβουλεύει να απέχει από τα προβλήματα των συμπολιτών του αφήνοντας την εξέλιξή τους στο Θεό.²⁴ Η δύσκολη κατάσταση φαίνεται ότι άγγιξε και τον ίδιο τον Πέζαρο. Από μια επιστολή του Μελετίου στις 7-10-1785 πληροφορούμαστε ότι ο Πέζαρος είχε αποφασίσει να “*ἀναχωρήσει*” από τον Τύρναβο.²⁵ Η απόφαση του δασκάλου προκάλεσε πικρία στο φίλο του, μητροπολίτη Μελέτιο, αλλά και την οργή του, επειδή δεν τον ενημέρωσε. Τελικά, ο Πέζαρος δεν εγκατέλειψε τον Τύρναβο.

Οι φήμες, ενδεχομένως, και η πρόθεση του Πέζαρου να αποχωρήσει από το σχολείο του Τυρνάβου μάλλον είχαν σχέση με τις συνεχείς προσκλήσεις που δεχόταν από πολλά μέρη, για να αναλάβει το σχολείο τους. Μέχρι το 1786 ο ηγούμενος Άνθιμος Ολυμπιώτης και οι συμπατριώτες του από το Λιβάδι επιμένουν να επιστρέψει στο ανακαίνισμένο σχολείο τους.²⁶ Το 1784 ο επίσκοπος των Σερβίων (και Κοζάνης) Ιγνάτιος του ζήτησε να μην “*προκρίνη τό λιβάδι της Κοζάνης*”,²⁷ αλλά να προτιμήσει το σχολείο της Κοζάνης διαβεβαιώνοντας για την εύρυθμη λειτουργία του, καθώς θα συντηρούνταν από κληροδότημα Κοζανίτη από τη Βενετία.²⁸ Το 1785 ο επίσκοπος της Ελασσόνας Ιωαννίκιος και ο Τσαριτσανιώτης έμπορος Στατήρης διαβιβάζουν στον Πέζαρο πρόσκληση να παει στην Πόλη, για να αναλάβει ως ιδιωτικός δάσκαλος τα παιδιά πλούσιου Κωνσταντινουπολίτη.²⁹ Τις δυσκολίες, οι οποίες, όπως φαίνεται, περίσσευαν στον Τύρναβο, επικαλείται στα 1786 ο πρώην μαθητής του και τότε επίσκοπος των Σταγών (Καλαμπάκα) Παΐσιος και του πρότεινε να καταφύγει στα Μετέωρα, για να αναλάβει το σχολείο ή μόνο για να ησυχάσει στα μοναστήρια.³⁰ Τον ίδιο χρόνο ζητήθηκε επίμονα και από τους επιτρόπους του σχολείου της Θεσσαλονίκης, όπως πληροφορούμαστε από την επιστολή του δασκάλου Αναστάσιου Καμπίτη. Ο ίδιος επαινεί τη στάση του Πέζαρου να μην εγκαταλείψει την πατρίδα και του γράφει ότι τον μιμείται κι αυτός οργανώνοντας το σχολείο της γενέτειράς του, της Νάουσας.³¹

Με τη πάροδο του χρόνου οι προσκλήσεις υποχώρησαν. Έγινε αποδεκτό ότι ο Πέζαρος θα παρέμεινε, όπως συνέβη, δάσκαλος και σχολάρχης του Τυρνάβου. Με τη φήμη του να εξαπλώνεται συνεχώς, ακόμη και μετά την πολύχρονη παραμονή στη γενέτειρά του, θα δεχτεί προσκλήσεις, για να αναλάβει άλλα σχολεία, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω.

Αποφασιστικό γεγονός για την οριστική του παραμονή στον Τύρναβο στάθηκε ο γάμος του και η χειροτονία του ως ιερέα τον Ιανουάριο του 1790. Ταυτόχρονα ανέλαβε και το αξίωμα του *Οικονόμου* στον

καθεδρικό ναό του Αγ. Ιωάννου του Πρόδρομου. Δε γνωρίζουμε για ποιους λόγους ο Πέζαρος σε μια προχωρημένη ηλικία--ήταν 41 χρόνων--αποφάσισε να χειροτονηθεί. Για την εποχή του η αποδοχή του ιερατικού σχήματος, η οποία γινόταν συνήθως σε νεαρή ηλικία, και γενικότερα η ένταξη στις τάξεις του κλήρου εξασφάλιζε στον κληρικό ένα καλό επίπεδο διαβίωσης και κοινωνικής θέσης. Επιπλέον η αυτονόητη --για την εποχή-- στενή σχέση του σχολείου με την εκκλησία, την οποία επέβαλε ο εκκλησιαστικός χαρακτήρας της παιδείας, σηματοδοτούσε την κατεύθυνση την οποία έπρεπε να ακολουθήσει ένας καλός δάσκαλος.

Μια ένδειξη των διαθέσεων του Πέζαρου μας δίνει ο Κούμας. Αφήνει να νοηθεί ότι ο δάσκαλος δεν εγκατέλειψε τον Τύρναβο, μολονότι είχε προσφορές με μεγάλους μισθούς, επειδή ήθελε να προσφέρει στον τόπο του. Για να δεθεί περισσότερο με τη γενέτειρά του, παντρεύτηκε συμπατριώτισσά του και χειροτονήθηκε ιερέας και οικονόμος. Γράφει σχετικά: *“Πολλαί ἑλληνικαὶ πόλεις ἐζήτησαν τὸν Πέζαρον διδάσκαλον με μισθοὺς μεγάλους. Ἀλλ’ αὐτὸς ἠθέλησε μέ διακοσίων πεντήκοντα γροσίων ἐτήσιον μισθὸν νά μείνῃ εἰς τὴν πατρίδα του. Διὰ νά στερεωθῇ μάλιστα περισσότερον εἰς αὐτήν, ἐνυμφεύθη μίαν συμπολίτισσάν του νεάνίδα τό 1790 ἔτος, καί ἐν ταύτῳ ἀνεδέχθη τό ἱερατικόν ἀξίωμα καί ἐπροχειρίσθη Οἰκονόμος, μέ τό ὅποῖον ὄνομα ἐγνωρίζετο ἐφεξῆς”*³²

Για το γάμο και τη χειροτονία του ο Πέζαρος δέχτηκε τις πιο θερμές ευχές των φίλων του, οι οποίοι μάλλον δεν ανέμειναν τις ενέργειες του. Η εκτίμηση όλων, που εκφράζουν την ικανοποίηση και τη χαρά τους γι' αυτό, είναι ότι ο Πέζαρος με τη διδασκαλία του, τη παιδεία του, εκκλησιαστική και κοσμική, και τη διαγωγή του αναδεικνύεται άξιος για το λειτούργημα του ιερέα. Επιπλέον, ο προβιβασμός του σε οικονόμο ανταποκρίνεται στην κοινωνική δραστηριότητα που είχε αναπτύξει. Ο επίσκοπος των Σταγών Παΐσιος γράφει χαρακτηριστικά: *“ποῖος γάρ τῶν νῦν ἀνθρώπων κεκόσμηται τῇ Ἱερωσύνῃ, ὥσπερ αὐτή, ἐν τοιαύτῃ ἐννόμῳ ἡλικίᾳ, ἐν τοσαύτῃ παιδείᾳ τε καί μαθήσῃ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῶν ἔξωθεν, ἐν σεμνότητι βίου ἀνεπιλήπτου τε καί ἐπαινετοῦ, ἐν ἔργῳ διδασκαλικῷ ἐπὶ ἔτη πλείονα; μᾶλλον δέ εἰπεῖν, κεκόσμηται δι’ αὐτῆς τό τῆς Ἱερωσύνης ἐπάγγελμα καί τάγμα, τοιούτου εὐμοιρῆσαν συνθιασώτου ὅς γε πράττει ἅ λέγει, καί λέγει ἅ δεῖ πράττειν. τίς γάρ κατ’ αὐτήν προετιμήσατο τὴν τῶν πολλῶν ὠφέλειαν, ἥπερ τὴν φίλην ἡσυχίαν της καί λυσιτέλειαν; τά οἰκεῖα προήκατο συμφέροντα, ἵνα τοὺς πολλοὺς, ἢ καὶ τοὺς πλείονας κερδήσῃ κατὰ τὸν ἀπόστολον. ἐπαξίως ἄρα δέδοται αὐτῇ καί τό τοῦ οἰκονόμου ὀφφίκιον, ἵν’ ἡ ὑπερφέρων καί πρωτεύων ἐν πᾶσι τῶν πάντων ἱερέων, ὥς ποτέ ὁ κορυφαῖος τῶν δώδεκα.”*³⁴

Εκείνος στον οποίο δεν άρεσαν οι εξελίξεις, που συνέβησαν στη ζωή του Πέζαρου, ήταν ο δάσκαλός του, ο ιερομόναχος Κύριλλος. Γράφει ότι λυπάται για το γάμο του *“οὐχί ὡς ἀτίμου πράγματος”*,³⁵ μολονότι πιστεύει ότι *“(…)ἐλεύθερος ὢν, ζῶντος ἀνθρώπου τὸν ἑαυτὸν καταδεδούλωκεν, ἐκουσίως καί ἱμάντι προσέδρασε (…)*³⁷ Κυρίως λυπάται, επειδή είχε άλλες προσδοκίες και είχε κάνει άλλα σχέδια γι' αυτόν. Το σχέδιο του ήταν να έρθει ο Πέζαρος στο Άγ. Όρος για να αναλάβει ως σχολάρχης τη σχολή, ή έστω να δίδασκε κατά διαστήματα, όταν διευκολυνόταν. Μάλιστα για την αποτελεσματικότητα των

ενεργειών του αναφέρει ότι είχε φροντίσει για έγκριση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Γι' αυτό πρότεινε στον Πέζαρο να λύσει το γάμο του *"ὡς λόγῳ μόνῳ συστάντος"*,³⁷ επειδή είχε να ωφεληθεί πολύ περισσότερο στο Άγ. Όρος. Το ηθικό του σθένος δεν επέτρεψε στον Πέζαρο να αποδεχτεί τις προτάσεις του Κύριλλου και παρέμεινε πιστός στην οικογένειά και στον τόπο του.

Β. Δάσκαλος, οικονόμος, επίτροπος της μητρόπολης και συμπαραστάτης του λαού.

Γι' αυτή την περίοδο της ζωής του Πέζαρου οι επιστολές δίνουν πληροφορίες για έντονη δραστηριότητα σε πολλούς τομείς. Η φήμη του δασκάλου εξαπλώνεται και έξω από τα όρια του θεσσαλικού χώρου. Εκτός από δάσκαλος και οικονόμος στον Τύρναβο διορίζεται επίτροπος του μητροπολίτη της Λάρισας, θέση που διατήρησε μέχρι λίγο πριν από το θάνατό του. Επιπλέον, με το κύρος που απολάμβανε ανάμεσα στους συμπατριώτες του πολλές φορές ο Πέζαρος εξουσιοδοτείται και διεκπεραιώνει ατομικές υποθέσεις ή ζητήματα της κοινότητας.

Το έργο του στο σχολείο του Τυρνάβου γινόταν ευρύτερα γνωστό. Επιβεβαιώνοντας το καλό όνομα που είχε δημιουργήσει τα προηγούμενα χρόνια στα σχολεία της Τσαριτσάνης και του Λιβαδίου, η φήμη του αυξανόταν. Ήδη οι πρώτοι απόφοιτοι του σχολείου σταδιοδρομούσαν. Ο Στέφανος Σταμκίδης και ο Κωνσταντίνος Νοσήμαχος ήταν δάσκαλοι (1783) στα Τρίκαλα και στην Τσαριτσάνη αντίστοιχα, και ο Ιωνάς Σπαρμιώτης στο Λιβάδι.³⁸ Ένας άλλος μαθητής του, ο Παΐσιος, είχε εκλεγεί επίσκοπος Σταγών (περιοχή Μετεώρων).³⁹ Άλλοι άνθρωποι, έμποροι, κληρικοί, προεστοί, οι οποίοι με οποιονδήποτε τρόπο τον είχαν γνωρίσει, μετέφεραν τις καλές εντυπώσεις τους για την προσωπικότητα του οικονόμου και διδασκάλου κυρ Ιωάννου.

Ο νεαρός Γεώργιος Αυξεντιάδης,⁴⁰ ο οποίος αποδήμησε στο Σεμλίνο (ή Ζέμουν), γνωστό εμπορικό σταθμό των Βαλκανίων, αναφέρει στα 1793 ότι τόσο φημιζόταν εκεί ο Πέζαρος, ώστε εξαιτίας του εκτιμούσαν και τον ίδιο, επειδή υπήρξε μαθητής του. Συγκεκριμένα, γράφει: *"ἐπειδὴ τό περίφημον ὄνομά της φημιζέται ἀπό περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης, μετέχω καί τιμῶ ἐδῶ, ὡς γνήσιός της γόνος, μικρόν τῆς τοιαύτης ὑπολήψεως παρὰ τῶν ἐδῶ πραγματευτῶν(...)"*.⁴¹

Το όνομα του διδασκάλου Ιωάννη ήταν γνωστό και στους πνευματικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης. Ο Κούμας, καθώς κάνει αναφορά στην επιστολογραφία του δασκάλου του, γράφει: *"Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ Μουρούζαι ἐσύναξαν τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ρουμελιώτου Ἰωάννου, καί μέ ὅλην τὴν περιαντοφιλαυτίαν των ἔλεξαν ὅτι δέν δύναται τις νά γράψῃ καλητέρας..."*.⁴²

Η εκτίμηση που απολάμβανε ο Ιωάννης Πέζαρος επιβεβαιώνεται και από την αλληλογραφία του. Στα 1805, όταν ο μητροπολίτης της Λάρισας Ραφαήλ δημιούργησε προβλήματα με τη συμπεριφορά του, ο επίσκοπος Περιστεράς Παΐσιος, ο οποίος διέμεινε στην Πόλη, τον διαβεβαίωσε να μην ανησυχεί. Ανάμεσα στα άλλα του γράφει: *"(...) διότι ἐδῶ εἰς τὴν πόλιν εἶναι καλὰ διαφημισμένον τό ὄνομά της εἰς ὅλους τοὺς προύχοντας τοῦ γένους μας καί εἰς ὅλους τοὺς ἀγίους ἀρχιερεῖς(...)"*.⁴³

Οι δυσκολίες στη ζωή του Τυρνάβου από τις επιδρομές των Αλβανών, την οικονομική καχεξία και τις επιδημίες έδιναν αφορμές στους κατοίκους να εγκαταλείπουν την πόλη. Για *“τό ἀκατάστατον καί κλονούμενον τῆς καθ’ ἐκάστην ἀφανιζομένης πατρίδος”*,⁴⁴ γράφει ο Πέζαρος στα 1799. Πριν έναν χρόνο είχε απορρίψει την ελκυστική πρόταση πλούσιου προεστού από τη Ρεντίνα να έρθει, για να διδάξει το γιο του *“φιλοσοφικά και μαθηματικά”* με αμοιβή *“ὅσα ἤθελεν εὐχαριστηθῇ.”*⁴⁵ Στα 1803 ο Πέζαρος είχε σκεφτεί να αναλάβει το σχολεῖο της Μακρυνίτσας. Ο επίσκοπος Δημητριάδος Αθανάσιος τον προσκαλούσε να διδάξει με 500 γρόσια για ετήσιο μισθό.⁴⁶ Υποθέτοντας –και δεν έπεσαν έξω – ότι η απάντηση του δασκάλου θα ήταν αρνητική, οι παραπάνω ενδιαφερόμενοι του γράφουν να μεσολαβήσει, ώστε να σταλεί κάποιος άλλος λόγιος ή μαθητής του για δάσκαλος στο σχολεῖο τους.

Και άλλες φορές διατυπώνεται αυτό το αίτημα και η παράκληση προς τον Πέζαρο, να φροντίσει προκειμένου να βρεθεί δάσκαλος για το σχολεῖο. Πρόκειται είτε για σχολεία που για πρώτη φορά λειτουργούσαν σε μικρά χωριά και σε κοινότητες των αποδήμων είτε για παλαιά σχολεία που ανανεώνονταν, γεγονότα που μαρτυρούν ότι το σχολικό δίκτυο στην Ανατ. Θεσσαλία αυξανόταν.

Οι Έλληνες της πόλης Ζέμουν (Σεμλίνο) στα 1799 ζήτησαν από τον Πέζαρο να τους στείλει δύο δασκάλους για το ελληνικό και το κοινό σχολεῖο αντίστοιχα.⁴⁷ Από το 1798 στην Τσαριτσάνη δίδασκε ο μαθητής και συγγενής του, ο Κ. Κούμας. Στο χωριό Ελευθεροχώρι ο Πέζαρος στέλνει τον απόφοιτο μαθητή του Γεώργιο Τρικκαίο για δάσκαλο, ενώ στους Αμπελακιώτες σύστησε έναν αρκετά μορφωμένο, βέβαια, για το σχολεῖο τους.⁴⁸ Από το 1804 η ελληνική κοινότητα (Αδελφότης) του Νεόφυτου στην Ουγγαρία επανειλημμένως ζητούσε από τον Πέζαρο να στείλει δάσκαλο για το σχολεῖο τους.⁴⁹ Ο Πέζαρος γράφει ότι αδυνατούσε να διεκπεραιώσει *“(…)ὥς καί ἄλλοτε τά φιλομαθῆ ζητήματα ἄλλων”*.⁵⁰ Ανάμεσα στα άλλα επικαλείται για λόγους της αδυναμίας του τα γηρατειά του και τις δυσκολίες του καιρού του. Γράφει: *“Καί ἡ αἰτία ἀποδοθήτω εἷς τε τό γῆρας μου, καί εἷς τὰς ἄλλας περιστάσεις μου ἐν τοῖς καιροῖς τούτοις, δι’ ἃ δέν εἶναι εὐφορον τό Σχολεῖον μου τοιούτων ὡραίων καρπῶν δι’ ὧν νά εὐφράνω τοὺς ποθοῦντας καί ζητοῦντας”*.⁵¹

Στα τέλη του 1802 ένα γεγονός, όχι ασυνήθιστο για την εποχή, τάρaxε τη ζωή του σχολείου και του Πέζαρου. Αλβανοί άτακτοι, οι οποίοι συνόδευσαν το γιο του Αλή πασά, Μουχτάρ, υπεύθυνο για την ασφάλεια της περιοχής, στράφηκαν εναντίον του σχολείου. Προφανώς, για να πάρουν λύτρα, απείλησαν να κρατήσουν ομήρους τους μαθητές, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο γιος του Πέζαρου, ο Δημήτριος. Όταν πληροφορήθηκε τα συμβάντα ο δραστήριος μητροπολίτης της Λάρισας Διονύσιος Ε΄ ο Καλλιάρχης διαμαρτυρήθηκε έντονα στο Μουχτάρ. Μάλιστα έγραψε στον Αλή πασά στα Γιάννενα, για να δοθεί στον Πέζαρο ειδικό έγγραφο *“(…)ὑψηλόν πιγιουρουντί διά νά μὴν ἐνοχλεῖσθε ἀπό τοὺς πουλουνκπασάδες(…)”*⁵²

Η ανάδειξη του Πέζαρου στο αξίωμα του οικονόμου, σε συνδυασμό με την ιδιότητα του δασκάλου, διευκόλυνε τους εκάστοτε ιεράρχες της

μητρόπολης να του αναθέτουν επιπλέον αρμοδιότητες και καθήκοντα. Σε έγγραφο που διέσωσε ο Τυρναβίτης Αχ. Τζάρτζανος, ο Πέζαρος καλείται από το μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιο *“(...)ὡς διδάσκαλος καὶ σοφός (...) νά συμβουλευέση, διδάξῃ καὶ νουθετῇ συνεχῶς(...)*⁵³ τους Τυρναβίτες κληρικούς, οι οποίοι παρεκτρέπονταν από την οινόποσια, ισχυρή συνήθεια στον Τύρναβο.

Πολύ καλή συνεργασία είχε ο Πέζαρος και με τον επόμενο μητροπολίτη, το Διονύσιο Ε΄ τον Καλλιάρχη (1791-1804). Όπως είναι γνωστό πρόκειται για φωτεινή προσωπικότητα ιεράρχη, ο οποίος άρχισε το πλούσιο έργο του από τη Λάρισα.⁵⁴ Στα χρόνια της αρχιερατείας του δόθηκε η άδεια και ανοικοδομήθηκε (1794) ο μητροπολιτικός ναός του Αγ. Αχιλλίου στη Λάρισα, ο οποίος ήταν κατεστραμμένος από το 1774 (Ορλωφικά). Τα συναισθήματα ικανοποίησης των χριστιανών της περιοχής αποτυπώθηκαν με έκδηλο τρόπο σε επιγραφές που χαραχτήκαν στο ναό, από τις οποίες ξεχώριζε αυτή που έγραψε ο Πέζαρος.⁵⁵

Ο Διονύσιος πληροφορήθηκε τις δραστηριότητες και γνώρισε από κοντά τον οικονόμο και δάσκαλο του Τυρνάβου. Τα Χριστούγεννα του 1794 διόρισε τον Ιωάννη Πέζαρο επίτροπο της μητρόπολης της Λάρισας: *“ἤδη δέ ἀποκαθιστῶμεν ἐπίτροπόν μας τὴν αἰδεσιμολογιότητά της καὶ θέλει ἔχει ἐκ τοῦδε καὶ ἐντοῦπιόν τὴν μέριμναν τῶν ὑποθέσεών μας.*⁵⁶ Όταν ο Διονύσιος εκλέχτηκε μέλος της Πατριαρχικής Συνόδου, τη διοίκηση της μητρόπολης είχαν ουσιαστικά τρεις κληρικοί. Ο Ιωάννης Πέζαρος ως επίτροπος ήταν ο άμεσος υπεύθυνος για τα εκκλησιαστικά θέματα. Ο τιτουλάριος επίσκοπος Περιστεράς Παῖσιος μετέφερε έγγραφα, περιόδευε στις επισκοπές και συγκέντρωνε τις εισφορές. Ο πρωτοσύγκελος Γαβριήλ - και αργότερα ο ομοιόβαθμός του Μελέτιος- παρέμεινε στην έδρα της μητρόπολης, στη Λάρισα, για να διεκπεραιώνει τα καθημερινά ζητήματα.⁵⁷ Τέλος, ένας άλλος κληρικός, ο Τυρναβίτης πρωτοσύγκελος Σαμουήλ, συνόδευε τον Διονύσιο και ήταν ο σύνδεσμος του από την Πόλη με την έδρα της μητρόπολης στη Λάρισα.⁵⁸ Για τις αρμοδιότητες του επιτρόπου αλλά και για την εκτίμηση που απολάμβανε ο Πέζαρος και το κύρος του ανάμεσα στους κληρικούς μαρτυρούν όσα αναφέρονται σε επιστολή του σακελάριου της Τσαριτσάνης: Ο επίσκοπος της Ελασσόνας Ιωαννίκιος για τη διευθέτηση της μετάθεσης ενός κληρικού άφησε το ζήτημα στην κρίση του Πέζαρου, *“(...)ὅπως ἡ αἰδεσιμότης του τό εὔρη εὔλογον, θέλει συγκατανεύσει καὶ ἡ πανιερότης του [επίσκοπος]”.*⁵⁹

Οι εκκλησιαστικές φροντίδες του Πέζαρου με την ιδιότητα του επιτρόπου ήταν αρκετές. Φρόντιζε να γνωστοποιούνται και να εκτελούνται οι αποφάσεις του προϊσταμένου του μητροπολίτη.⁶⁰ Ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση των οικονομικών και έστελνε τα έσοδα στην Κωνσταντινούπολη.⁶¹ Όριζε τα ποσά και χορηγούσε άδειες για τις *ζητείες* σε κληρικούς από άλλα μέρη.⁶² Διεκπεραίωνε τα αιτήματα για αγορά ενοριών ή για εγκατάσταση σε ξενομερίτες κληρικούς.⁶³ Έγραφε τα εθιμοτυπικά έγγραφα της μητρόπολης και επικοινωνούσε με τις αρχές του τόπου.⁶⁴

Δεν ήταν μόνο τα εκκλησιαστικά ζητήματα με τα οποία ασχολούνταν. Στην ακεραιότητα του χαρακτήρα του κατέφευγαν ανώνυμοι και επώνυμοι συμπατριώτες του αλλά και άνθρωποι που δεν τον γνώριζαν

παρά μόνο από τη φήμη του ονόματός του. Ο ξενιτεμένος γέροντας Παπαζαχαρίου του εμπιστεύεται ένα σεβαστό ποσό χρημάτων, για να παντρέψει την ορφανή ανειψιά του με όποιον άνδρα κρίνει αυτός (ο Πέζαρος).⁶⁵ Γίνεται κριτής σε ιδιωτική υπόθεση ή άλλοι, άγνωστοί του, ζητούν να μεσολαβήσει για οικονομικές υποθέσεις, επειδή είχαν εμπιστοσύνη στη δίκαιη κρίση και την εντιμότητά του.⁶⁶ Συντάσσει σχέδια συμβιβασμών και ιδιωτικά συμφωνητικά για λογαριασμό των συμπατριωτών του.⁶⁷ Η πολύπλευρη και ακούραστη δραστηριότητα του Πέζαρου έμεινε ζωηρή στη μνήμη του Κωνσταντίνου Κούμα, ο οποίος εκείνη την εποχή (1790-96) ήταν μαθητής του. Γράφει: *“Καί τότε ήτο θαῦμα νά βλέπη τις τήν ἀκάματον δραστηριότητα τοῦ ἀνδρός κἀνέν ἀπό τά μέχρι τοῦδε ἔργα τοῦ σχολείου δεν ἡμέλησεν, ἀλλά προσέλαβε καί ὅλα τά ἔργα τῆς ἐνορίας του ἱερούργει, ἐβάπτιζεν, ἡγίαζεν, ἔκαμνεν ὅλα ὅσα κάμνει καθεὶς ἱερεὺς χωρίς νά χρειασθῇ ποτέ βοηθόν του. Τόν εἰς τό κηρύττειν ζῆλον του ἐδιπλασίασε. Τοῦ προστίθετο δέ καί βάρος ἄλλο, ἡ μεγάλη ἐπιστολογραφία. Παρεκτός ὅτι αὐτός ἔγραφε συχνάκις εἰς πολλούς μαθητάς καί φίλους του, τοῦ ἐπεφορτίζετο καί ἐκ τῆς ἀρχιερατικῆς αὐλῆς καί ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς πόλεως ἡ φροντίς νά γράφῃ ἐπιστολάς ἐκ μέρους των πρὸς πολλά ἔνδοξα πρόσωπα τῆς Κωνσταντινουπόλεως.”*⁶⁸

Αυτή η διάθεση προσφοράς σε συνδυασμό με την ομολογούμενη από όλους ακεραιότητα του χαρακτήρα και την εντιμότητα του βίου του οδήγησαν τον Κ. Κούμα να αποκαλέσει τον Ιωάννη Πέζαρο *“Σωκράτην τοῦ Τυρνάβου”* και όλη την πορεία της ζωής του *“βίον ἀληθῶς Σωκρατικόν”*⁶⁹ Ο ίδιος γράφει χαρακτηριστικά: *“Ἀλλ’ ἡ ἐπιμέλεια καί ἡ ἀρετή του, τό πενιχρόν τῆς ζωῆς του ἠνωμένον μέ ἐσωτερικόν μεγαλεῖον, τό ὅπῳ ἐνέπνεε σέβας εἰς πάντα, ὅστις ἄβλεπε τόν ρακένδυτον Πέζαρον, ἐκλείσαν εἰς ὅλην τήν Θετταλία καί εἰς ὅλον τό Ἑλληνικόν γένος τό ὄνομά του. Ο Ἰωάννης, ὁ Πέζαρος, ὁ Κωφός (...) περιφέρετο μέ ἐγκώμια εἰς ὅλων τά στόματα.”*⁷⁰

Καθοριστικό γεγονός για τη ζωή του Ιωάννη Πέζαρου υπήρξε η ανάδειξη στο μητροπολιτικό θρόνο της Λάρισας του μητροπολίτη Ραφαήλ. Ανέλαβε τη μητρόπολη της Λάρισας με μετάθεση από την μητρόπολη του Ικονίου, ενώ ο Διονύσιος ο Καλλιάρχης μετατέθηκε στην Έφεσο. Η οριστική ανάληψη των καθηκόντων του Ραφαήλ έγινε με την έναρξη του εκκλησιαστικού έτους, δηλ. το Σεπτέμβριο του 1803.

Η πρώτη ενέργεια του νέου μητροπολίτη ήταν να επαναβεβαιώσει τον Πέζαρο και τον επίσκοπο Παΐσιο ως εκπροσώπους της μητρόπολης, όπως ήταν και πριν. Γράφει στον Πέζαρο ότι επικυρώνει *“(..).πάλιν αὐτόθι ἐπίτροπον ἡμέτρον, ὡς καί τό πρότερον, καί ἐπιτηρητήν τῶν ἐπιχωρίων ὑποθέσεων καί ἀρχιερατικῶν δικαιωμάτων μας.”*⁷¹ Δηλώνει ότι, μολονότι δε γνώριζε προσωπικά τον ίδιο, τον εκτίμησε *“(..).διὰ τήν καλήν φήμην τῶν προτερημάτων (...)κατά τήν ἀρετήν, καί σοφίαν, καί φρόνησιν προεξάρχουσιν(..)”*⁷²

Η αλληλογραφία του Ραφαήλ τόσο με τον Πέζαρο και με τους άλλους κληρικούς, όσο και οι αναφορές σ’ αυτόν άλλων επιστολογράφων, σκιαγραφούν τον μητροπολίτη κάθε άλλο παρά ως υπόδειγμα ιεράρχη. Ο μητροπολίτης Ραφαήλ δημιουργούσε συνεχώς προβλήματα στους κύκλους της Πατριαρχικής Συνόδου και στο ποίμνιο της μητρόπολης με τη συμπεριφορά του και τη φιλαργυρία του.⁷³

Οι απαιτήσεις του μητροπολίτη δεν άργησαν να εκδηλωθούν. Στις επιστολές του προς τον επίσκοπό του γίνεται λόγος για εξόφληση συναλλαγματικών (*πόλιτζας*) και για συγκέντρωση χρημάτων.⁷⁴ Ο Ιωάννης Πέζαρος με ειλικρίνεια του κάνει γνωστό ότι δεν έχει εξοικειωθεί σε τέτοιου είδους ζητήματα. Χωρίς περιστροφές γράφει: *“Δάνεια δέν εἶμαι γνωστός εἰς τοὺς ἐν Λαρίσση σαράφηδες νά σηκώσω, διατί εἰς τοιαύτας ληψοδοσίας δέν ἐσυνήθισα ἐξ ἀρχῆς.”*⁷⁵ Παρ’ όλα αυτά έκανε φιλότιμες προσπάθειες να εξυπηρετήσει το μητροπολίτη γράφοντας στους εξαδέλφους του Χατζη-Κυρίση, εμπόρους στην Τσαρισάνη.⁷⁶

Οι Τυρναβίτες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν. Εξαιτίας των επιδημιών της χολέρας οι κάτοικοι έφευγαν και η παραγωγή μειωνόταν. Ο Πέζαρος προσπαθούσε να αμβλύνει, όσο περνούσε από το χέρι του, τις δυσκολίες των συμπατριωτών του. Ενδεικτικά για τη φιλοπατρία του και το ενδιαφέρον για τους ανθρώπους της πόλης του είναι όσα του προσάπτει σε οξύ τόνο ο παλιός του μαθητής, γιατρός πλέον, Κωνσταντίνος Νοσήμαχος: *“ἐγὼ θέλω εἰρήνην ἔχειν μετὰ πάντων, καί οἰκονομεῖν τὰ ἐμὰ ἐν ἡσυχίᾳ.(...)οὐδέ τήν σοφότητά σου ὡς νεκρόν θεωρῆσαι δύναμαι ἔχουσιν τὰ πρεσβεῖα τῆς προκοπῆς, καί θέλουσιν μόνον τήν ἐν τυρνάβῳ τυραννίαν. σφαῖρα, λέγεις, δέν εἶσαι, νά μετατοπίζεσαι, ἀλλά προμήθευε, ὅτι σέ μετατοπίζει. τέτοιος φωστήρ νά μήν αὐγάξῃ εἰς μεγάλην πολιτείαν, ἄδικον μοί φαίνεται. προβάλλεις, ὅτι τιμᾷν τήν πατρίδα χρέος εἶναι. Ναί, πλὴν ὅταν αἱ πατρίδες δέν τιμῶσι τὰ γεννήματά των, τί ποιητέον.”*⁷⁷ Οι αιτιάσεις του εγωιστή γιατρού δε δείχνουν μόνο τη διαφορά του χαρακτήρα του σε σύγκριση με τον ταπεινόφρονα δάσκαλό του. Περιγράφουν και τις αλλαγές που παρατηρούνται στο επίπεδο των ιδεών στην παραδοσιαρχική κοινωνία της εποχής.

Στις δύσκολες καταστάσεις της πατρίδας του ήρθαν να προστεθούν και οι απαιτήσεις του μητροπολίτη Ραφαήλ, οι οποίες επιβάρυναν το χριστιανικό πληθυσμό. Προφανώς αυτές τις δυσχέρειες εννοούσε ο Πέζαρος γράφοντας για την *“ἀκαταστασίαν τῶν συμπατριωτῶν του”*, όταν ζήτησε από τον παλιό του γνώριμο μητροπολίτη, το Διονύσιο, να φροντίσει, ώστε να απαλλαγεί από τα καθήκοντα του επιτρόπου του μητροπολίτη της Λάρισας.⁷⁸

Η φήμη του κακού χαρακτήρα του μητροπολίτη Ραφαήλ έφτασε μέχρι τα Ιεροσόλυμα από τους προσκυνητές και εμπόρους, οι οποίοι έρχονταν από τις περιοχές της Λάρισας. Ο Τυρναβίτης μοναχός Μακάριος, μαθητής του Πέζαρου, αναφέρει ότι λυπάται για *“τὰ δυστυχήματα τῆς πατρίδος”*, ανάμεσα στα οποία περιλάμβανε και τη συμπεριφορά του μητροπολίτη. Γράφει χαρακτηριστικά: *“(…)συμπονώ αὐτῇ μάλιστα τῆς δυστροπίας τοῦ νῦν ταύτην λυμαίνοντος, καί οὐ ποιμαίνοντος, ὡς μισθωτοῦ καί λυκοτρόπου ὄντος, καί οὐκ ἀληθινοῦ ποιμένου, ἀλλά τῷ ὄντι πημένος [=βλάπτοντος](...)”*⁷⁹ Την αδιαφορία του Ραφαήλ για τα προβλήματα της επαρχίας του και τον υπεροπτικό του χαρακτήρα επιβεβαιώνει ο επίσκοπος Παΐσιος, ο οποίος τον γνώρισε στην Κωνσταντινούπολη, όπου διέμενε.⁸⁰ Παρά τη συμπεριφορά του μητροπολίτη ο Πέζαρος συμπεριφέρεται με σεβασμό και ευγένεια. Δείχνει διάθεση συνεργασίας, εκτελεί αλόγιστα τις εντολές του και τον συμπαράστέκεται καλώντας τον να έρθει στον

Τύρναβο, για να αποφύγει τον καύσωνα που επικρατούσε στη Λάρισα.⁸¹

Οι υπερβολικές οικονομικές υποχρεώσεις που είχε αναλάβει ο Ραφαήλ δεν του επέτρεψαν, παρά να επιζητεί μόνο την εξόφλησή τους. Ο Πέζαρος δεν έκρυβε την ανησυχία του, παρά τους ισχυρισμούς του φίλου του επισκόπου Παΐσιου, ότι η οικογένεια του Καλλιάρχη διαβεβαίωνε τον Πέζαρο για την προστασία του από τον άπληστο ιεράρχη.⁸² Ο μητροπολίτης βρήκε τρόπο να ανταμείψει το δάσκαλο, επειδή αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του. Τον απομάκρυνε από επίτροπο της μητρόπολης, θέση που και ο ίδιος ο Πέζαρος δεν επιθυμούσε να κρατά. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Ο φίλος του Παΐσιος παραπονείται σε επιστολή του ότι ο Πέζαρος είχε πολύ καιρό να του γράψει και αναρωτιέται: *“λοιπόν ποία ή αίτία της τοσαύτης σιωπής, ή προσταγή και τό εμπόδιον, αυτό βέβαια πρέπει νά είναι.”*⁸³ Και ο ίδιος αποποιείται κάθε ανάμειξη στις ενέργειες του μητροπολίτη.

Δε γνωρίζουμε τι ακριβώς εννοούσε ο Παΐσιος. Ο Κούμας στη βιογραφία του αναφέρει ότι ο μητροπολίτης Ραφαήλ απαγόρευσε στον Ιωάννη Πέζαρο να εκφωνεί το καθιερωμένο κήρυγμα στους ναούς.⁸⁴ Το κήρυγμα ήταν αποκλειστικό προνόμιο των επισκόπων, οι οποίοι μπορούσαν να παραχωρούν την άδεια σε ορισμένους μορφωμένους κληρικούς να κηρύττουν (ιεροκήρυκες). Ο Πέζαρος είχε αυτή την άδεια-και προνόμιο-από τον καιρό που χειροτονήθηκε κληρικός. Η αφαίρεση της άδειας να κηρύττει θεωρήθηκε μεγάλη προσβολή για το πρόσωπό του. Ο Κούμας γράφει σχετικά: *“(...) ένας βάρβαρος μητροπολίτης Λαρίσης Ραφαήλ περιύβρισε τόν υπό πάντων τών προτέρων μητροπολιτών τιμηθέντα διδάσκαλον και τοῦ ἀφαίρεσε τήν ἄδειαν τοῦ κηρύττειν ἐπ’ ἐκκλησίας.”*⁸⁵

Ήταν το έτος 1806. Η κατάσταση στον Τύρναβο είχε γίνει απελπιστική. Τα περισσότερα σπίτια είχαν εγκαταλειφθεί, τα εργαστήρια και η παραγωγή τους είχαν αρκετά μειωθεί. Οι πλούσιοι της πόλης προτιμούσαν την ασφάλεια στη χριστιανική Δύση. Οι υπόλοιποι παρέμεναν και προσπαθούσαν να συντηρούνται, ενώ οι επιδημίες της πανώλης και οι αυθαιρεσίες της οθωμανικής εξουσίας επιβάρυναν τη δύσκολη ζωή τους.⁸⁶ Η κυριαρχία του Αλή πασά είχε επιβληθεί για τα καλά στη Θεσσαλία αποδυναμώνοντας τους κλεφταρματολούς.

Πριν δύο χρόνια, με αφορμή την επανάσταση των Σέρβων, ο Πέζαρος έδειχνε απογοητευμένος γιατί η γενιά του δεν επρόκειτο να γνωρίσει την ημέρα της ανεξαρτησίας. Τότε είχε γράψει: *“Τά τοῦ Βελιγραδίου ἤρξαντο, ἴσως καί ἔληξαν τυραννούμενα, τά δέ καθ’ ἡμᾶς ἀρξάνενα οὔποτε λήγουσιν, ἕως οὔ, οἶμαι, ἢ καθ’ ἡμᾶς γενεά περιέστικ.”*⁸⁷ Προφανώς, στον αντίκτυπο που είχαν τα αποτυχημένα κινήματα και η συνολική άσχημη κατάσταση στη διάθεση του Πέζαρου αναφέρεται η φράση του Κούμα: *“κατά τό 1806 ἔτος αἱ κοιναί δυστυχίαι ἄρχισαν νά φαρμακεύουσι τήν φιλογενῆ του καρδίαν (...).”*⁸⁸

Μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες του τόπου η ενέργεια του μητροπολίτη, ο οποίος ήταν πάντα απών, να στερήσει από τον Πέζαρο τη χαρά να κηρύττει --και από τους συμπατριώτες του την ευχαρίστηση να τον απολαμβάνουν-- λύπησε βαθύτατα τον ενάρετο κληρικό και δάσκαλο. Ο Κούμας ισχυρίζεται ότι δεν αντιμετώπιζε προβλήματα

υγείας. Γράφει σχετικά: " *Η σταθερά και ρωμαλέα κρᾶσις του ἔδειχεν, ὅτι πολλά ἔτη ἀκόμη ἔμελλε νά ὠφελήσῃ τήν Ελλάδα ὁ δαιμόνιος Πέζαρος.*" ⁸⁹ Παρ' όλα αυτά αρρώστησε με "κακοήθη πυρετό".⁹⁰ Η βαθιά λύπη και η αρρώστια του έφεραν το μοιραίο θάνατο. Ο Ιωάννης Πέζαρος απεβίωσε το έτος 1806 στον Τύρναβο σε ηλικία των 57 χρόνων. Ο θάνατός του λύπησε τους συμπατριώτες του στον Τύρναβο και στις άλλες θεσσαλικές περιοχές, όπου ήταν γνωστό το έργο του. Πολύ περισσότερο έθλιψε τους απανταχού φίλους και τους μαθητές του. Σύμφωνα με τον Κούμα: " (...)ἐξήπλωσε πένθος κοινόν εἰς ὅλην τήν Θετταλίαν." ⁹¹

Την πρώτη αναφορά για το θάνατο του Ιωάννη Πέζαρου, καθώς και για το έργο του και την προσωπικότητά του, έκανε ο Κ. Κούμας στα 1807. Στην έκδοση του βιβλίου του *Σειράς Στοιχειώδους Των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*, τόμ. Α', (Βιέννη 1807), παραθέτει στον πρόλογο σε σημείωση τα παρακάτω: "Ενός ἐξέστω μοι ἐπιμνησθῆναι ἐνταῦθα, Ἰωάννου τοῦ οἰκονόμου καί διδασκάλου τῆς ἐν Θετταλίᾳ Τυρνάβου, ἀνδρός ταχύτητι νοός καί ἀκαμάτῳ διαπρέψαντος φιλοπονία, καί Σωκρατικόν μὲν ἐν τοῖς ἡθεσι τρόπον ἐπιδειξαμένου, τόν δ' ἅπαντα αὐτοῦ βίον ἀγῶνα μέγιστον ὑπέρ τῶν λόγων ἐνστησαμένου οὐ γάρ ἦν μᾶλλον διδάσκαλος, ἢ πατήρ τῶν ἑαυτοῦ ὁμιλητῶν. Τούτου τοίνυν μετά τὰ γραμματικά πολλῶν ἀκουσάντων τήν Εὐγενίου Λογινῆν καί Μεταφυσικῆν, τὰ κατ' Εὐκλείδην Γεωμετρικά στοιχεῖα, τήν κατὰ Νικηφόρον τόν Θεοτόκην Φυσικῆν, καί ἄλλα συχνά, αὐτός εἰμή πάντων ἐλάχιστος ἀλλά φεῦ τῆς δυστυχίας ! πέρυσι τῆς τούτῳ καυχωμένης Θετταλίας κῆρ μέλαινα ἀφήρπασε τόν κλεινόν Ἰωάννην, τῆς πρίν δόξης αὐτήν στερήσασα. αἰωνία σου ἡ μνήμη Ἰωάννη ἀοίδιμε πάτερ κοινά, καί εὐεργέτα τοῦ ἔθνους σου!" ⁹² Μέσα στο σύντομο αλλά περιεκτικό σημείωμα του μαθητή του ανακεφαλαιώνεται όλη η πορεία του φωτισμένου δασκάλου Ιωάννη Πέζαρου από τον Τύρναβο στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Συνοπτικά η σταδιοδρομία του Ιωάννη Πέζαρου στον Τύρναβο είχε την παρακάτω εξέλιξη.

- Η θητεία στο σχολείο του Τυρνάβου ήταν μακροχρόνια. Χωρίς διακοπή κράτησε είκοσι πέντε χρόνια, μέχρι το θάνατό του (1782-1806).
- Ο Πέζαρος επέστρεψε στη γενέτειρά του μετά το θάνατο του προκατόχου του και ανέλαβε το σχολείο φροντίζοντας παράλληλα και το γηραιό πατέρα του. Τα πρώτα χρόνια της παραμονής του δέχτηκε πολλές προσκλήσεις από πολλά μέρη, για να διδάξει.
- Καθοριστικά γεγονότα για την οριστική εγκατάσταση στον Τύρναβο (1790) υπήρξαν ο γάμος του και η χειροτονία του ως ιερέα και οικονόμου. Το 1794 ορίστηκε και επίτροπος της μητροπόλης της Λάρισας από τον τότε μητροπολίτη Διονύσιο Καλλιάρχη.
- Στα χρόνια του Πέζαρου το σχολείο του Τυρνάβου, παρά τις δυσκολίες που περνούσε η περιοχή, γνώρισε περίοδο πνευματικής ευημερίας. Η οργάνωση του σχολείου, το επίπεδο της διδασκαλίας και ο ενάρετος χαρακτήρας του δασκάλου προσέλκυε πολλούς μαθητές από την ευρύτερη περιοχή.

- Ο Τυρναβίτης δάσκαλος διακρίθηκε για ακάματη και πολυσχιδή δραστηριότητα. Εκτός από την εργασία του στο σχολείο και τα ιερατικά του καθήκοντα έβρισκε το χρόνο να ασχολείται με τα καθημερινά προβλήματα των συμπατριωτών του.
- Η φήμη της προσωπικότητας του Πέζαρου ήταν γνωστή ακόμη και σε όσους δεν τον γνώρισαν από κοντά.
- Το τέλος της ζωής του συνδέθηκε με τη συμπεριφορά του φιλοχρήματου μητροπολίτη Ραφαήλ, ο οποίος απαγόρευσε στον Πέζαρο να κηρύττει.
- Πέθανε στα 1806 στον Τύρναβο.

Σημειώσεις

1. Επ.6 / 19-6-1782
2. Κούμας 1832 σ.567
3. Επ.10 / 12-5-1783
4. Ο.π.
5. Επ.15 / 9-4-1784
6. Ο Αναστάσιος Καμπίτης, δάσκαλος στη Νάουσα, γράφει ότι και αυτός επιδιώκει να οικοδομηθεί νέο διδακτήριο στη πατρίδα του, όπως έπραξε ο Πέζαρος στο Λιβάδι και στον Τύρναβο. Επ. 30 / 9-6-1786
7. Κούμας 1832 σ.568
8. Επ. 24 / 2-1-1786
9. Κούμας 1832 σ.567. Ένας άλλος τρόπος πληρωμής των διδάκτρων αναφέρεται σε επιστολές του Γ. Αυξεντιάδη. Ο πατέρας του παπα-Ζαχαρίας αγόρασε για το γιο του ορισμένα βιβλία με τον εξής όρο: αντί για διδάκτρα τα βιβλία να περιέλθουν στην κυριότητα του σχολείου μετά την αποφοίτηση του γιου του. Η τήρηση της συμφωνίας έφερε σε αντιπαράθεση τον Γ.Αυξεντιάδη με τον Πέζαρο, αλλά τελικά το ζήτημα λύθηκε ομαλά. Οικονόμου 1964 σ.26,27,37 και 39. Επίσης επ.63 / 30-10-1796
10. Επιστολές 7,14 και 24.
11. Επ.7 / 22-4-1783
12. Ευαγγελίδης 1924 σ. LXII. Για τα κίνητρα των σπουδών και τις προσδοκίες όσων σπούδαζαν βλ. Αγγέλου 1999
13. Τις δυσκολίες του στην Τσαριτσάνη στα 1786 περιγράφει ο δάσκαλος Κωνσταντίνος, ο μετέπειτα γνωστός ως γιατρός Νοσήμαχος. Επ.34 / 7-11-1786. Τις δύσκολες συνθήκες εργασία των ιδιωτικών δασκάλων στην Κωνσταντινούπολη περιγράφει ο Σέργιος Μακράιος. Οικονόμου 1964 σ.1-2.
14. Επ.35 / 12-12-1886
15. Κούμας 1832 σ.568
16. Βλ.Α΄ Μέρος – Σχέσεις Εκκλησίας με την παιδεία
17. Φαρμακίδης 1926 σ.258
18. Κούμας ό.π.
19. Ό.π. σ. 570
20. Επιστολές 31 / 15-6-1786 και 44 / 13-3-1790 για τους μισθούς των δασκάλων στο Άγ. Όρος.
21. Οικονόμου 1964 σ. 47
22. Ό.π. σ.105
23. Επ.135, στην οποία αναφέρεται ότι ο δάσκαλος του Τέμεσβαρ πληρώνεται με 300 φιορίνια, μισθός καλός για την ελλαδικά δεδομένα, αλλά είναι λίγος για την Αυστροουγγαρία. Πίνακας με μισθούς δασκάλων βλ. Καράς 1991 σ.317-323.
24. Επ.12 / 15-8-1783
25. Επ.21 / 7-10-1785

26. Επιστολές 11,23 και 25.
27. Επ.15 / 9-4-1784
28. Ό.π. Πρόκειται για το κληροδότημα (1777) του έμπορου Δημ. Παγούνη. Λιούφης 1924 σ.193-194
29. Επιστολές 20 / 9-9-1785 και 22 / 12-10-1785
30. Επ. 26 / 8-1-1786
31. Επ. 30 / 9-6-1786
32. Κούμας 1832 σ.570
33. Επιστολές 42,43,44,49 και 50
34. Επ.43 / 25-2-1790. Επίσης, επιστολές 42 / 6-2-1790 του Άνθιμου Ολυμπιώτη, 50 / -4-1792 του ιερομόναχου Μακαρίου, 49 / 5-10-1791 του μαθητή Πολύζου
35. Επ.44 / 13-3-1790
36. Ό.π.
37. Ό.π.
38. Επ. 38 / 13-11-1788
39. Ντρογκούλης 1991 σ. 357. Ο Σταγών Παΐσιος Β' υπήρξε δραστήριος και λόγιος ιεράρχης και από τη θέση του μητροπολίτη της Φιλιππουπόλεως. Βλ. Γ' Μέρος, βιογρ. σημείωμα
40. Rapadrianos 1978
41. Επ.59 / 29-9-1793
42. Κούμας 1832 σ.571
43. Επ.143 / 5-7-1805
44. Επ.88 / 16-12-1799
45. Επ.77 / 20-1-1798
46. Επ.110 / 12-1-1803
47. Επ.85 / 16-4-1799
48. Επιστολές 92 / 8-11-1800 και 150 / 29-8-1805
49. Επιστολές 135 / 6-8-1804 και 146 / 5-9-1805
50. Επ.135
51. ό.π.
52. Επ.109 / 1-12-1802
53. Επ.47 / 26-5-1791
54. Βλ. Γ' Μέρος, βιογρ. σημ.
55. Οι στίχοι καταγράφονται σε μαθηματάριο (χειρόγραφο του Μ.Ι.Ε.Τ.), καθώς και στο ΑΤ Ρ356 γραμμένο από τον Αλέξανδρο Πέζαρο. Επίσης έχει αντιγραφεί με δύο λάθη από τον Ιωάννη Οικονόμο το Λαρισαίο . Βλ. Γ' Μέρος-Κατάλοιπα.
56. Επ.61/20-12-1794
57. Επιστολές του Παΐσιου.
58. ό.π. Με τη μεσολάβηση του Πέζαρου ένας άλλος μαθητής του, ο Ιγνάτιος χειροτονήθηκε επίσκοπος Μυρίνης (Σμύρνης) και υπηρέτησε στη μητρόπολη της Εφέσου ως βοηθός του μητροπολίτη Διονυσίου. Επ.122 / 4-2-1804.
59. Οικονόμου 1964 σ.90. Πρόκειται για επιστολή του γνωστού λόγιου Μιχαήλ Περδικάρη, ο οποίος ήταν γιατρός τότε στην Τσαρισάνη.
60. Επιστολές 72, 89, 115 και 125.
61. Επ.106 / 28-3-1802 και Οικονόμου 1964 σ.551
62. Επ.79/8-9-1798 και Οικονόμου ό.π. σ.548. Στις *ζητείες* γίνονταν έκθεση εικόνων ή ιερών λειψάνων και συγκεντρώνονταν χρήματα από μονές μακρινών περιοχών.
63. Επιστολές 88 / 16-12-1799 και 105 / 25-3-1802
64. Επ.123 / 5-2-1804
65. Επιστολές 54 / 1-8-1793 μέχρι 58 / 22-8-1793
66. Επιστολές 45, 71 και 97
67. Παπαδοπούλου 1991 και Λαφαζάνης 1995 σ.189-192 κ.α.
68. Κούμας 1832 σ.570-571
69. Κούμας 1832 σ.568 και 572. Ο Ψημμένος (1991 σ.183) παρατηρεί ότι ο Κούμας χρησιμοποιεί ανάλογο χαρακτηρισμό μόνο για τον φιλόσοφο Kant στο βιβλίο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1818), αλλά μεταφράζοντας το πρωτότυπο.
70. Κούμας 1832 σ.570
71. Επ.116 / 14-9-1803

72. Ό.π.
73. Οικονόμου 1964, αριθ. επιστολών 259, 258, 278, 283, 284, 289, 293, 294, 297. Οι δανειστές του απειλούν να τον λυντσάρουν, αρ.επ. 294
74. Επιστολές 119, 120, 132 και επιστολές του ίδιου προς τον Περιστεράς Παΐσιο.
75. Επ.119 / 1-1-1804
76. Επ.132 / 29-6-1804
77. Επ.137 / 11-10-1804
78. Επ.129 / 22-5-1804
79. Επ.140 / 30-4-1805
80. Επ.129 / 22-5-1804
81. Επ.131 / 23-6-1804 και 133 / 12-7-1804
82. Επ.136 / 28-9-1804
83. Επ.143 / 5-7-1805
84. Κούμας 1832 σ.572
85. ό.π.
86. Παπαγεωργίου 1986 και Leake 1996 σ.54-55. Σε επιστολή του γιού του Δημητρίου Πέζαρου στα 1811 αναφέρεται ότι "(...)είς τοῦ μακαρίτου πατρός μου τοὺς χρόνους ἐδιχονοεῖτε πολλαίτερον(...)" Τζάρτζανος 1932 σ.143
87. επ.1345 / 6-8-1804
88. Κούμας 1832 σ.572
89. Ό.π.
90. Ό.π.
91. Ό.π.
92. Κούμας 1807 σ. ιε'--ιστ'

4. Το σχολείο του Πέζαρου

A. Οργάνωση και λειτουργία

Παρά το ενδιαφέρον της Εκκλησίας για τη λειτουργία σχολείων έλειπε ένας κεντρικός και επίσημος φορέας για το σχεδιασμό οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος. Βασικά ζητήματα, όπως το πρόγραμμα των μαθημάτων, η εσωτερική λειτουργία των σχολείων, οι χρόνοι φοίτησης και το επίπεδο σπουδών, αποτελούσαν προσωπική υπόθεση του δασκάλου ανάλογα με την κατάρτισή του και το σχολείο του τόπου που αναλάμβανε. Με την πάροδο του χρόνου είχε διαμορφωθεί μια σχετική παράδοση κυρίως στα διδασκόμενα μαθήματα, τις διδακτικές μεθόδους και τη διάρκεια των σπουδών, αλλά η προσωπικότητα του εκάστοτε δασκάλου παρέμενε κυρίαρχο σημείο αναφοράς για τις διδακτικές αρχές και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης.¹

Από τα τέλη του 17^{ου} αι. η παράδοση είχε διαμορφώσει δύο βαθμίδες (κύκλους) εκπαίδευσης. Στην κατώτερη οι *πρωτόπειροι* μαθητές διδάσκονταν τις στοιχειώδεις γνώσεις και δεξιότητες: ανάγνωση, γραφή, κατήχηση και απλές αριθμητικές πράξεις. Στον Τύρναβο τη στοιχειώδη εκπαίδευση παρείχε το κεντρικό σχολείο του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου, καθώς και τα κοινά σχολεία που λειτούργησαν κατά καιρούς σε άλλους ναούς (Άγ. Δημήτριο, μονή Αγ. Αθανασίου). Όσοι συνέχιζαν στον επόμενο κύκλο σπουδών διδάσκονταν τα *ελληνικά* μαθήματα, δηλ. γραμματική και συντακτικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ρητορική και λογική με κείμενα αρχαίων ελλήνων και χριστιανών συγγραφέων. Έτσι το σχολείο ονομαζόταν *ελληνικό*.

Σε ορισμένα σχολεία, όπως του Μπαλάνου στα Γιάννενα, υπήρχε και δεύτερος κύκλος ανώτερης εκπαίδευσης. Οι προχωρημένοι μαθητές διδάσκονταν τα φιλοσοφικά και επιστημονικά μαθήματα, δηλ. θεολογία, αριστοτελική φιλοσοφία, μαθηματικά και φυσικά. Στον Τύρναβο είχαν διδαχτεί κατά καιρούς (τέλος 17^{ου}—αρχές 18^{ου} αι.) παρόμοια μαθήματα.

Το σχολείο του Τυρνάβου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει,² ήταν από τα παλαιότερα του ελλαδικού χώρου και λειτούργησε χωρίς διακοπές από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Την ίδρυσή του καθόρισε η κυριαρχία του χριστιανικού πληθυσμού με την παρουσία του μητροπολίτη της Λάρισας και συνέβαλε αποφασιστικά η πρώιμη οικονομική ευρωστία των Τυρναβιτών. Το επίπεδο σπουδών, οι οποίες ανταποκρινόταν στις προσδοκίες της εποχής του, και οι δάσκαλοι του, οι οποίοι ξεχώρισαν στο χώρο της παιδείας, ανέδειξαν το σχολείο του Τυρνάβου σε διαρκή εστία φωτισμού για ολόκληρη τη Θεσσαλία.

Στην περίοδο του δεύτερου μισού του 18^{ου} αι. την ευθύνη της διοίκησης του σχολείου συνέχιζε να έχει η τοπική κοινότητα. Οι πρωτόγεροι (προεστοί) αναλάμβαναν οι ίδιοι ή όριζαν τους επιτρόπους του σχολείου. Όταν αυτοί αδιαφορούσαν, αποφασιστικό ρόλο έπαιζε ο μητροπολίτης της Λάρισας. Στα 1768 ο δάσκαλος Λάμπρος Πάσχου

αναμένει την άφιξη του νέου μητροπολίτη (Μελέτιος Γ΄) για να φροντίσει τα ζητήματα του σχολείου.³ Στη χρηματοδότηση της λειτουργίας του μετείχε και η μητρόπολη. Σε επιστολή του 1805 πληροφορούμαστε για "(...)τά 150 γρόσια, τῆς σχολῆς τό ἐτήσιον(...)",⁴ ποσό που άφησε ο μητροπολίτης Διονύσιος Ε΄, όταν μετατέθηκε από τη Λάρισα.

Επιπλέον, οι επίτροποι του σχολείου, όπως και των εκκλησιών, φρόντιζαν με τα χρήματα που συγκέντρωναν από έκτατες εισφορές ή δωρεές να αγοράζουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τις οποίες μίσθωναν εξασφαλίζοντας πόρους για τη λειτουργία του σχολείου.⁵ Έσοδα από δίδασκα δεν είχαν, επειδή η φοίτηση στα σχολεία είχε καθιερωθεί και ήταν δωρεάν.⁶ Μόνο οι ξενομερίτες μαθητές πλήρωναν για τη διαμονή τους στο οικοτροφείο. Στα χρόνια του Πέζαρου οι μαθητές αυτοί πλήρωναν 30 ή 60 γρόσια, όπως αναφέραμε αλλού, για τις υπηρεσίες που τους πρόσφερε το οικοτροφείο του σχολείου. Από τα παραπάνω δεν προκύπτει ότι το σχολείο ήταν προσαρμοσμένο σε κάποιο εκκλησιαστικό ίδρυμα,⁷ αλλά επιβεβαιώνεται η στενή συνάρτηση της Εκκλησίας με την εκπαίδευση, καθοριστικό γεγονός για τη νεοελληνική παιδεία.

Δικό του οίκημα το σχολείο του Τυρνάβου είχε αποκτήσει στα 1730, κοντά στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Ιωάννου, στο δυτικό τομέα της πόλης. Όταν ο Πέζαρος ανέλαβε το σχολείο (1782) φρόντισε να το ανακαινίσει και "(...)ἐπλάτυνε τό μικρόν σχολεῖον" για τη λειτουργία του οικοτροφείου.⁸

Η ονομασία του σχολείου ακολουθούσε κάθε φορά τις τάσεις της εποχής. Στις αρχές του 18^{ου} αι. ονομαζόταν *Φροντιστήριον*, ονομασία κοινή για όλα τα σχολεία. Στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. οι επιστολογράφοι του Πέζαρου απευθύνονται συνήθως στη *σχολή του Τυρνάβου*, μάλλον υπονοώντας το ανώτερο επίπεδο των σπουδών.

Τα σχολεία λειτουργούσαν καθημερινά, πρωί και απόγευμα, εκτός από το απόγευμα του Σαββάτου, τη *σαββατίσιον ἡμέραν*, όπως την αποκαλεί ο Κούμας.⁹ Διέκοπταν τις ημέρες των εορτών των Χριστουγέννων, της Μεγ. Εβδομάδας και του Πάσχα. Τις υπόλοιπες χριστιανικές γιορτές, τις οποίες σύμφωνα με την εγκύκλιο του μητροπολίτη της Λάρισας έπρεπε οι χριστιανοί να *φυλάττουν*, οι μαθητές ακολουθούσαν το πρόγραμμά τους, δηλ. εκκλησιασμό και μάθημα. Η πιο λαμπρή γιορτή στον Τύρναβο ήταν στις 29 Αυγούστου, όταν πανηγύριζε ο μητροπολιτικός ναός της *Αποτομής(της Κεφαλής)* του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου.¹⁰

Συνήθως τα σχολεία λειτουργούσαν κανονικά και το καλοκαίρι, εκτός και αν ο δάσκαλος απουσίαζε, όπως συνέβη στα 1786 με το σχολείο των Τρικάλων. Τότε ο μαθητής του Πολύζος ήρθε τους θερινούς μήνες στο σχολείο του Πέζαρου, για να παρακολουθήσει τα μαθήματα.¹¹

Στον Τύρναβο ο Πέζαρος, όπως και ο προηγούμενος δάσκαλος ο Λάμπρος Πάσχου, δίδασκαν όλο το χρόνο, επειδή ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι.

Β. Η διάρθρωση των σπουδών.

Για την εποχή που αναφερόμαστε η κατάταξη των μαθητών (πάντοτε αρρένων) δε γινόταν αποκλειστικά με την ηλικία τους. Οι

μαθητές κατατάσσονταν σύμφωνα με το επίπεδο της κατάρτισης τους σε *κλάσεις*, δηλ. στάδια σπουδών, τα οποία δεν είχαν απαραίτητα ετήσια ούτε είχαν ισόχρονη μεταξύ τους διάρκεια. Κύριο γνώρισμα κάθε κλάσης ήταν μια ορισμένη γλωσσική δραστηριότητα (*τεχνολογία, θεματογραφία, επιστολογραφία*), η οποία είχε αναγορευτεί σε *μάθημα*. Στην ανώτερη κλάση διδάσκονταν μαθήματα: θεολογία, φιλοσοφία, μαθηματικά. Ο μαθητής όφειλε να κατακτήσει τις απαραίτητες γνώσεις και να τελειοποιείται στην εκάστοτε κλάση, προκειμένου να είναι ικανός να παρακολουθήσει την επόμενη.¹² Ο περιορισμένος αριθμός των μαθητών του σχολείου έδινε τη δυνατότητα στο μοναδικό, συνήθως, δάσκαλο να εργάζεται διαδοχικά με όλες τις κλάσεις, όπως συμβαίνει, ακόμη, σήμερα στα μονοθέσια δημοτικά σχολεία.

Ο μοναδικός δάσκαλος καθόριζε το αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων και τη διδακτική ύλη, την οποία έκρινε προσφορότερη, για να διδαχτεί η κάθε κλάση. Με την πάροδο του χρόνου είχε καθιερωθεί στις κλάσεις να αντιστοιχούν ορισμένα μαθήματα ή έργα συγγραφέων, τα οποία είχαν επικρατήσει και διδάσκονταν σε όλα τα σχολεία. Το ίδιο συνέβη και με ορισμένα βιβλία, τα οποία χρησιμοποιούσαν στη διδασκαλία ως διδακτικά εγχειρίδια. Για τις κλάσεις της μέσης (*εγκυκλίου*) παιδείας αδιαφιλονίκητο βιβλίο ήταν η τετράτομη *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική* του Ιωάννη Πατούσα. Στις ανώτερες κλάσεις οι δάσκαλοι παρέδιδαν μαθήματα από τα έργα, κυρίως, του Θεόφιλου Κορυδαλέα και του Ευγένιου Βούλγαρη. Απαραίτητο βοήθημα ήταν το αρχαιοπρεπές *Λεξικό του Βαρίνου*.¹³

Έχοντας υπόψη αυτή την εκπαιδευτική παράδοση ο Πέζαρος οργάνωσε τη διάταξη της σχολικής ύλης κατά κλάσεις. Η διάταξη της ύλης στο σχολείο του κρίθηκε από τους συγχρόνους του αποτελεσματική και επεκράτησε στα σχολεία με την επιρροή των μαθητών του. Ο σύγχρονός του Γ. Ζαβίρας γράφει σχετικά με τη συμβολή του Πέζαρου στη διαμόρφωση του σχολικής ύλης: "(...) *έβαλε δέ εις τάξιν τήν ἐγκύκλιον παράδοσιν ὅπου εἰς τήν Ἑλλάδα συνηθίζεται, μέ πλείονα τῆς προτέρας ἐπίδοσιν καί εὐκολίαν*."¹⁴

Για τις κλάσεις και τα διδασκόμενα μαθήματα του σχολείου του Πέζαρου σημαντικές πληροφορίες αντλούμε από τις αναφορές που κάνει και όσα γράφει ο Κούμας στη βιογραφία του δασκάλου του. Αρχικά γράφει ότι ο Πέζαρος "*ἐδιαίρει τούς μαθητάς εἰς πολλές κλάσεις προβαίνουσας ἐκ τῶν μικροτέρων εἰς τὰ μεγαλήτερα μαθήματα*."¹⁵ Αμέσως μετά απαριθμεί έξι κλάσεις με τα αντίστοιχα μαθήματα και τα κείμενα που διδάσκονταν στη κάθε κλάση, ενώ η έκτη υποδιαιρούνταν σε δύο άλλες κλάσεις. Σε άλλο σημείο της βιογραφίας κάνει λόγο για "(...) *κλάσεις τῶν μαθητῶν, πολλάκις συναριθμουμένας εἰς ἑπτά*."¹⁶

Εξετάζοντας τις πληροφορίες αυτές εκτιμούμε ότι ο αριθμός των κλάσεων στις οποίες κατατάσσονταν οι μαθητές δεν ήταν ο ίδιος σε όλα τα χρόνια της θητείας του. Οι ατομικές διαφορές, οι επιδιώξεις των μαθητών και η επίδοση καθόριζε τα στάδια των σπουδών τους. Οι ίδιοι παράγοντες σε συνάρτηση με την ηλικία των μαθητών και την οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους καθόριζαν και τα έτη φοίτησης στο σχολείο. Ο Κούμας – παιδί ευκατάστατης οικογένειας – παρακολουθούσε το σχολείο του Πέζαρου στο διάστημα 1790-96 και αποφοίτησε σε ηλικία 18 χρόνων εξαντλώντας όλες τις κλάσεις.¹⁷

Αναλυτικά η κατάταξη της σχολικής ύλης από τον Πέζαρο διαβαθμίστηκε με τον παρακάτω τρόπο:

Συστηνόταν μια “προκαταρκτική” κλάση για όσους έρχονταν για πρώτη φορά σε σχολείο. Στην κλάση αυτή ο Πέζαρος “*ώδηγει τούς πρωτοπείρους εις τό γράφειν, καί ἐδίδασκε τόν λογαριασμόν εις τούς ὅσοι[όσους] δέν ἠδύνατο ν’ ἀκούσουν ὑψηλότερα μαθήματα.*”¹⁸ Με τις λέξεις *υψηλότερα* και *μικρότερα* – *μεγαλύτερα μαθήματα*, εννοούνταν μάλλον η διαβάθμιση της σχολικής ύλης από τις στοιχειώδεις γνώσεις στα απαραίτητα προσόντα, παρά η έννοια της διδακτικής αρχής από τα απλά στα σύνθετα. Η διδασκαλία περιλάμβανε το αλφάβητο, τους τόνους και την παράθεση των οκτώ μερών του λόγου και διαρκούσε περίπου τρεις μήνες.¹⁹

Ακολουθούσαν οι βασικές κλάσεις με τις αντίστοιχες δεξιότητες-*μαθήματα* που έπρεπε να αποκτήσουν οι μαθητές.

Η *πρώτη κλάση*, που ήταν η κατώτερη, είχε αντικείμενο την *τεχνολογία* των λέξεων. Οι μαθητές αναγνώριζαν από την άποψη της γραμματικής τις λέξεις και έκαναν την κατάταξη τους στα οκτώ μέρη του λόγου.²⁰ Με τον τρόπο αυτό διδάσκονταν το σχηματισμό των τύπων, την κλίση και, βέβαια, την ορθογραφία. Ός εγχειρίδιο διδασκαλίας της γραμματικής και του συντακτικού χρησιμοποιούσαν στο σχολείο του Πέζαρου, όπως και σε όλα τα σχολεία του Ελλαδικού χώρου, τη *Γραμματική του Λάσκαρη*. “*Γραμματική δέν ἠθέλησε ποτέ ἄλλην παρά τήν τοῦ Λασκάρεως*”, γράφει με έμφαση ο Κούμας.²¹

Η *δευτέρα κλάση* ασχολούνταν με την ανάλυση *της σύνταξης* των κειμένων. Οι μαθητές διδάσκονταν το συντακτικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Επιδίωξη της διδασκαλίας ήταν η εξομάλυνση των δυσκολιών των κειμένων, προκειμένου να γίνει κατανοητή η εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών.²²

Η *τρίτη κλάση* είχε αντικείμενο το μάθημα *της θεματογραφίας*, δηλ. την παραγωγή γραπτού λόγου στην αρχαία ελληνική γλώσσα.²³ Ο δάσκαλος παρέδιδε ένα θέμα στους μαθητές και τους επέβαλε να μεταφερθεί στα αρχαία ελληνικά (*ελληνιστί*), ακολουθώντας τη συγκεκριμένη σύνταξη των ρημάτων που τους έδινε. Αργότερα ο δάσκαλος διόρθωνε τα κείμενα υποδεικνύοντας τα λάθη. Η *θεματογραφία* με την πάροδο του χρόνου και ανάλογα με την επίδοση των μαθητών έπαιρνε τη θέση της κατευθυνόμενης έκθεσης ιδεών σε συνδυασμό με το μάθημα *της επιστολογραφίας*. Σύμφωνα με τον Κούμα ο Πέζαρος “*(...)θέματα ὑπαγόρευεν αὐτοσχεδίως δίς τῆς ἐβδομάδος πρῶτον κατὰ τά εἶδη τῶν ῥημάτων, καί ἔπειτα καθ’ ὅλα τά εἶδη*”.²⁴

Με τις παραπάνω κλάσεις ο μαθητής διερχόταν το πρώτο από τα δύο σκέλη της γλωσσικής διδασκαλίας, *(τα γραμματικά)*, για την εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Το δεύτερο σκέλος στηριζόταν περισσότερο στα ίδια τα κείμενα. Πρόκειται για τα λεγόμενα *ελληνικά μαθήματα*, τα οποία οι μαθητές διδάσκονταν στις επόμενες κλάσεις.²⁵

Στην *τετάρτη κλάση* διδάσκονταν το μάθημα *της επιστολογραφίας*. Οι μαθητές ασκούσαν στη μελέτη και γραφή επιστολών μιμούμενοι κυρίως τα τυπικά των επιστολών του Θεόφιλου Κορυθαλέα. Ο σκοπός της διδασκαλίας ήταν κυρίως πρακτικός: να εξοικειωθούν με τους τύπους των επιστολών για κάθε περίπτωση ιδιωτικής και δημόσιας αλληλογραφίας.²⁶ Συνδεμένη με τη κλάση αυτή ήταν και η μελέτη των

ρητορικών προγυμνασμάτων, η οποία εξοικείωνε τους μαθητές με την ρητορική επιδεξιότητα.

Η *πέμπτη κλάση* των μαθητών διδασκόταν γνωστά ποιητικά έργα: ραψωδίες του Ομήρου, τραγωδίες, κωμωδίες του Αριστοφάνη, καθώς και επιγράμματα.²⁷ Οι δάσκαλοι και οι μαθητές εθίζονταν να δημιουργούν στιχουργήματα σύμφωνα με τα αρχαιοελληνικά ποιητικά μέτρα. Στο σχολείο του ο Πέζαρος δίδασκε την Ιλιάδα, της οποίας στίχους "(...) ἀπήγγελε πολλάκις ἐκ στήθους".²⁸

Με τη βασική διδασκαλία της ποίησης ολοκληρωνόταν η σπουδή των μαθημάτων της γλώσσας, καθώς και η βασική κατάρτιση του μελλοντικού λογίου.

Η *έκτη κλάση* ήταν η *ανωτέρα*. Περιλάμβανε τη διδασκαλία των μαθημάτων τα οποία χαρακτηρίζονταν *φιλοσοφικά και επιστημονικά*. Ανάλογα με τις δυνατότητες του δασκάλου και τις επιδιώξεις των μαθητών πολλές φορές το στάδιο αυτό των σπουδών χωριζόταν σε δύο διαδοχικά επίπεδα. Οι προχωρημένοι πλέον μαθητές διδάσκονταν την προσφορότερη ύλη από τον επιστημονικό χώρο της θεολογίας, της λογικής των μαθηματικών και των (περιορισμένων σε ύλη) φυσικών επιστημών.

Σε όλη τη μακριά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, κατά την οποία αναπτύσσονταν η παιδεία και η ελληνική εκπαίδευση, η διδασκαλία των *φιλοσοφικών μαθημάτων* ήταν γνώρισμα των σχολείων της τελευταίας βαθμίδας (*ανώτερα*). Επιπλέον, στην περίοδο της ακμής του Ελληνικού Διαφωτισμού το περιεχόμενο των *επιστημονικών μαθημάτων* αποτελούσε κριτήριο για το κατά πόσο το σχολείο ήταν σύγχρονο (*νεωτερικό*). Και συνακόλουθα έκρινε την προοδευτικότητα του δασκάλου και των μαθητών του.²⁹

Στον Τύρναβο είχαν διδαχτεί κατά καιρούς τα *φιλοσοφικά και επιστημονικά μαθήματα* από επιφανείς λογίους.³⁰ Στα χρόνια του Πέζαρου η διδασκαλία τους είχε αποκτήσει κυρίαρχη θέση, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω.

Ο Κούμας γράφει για τη διάρθρωση του σχολείου του Πέζαρου: "*Η κλάσις, τήν ὁποίαν ἐγύμναζεν εἰς τήν τεχνολογίαν τῶν ὀκτῶ μερῶν τοῦ λόγου, ἦτο ἡ κατωτάτη · δευτέρα, ἣτις ἤρχιζε νά ἀναλύη τήν σύνταξιν τοῦ λόγου · τρίτη, ἣτις ἐσύντασσε θέματα · τετάρτη, ἣτις ἐγυμνάζετο τοὺς ἐπιστολικούς χαρακτηῖρας κατὰ τόν Κορυδαλέα · ἡ πέμπτη ἐκαταγίνετο εἰς τοὺς ποιητάς · ἡ ἕκτη ἐγεωμέτρει καί ἐφιλοσόφει, ἣτις πολλάκις ἐδιαιρεῖτο εἰς δύο*".³¹

Συνυφασμένες με τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου και την κατάταξη της ύλης ήταν οι διδακτικές μέθοδοι, τις οποίες εφάρμοζαν οι δάσκαλοι στα σχολεία τους.³²

Καθώς γνώρισμα των προικισμένων ατόμων της εποχής θεωρούνταν οι γνώσεις τους και η μνήμη τους,³³ η αντιγραφή και η αποστήθιση των κειμένων ήταν βασικές προϋποθέσεις για τη διδακτική πράξη, όταν οι μαθητές κατά κανόνα δεν είχαν στη διάθεσή του το έντυπο κείμενο. Καρποί της κοπιαστικής εργασίας των αντιγραφών αποτελούσαν τα *μαθηματάρια*, δηλ. τα χειρόγραφα τετράδια των μαθητών εκείνης της εποχής, καθώς και διάφορα σχολικά βοηθήματα (*φρασάρια*, λεξικά).³⁴

Έχοντας ασκηθεί στις πρώτες κλάσεις στην τεχνολογία και στην σύνταξη οι μαθητές προχωρούσαν στην απόδοση (*εξήγηση*) των

αρχαίων ελληνικών και εκκλησιαστικών κειμένων στη λόγια γλώσσα της εποχής. Κατά κανόνα η *ερμηνεία* ή *μετάφραση* ή *παράφραση* γινόταν με περισσότερο απλές ελληνικές λέξεις, αυστηρά απαλλαγμένες από ξένες επιδράσεις.³⁵ Είχε επικρατήσει η συνήθεια να ασχολούνται συγχρόνως με δύο συγγραφείς. Επεξεργάζονταν τον έναν γραπτώς, τον άλλο προφορικά και ονόμαζαν την επεξεργασία τους αντίστοιχα: *το μάθημα* και *η ανάγνωση*.

Για την αποτελεσματική εμπέδωση των κειμένων χρησιμοποιούσαν την “κλασική” για την εποχή διδακτική μέθοδο *της ψυχαγωγίας*. Οι λέξεις του πρωτότυπου κειμένου αποδίδονται με δύο ή περισσότερα συνώνυμα, τα οποία γράφονται μεταξύ των στίχων του κειμένου σε στήλη (*κιονοδόν*) επάνω στη λέξη που ερμηνεύουν.³⁶ Η μέθοδος ανακαινίστηκε αργότερα με τη λεγόμενη *μονολεκτική*, δηλ. ερμηνεία με μια λέξη. Στα σχολεία της Θεσσαλίας αυτή τη μέθοδο εισήγαγε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, όταν δίδασκε στα Αμπελάκια (1797-1803).³⁷

Η εργασία του δασκάλου της εποχής ήταν αρκετά επίπονη και απαιτούσε διαρκή ενεργητικότητα και προσόντα. Κατά τον Κούμα ο Πέζαρος με ακαταμάχητη δραστηριότητα “(...)ἐπαρέδιδεν ἀδιακόπως ὅλον τὸν ἐνιαυτόν(...) ἐτεχνολόγει, ἐδιόρθωνεν ἐξηγήσεις, ἤκουε τοὺς ἀποστηθίζοντας, ὠδήγει τοὺς πρωτοπείρους εἰς τὸ γράφειν, ἐδίδασκε τὸν λογαριασμόν(...) ὑπαγόρευεν αὐτοσχεδίως, χωρὶς νὰ τὸν ἐμποδίξῃ ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῶν ἄλλων μαθημάτων, ἢ διόρθωσις τῶν θεμάτων.”³⁸

Γ. Η ύλη των μαθημάτων της γλώσσας (ελληνικά μαθήματα).

Ταυτίζοντας το μέσον με το περιεχόμενο (της γλώσσας) η παιδεία της εποχής είχε αναγορεύσει τα αρχαία ελληνικά σε απόλυτη αξία. Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας με τα διάφορα *μαθήματα* (θεματογραφία, τεχνολογία, κτλ.) έδινε τη δυνατότητα και στόχευε να κατανοούν οι μαθητές το περιεχόμενο των έργων της αρχαίας ελληνικής και εκκλησιαστικής γραμματείας. Τα μηνύματα και τα διδάγματα των συγγραφέων της εξυπηρετούσαν άριστα την αγωγή και τη μόρφωση των νέων, σύμφωνα με την βυζαντινή παράδοση της παιδείας. Οι επιδιώξεις των δασκάλων ανιχνεύονται στα διδασκόμενα κείμενα, τα οποία έχουν καταγραφεί στα *μαθηματάρια* της εποχής. Πρόκειται για την ύλη των *ελληνικών μαθημάτων*, η οποία διδασκόταν σταδιακά σε όλες τις κλάσεις εκτός από τις τελευταίες, οι οποίες ασχολούνταν με τα *επιστημονικά μαθήματα*.

Για τη διδασκαλία της γλώσσας βασικό βιβλίο με ύλη *ελληνικών μαθημάτων*, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι της εποχής, ήταν η γνωστή *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική* του Ιωάννη Πατούσα.³⁹ Το έργο περιείχε φιλολογικά έργα αρχαίων Ελλήνων και χριστιανών (του 4^{ου} αι. μ.Χ. κυρίως) συγγραφέων ανθολογημένα σε τέσσερις τόμους. Η συμβολή του βιβλίου υπήρξε αρκετά σημαντική στη «*συστηματοποίηση των παραδόσεων στα σχολεία του μεσαίου κύκλου, όπου η διδασκαλία ήταν εντελώς υποτυπώδης, εξαιτίας της έλλειψης σχετικών βιβλίων.*»⁴⁰ Σύμφωνα με τον Κούμα ο Ιωάννης Πέζαρος χρησιμοποιούσε “*τὴν ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Πατούσα*”⁴¹, της οποίας ο πρώτος τόμος (έκδοση του 1744) έχει δασωθεί στη συλλογή εντύπων της Βιβλιοθήκης του.⁴²

Πληροφορίες για την διδασκόμενη ύλη των μαθημάτων στο σχολείο του Πέζαρου μας δίνουν, παρότι λίτες, οι αναφορές του Κούμα.⁴³

Οι αναφορές αυτές για τα έργα και τους συγγραφείς που δίδασκε ο Πέζαρος επιβεβαιώνονται από την αλληλογραφία του Γεωργίου Αυξεντιάδη προς τον Κ.Κούμα, οι οποίοι υπήρξαν συμμαθητές στο σχολείο του Τυρνάβου.⁴⁴ Σε μία από τις επιστολές του ο Αυξεντιάδης γράφει στο φίλο του να του στείλει στο Σεμλίνο (Ζέμονα), όπου μετανάστευσε, μερικά από τα βιβλία και χειρόγρατά του: την *Γραμματική* του Ανανία Αντιπάρου, τις *εξηγήσεις* (χειρόγραφα) από τα έργα *Περί Στεφάνου λόγου* του Δημοσθένη και *επιστολές* του Συνεσίου. Ο ίδιος είχε πάρει μαζί του τον *Ηρωδιανό* (χειρόγραφο).⁴⁵

Πληροφορίες για τα διδασκόμενα κείμενα δίνουν και όσα καταγράφονται στα μαθηματάρια που σχετίζονται με το σχολείο του Τυρνάβου στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Τα μαθηματάρια έχουν γράψει μαθητές του Πέζαρου στα χρόνια των σπουδών τους ή είχαν χρησιμοποιηθεί στο σχολείο του. Πρόκειται για τα μαθηματάρια, τα οποία περιέχονται στη συλλογή των χειρογράφων του Πέζαρου,⁴⁶ και χειρόγραφα από το μοναστήρι του Σπαρμού.⁴⁷ Από το μοναστήρι αυτό, το οποίο υπήρξε σπουδαίο κέντρο αναπαραγωγής χειρογράφων, ορισμένοι μοναχοί υπήρξαν μαθητές του Πέζαρου, όταν δίδασκε στην Τσαριτσάνη και στο Λιβάδι.

Από τα παραπάνω μπορούμε να ξεχωρίσουμε όσα μαθηματάρια σχετίζονται άμεσα με τη διδασκαλία του Πέζαρου. Αυτά ήταν:

α) Τρία μαθηματάρια που έχουν γράψει οι μαθητές του, Ιωάννης Ελασσονίτης (Λιβάδι 1782-83), Ιωάννης Παπαθανασίου ο Λιτοχωρίτης (Λιβάδι 1778) και Δημήτριος Κωνσταντίνου (Τύρναβος 1785).⁴⁸

β) Άλλα τρία μαθηματάρια από τη συλλογή των χειρογράφων του Πέζαρου, τα οποία έχουν γραφτεί πριν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.⁴⁹

Με βάση όλα τα παραπάνω (μαρτυρίες και χειρόγραφα) προσπαθήσαμε να συγκροτήσουμε την ύλη των μαθημάτων, τα οποία διδάσκονταν με κείμενα από την αρχαία ελληνική και εκκλησιαστική γραμματεία. Παράλληλα, επιχειρήσαμε μια κριτική αποτίμηση για τη θέση που κατείχε το συγκεκριμένο έργο και ο συγγραφέας του στην παιδεία της εποχής του Πέζαρου (δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα).

1. Γνώμαι του Χρυσολωρά .

Πρόκειται για μια "(...)συλλογή πολλῶν γνωμῶν, πολλῶν ἀποφθεγμάτων, χωρὶς ἀλληλουχίαν οὐδεμίαν(...), ἥτις μάλιστα συνηθίζει ἐνιαχοῦ καὶ λέξεις ποιητικάς," σύμφωνα με το γνωστό λόγιο Ιώσηπο Μοισιόδακα.⁵⁰ Τα γνωμικά αυτά και παρόμοια παραινετικά κείμενα (*Πίναξ του Κέβητος, Χρυσά Έπη του Πυθαγόρα, Αποφθέγματα* κá.) συνιστούσαν σημαντικό μέρος της διδακτέας ύλης των σχολείων από τα βυζαντινά χρόνια.⁵¹ Ο συμβουλευτικός χαρακτήρας τους και η σχετικά εύκολη απομνημόνευση καθιστούσαν τα μονόστιχα του Χρυσολωρά (λ.χ. *πύρ, γυνή καί θάλασσα,τά τρία εισί κακά*) κατάλληλα να διδάσκονται στους πρωτόπειρους μαθητές για την εμπέδωση του εισαγωγικού μέρους της γραμματικής. Η εγκυκλοπαίδεια του Πατούσα δεν συμπεριλάμβανε γνωμικά του Χρυσολωρά αλλά πιο σύνθετα δίστιχα και τετράστιχα.

Από τον Κούμα έχουμε αναφορά -τη μοναδική- ότι ο Πέζαρος δίδασκε “*τάς γνώμας τοῦ Χρυσολωρᾶ*.”⁵²

Η διδασκαλία των γνωμικών αμφισβητήθηκε από τους λόγιους στην ακμή του Ελληνικού Διαφωτισμού, επειδή οι μαθητές δυσκολεύονταν να κατανοήσουν “*τὴν δύναμιν τῶν ἀποφθεγμάτων*”⁵³ ή διέφθειραν την ηθική κρίση των νέων σύμφωνα με τον Κοραή.⁵⁴

2. Μύθοι του Αίσώπου.

Οι γνωστοί μύθοι ήταν πολύ δημοφιλείς και η διαχρονική παρουσία τους στα ελληνικά γράμματα δεν αμφισβητήθηκε. Η διδασκαλία του Αίσωπου στις αρχικές κλάσεις παράλληλα με την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας απέβλεπε στην ηθική διαπαιδαγώγηση. Δεν καταγράφονται σε μαθηματάρια ούτε ανθολογούνται στη γνωστή εγκυκλοπαίδεια.⁵⁵ Διδάσκονταν από άλλο βιβλίο του Πατούσα,⁵⁶ το οποίο πιθανόν χρησιμοποιούσε και ο Πέζαρος. Για τη διδασκαλία του Αίσωπου στο σχολείο του Τυρνάβου έχουμε κι εδώ αναφορά μόνο από τον Κούμα.⁵⁷ Σε μαθηματάριο του μοναχού Δαμιανού Σπαρμιώτη παραδίδεται ο βίος του Αίσώπου με διάστιχο ερμηνεία.⁵⁸

3. Λουκιανός.

Μολονότι δεν έχει τη φήμη του μεγάλου συγγραφέα, τα έργα του Λουκιανού διδάσκονταν από πολύ παλιά στα σχολεία της καθολικής Δύσης και της ορθόδοξης Ανατολής.⁵⁹ Κυρίως το έργο του *Νεκρικοί Διάλογοι* χρησίμευε στις πρώτες κλάσεις για τη διδασκαλία της αρχαιοελληνικής γραμματικής, επειδή τα κείμενά του είχαν μικρό μήκος, ευχάριστο περιεχόμενο και ομαλή γλωσσική διατύπωση. Επιπλέον, το συγκεκριμένο έργο του Λουκιανού θεωρούνταν ότι προσεγγίζει την αντίληψη της χριστιανικής ηθικής για τη ματαιότητα *των εγκοσμίων*.⁶⁰

Για τη διδασκαλία του Λουκιανού στο σχολείο του Τυρνάβου έχουμε μαρτυρίες από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Πριν ακόμα εκδοθεί η *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα (1710), έργο του Λουκιανού διδασκόταν στον Τύρναβο. Στα 1705-07 καταγράφονται τέσσερις διάλογοί του από το Νεόφυτο Χριστόπουλο, μάλλον Τυρναβίτη στην καταγωγή και αργότερα Ιβηρίτη μοναχό, ο οποίος είχε φοίτησε στο σχολείο του Τυρνάβου την ίδια περίοδο.⁶¹

Την παράδοση της διδασκαλίας του Λουκιανού στο σχολείο του Τυρνάβου ενισχύει – και παράλληλα μαρτυρά τον τρόπο προσέγγισης του συγγραφέα—η ενθύμηση σε χειρόγραφο του 1714. Ανάμεσα στα άλλα γράφει “(...)ὅτι μὲν ὑψηλὸς τὴν φράσιν καὶ τὴν λέξιν ἀνθηρὸς καὶ θαυμάσιος τὴν σύνταξιν ὁ Λουκιανὸς μαρτυροῦν οἱ κριτικοὶ τῶν γραμματικῶν,(...) πλὴν ἔχει τι καὶ τῶν οὐκ ἐπαινετῶν. Ἀλλὰ σὺ, φιλότης, τὴν φίλεργον μέλισσαν ζήλωσον, ἥτις ἐκ πάντων τῶν ἀνθέων τὸ χρήσιμον δρέπεται καὶ φέρον ἀεὶ μετὰ αὐτοῦ τὸ πτύον τῆς διακρίσεως, τῶν μὲν καλῶν ἀντέχου, τὰ δὲ μὴ οὕτως ἔχοντα, ἀποδοκίμαζε. Ἀλλ’ ὄρα προσεκτικῶς μὴ ἀποβάλλοις ἐκ τῆς ἐμμέλειας σὺν τῷ ἀχύρῳ καὶ τὸν σῖτον.”⁶²

Σύμφωνα με τον Κούμα ο Πέζαρος “(...)παρέδιδε Λουκιανόν, ὅσα περιείχεν ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Πατοῦσα”⁶³ Το βιβλίο του Πατούσα περιείχε σε δύο τόμους έργα του Λουκιανού. Στον Α΄ τόμο

ανθολογούνταν τα έργα: *Το Ενύπνιον, Οι Νεκρικοί Διάλογοι, Ερμού – Χάρωνος – Κροΐσου – Σόλωνος (ή Επισκοπούντες), Τίμων*. Στον Γ' τόμο περιλαμβάνονταν τα έργα: *Πατρίδος εγκώμιον, Τυρραννοκτόνος, Αποκηρυττόμενος, Περί του μη ραδίως πιστεύειν τη [δοτική] διαβολή*.⁶⁴ Τα έργα του πρώτου τόμου απευθύνονταν κυρίως στην πρώτη κλάση των μαθητών, οι οποίοι διδάσκονταν τη γραμματική και το συντακτικό. Τα έργα του τρίτου τόμου χρησιμοποιούνταν στο μεσαίο και αμέσως επόμενο επίπεδο των σπουδών, κατά το οποίο οι μαθητές διδάσκονταν ρητορικά κείμενα και ασκούσαν στην παραγωγή του λόγου.⁶⁵

Στα μαθηματάρια που εξετάσαμε, παρατηρήσαμε ότι καταγράφονται κείμενα από έργα του Λουκιανού, τα οποία προσφέρονταν για την καλλιέργεια του ρητορικού λόγου. Αυτά ήταν:

*Πατρίδος εγκώμιον*⁶⁵

Δίκη Φωνηέντων

Βίων προῶσις

Ἀλιεύς ἢ ἀναβιῶντος Σωκράτους

Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγραφεῖν

Ἀληθοῦς ἱστορίας, λόγος πρῶτος

*Ἀληθοῦς ἱστορίας, λόγος δεύτερος*⁶⁶

Έργα του Λουκιανού παραδίδονται και στα μαθηματάρια των μοναχών της μονής του Σπαρμού, οι οποίοι συνδέονται με τον Πέζαρο. Σε μαθηματάριο του λόγιου μοναχού Ιωνά Σπαρμιώτη, ο οποίος υπήρξε μαθητής του, καταγράφονται ανάμεσα στα άλλα δεκατέσσερα κείμενα από τους *Νεκρικούς Διαλόγους*.⁶⁸ Σε άλλο χειρόγραφο (1783-85) του μοναχού και δασκάλου Γερμανού Σπαρμιώτη παραδίδεται το έργο *Δίκη Φωνηέντων*.⁶⁹

Στα 1785 ο Κωνσταντίνος Νοσήμαχος, όταν ήταν δάσκαλος στην Τσαριτσάνη, ζητά από τον Πέζαρο να του διασαφηνίσει ορισμένα σημεία από ένα άλλο έργο του Λουκιανού, το οποίο δε συναντάμε σε μαθηματάρια. Πρόκειται για το αφήγημα *Λούκιος ἢ ὄνος*.⁷⁰

Η σκοπιμότητα της διδασκαλίας των έργων του Λουκιανού αμφισβητήθηκε, κυρίως, από τους αντιπάλους του Ελληνικού Διαφωτισμού. Τον συνέδεσαν άκριτα με το Βολτέρο και κρίθηκε «βρωμερός καί κατάπτυστος» από τον Αθανάσιο Πάριο.⁷¹ Η εχθρότητα αυτή δε στάθηκε ικανή να υπερνικήσει την πολύχρονη παράδοση της διδασκαλίας του Λουκιανού, του οποίου τα έργα καλλιεργούσαν «τοῦ γελοίου τὴν μάστιγα»,⁷² αντίληψη που συμβάδιζε με το φιλελεύθερο πνεύμα των νέων ιδεών.

4. Ιστορίες του Ηρωδιανού.

Πρόκειται για το έργο *Της μετά Μάρκον βασιλείας Ιστοριών* διαιρημένο σε οκτώ κεφάλαια (βιβλία). Αναφέρεται σε γεγονότα των ρωμαϊκών χρόνων, μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου. Το έργο του συγγραφέα Ηρωδιανού (3^{ος} αι. μ.Χ.) είναι γραμμένο στην κοινή ελληνική της εποχής του και διακρίνεται για τη σαφήνεια και το ύφος του. Το έργο είχε αρκετές εκδόσεις. Από τους έλληνες εκδότες το έργο κυκλοφορούσε με ενσωματωμένο το *Εγχειρίδιον* του στωϊκού φιλόσοφου Επίκτητου.⁷³

Κείμενα του Ηρωδιανού δεν ανθολογούνται στην εγκυκλοπαίδεια του Πατούσα. Η απουσία τους ήταν μάλλον η αιτία που δεν καταγράφεται

σε μεγάλο αριθμό μαθηματαρίων.⁷⁴ Οι *Ιστορίες* γραμμένες σε πεζό λόγο διδασκόνταν στις κλάσεις, οι οποίες είχαν κατακτήσει τη γραμματική και το συντακτικό της αρχαίας ελληνικής.

Το έργο διδασκόταν στο σχολείο του Πέζαρου σύμφωνα με την αναφορά που κάνει ο Κούμας⁷⁵. Άλλες μαρτυρίες προέρχονται από την αλληλογραφία του Γ. Αυξεντιάδη.⁷⁶ Από το Σεμλίνο, όπου βρισκόταν, αγόρασε από τη Βιέννη για λογαριασμό του Κούμα και του στέλνει με Τυρναβίτη έμπορο ένα αντίτυπο των *Ιστοριών* του Ηρωδιανού και του γράφει: *“Εἶναι καλόν τό βιβλίον, περιέχει καί ἔνια τῶν τοῦ Ἐπικτήτου δογμάτων, καί ἐπεύχομαι νά τόν [Ἡρωδιανό] ἀναγνώσῃτε μέ ὑγίειαν, καί μίμησιν τῆς εὐρύθμου, καί εὐφραδοῦς συνθέσεώς του.”*⁷⁷

Επίσης, σε χειρόγραφο από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης Πέζαρου καταγράφονται (τέλη του 18^{ου} αι.) όλα τα *Βιβλία των Ιστοριών* σε 346 φύλλα.⁷⁸

Στα σχολεία της εποχής δεν ήταν συνηθισμένη, όπως αναφέραμε, η διδασκαλία του Ηρωδιανού. Οι δάσκαλοι προτιμούσαν κείμενα του Ξενοφώντα (*Κύρου Ανάβασις* κτλ.). Ο Πέζαρος, προφανώς, έκρινε ότι η διδασκαλία του αρχαίου πεζού λόγου (*τα λογογραφικά*) από κείμενα του Ηρωδιανού εξυπηρετούσε αποτελεσματικά τους ειδολογικούς σκοπούς της διδασκαλίας, δηλ. να μιμούνται οι μαθητές στο λόγο τους τη γεμάτη ρυθμό και ευφράδεια σύνθεση του έργου. Επιπλέον, ένα πνεύμα στωϊκότητας που περιέβαλε τον ήρωα Μάρκο Αυρήλιο ταίριαζε στις ηθικές αντιλήψεις του καιρού του.⁷⁹

Ας σημειωθεί, ότι τα ιστορικά γεγονότα δεν απασχολούσαν τη διδασκαλία. Το ενδιαφέρον στρεφόταν στη μορφή του λόγου, ο οποίος στο συγκεκριμένο έργο, ως έκθεση γεγονότων, ήταν ελκυστικός. Ο γνωστός λόγιος Ιώσηπος Μοισιόδαξ αναφερόμενος στη σκοπιμότητα και τη θέση της διδασκαλίας των παρόμοιων ιστοριών, όπως του Ηρωδιανού, θεωρεί ότι *“(...)συμφέρει νά βάλλωνται μετά τόν Λουκιανόν.”*⁸⁰

5. Επιστολές του Συνέσιου.

Το έργο *Επιστολές* του επισκόπου Κυρήνης Συνέσιου (4^{ος} αι.μ.Χ.), χάρη στο ύφος των αποτελούσε απαραίτητο ανάγνωσμα για τους λογίους από τη βυζαντινή εποχή. Ακόμη και στα 1792 ολόκληρο το έργο από 156 επιστολές εκδίδεται από το Γρηγόριο Κωνσταντά, εκπρόσωπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, απηχώντας τη θεωρία του πεφωτισμένου δεσποτισμού κατά τον Κ.Θ.Δημαρά.⁸¹

Στην εγκυκλοπαίδεια του Πατούσα περιλαμβάνονται στον πρώτο τόμο, ανάμεσα στις επιστολές των άλλων συγγραφέων, μόνο 44 επιστολές του Συνέσιου.⁸² Αυτή η συλλογή των επιστολών κατείχε την πρώτη θέση μεταξύ των άλλων ομοειδών κειμένων που καταγράφονται στα μαθηματάρια.⁸³

Στις κλάσεις που διδασκόταν η επιστολογραφία, αφού είχε προηγηθεί το θεωρητικό μέρος με τους τύπους των *Επιστολών* του Θεόφιλου Κορυδαλέα, οι μαθητές μελετούσαν τις επιστολές του Συνέσιου, ως επιστέγασμα της γραμματικής και ταυτόχρονα ως προπαιδευτική ύλη της ρητορικής.⁸⁴

Ο Ιωάννης Πέζαρος δίδασκε την επιστολογραφία, δηλ. την παραγωγή του γραπτού λόγου, στην *“τετάρτη (κλάση), ἥτις ἐγγυμνάζετο*

τούς ἐπιστολικούς χαρακτηρας κατά τόν Κορυδαλέα.”⁸⁵ Παράλληλα δίδασκε “τάς ἐπιστολάς τοῦ Συνεσίου”⁸⁶ σύμφωνα με την αναφορά του Κούμα, την οποία επιβεβαιώνει και η αλληλογραφία του Γ.Αυξεντιάδη.⁸⁷ Επίσης, σε αρκετά μαθηματάρια από τις περιοχές που δίδαξε ο Πέζαρος έχουν καταγραφεί κείμενα από τις επιστολές του Συνεσίου.⁸⁸

6. Λόγοι του Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Θεοδωρήτου Κύρου.

Καθώς ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης ήταν άριστα συνυφασμένος με τους σκοπούς της χριστιανικής αγωγής και την παράδοση της Εκκλησίας, ήταν αδιανόητο να λείπουν κείμενα από τους χριστιανούς συγγραφείς. Από το πλήθος των μαθηματάρων πληροφορούμαστε ότι διδάσκονται κείμενα των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας του 4^{ου} αιώνα. Στις μεσαίες κλάσεις κυρίως διδάσκονται κάθε είδους λόγοι: παραινέσεις, εγκώμια, επιτάφιοι, επιστολές.⁸⁹ Τα κείμενα εντάσσονται στο μάθημα της ρητορικής, δηλ. στην παραγωγή προφορικού λόγου. Η δεξιότητα αυτή ήταν απαραίτητη για το λόγιο, πόσο μάλλον για τον εκκλησιαστικό ρήτορα.

Εγχειρίδιο που χρησιμοποιούσαν και εδώ οι δάσκαλοι ήταν η *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα και περισσότερο ο δεύτερος τόμος της.⁹⁰

Ο Κούμας δεν αναφέρει καθόλου ότι ο Πέζαρος δίδασκε εκκλησιαστικούς συγγραφείς (εκτός από το Συνέσιο). Η παράλειψη του πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην προσπάθειά του να δείξει τη σπουδή της αρχαιοελληνικής γραμματείας στο σχολείο του Τυρνάβου, αφού η διδασκαλία των χριστιανών συγγραφέων ήταν αυτονόητη για την εποχή του.

Στα μαθηματάρια από το κύκλο του Πέζαρου καταγράφονται λόγοι του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου του Θεολόγου και του Θεοδωρήτου (του επισκόπου της) Κύρου.

Στο μαθηματάριο του Ιωάννη Παπαθανασίου του Λιτοχωρίτη, το οποίο έγραψε στο Λιβάδι το 1778 (δάσκαλος ήταν ο Πέζαρος) περιέχονται τα έργα Μ. Βασιλείου: *(ὁμιλία) κατά τῶν ὀργιζομένων*

(ὁμιλία) εἰς τό καθελῶ μου τάς ἀποθήκας καί(...)

(ὁμιλία) πρὸς τούς νέους.

Θεοδωρήτου Κύρου: *λόγος περί Προνοίας Α΄*

τετράστιχα ἱαμβεῖα καί ἡρώα εἰς τά

κεφαλαιωδῶς ρηθέντα ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ.

Γρηγορίου του Θεολόγου: *(ἐπιτάφιος) εἰς Καισάριον τόν ἀδελφόν*

(ἐγκώμιον) εἰς τόν μέγαν Ἀθανάσιον

(λόγος) εἰς τούς Μακκαβαίους

*(λόγος) εἰς τήν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ.*⁹¹

Στο μαθηματάριο του Ιωάννη Ελασσονίτη (Λιβάδι 1782-83) έχουν καταγραφεί τα έργα του Γρηγορίου του Θεολόγου:

Ἐπιτάφιος εἰς Μ. Βασίλειον

*Ἀπολογητικός (λόγος) τῆς εἰς Πόντον φυγῆς (τί τό τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα).*⁹²

Στο μαθηματάριο του Δημητρίου Κωνσταντίνου, το οποίο έγραψε στον Τύρναβο στα 1875 (πρώτα χρόνια του Πέζαρου), περιέχεται η *(ὁμιλία) κατά τῶν ὀργιζομένων* του Μ. Βασιλείου.⁹³

Σε άλλα μαθηματάρια της συλλογής της Βιβλ.Πέζαρου (MIET) καταγράφονται τα έργα του Γρηγορίου του Θεολόγου:

Στηλιστικός λόγος κατά Ιουλιανού
Ἐπιτάφιος εἰς Μ. Βασίλειον.⁹⁴

Επίσης στα χειρόγραφα των μοναχών της μονής του Σπαρμού καταγράφονται στα 1783-85 τα ίδια έργα των τριών Πατέρων που αναφέραμε.⁹⁵

7. Δημοσθένης

Η διδασκαλία των έργων του ρήτορα της αρχαιότητας Δημοσθένη εντασσόταν στο μάθημα της ρητορικής, το οποίο κατείχε σπουδαία θέση στα σχολεία και διδασκόταν στις μεσαίες και ανώτερες κλάσεις.⁹⁶ Οι μαθητές είχαν προηγουμένως γνωρίσει το θεωρητικό μέρος του μαθήματος από κάποιο γνωστό εγχειρίδιο της ρητορικής τέχνης.⁹⁷ Στη συνέχεια μελετούσαν τα ρητορικά έργα των αρχαίων και εκκλησιαστικών συγγραφέων. Παράλληλα δοκίμαζαν και συνέθεταν λόγους, δεξιότητα απαραίτητη για το λόγοι του καιρού, ο οποίος έπρεπε να πείθει και να συγκινεί με την ομιλία του.

Οι λόγοι του Δημοσθένη άρχισαν να διδάσκονται στα σχολεία κατά το 18^ο αι., μετά την έκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας* του Πατούσα.⁹⁸ Στον τρίτο τόμο της έχουν ανθολογηθεί τρεις (λόγοι) *Ολυνθιακοί*. Α', Β', Γ', και δύο λόγοι *Κατά Φιλίππου*, Α', Γ'. Σπάνια διδάσκονταν άλλοι λόγοι, όπως ο *περί Στεφάνου λόγος*.

Στο σχολείο του Τυρνάβου ο Πέζαρος δίδασκε "πολλούς λόγους του Δημοσθένους" κατά τον Κούμα.⁹⁹ Σε μαθηματάριο, το οποίο ανήκε στους γιους του Πέζαρου (*ἐκ τῶν Οἰκονομιδῶν*), καταγράφονται με *ἐξηγήσεις*, (δηλ. έχουν ερμηνεία), πέντε λόγοι: *Ολυνθιακός Α', Β', Γ'*
*Κατά Φιλίππου Α', Γ'.*¹⁰⁰

Σε άλλο χειρόγραφο της Βιβλ. Πέζαρου καταγράφονται κείμενα που σχετίζονται με άλλο έργο του Δημοσθένη, καθώς και με λόγο του αντιπάλου του ρήτορα Αισχύνη. Πρόκειται για τα έργα:

Αἰσχύνου ρήτορος, Περί στάσεως τῶν κατὰ Κτησιφώντος λόγος
Λιβανίου ὑπόθεσις τοῦ περὶ τοῦ στεφάνου λόγου
Ἐτέρα ὑπόθεσις ανωνύμου εἰς τόν αὐτόν λόγον
*Δημοσθένους ὁ περὶ στεφάνου λόγος.*¹⁰¹

Ο Δημοσθένης, μολονότι γοήτευσε τους δασκάλους, τελικά υποσκελίστηκε από τον Ισοκράτη και τους Πατέρες της Εκκλησίας πριν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹⁰² Ο Μοισιόδαξ επιδοκιμάζοντας τη διδασκαλία των λόγων του Δημοσθένη επισήμανε ότι έλειπε εντελώς η επεξεργασία των ιστορικών και γεωγραφικών στοιχείων.¹⁰³

8. Όμηρος και τραγικοί ποιητές.

Στα μαθηματάρια της εποχής καταγράφονται όλα τα είδη της αρχαίας ποίησης: έπος, δράμα, επίγραμμα, ελεγεία, κτλ.¹⁰⁴ Οι μαθητές διδάσκονταν μετρική, στιχουργία και ασκούσαν στη σύνταξη επιγραμμάτων (δηλ. παραγωγή ποιητικού λόγου), προσφιλή τάση των λογίων της εποχής. Οι ανώτερες κλάσεις των μαθητών μελετούσαν ραψωδίες του Ομήρου, έργα των τριών τραγικών ποιητών και του Αριστοφάνη.

Το βασικό εγχειρίδιο της διδασκαλίας, η εγκυκλοπαίδεια του Πατούσα, περιείχε στον τέταρτο τόμο του αντιπροσωπευτικά έργα της αρχαίας ελληνικής ποίησης, εκτός από τα γνωστά ομηρικά έπη.¹⁰⁵ Τα ίδια έργα δεν αντιγράφονται σε μεγάλο αριθμό μαθηματαρίων.¹⁰⁶ Η αιτία δεν πρέπει να αναζητηθεί μόνο στην απουσία του Ομήρου από το βιβλίο του Πατούσα, αλλά και στο γεγονός ότι οι περισσότεροι μαθητές εγκατέλειπαν το σχολείο και δεν παρακολουθούσαν την ανώτερη κλάση. Από τα δύο έπη περισσότερο διδασκόταν η Ιλιάδα, επειδή υπήρχαν εκδόσεις του έργου με διαθέσιμα σχόλια και ερμηνείες.¹⁰⁷

Για τη διδασκαλία της ποίησης στον Τύρναβο την πιο παλαιά μαρτυρία έχουμε από το μαθηματάριο του Ιβηρίτη μοναχού Νεόφυτου Χριστόπουλου. Ανάμεσα στα άλλα κείμενα αντέγραψε το 1698 "Θεοκρίτου, Εἰς νεκρόν Ἀδωνιν εἰδύλιον καὶ Φωκιλίδου, Ποίημα" και στα 1705-07 "Ἡσιόδου Ἀσκραίου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι".¹⁰⁸

Σύμφωνα με τον Κούμα ο Πέζαρος δίδασκε "(...) τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς σκηνικοὺς ποιητάς".¹⁰⁹ Μάλιστα του είχε κάνει ζωηρή εντύπωση ο ενθουσιασμός που έδειχνε ο δάσκαλος κατά την παράδοση του μαθήματος. Γράφει: "Ὅταν ἐξήγει τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου, τὴν ὁποίαν ἀπήγγελλε πολλάκις ἐκ στήθους, ἐφαιδρύνετο τόσον τὸ πρόσωπον του, εὔρισκε πάντα στίχον, πᾶσαν λέξιν ὅτι περιείχε τί ὑψηλὸν καὶ ἠθικόν, ὥστε ἐφαίνετο καταγοητευμένος ἀπὸ τὰς χάριτας τοῦ μεγάλου ποιητοῦ."¹¹⁰

Εκτιμούμε ότι εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της Ιλιάδος ο Πέζαρος χρησιμοποιούσε μια παλιά έκδοση του έργου από τα βιβλία που είχε δωρίσει ο ηγούμενος Ἀνθιμος στο σχολείο του Λιβαδίου.¹¹¹ Από επιστολή έχουμε τη πληροφορία ότι δύο βιβλία με εκδόσεις του Ομήρου και του Ησίοδου από τη βιβλιοθήκη του σχολείου δάνεισε ο Πέζαρος στον Κούμα, δάσκαλο στην Τσαριτσάνη, γεγονός που δείχνει τις δυσκολίες της διδασκαλίας από την έλλειψη βιβλίων.¹¹²

Καταγραφές ποιητικών έργων του Αισχύλου, Σοφοκλή, Ευριπίδη και Αριστοφάνη δεν έχουμε σε μαθηματάρια που σχετίζονται με τον Τύρναβο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στα κατάλοιπα του Αλέξανδρου Πέζαρου υπάρχουν αρκετά μαθηματάρια με αποσπάσματα από παρόμοια κείμενα, αλλά μάλλον δεν είναι των χρόνων του πατέρα του.¹¹³ Στη συλλογή της Βιβλιοθήκης Πέζαρου έχει διασωθεί μεταξύ των άλλων και έκδοση με όλες τις τραγωδίες του Σοφοκλή.¹¹⁴

Για τους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τα παρόμοια ποιητικά έργα κρίνονταν ευπρόσδεκτα στα σχολεία, εκτός των άλλων, επειδή συνδέονταν άμεσα με την παιδεία του ένδοξου ελληνικού παρελθόντος.¹¹⁵

Με τη διδασκαλία των ποιητικών κειμένων ολοκληρωνόταν ο κύκλος των μαθημάτων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας (ελληνικά μαθήματα) και η τυπική, συνήθως, μόρφωση του λογίου (λογιώτατος). Ο επόμενος κύκλος σπουδών αφορούσε τα φιλοσοφικά και επιστημονικά μαθήματα και την ανώτερη ή ανώτατη παιδεία ενός λογίου.

Δ. Τα μαθήματα της φιλοσοφίας και των επιστημών

Από τα μέσα του 17^{ου} αι. με την ονομασία *φιλοσοφικά μαθήματα* οι λόγιοι εννοούσαν τις παραδόσεις για τη λογική και άλλους συγγενείς κλάδους, όπως μεταφυσική και φυσική και ονόμαζαν *θεολογικά* τις παραδόσεις μαθημάτων θρησκευτικού χαρακτήρα. Η διδασκαλία της φιλοσοφίας καλλιεργείται σε κλάδους με πρακτική αξία, τη λογική και τη ρητορική, και αργότερα για το καθαυτό περιεχόμενο των μαθημάτων. Για τα μαθήματα της φιλοσοφίας και τα συγγράμματα που χρησιμοποιούνταν είναι χαρακτηριστικές οι πληροφορίες του Κούμα. Γράφει σχετικά: "(...)μία μηδ' ἀρχήν μηδέ τέλος ἔχουσα Λογική ἀναμειγμένη μέ θεολογικά καί ἐκκλησιαστικά ζητήματα, διδασκόμενα πολλούς κατά σειράν ἐνιαυτούς, συναπετέλουν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τήν τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἐγκυκλοπαιδείαν. Τοιαῦτα εἶναι Γεωργίου Κορεσίου Χίου τὰ συγγράμματα, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων τὰ εἰς τόν Ἀριστοτέλην ὑπομνήματα, τοῦ Κορυδαλέως τὰ φιλοσοφήματα, (...)”¹¹⁶

Τα μαθήματα θεωρούνταν ανώτερα και διδάσκονταν στην τελευταία κλάση, αφού οι μαθητές είχαν αποκτήσει προηγουμένως τις δεξιότητες να διαβάζουν και να γράφουν την αρχαία ελληνική γλώσσα.

Από τις αρχές του 18^{ου} αι. στα ανώτερα μαθήματα προστέθηκε και η διδασκαλία των Μαθηματικών (της αρχαιότητας) και στοιχείων της Φυσικής (Αστρονομία) και ονομάζονται πλέον *επιστημονικά*.¹¹⁷ Καθώς προχωρούσαν οι διεργασίες της πνευματικής ανασυγκρότησης και κορυφώνεται το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, η διδασκαλία παρόμοιων μαθημάτων διευρύνεται σε ορισμένα σχολεία. Διδάσκονται γνωστικά αντικείμενα από άλλους επιστημονικούς τομείς: Άλγεβρα, Τριγωνομετρία, (Πειραματική) Φυσική, Γεωγραφία, κα.

Η επιρροή των νέων ιδεών, όπως διαφαίνεται στα έργα, σε κάθε γενιά των εκπροσώπων του Ελληνικού Διαφωτισμού, έφερνε διαφοροποιήσεις και αλλαγές τόσο στην ύλη των *φιλοσοφικών* και *επιστημονικών μαθημάτων*, όσο και στο ιδιαίτερο κάθε φορά περιεχόμενο των εννοιών που χρησιμοποιούνταν.¹¹⁸ Γι' αυτό και η διδασκαλία των *επιστημονικών μαθημάτων* αποτέλεσε συχνά αφορμή των ενστάσεων από την πλευρά της Εκκλησίας. Δε συνέβη, όμως, το ίδιο με την ύλη των *ελληνικών μαθημάτων*, η οποία παρέμεινε περίπου η ίδια σε όλη την περίοδο. Η διαφορετικότητα σε σχέση με το παρελθόν που παρατηρείται κάθε φορά στη διδασκαλία και στην ύλη των μαθημάτων της φιλοσοφίας και των επιστημών προσέδιδε στο σχολείο και στο δάσκαλο τη φήμη της *νεωτερικότητας*.

Στο σχολείο του Τυρνάβου παραδίδονταν μαθήματα φιλοσοφίας και άλλων επιστημών από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Σημαντικοί λόγιοι δίδαξαν καθιερωμένα έργα, τα οποία ήταν πρωτοποριακά για την εποχή τους. Πολλές πληροφορίες προέρχονται από τον Ιβηρίτη μοναχό Νεόφυτο Χριστόπουλο. Στα χειρόγραφα του καταγράφεται ότι “ἐν τῇ περιφήμῳ κωμοπόλει Τυρνάβου τῆς Λαρίσσης”¹¹⁹ στο διάστημα 1697-99 διδάχτηκε, “ἡψάμεθα Λογικῆς πραγματείας(...) Περί φύσεως ἐπιστήμης (...) Περί οὐρανοῦ πραγματείας”¹²⁰ ενώ με δική του πρωτοβουλία “μονώτατος ἡψάμην τῆς Πρόκλου σφαίρας”.¹²¹ Διαφαίνεται ότι οι δάσκαλοι στηρίχτηκαν στις παραδόσεις τους όχι μόνο σε έργα του Αριστοτέλη αλλά ακόμη και --για πρώτη, ίσως, φορά-- σε έργα του Πρόκλου.

Δάσκαλοί του σχολείου Τυρνάβου υπήρξαν δύο σπουδαίοι λόγιοι. Ο πρώτος ήταν ο Κύπριος Μάρκος Πορφυρόπουλος, ο οποίος αργότερα δίδαξε στην Πατριαρχική Σχολή.¹²² Ο δεύτερος ήταν (1701-05) ο Ηπειρώτης Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος. Σε ερώτηση φίλου του, ο οποίος επιθυμούσε να έρθει στον Τύρναβο, αν παραδίδει “*φυσικά ή λογικά μαθήματα*,” ο Παπαβασιλόπουλος του απάντησε ότι “*διδάσκωμεν γεωμετρικά, ρητορικά και γραμματικά*.”¹²³ Ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος εισήγαγε την καρτεσιανή φιλοσοφία για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο.¹²⁴ Μεταφράζοντας από τα λατινικά έγραψε τα έργα *Σύνοψις Γενική της Λογικής έξεως*, *Λευχειμονούσα Ρητορική*, *Εισαγωγή Μαθηματικής και Εγχειρίδιον της αναζητήσεως φυσικής φιλοσοφίας*.¹²⁵ Και είναι πολύ πιθανόν να δίδαξε τα έργα του στον Τύρναβο.¹²⁶

Την ίδια εποχή στον Τύρναβο έχει αντιγραφεί το έργο του Στέφανου Τζιγαρά *Συνεπιγμένη Λογική*, το πρώτο εγχειρίδιο λογικής σε απλοελληνική γλώσσα.¹²⁷

Στο διάστημα 1735-40 δίδασκε ο συντοπίτης λόγιος, Αλέξανδρος Τυρναβίτης (ή Παπαναστασίου), ο οποίος αργότερα υπήρξε σχολάρχης της Ακαδημίας του Ιασίου και ειδήμων της φιλοσοφίας και της θεολογίας.¹²⁸

Στα χειρόγραφα των συλλογών της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Τυρνάβου και της Βιβλιοθήκης Πέζαρου (Μ.Ι.Ε.Τ.) έχουν καταγραφεί όλα σχεδόν τα φιλοσοφικά συγγράμματα των λογίων της εποχής: Θεόφιλου Κορυδαλέα, Νικολάου Κούρσουλα, Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Γεωργίου Κορεσίου, Νικηφόρου Βλεμύδου, Γεράσιμου Βλάχου, Γεωργίου Σουγδουρή, Ευγενίου Βούλγαρη. Επίσης υπάρχουν χειρόγραφα με παραδόσεις *επιστημονικών μαθημάτων* από έργα Πρόκλου, Ψελλού, Γερασινού, Βούλγαρη.¹²⁹ Τα περισσότερα από αυτά είχαν διδαχτεί κατά διαστήματα στο σχολείο του Τυρνάβου.

Η διδασκαλία των μαθημάτων της φιλοσοφίας και των επιστημών στο σχολείο του Τυρνάβου συνεχίστηκε και στην εικοσιπεντάχρονη θητεία του Πέζαρου.

Όταν βρισκόταν στο Άγιο Όρος (1770), ο Πέζαρος είχε αγοράσει αρκετά χειρόγραφα, τα οποία χρησιμοποίησε αργότερα στις παραδόσεις του. Σύμφωνα με τον Κούμα ανάμεσα στα χειρόγραφα ήταν τα έργα του Βούλγαρη: *Θεολογικόν*, *Μεταφυσική του Γενουηνσίου* και *Περί Συστήματος του Παντός*.¹³⁰ Ο ίδιος μας πληροφορεί για τα μαθήματα που δίδασκε και τα αντίστοιχα βιβλία που χρησιμοποιούσε ο δάσκαλός του. Αυτά ήταν : *Λογική*, *Μαθηματικά*, *Μεταφυσική*, *Θεολογικό του Βούλγαρη* και *Φυσική του Θεοτόκη*.¹³¹ Οι πληροφορίες του Κούμα επιβεβαιώνονται από σχετικές αναφορές, τις οποίες βρίσκουμε σε πολλές επιστολές. Στη συλλογή των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης Πέζαρου υπάρχουν τρία τουλάχιστον χειρόγραφα, τα οποία είχαν διδαχτεί ο Πέζαρος και οι μαθητές του. Πρόκειται για την *Αριθμητική του Μπαλάνου (Οδός Αριθμητικής)*¹³² και δύο αντίγραφα της *Μεταφυσικής του Γενουηνσίου* του Βούλγαρη.¹³³

Ο Πέζαρος δίδασκε τα μαθήματα της φιλοσοφίας και των επιστημών στην τελευταία, *έκτη*, κλάση του σχολείου, η οποία συνήθως χωριζόταν σε δύο τμήματα. Ο Κούμας γράφει: “ *ή ἕκτη ἐγεωμέτρει καί ἐφιλοσόφει, ἥτις πολλάκις ἐδιαιρεῖτο εἰς δύο*.”¹³⁴ Το εννοιολογικό περιεχόμενο των

μαθημάτων απαιτούσε από τους μαθητές της κλάσης, η οποία συνήθως ήταν ολιγομελής, να έχουν αποκτήσει ένα καλό επίπεδο γλωσσομάθειας των αρχαίων ελληνικών και μίμησης του αρχαϊστικού ύφους.¹³⁵

Ο τρόπος με τον οποίο ο Κούμας διατυπώνει όσα γράφει γι' αυτά τα μαθήματα του δασκάλου του, δείχνει ότι ο Πέζαρος δίδασκε συστηματικά και μεθοδικά. Στο σχετικό απόσπασμα υπογραμμίζουμε τις φράσεις: *“Εἰς τὴν Φιλοσοφίαν ἤρχιζε συγχρόνως τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Λογικῆς τοῦ Σουγδουρῆ καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς Γεωμετρίας τοῦ Εὐκλείδου, μετέβαινεν εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Εὐγενίου καὶ εἰς τὴν Ἀριθμητικὴν, εἰς τὴν Μεταφυσικὴν τοῦ Γενουηνσίου καὶ εἰς τὸ κατὰ Γέσνερον Μαθηματικὸν τοῦ Εὐγενίου, εἰς τὴν Φυσικὴν τοῦ Θεοτοκίου, καὶ τέλος ἐπέθετο τὸ Θεολογικὸν τοῦ Εὐγενίου.”*¹³⁶

Από τα παραπάνω διαφαίνονται δύο χαρακτηριστικά στοιχεία της διδασκαλίας του Πέζαρου στα ανώτερα μαθήματα: α) Παρέδιδε τα μαθήματα σε τρία διαδοχικά διαστήματα, σταδιακά αρχίζοντας από τα στοιχειώδη και προχωρούσε στα σύνθετα. Παρόμοια πορεία ακολουθούσε, όπως αναφέραμε, και στη διδασκαλία των *ελληνικών μαθημάτων*. β) Είχε διαρθρώσει τη διδασκαλία με τέτοιο τρόπο, ώστε τα τρία μαθήματα της φιλοσοφίας να εναλλάσσονται με ισάριθμα μαθήματα των μαθηματικών. Η ενέργεια αυτή, δηλωτική της ενότητας της επιστημονικής γνώσης,¹³⁷ παρέκκλινε από τον παραδοσιακό τρόπο της διδασκαλίας, κατά την οποία προτασσόταν το μάθημα της *Λογικής*. Επιπλέον ενστερνίζεται το πνεύμα του Ελληνικού Διαφωτισμού σύμφωνα με το οποίο τα Μαθηματικά αποτελούν πολύ βασική προπαίδευση για την κατανόηση της Φιλοσοφίας και της Φυσικής.¹³⁸

Ι. Η ύλη των μαθημάτων της Φιλοσοφίας

Ο Πέζαρος δίδασκε το μάθημα της Φιλοσοφίας από τα παρακάτω έργα.

Α) Εισαγωγή Λογικής. Ήταν έργο του Γεωργίου Σουγδουρή (+1725), ο οποίος υπήρξε σημαντικός λόγιος και δάσκαλος στη σχολή του Γκούμα των Ιωαννίνων.¹³⁹ Ο συγγραφέας *χρησιμοποιώντας τη μέθοδο του αρμονικού συνδυασμού αντιγραφής και διασκευής ενοτήτων κυρίως από τη Λογική του Κορυδαλέα συνέθεσε ένα κατάλληλο διδακτικό εγχειρίδιο*.¹⁴⁰ Το έργο του Σουγδουρή, μολονότι ανήκε στη σχολαστική φιλοσοφία, είχε γίνει αποδεκτό από το σύνολο, σχεδόν, των λογίων του 18^{ου} αιώνα. Χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στα σχολεία για την προκαταρκτική διδασκαλία των μεθόδων του φιλοσοφικού (επιστημονικού) συλλογισμού, συνδέοντας την παλαιά με τη νεότερη φιλοσοφία, η οποία και ακολουθούσε με τα υπόλοιπα βιβλία.

Ας σημειωθεί ότι το μάθημα της Λογικής θεωρούνταν για τους λόγιους της εποχής πρωταρχικό για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας. Γι' αυτό και αποκαλούσαν τη Λογική *“κλεῖδα, χεῖρα, προφυλακὴν, ὄργανον φιλοσοφίας, ὁδηγήτριαν”*, καθώς σημειώνει ειρωνικά ο Μοισιόδωξ.¹⁴¹

Β) Λογική του Βούλγαρη

Για τους μελετητές, σύγχρονους και μεταγενέστερους, είναι κοινός τόπος ότι η Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη (Λειψία 1766)¹⁴² αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Το βιβλίο ξεπερνώντας την οικονομία των συνηθισμένων διδακτικών εγχειριδίων αποτελούσε ένα συγκροτημένο φιλοσοφικό σύγγραμμα. Τα βασικά κείμενα που ενδιέφεραν τη διδασκαλία ήταν εκθέσεις των δικών του φιλοσοφικών απόψεων (*Προδιατριβές*) και η εισαγωγή στη φιλοσοφία γενικά, *ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανεισθεῖσα*.¹⁴³ Σ' αυτό αναπτύσσονται τα φιλοσοφικά συστήματα των νεότερων Ευρωπαίων φιλοσόφων (Descartes, Lock, Wolf, Leibniz) και καταγγέλλεται και ως πρόθεση και ως αποτέλεσμα η παραδοσιακή αυθεντία του αριστοτελισμού.¹⁴⁴ Παράλληλα, ο Βούλγαρης, για να θεμελιώσει όσα επιχειρήματα εραυίζονταν από τη νεότερη φιλοσοφία, παρέθετε σε υποσημειώσεις τις σχετικές απόψεις από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και τους βυζαντινούς σχολιαστές της.¹⁴⁵ Με τον τρόπο αυτό οδηγήθηκε στον *ομολογημένο εκλεκτισμό* του επαναδιατυπώνοντας τα φιλοσοφικά ερωτήματα απαλλαγμένα από την σχολαστική *ερεσχελία*.¹⁴⁶ Η φιλοσοφική του σκέψη αναδείχτηκε, κατά κάποιο τρόπο, ως η κατεξοχήν σύγχρονη και αντι-σχολαστική φιλοσοφία για την παιδεία της εποχής του.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο οποίος διδάχτηκε το μάθημα της λογικής με βάση αυτό το έργο, βίωσε τη θέρμη που εξέπεμπε, έγραψε σχετικά: *“Ἡ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη, ἀφ’ οὗ μάλιστα ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τοῦ τύπου κατὰ τὸ ἄψξς[1766], ἐκαταστάθη κοινόν μάθημα τῶν σχολείων μας καὶ ἐδίδασκετο πανταχοῦ μὲ ὠφέλειαν μεγάλην*.”¹⁴⁷ Συνεχίζοντας αναφέρεται στη διδασκαλία της Λογικής από τον Ιωάννη Πέζαρο: *“(…) ἐξαιρέτως δέ εἰς τὸν Τύρναβον πόλιν τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν μακαρίτην διδάσκαλόν μου Ἰωάννην Ἱερέα καὶ Οἰκονόμον*.”¹⁴⁸ Σύμφωνα με τον ίδιο ο συγγραφέας του (Βούλγαρης) με την ικανότητα της διαπραγμάτευσης των θεμάτων *“διήγειρε τὴν ἄμιλλαν τῶν σπουδαστῶν καὶ τὴν εἰς τὰς ἐπιστήμας ἀγάπην”* και με την πολυμάθειά του, καθόσον *“εἰσέφερε πολλότατα ἐκ πολλοτάτων ἐπιστημῶν παραδείγματα”*, κατόρθωσε *“νά ἐρεθίσῃ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὰ πνεύματα τῶν νέων Ἑλλήνων*.”¹⁴⁹

Γ) Μεταφυσική του Γενουηνσίου.

Σύμφωνα με τους λογίους της εποχής η *Μεταφυσική* επικέντρωνε το ενδιαφέρον της φιλοσοφίας σε ζητήματα πέρα από τη φύση και τον άνθρωπο (Θεός, Νούς, Ψυχή). Γι' αυτό την ονόμαζαν με πομπώδεις τίτλους, όπως *“ἐπιστήμην ἐπιστημῶν, τέχνην τεχνῶν, ὅθεν προέρχονται, ὡς ἀπὸ πηγῆς πᾶσαι ἀπλῶς αἱ λοιπαὶ ἐπιστῆμαι*.”¹⁵⁰ Η νεότερη φιλοσοφία, όπως εκφραζόταν από το κίνημα του Διαφωτισμού, παραμέρισε τον υπερβατικό και οντολογικό προβληματισμό της παραδοσιακής μεταφυσικής με την εστίαση της μελέτης στις γνωστικές δυνάμεις και ικανότητες του ανθρώπου. Ενδιέφερε όχι τόσο το Ὄν, όσο οι συνυφασμένοι με αυτό μηχανισμοί της γνώσης του.¹⁵¹

Την ανάδειξη της νέας αντίληψης σε *Μεταφυσικὴν νέαν*¹⁵² επιχείρησε ο Βούλγαρης με τη μετάφραση του κεφαλαίου της *Μεταφυσικής* του Ιταλού δασκάλου *Αντωνίου Γενουηνσίου* (A. Genovesi). Τα κείμενα της μετάφρασης αποτέλεσαν τη βάση διδασκαλίας και διδάχτηκαν από τον ίδιο το Βούλγαρη στα σχολεία που είχε αναλάβει (Ιωάννινα, Κοζάνη, Αθωνιάδα, Κωνσταντινούπολη) και κυκλοφόρησαν στον ελλαδικό χώρο σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων. Τυπώθηκε στο τέλος της ζωής του συγγραφέα (1806).¹⁵³ Από τα χρόνια της διδασκαλίας του Πέζαρου

σώζονται δύο χειρόγραφα της *Μεταφυσικής του Γενουηνσίου*.¹⁵⁴ Το ένα ανήκε στον ίδιο τον Πέζαρο και το άλλο στο μαθητή του Γεώργιο Ζαχαριάδη.¹⁵⁵

Ολοκληρώνοντας την καταγραφή των έργων της φιλοσοφίας, που αποτελούσαν ένα είδος εγχειριδίων ή βοηθημάτων για τον Ιωάννη Πέζαρο κατά τη διδασκαλία των *φιλοσοφικών* μαθημάτων παρατηρούμε ότι το πρόγραμμά του α) ακολουθούσε τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του Ευγένιου Βούλγαρη και β) παρουσίαζε τις απόψεις των νεοτέρων φιλοσόφων προσπαθώντας να τις συνδέει με τις πηγές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

II. Τα Μαθηματικά

Το χαμηλό επίπεδο της μαθηματικής παιδείας που επικρατούσε στις αρχές του 18^{ου} αι. στον ελλαδικό χώρο ανύψωσαν με τη διδασκαλία τους ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (1660-1749) και ο Βασιλόπουλος Μπαλάνος (+1765). Ο πρώτος *“έφερε περί τό αψη[1718] έτος από την Ιταλίαν τας γεωμετρικάς έπιστήμας.”*¹⁵⁶ Μαζί με το δεύτερο, διάδοχό του στη σχολή του Γκούμα, *“έδίδαξαν (...) καί τήν Γεωμετρίαν του Ένκλείδου, καί Άριθμητικήν, καί των Σφαιρικων Θεωριαν, καί προετοιμάζαν διά τής διδασκαλίας των κατάστασιν άλλην καλητέραν καί ευτυχεστέραν διά τό Γένος.”*¹⁵⁷

Καθώς διευρυνόταν το δίκτυο των ελληνικών σχολείων και ενισχύθηκε η αντίληψη για τη χρησιμότητα των μαθηματικών όχι μόνο σε όσους ασχολούνταν με το εμπόριο,¹⁵⁸ διαμορφώθηκαν δύο κυρίως τάσεις μεταξύ των λογίων στη διδασκαλία των μαθηματικών.¹⁵⁹ Η “παραδοσιακή” τάση (Ανθρακίτης, Μπαλάνος, Βούλγαρης) εκφράζεται με την προσπάθεια για αναβίωση των αρχαιοελληνικών Μαθηματικών θεωρώντας ότι οι Έλληνες θα συνειδητοποιήσουν την πνευματική τους παράδοση. Οι λόγιοι της “νεωτερικής” τάσης (Δάρβαρης, Κάβρας, Σταγειρίτης, Κούμας) επιδιώκουν τη μεταφορά νέων μαθηματικών που αναπτύσσονται στη Δύση, αλλά και την εκπόνηση διδακτικών συγγραμμάτων. Τέλος, μια τρίτη κατηγορία λογίων (Θεοτόκης, Ασάνης, Σπαρμιώτης, Γοβδελάς) προσπαθεί να συνδυάσει το παραδοσιακό με το νεότερο πνεύμα.¹⁶⁰

Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι στη Θεσσαλία με τα σχολεία του Τυρνάβου, των Αμπελακίων και της Τσαριτσάνης στα τέλη του 18^{ου} αι. η μαθηματική παιδεία καλλιεργήθηκε συστηματικά. Τέσσερα από τις έντεκα μεταφράσεις βιβλίων μαθηματικών γράφτηκαν στο θεσσαλικό χώρο¹⁶¹ και αρκετοί Θεσσαλοί λόγιοι συνέθεσαν μαθηματικά συγγράμματα (Σπαρμιώτης, Κούμας, Κάβρας, Δούγκας, Γοβδελάς, Σταγειρίτης).

Στο σχολείο του Τυρνάβου ο Πέζαρος, όπως αναφέραμε, δίδασκε τα μαθηματικά παράλληλα με τη φιλοσοφία. Τις προσπάθειες που κατέβαλε ο δάσκαλος για το επίπεδο της διδασκαλίας των μαθηματικών μαρτυρεί και η επιστολή του Γ.Αυξεντιάδη, ο οποίος του στέλνει από το Σεμλίνο μια θήκη για τα όργανα διδασκαλίας των μαθηματικών.¹⁶²

Ο Πέζαρος αντλούσε την ύλη διδασκαλίας από τρία συγγράμματα μαθηματικών, τα οποία θεωρούνταν τότε τα περισσότερα “σύγχρονα”

στον ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για δύο έργα του Βούλγαρη και ένα του Μπαλάνου.

Α) Στοιχεία Γεωμετρίας του Ευκλείδη.

Η Γεωμετρία θεωρούνταν απαραίτητο εφόδιο για την κατανόηση των επιστημονικών μαθημάτων. Είναι γνωστή η σχετική επιγραφή που έθεσε ο Βούλγαρης στην πύλη της Αθωνιάδος (1753-59) *“ἐπειδὴ οἱ μαθηταὶ του ἦσαν ἀγεωμέτρητοι, καὶ χωρὶς γεωμετρίας δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ζισάξῃ εἰς ὑψηλότερα μαθήματα.”*¹⁶³ Για τους λόγιους της εποχής το μόνο έργο Γεωμετρίας που γνώριζαν ήταν τα *Στοιχεία του Ευκλείδη*.

Βιβλίο γραμμένο στην ελληνική γλώσσα με παρόμοιο περιεχόμενο είχε εκδοθεί μόνο ένα. Ήταν η *Οδός Μαθηματικής*, που έγραψε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, συμπλήρωσε και τύπωσε, τελικά, ο Βασιλόπουλος Μπαλάνος (Βενετία 1749).¹⁶⁴ Το τρίτομο έργο,¹⁶⁵ μολονότι δεν περιείχε νεότερα μαθηματικά, ήταν ιδιαίτερα αξιόλογο και υψηλού επιπέδου. Γι' αυτό και η διδασκαλία του κράτησε μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹⁶⁶

Κυρίως, κυκλοφορούσε σε χειρόγραφα ο πρώτος τόμος, οποίος περιλάμβανε τα 15 *Στοιχεία* του Ευκλείδη.¹⁶⁷ Αυτή την ύλη της Γεωμετρίας δίδασκε ο Πέζαρος στο σχολείο του Τυρνάβου.

Β) Αριθμητική του Μπαλάνου.

Σύμφωνα με τις αναφορές του Κούμα δεύτερο κατά σειρά μάθημα μαθηματικών ο Πέζαρος δίδασκε την *Αριθμητικήν*, χωρίς να διευκρινίζει από ποιο έργο αντλούσε την ύλη.¹⁶⁸ Από την μελέτη των επιστολών του μαθητή του Πέζαρου, του ιερομόναχου Μακαρίου, και την έρευνα των χειρογράφων μπορούμε να προσδιορίσουμε το έργο που χρησιμοποιήθηκε.¹⁶⁹ Εκτιμούμε ότι πρόκειται για την *Αριθμητική του Μπαλάνου*, όπως αναφέρεται στις επιστολές. Το έργο, το οποίο αποτελούσε τον τέταρτο τόμο από το σύγγραμμα *Οδός Μαθηματικής*, είχε γράψει ο Βασιλόπουλος Μπαλάνος, αλλά εκδόθηκε από τον Κοσμά Μπαλάνο πολύ αργότερα με τον τίτλο *Εκθεσις Ακριβεστάτη της Αριθμητικής*, (Βενετία 1803).¹⁷⁰

Οι μαθητές διδάσκονταν θέματα, όπως ο ορισμός των αριθμών, τις τέσσερις πράξεις, απλές και σύνθετες μεθόδους, πράξεις με κλάσματα, εξαγωγή ρίζας, *περί γραμμικών αριθμών*, αναλογίες. Η *Αριθμητική του Μπαλάνου* δεν περιείχε λογάριθμους και εξισώσεις δηλ. νεότερα μαθηματικά.¹⁷¹

Γ) Μαθηματικά κατά Γέσνερον (ή Σε(γ)νιέρου)

Σύμφωνα με τον Κούμα στον Τύρναβο ο Πέζαρος ολοκλήρωνε τη διδασκαλία των μαθηματικών με το *“κατά Γέσνερον Μαθηματικόν του Ευγενίου”*.¹⁷²

Πρόκειται για τη μετάφραση του Βούλγαρη από σύγγραμμα του Γερμανού μαθηματικού Α. Segner. Από το δίτομο έργο του ο Βούλγαρης επέλεξε και μετέφρασε την αριθμητική, τη γεωμετρία, το γεωμετρικό λογισμό (του πρώτου τόμου) και μόνο το τμήμα της *“Καθόλου Λογιστικής”* (από τα στοιχεία πεπερασμένης ανάλυσης του δεύτερου τόμου).¹⁷³ Το έργο εκδόθηκε με τον τίτλο *Των Μαθηματικών Στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται*, (Λειψία 1767). Η διδασκαλία του έργου ανανέωνε τη μαθηματική παιδεία. Διαπραγματευόταν θέματα των νεότερων μαθηματικών και συγκεκριμένα της άλγεβρας, η οποία

έπαιρνε ισότιμη θέση με την αριθμητική στα ελληνικά σχολεία (όπου διδάχτηκε).¹⁷⁴

Οι μαθητές διδάσκονταν τα θέματα του μέγιστου κοινού διαιρέτη, της τετραγωνικής και κυβικής ρίζας, των δυνάμεων, κυβικών αριθμών, αναλογιών και, κυρίως, το κεφάλαιο των λογαρίθμων που συνοδεύονταν από σχετικούς πίνακες. Στη γεωμετρία μάθαιναν την επιπεδομετρία και τη σφαιρική τριγωνομετρία. Στο βιβλίο δεν περιλαμβάνονταν εξισώσεις.¹⁷⁵

Ο Μοισιόδαξ, ο οποίος υποστήριζε ότι τα μαθηματικά πρέπει να διδάσκονται πριν από τα άλλα μαθήματα, επέκρινε την επιλογή του Βούλγαρη, επειδή το βιβλίο του Σεγνιέρου ήταν *“μᾶλλον δυσκαταληπτότερον”* και μεταφρασμένο σε αρχαίζουσα γλῶσσα.¹⁷⁶ Για την εποχή που ξεκίνησε ο Πέζαρος να διδάσκει (1770), όταν δεν υπήρχε άλλο μαθηματικό σύγγραμμα, εκτός από την *Οδό Μαθηματικής*, το έργο, και μάλιστα με το όνομα του Βούλγαρη, ήταν το πιο σύγχρονο. Και δε θα ήταν εκτός πραγματικότητας ο ισχυρισμός ότι η διδασκαλία / προπαίδευση των μαθηματικών – και με το έργο-- στο σχολείο του Πέζαρου έφερε άμεσα γόνιμους καρπούς. Δύο μαθητές του, ο Ιωάννης Σπαρμιώτης και ο Κων. Κούμας, έδωσαν με τη βοήθεια του νεωτεριστή μαθηματικού Σπ. Ασάνη τα πρώτα ολοκληρωμένα εγχειρίδια άλγεβρας και των συγκαιρινών μαθηματικών.¹⁷⁷

III. Η Φυσική

Πριν από τις αρχές του 18^{ου} αι. είχε αρχίσει η συζήτηση *περί φύσεως* στους Έλληνες λογίους. Ο φυσικός κόσμος αποκτά έναν αποπνευματικό χαρακτήρα με τη διάδοση των νέων ιδεών. Οι φορείς του Ελληνικού Διαφωτισμού επιζητούν τη συσσώρευση των γνώσεων και τη μελέτη της φύσης με τη λογική, το πείραμα και τη μαθηματική ακρίβεια. Τα πορίσματα της νεότερης φυσικής για την ηλιοκεντρική θεωρία, τους νόμους του Νεύτωνα και τις συνέπειές τους έφεραν ρηξικέλευθη ανατροπή στον παραδοσιακό τρόπο της σκέψης και της συγκρότησης του κόσμου. Για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής η μεγαλύτερη σύγκρουση των νέων ιδεών έγινε όχι τόσο στο χώρο της φιλοσοφίας και των μαθηματικών όσο στις φυσικές επιστήμες. Και η διδασκαλία της νεότερης φυσικής ακολούθησε και δεν προηγήθηκε αυτής των δύο άλλων *επιστημονικών μαθημάτων*.

Από τις αρχές του 18^{ου} αι. στις σχολές των Ιωαννίνων διδάσκονταν, κυρίως, μαθήματα αστρονομίας και φυσιογνωσίας με βάση τα *Φυσικά* του Αριστοτέλη σε σχόλια του Θ. Κορυδαλέα και άλλων λογίων (Βλεμμύδη, Κούρσουλα). Στην επόμενη περίοδο οι λόγιοι Βικέντιος Δαμωδός, Νικόλαος Ζερζούλης, Ευγένιος Βούλγαρης και Νικηφόρος Θεοτόκης εισάγουν τη νεότερη φυσική και τη διδάσκουν σε συγκεκριισμό με την παλαιά. Στον Τύρναβο ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος από το 1701 είχε διδάξει έργο νεότερης φυσικής.¹⁷⁸ Περισσότερη συστηματική και διαρκής καθίσταται η διδασκαλία της νεότερης φυσικής στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.¹⁷⁹

Ο Πέζαρος γνώριζε τις νεότερες εξελίξεις της φυσικής. Σε επιστολή του ο δάσκαλος των Τρικάλων και παλιός του μαθητής, ο Στέφανος

Σταμκίδης, στέλνει ένα τμήμα από χειρόγραφο "*τῆς τοῦ κυρίου Εὐγενίου φυσικῆς*" και ζητά από τον Πέζαρο την εξήγησή του.¹⁸⁰ Παρόμοιες αναφορές υπάρχουν σε επιστολή του επίσκοπου Τρίκκης Αμβροσίου, ο οποίος θεωρούνταν αρκετά μορφωμένος.¹⁸¹

Κατά την παραμονή του στο Άγιο Όρος (1769-70) ο νεαρός, τότε, δάσκαλος Πέζαρος είχε προμηθευτεί ανάμεσα στα άλλα χειρόγραφα και το έργο *Περί Συστήματος του Παντός* του Βούλγαρη.¹⁸² Σε αυτό το έργο ο επιφανής λόγιος εκθέτει τις διάφορες απόψεις, μεταξύ των οποίων και τις *νεωτερικές*, για το σύμπαν και τον τρόπο που πρέπει η επιστήμη να εξετάζει τα σχετικά ζητήματα.¹⁸³

Δεν έχουμε πληροφορίες αν ο Πέζαρος χρησιμοποίησε αυτό το βιβλίο του Βούλγαρη στη διδασκαλία των μαθημάτων του.

Η Φυσική του Θεοτόκη

Σύμφωνα με τον Κούμα ο Πέζαρος δίδασκε στον Τύρναβο *τὴν Φυσικὴν τοῦ Θεοτοκίου*.¹⁸⁴ Πρόκειται για το δίτομο έργο του Νικηφόρου Θεοτόκη *Στοιχεία Φυσικῆς* (Λειψία 1766-67).¹⁸⁵ Μολονότι ήταν έκδηλο σ' αυτό το αριστοτελικό στοιχείο, το έργο περιείχε πορίσματα της νεότερης φυσικής (νόμοι του Νεύτωνα, βαρύτητα, εκκρεμές). Ανάμεσα στα άλλα ο Θεοτόκης αναπτύσσει την ηλιοκεντρική θεωρία και τολμά την αποδοχή της προχωρώντας ένα βήμα πέρα από το Βούλγαρη.¹⁸⁶ Από την άποψη της δομής το έργο ήταν γραμμένο για όσους διέθεταν αρκετή προπαίδεια και γνώσεις που να μπορούν να εννοούν το πλήθος των μαθηματικών πράξεων που περιείχαν τα κείμενα.¹⁸⁷ Ορισμένα κεφάλαια της Φυσικής προϋπόθεταν την κατοχή μαθηματικών γνώσεων (από την Άλγεβρα και τον Απειροστικό Λογισμό), οι οποίες δεν είχαν ακόμη γίνει γνωστές στον ελλαδικό χώρο με κάποιο σχετικό μαθηματικό έργο.¹⁸⁸ Οι δυσκολίες αυτές καθιστούσαν τη διδασκαλία της *Φυσικῆς* προβληματική και ατελή.¹⁸⁹

Το πρόβλημα είχε εντοπίσει ο Τυρναβίτης δάσκαλος. Γράφει σχετικά ο Κούμας: "*ἔλεγεν, [ο Πέζαρος] ὅτι ἡ Φυσικὴ εἶναι ἀτελής, ἐπειδὴ τοῦ ἔλειπαν τὰ πειράματα, ἡ γνῶσις τῆς τελειότερας Ἀλγέβρας, ἡ τῶν Κωνικῶν τομῶν, καὶ ἡ τοῦ Λογισμοῦ τῆς ὡς ἀπείρου θεωρημένης ποσότητος*".¹⁹⁰ Ο ίδιος παρότρυνε τους μαθητές του να επιδιώκουν "*τὴν τελειοποίησίν των δι' ἄλλων διδασκάλων*".¹⁹¹ Εκτιμούμε ότι δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι σχεδόν αμέσως οι απόφοιτοι μαθητές του, ο Ιωνάς Σπαρμιώτης και Κωνσταντίνος Κούμας, αναζήτησαν να διδαχτούν και έγραψαν τα πρώτα βιβλία Άλγεβρας και Τριγωνομετρίας. Και ο ενθουσιασμός του δασκάλου υπήρξε έκδηλος γι' αυτό.¹⁹²

Το υψηλό επίπεδο διδασκαλίας, που επεδίωκε ο Πέζαρος, μαρτυρά εξάλλου μια σημείωση στην επιστολή πρώην μαθητή του από το Ιάσιο. Στέλνει στον Τύρναβο, όπως του παράγγειλε ο δάσκαλός του, ένα *ύέλειον προῖσμα* για την ανάλυση του ηλιακού φάσματος.¹⁹³ Στη λιτή αναφορά διαφαίνεται η δυσκολία για την απόκτησή του αλλά και ο θαυμασμός για τη διδακτική του χρησιμότητα.

IV. Η Θεολογία

Για την εποχή που αναφερόμαστε, κατά την οποία η θρησκευτική πίστη είχε τη θέση που δηλώνει σήμερα το εθνικό φρόνημα, η παιδεία δεν είχε περιθώρια παρά να είναι σύμφυτη με τη θρησκευτική αγωγή

της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η φοίτηση στο σχολείο ισχυροποιούσε την ορθόδοξη πίστη περισσότερο με βιωματικό τρόπο: προσευχή, καθημερινός εκκλησιασμός, συμμετοχή στις λατρευτικές πράξεις, εξάσκηση στην εκκλησιαστική μουσική.

Η διδασκαλία των θρησκευτικών (εννοιών και καθηκόντων) περιλάμβανε κυρίως την *ιερά* κατήχηση και την αντιγραφή ασματικών κανόνων (τροπάρια κτλ.) και αφορούσε τις πρώτες κλάσεις των μαθητών.¹⁹⁴ Στους προχωρημένους μαθητές της τελευταίας κλάσης διδάσκονταν απαραίτητα *θεολογικά μαθήματα*, τα οποία κατατάσσονταν στον *κύκλο των επιστημονικών μαθημάτων*. Η διδασκαλία περιλάμβανε την κατήχηση και εκμάθηση των βασικών δογμάτων της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας και χρησιμοποιούνταν κυρίως το *Θεολογικόν του Κορεσίου*.¹⁹⁵

Για τους φορείς του Ελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίοι δεν αμφισβήτησαν (πλην του Χριστοδουλου Παμπλέκη) τα ορθόδοξα δόγματα αλλά μόνο την επιστημονική αυταρέσκεια της επίσημης Εκκλησίας και τη διαγωγή του ανώτερου κλήρου, η διδασκαλία της ορθόδοξης θεολογίας δεν αντιστρατευόταν το διαφωτιστικό πνεύμα. Ανάμεσα στα άλλα γράφει σχετικά ο Ιώσηπος Μοισιόδας :“(...) ἡ Φιλοσοφία διατρέχουσα τό ἐπίπεδον τῆς Μεταφυσικῆς, καταντῶ ἐν τῇ Θεολογίᾳ.”¹⁹⁶

Το Θεολογικόν του Βούλγαρη

Σύμφωνα με τον Κούμα ο Πέζαρος, αφού είχε ολοκληρώσει τα μαθήματα της φιλοσοφίας, των μαθηματικών και της φυσικής, “*ἐπέθετο τό Θεολογικόν τοῦ Εὐγενίου*.”¹⁹⁷ Χειρόγραφο του έργου είχε αποκτήσει ο Πέζαρος στο Άγιο Όρος.¹⁹⁸ Πρόκειται για ογκωδέστατο έργο, το οποίο για έναν ολόκληρο αιώνα χρησίμευσε “*ὡς βάσις πάσης θεολογικῆς παραδόσεως, ἀντιγραφόμενον καί περιφερόμενον (...) καί διεμόρφωσεν ἐπὶ τό πιστημικώτερον τήν νεοελληνικὴν θεολογίαν*”.¹⁹⁹

Από την αλληλογραφία διαφαίνεται ότι ο Ιωάννης Πέζαρος είχε ευρεία θεολογική κατάρτιση. Ο παλιός μαθητής του, ο ιερομόναχος Μακάριος, ο οποίος αντιμετωπίζει την προπαγάνδα των ετεροδόξων, γράφει από τα Ιεροσόλυμα και ζητά από τον Πέζαρο να του εξηγήσει ορισμένα θεολογικά ζητήματα, μολονότι βρίσκεται στην έδρα του Πατριαρχείου.²⁰⁰ Επίσης, ο ίδιος ο Πέζαρος υπήρξε ο γραφέας κώδικα με το έργο “*Ἀντίρρησης πρὸς Ἀλοῖσιον Ἀνδρουτζην Κύπριον Λατινόφρονα, Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*”, το οποίο είχε γράψει ο γνωστός λόγιος Αλέξανδρος Τυρναβίτης (ή Παπαναστασίου).²⁰¹

Όσα εκθέσαμε για το σχολείο σε συνδυασμό με τα εκπαιδευτικά δεδομένα της εποχής μπορούμε να τα συνοψίσουμε ως εξής:

- Το σχολείο του Τυρνάβου ήταν από τα παλαιότερα του ελλαδικού χώρου και λειτούργησε χωρίς διακοπή από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Η παρουσία του Πέζαρου ανύψωσε το επίπεδο της διδασκαλίας και τη φήμη του.
- Στα χρόνια του Πέζαρου το σχολείο λειτουργούσε καθημερινά, πρωί και απόγευμα, όλο το χρόνο, χωρίς διακοπές, εκτός από τις ημέρες των μεγάλων θρησκευτικών γιορτών. Διέθετε δικό του κτίριο, το

οποίο ο Πέζαρος διεύρυνε, κοντά στο ναό του Προδρόμου. Η συντήρησή του γινόταν κυρίως με δικά του έγγεια έσοδα. Οι ντόπιοι μαθητές δεν πλήρωναν δίδακτρα, παρά μόνο οι οικότροφοι.

- Ο Πέζαρος κατέτασσε τους μαθητές συνήθως σε έξι κλάσεις, σύμφωνα με το επίπεδο της κατάρτισης τους. Κύριο γνώρισμα της κλάσης ήταν ένα μάθημα, που περιλάμβανε ορισμένες γλωσσικές δραστηριότητες: τεχνολογία, γραμματική και σύνταξη, θεματογραφία, επιστολογραφία και ρητορική, ποίηση και μετρική. Η έκτη κλάση περιλάμβανε τη διδασκαλία των ανώτερων επιστημονικών, μαθημάτων.
- Σχετικά με την ύλη των μαθημάτων που δίδασκε ο Πέζαρος παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής εργασίας και του χρόνου κάλυπταν τα μαθήματα για την κατάκτηση της αρχαίου ελληνικού λόγου.
- Η ύλη των μαθημάτων της γλώσσας προχωρούσε με μια προϊούσα δυσκολία και περιλάμβανε κείμενα από τα συγγράμματα : *Γνώμαι* του Χρυσολωρά, Μύθους του Αισώπου, έργα του Λουκιανού, τις *Ιστορίες* του Ηρωδιανού, *Επιστολές* του Συνέσιου, *Λόγους* των Πατέρων της Εκκλησίας, δημηγορίες του Δημοσθένη, ραψωδίες από την Ιλιάδα και έργα από τους *σκηνικούς ποιητές*.
- Ο Πέζαρος ανανέωσε τη διδασκαλία των μαθημάτων της φιλοσοφίας και των επιστημών διδάσκοντας έργα του Βούλγαρη και του Θεοτόκη και εδραίωσε αποτελεσματικά με αυτό τον τρόπο το πνεύμα του Διαφωτισμού στο θεσσαλικό χώρο.
- Τα μαθήματα της φιλοσοφίας εναλλάσσονταν με ισάριθμα μαθήματα των μαθηματικών και της φυσικής. Στο μάθημα της φιλοσοφίας δίδαξε την *Εισαγωγή της Λογικής* του Σουγδουρή και τα έργα του Βούλγαρη *Λογική* και τη *Μεταφυσική του Γενουηνσίου*. Στα μαθηματικά δίδαξε τα παραδοσιακά έργα *Στοιχεία Γεωμετρίας του Ευκλείδη* και την ανέκδοτη *Αριθμητική* του Μπαλάνου, αλλά και το έργο του Βούλγαρη *Μαθηματικά κατά Γέσνερον*. Τη νεότερη φυσική παρέδιδε από το ομώνυμο βιβλίο του Θεοτόκη, επισημαίνοντας τις δυσκολίες της κατανόησής της. Τον κύκλο των ανώτερων μαθημάτων ολοκλήρωνε με τη διδασκαλία των βασικών δογμάτων της Ορθοδόξου Εκκλησίας από το *Θεολογικόν* του Βούλγαρη.

Σημειώσεις

1. Χατζόπουλος 1991 σ.327-340 και Μοιδιόδαξ 1998 (Παιδαγωγία) σ.ιε'-ιθ'
2. Βλ. Α' Μέρος- Το σχολείο του Τυρνάβου.
3. Επ. 1 / 4-2-1769
4. Επ. 144 / 1-8-1805
5. Παπαδοπούλου 1991. Γενικά για την ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων Χατζόπουλος 1991 σ.305-360
6. Η *δωρεάν και δημόσια φοίτηση* στα ελληνικά σχολεία της περιόδου της οθωμανικής περιόδου αποτελούσε γνώρισμα των λαϊκών στρωμάτων. Αντίθετα οι

- πλούσιοι, κυρίως οι Φαναριώτες, πλήρωναν προσλαμβάνοντας δασκάλους στα σπίτια τους, (*ιδιωτική εκπαίδευση και κατ' οίκον*).
7. Αγγέλου 1975 σ.130-131 και Πρίντζιπας 1985 σ.178-179
 8. Κούμας 1832 σ.567. Ο γνωστός λαογράφος Γεώργιος Μέγας, ο οποίος επισκέφτηκε τον Τύρναβο στα 1940, παραθέτει στο βιβλίο του *Θεσσαλικές Οικήσεις* ανάμεσα στις άλλες φωτογραφία ενός σπιτιού αναφέροντας ότι πρόκειται για την οικία του Οικονομοδιδασκάλου Ι. Πέζαρου. Μέγας 1946 πίναξ Α, φωτ.1. Η δική μας επιτόπια έρευνα και συζήτηση με παλιούς Τυρναβίτες δεν μπόρεσε να προσδιορίσει τη θέση της φωτογραφημένης οικίας.
 9. Επ.87 / 15-11-1799. Αυτό το λίγο χρόνο εκμεταλλεύεται ο Κούμας για να πάει από την Τσαριτσάνη, όπου διδάσκει, στον Τύρναβο και να επισκεφτεί για πρώτη φορά τη νεογέννητη κόρη του και τη λεχώνα σύζυγό του. Για τις αργίες των σχολείων βλ. Ευαγγελίδης 1936 σ.LXXIX , καθώς και Μοισιόδαξ (Απολογία)1992 σ.78
 10. Φαρμακίδης 1926 σ.257-258
 11. Επ.31 / 10-8-1800
 12. Χατζόπουλος 1991 σ.330. Ο προγραμματισμός της ύλης είχε την ιστορική του προέλευση από το πρόγραμμα της Πατριαρχικής Σχολής. Επίσης, Αγγέλου 1975 σ.321-328
 13. Για αυτό και υπόλοιπα λεξικά που χρησιμοποιούσαν τα σχολεία βλ. στα *Προλεγόμενα* του Κούμα για το δικό του,(*του Ρεϊμέρου*,1926). Πρόχειρα,Καράς 1977 σ.195
 14. Ζαβίρας 1972 σ.369
 15. Κούμας 1832 σ.969
 16. Ό.π.σ.568
 17. Ό.π. σ.583
 18. Ό.π. σ.568 και 567-571
 19. Αβδάλη 1984 σ.134
 20. Αβδάλη 1984 και Σκαρβέλη 1994 σ.325. Κριτική για τον τρόπο διδασκαλίας στα *ελληνικά μαθήματα* της εποχής Μοισιόδαξ (*Παιδαγωγία*) 1998 κυρίως σ. 94-134
 21. Κούμας 1832 σ.569 και Μοισιόδαξ 1998 σ. 119-122. Ένα εγχειρίδιο με τη γραμματική ύλη της εποχής αποτελεί το μαθηματάριο αρ.183 του Ιωνά Σπαρμιώτη,βλ.Σκουβαράς 1967 σ.365-366
 22. Σκαρβέλη 1994 σ.327
 23. Χατζόπουλος 1991 σ.331, Κοραής1984 σ.126 και Κομνητάς.....
 24. Κούμας 1832 σ.569 και Μοισιόδαξ σ.123-130
 25. Σκαρβέλη 1994 σ.214
 26. Αβδάλη 1984 σ.152-155
 27. Σκαρβέλη 1994 σ. 141-142 και 157-168
 28. Κούμας 1832 σ.571
 29. Χατζόπουλος 1991 σ.333-340
 30. Βλ. Α'Μέρος- Το σχολείο του Πέζαρου
 31. Κούμας 1832 σ.569
 32. Σκαρβέλη 1994 σ.293-331
 33. Δαπόντες (Κήπος Χαρίτων) 1997 σ.55 και Ευαγγελίδης 1924 σ.LXXXVII
 34. Σκαρβέλη 1994. «(...) η αντιγραφή ήταν τρόπος μάθησης και βελτίωσής της, αλλά και μέσο ένταξης του γραμματισμένου μέσα στην κοινωνία του, με αυτή την ιδιότητα που τον προσδιόριζε και τον ξεχώριζε, τον έκανε αναγκαίο για τις υπηρεσίες του και τον καταξίωνε.» παρατηρεί ο Τρ. Σκλαβενίτης1982 σ.283
 35. Ό.π. σ.313
 36. ό.π. σ.295-306
 37. Κούμας 1832 σ.585
 38. Ό.π. σ.568
 39. Για το έργο και το συγγραφέα, που ήταν Έλληνας καθολικός, βλ. Αβδάλη 1984
 40. Ό.π. σ.105
 41. Κούμας 1832 σ.569
 42. Παπαδοπούλου 1994σ.131
 43. Κούμας 1832 σ.569. Για τα *φιλολογικά μαθήματα* της εποχής στο επίσης γνωστό σχολείο της Ζαγοράς του Πηλίου βλ. ΘΧ τ.9(1964) σ. 263 (Σκουβαράς, Ιωάννης Πρίγκος) Επίσης, για τη διδασκαλία στα σχολεία γενικότερα Βακαλόπουλος 1973 σ.342

44. Οικονόμου 1964
45. Ό.π. σ.26
46. Πολίτης 1976
47. Σκουβαράς 1967
48. Πρόκειται αντίστοιχα για τα χειρόγραφα με αρ.175\ Σκουβαράς 1967, 548\Σκαρβέλη1994 και ΑΤ\Ρ704. Και τα τρία χειρόγραφα- μαθηματάρια παρατίθενται στο βιβλίο της Σκαρβέλη 1994 με αρ. 989, 548 και 146.
49. Πρόκειται για τα χειρόγραφα της συλλογής ΒΠ με αρ. 4, 7 και 35.
50. Μοισιόδαξ 1998 σ.110
51. Σκαρβέλη 1994 σ.34-32
52. Κούμας 1832 σ.569. Ο ίδιος γράφει στο δάσκαλο του Ζάρκου Ιερώνυμο για τη θέση του Αίσωπου και του Χρυσολωρά στο σχολείο των Αμπελακίων: *"Το ἐδῶ σχολεῖον ἔχει ἔτι χρειαν ἑνός διδασκάλου, νά παραδίδη δύω τάξεις μαθημάτων μικρὰς, Χρυσολωρᾶ δηλαδή, καὶ Αἰσώπου, καὶ νά ἀκούη καὶ τῶν μικρῶν μαθητῶν τό ἀποστήθισμα τῆς γραμματικῆς."* Οικονόμου 1964 σ.105
53. Μοισιόδαξ ό.π.
54. Κοραΐς 1986 σ.155-160
55. Σκαρβέλη 1994 σ.43-47
56. Αβδάλη 1984 σ.95-100
57. Κούμας 1832 σ.569
58. Σκουβαράς 1967 σ.281
59. Αβδάλη 1984 σ.135-141 και Σκαρβέλη 1994 σ.133-140
60. Αβδάλη 1984 σ.136
61. Σκαρβέλη 1994 σ. 240, 532, 548. Ο Νεόφυτος είχε δασκάλους στον Τύρναβο δύο λαμπρούς λόγιους της εποχής: το Μάρκο Πορφυρόπουλο το 1698 και τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο στα 1705-07. Σκαρβέλη 1994 σ.240 και Κουρίλας 1954 σ.768
62. Χφφ. αρ.46 ΒΠ και Σκαρβέλη 1994 σ.136-137
63. Κούμας 1832 σ.569
64. Αβδάλη 1984σ.135-141
65. Ό.π. σ.187-189. Για τα έργα του Λουκιανού που έχουν καταγραφεί στα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων βλ. Σκαρβέλη 1994 σ.134
66. ΑΤ \ Ρ704
67. Χφφ.αρ.35 ΒΠ
68. Σκουβαράς 1967 σ.133 και Σκαρβέλη 1994 σ.683
69. Σκουβαράς 1967 σ.374-375. Ο ιερομόναχος Γερμανός ανέλαβε δάσκαλος στην Τσαριτσάνη (1803-05), μετά την αποχώρηση του Κ.Κούμα, και αργότερα παραχώρησε τη θέση του στον Κ. Οικονόμο.
70. Επ. 20. Για το έργο αυτό πληροφορίες δίνει ο Αδαμάντιος Κοραΐς: *"(...)τό διήγημα τοῦτο [εἶναι] ἐπιτομή τῶν δύο πρώτων βιβλίων τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ [συγγραφέα] Λουκίου."* Κοραΐς 1968 σ.9. Επίσης, Γλυκοφρύδη-Λεονσίνη 1999 σ.62
71. Σκαρβέλη 1994 σ.133. Από τους οπαδούς του Ελληνικού Διαφωτισμού ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ αποδέχεται τη διδασκαλία των *Νεκρικών Διαλόγων*, ενώ ο Κοραΐς θέλει *"ὀλίγους τινὰς διαλόγους"* του Λουκιανού. Βλ. αμέσως παρακάτω.
72. Κοραΐς 1986 σ.171 και Μοισιόδαξ 1998 σ.111
73. Ηλιού 1997 σ.71 και 367. Ο ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος, ο φιλόσοφος Επίκτητος και ο ρήτορας Σενέκας εξέφραζαν τη Νέα Σχολή της στωϊκής φιλοσοφίας (1^{ος} αι. μ.Χ.), της οποίας οι αρχές για τη υπομονή και τη καρτερία συνδέονταν άριστα με τη χριστιανική ηθική.
74. Σκαρβέλη 1994 σ.179
75. Κούμας 1832 σ. 569
76. Οικονόμου 1964 σ.26
77. Ό.π. σ.18
78. Χφφ.αρ.4 της ΒΠ στο ΜΙΕΤ.
79. Ταμπάκη 1995 σ.114. Ο ίδιος ο Πέζαρος γράφει *" φιλοσοφῶν καὶ αὖξων νοῦν ἅμα καὶ ὑγείαν, ὅτι τά δύο ταῦτα κάλλιστα ἐν τῷδε τῷ βίῳ."* Επ.101
80. Μοισιόδαξ 1998 σ. 111. *"Το ιστορικό γίνεσθαι ἔλειπε ἀπὸ το γνωστό βιβλίο του Πατούσα"*, Αβδάλη 1984 σ.303. Για την έλλειψη διδασκαλίας της Ιστορίας στα σχολεία της εποχής, βλ. Κούμας *Ιστορία...* 1832, τ.Στ',σ.μα'-μγ'.

81. Δημαράς 1980 σ.237. Για τον πλήρη τίτλο της έκδοσης του Κωνσταντά βλ. Στάϊκος 1996 σ.196. Για την έκδοση αυτή ο Νεόφυτος Δούκας επαινώντας τον Κωνσταντά έγραψε: “*Έλλην προς Έλληνας, Έλληναν συγγραφέα [έκδίδει]*”. Το βιβλίο του Κωνσταντά κυκλοφόρησε στο θεσσαλικό χώρο, αλλά δεν έχουμε πληροφορίες ότι το χρησιμοποίησε ο Πέζαρος. Οικονόμου 1964 σ.30
82. Αβδάλη 1984 σ.148
83. Σκαρβέλη 1994 σ.81
84. Αβδάλη 1984 σ.148-152
85. Κούμας 1832 σ.569
86. Ό.π.
87. Οικονόμου 1964 σ.26
88. Σκουβαράς 1967 Κατάλογος χειρογράφων. Ειδικότερα Σκαρβέλη 1994 σ.678-688
89. Σκαρβέλη 1994 σ.141 και αλλού.
90. Αβδάλη 1984 σ.166-180
91. Σκαρβέλη 1994 σ.649-690 αρ.548
92. Σκουβαράς 1967 σ.361-362 αρ.175 και Σκαρβέλη 1991 αρ. 989
93. ΑΤ Ρ704 (κατάλοιπα Αλεξ. Πέζαρου) και Σκαρβέλη 1991 αρ.146
94. Χφφ. αρ.7 και αρ.34 της ΒΠ στο ΜΙΕΤ.
95. Σκουβαράς 1967 σ.291, 373 και 375.
96. Αβδάλη 1984 σ.181. Ο Κούμας γράφει σε επιστολή του για κάποιο μαθητή του, ο οποίος επρόκειτο να διακόψει τη φοίτησή του: “*Οὗτος παρ’ ἐμοί τριετίαν ἤδη μαθητευθεὶς, ἐγυμνάσθη τὴν Ἑλληνίδα φωνήν, προχωρήσας μέχρι τῶν Δημοσθενείων λόγων.*” Οικονόμου 1964 σ.83
97. Γνωστά εγχειρίδια ρητορικής τέχνης ήταν του Γεράσιμου Βλάχου και του Θεόφιλου Κορυδαλέα. Έργα ρητορικής τέχνης που διδάχτηκαν στις αρχές του 18^{ου} αι. στον Τύρναβο έγραψαν ο Γεώργιος Σουγδουρής και ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος βλ. Κουρίλας 1954.
98. Σκαρβέλη 1994 σ.95-96
99. Κούμας 1832 σ.569
100. Χφφ. αρ.7 ΒΠ. Ήταν του πρωτότοκου γιου του Δημητρίου, ο οποίος σπούδασε κοντά στον πατέρα του.
101. Χφφ. αρ.35 ΒΠ
102. Σκαρβέλη 1994 σ.97. Ο Κοραής δεν συμπεριέλαβε στους συγγραφείς που προτείνει να διδάσκονται έργα του Δημοσθένη.
103. Μοισιόδαξ 1998 σ.112
104. Σκαρβέλη 1994 σ. 142 και 157
105. Αβδάλη 1984 σ.213-245
106. Σκαρβέλη 1994 σ.145
107. Ό.π.
108. Ό.π. σ.532 και 548. Σχολάρχης εκείνη την εποχή ήταν, ο Κύπριος λόγιος Μάρκος Πορφυρόπουλος, το μαθηματάριο του οποίου περιέχει αρκετά κείμενα της αρχαίας γραμματείας. Σκαρβέλη 1994 σ.830
109. Κούμας 1832 σ.569
110. Ό.π.
111. Παπαδοπούλου 1994 σ.133 αρ.31
112. Επ. 101 / 8-11-1801
113. Σκαρβέλη 1984 σ.456-462
114. Παπαδοπούλου 1994 σ.122 αρ.2
115. Δημαράς 1980 σ.127-128
116. Κούμας 1980 σ.ε’. Για την έννοια της *Λογικής* στα φιλοσοφικά συγγράμματα των Νεοελλήνων στοχαστών βλ. Πέτσος 1999 .
117. Τερδήμου 1998 και ΚΝΕ-Μαθηματικά 1990. Ο Δημήτριος Καταρτζής (1999 σ.145-167) παραθέτει έναν μεγάλο (ιδανικό) κατάλογο “*των ελληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων που έχουμε στις επιστήμεις και τέχναις*”, στον οποίο συναντάμε όλα τα έργα που κατά καιρούς διδάχτηκαν στον Τύρναβο.
118. Για την κατά θέμα ανθολόγηση των φιλοσοφικών έργων βλ. Ψημμένος 1989. Ο Μοισιόδαξ άρχιζε την εισαγωγή των *επιστημονικών μαθημάτων* όχι με τη Λογική αλλά με τα Μαθηματικά. Μοισιόδαξ (Απολογία) 1992 σ.13
119. Ηλιούδης 1998 σ.121-122
120. Ό.π.

- 121.Ο.π.
- 122.Κουρίλας 1954 και Σκαρβέλη 1994 σ.38
- 123.Κουρίλας 1954 σ.778-789
- 124.Χατζής 1999 σ.26
- 125.Κουρίλας 1954 ό.π., Χατζής 1999 ό.π., Πέτσιος 2001 σ. 66
- 126.Στη συλλογή χφφ.Β.Π. υπάρχουν δύο χειρόγραφα (αρ. 26 και 30) με Μαθηματικά του Α.Παπαβασιλόπουλου.Πέτσιος 1999 σ.51
- 127.Ηλιούδης 1995
- 128.Camariano 1994. Ο Αλέξανδρος Τυρναβίτης έγραψε το ανέκδοτο θεολογικό έργο *Αντίρρησης προς Αλούσιον Ανδρούζην (...)* *Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*.
- 129.Πολίτης 1976
- 130.Κούμας 1832 σ.567. Εκεί απέκτησε το βιβλίο Αράτου Σολέως, *Φαινόμενα μετά σχολίων ...Πρόκλου Σφαίρα*. Παπαδοπούλου 1994 σ.122
- 131.Ο.π. σ.569-570
- 132.Χφφ.αρ. 54, Πολίτης 1976. Περιγραφή βλ. Καράς 1992 σ.123
- 133.Το χφφ. αρ.24 είναι "*ἐκ τῶν Οἰκονομιδῶν*" και το χφφ. αρ.21 ανήκει στο μαθητή Γεώργιο Ζαχαριάδη. Πολίτης 1976
- 134.Κούμας 1832 σ.569
- 135.Γράφει ο Βούλγαρης στη Λογική του : "*(...) μή κοιμῶ ξένον ὄντα καί ἀδαῇ τοῦ Ἑλλήνος λόγον, ἤκειν ἀξιῶ τόν φιλοσοφῆσαντα.*" Πέτσιος 1999 σ.134
- 136.Κούμας 1832 σ.569-570
- 137.Καράς 1999 σ.15
- 138.Ο σύγχρονος του Πέζαρου λόγιος Ι. Μοισιόδαξ (Απολογία 1992 σ.13) επικρίνει την συνήθεια (έξιν) των δασκάλων της εποχής να αρχίζουν τα ανώτερα μαθήματα από τη Λογική. Ο ίδιος πρότασε τα Μαθηματικά. Τις ίδιες απόψεις εκφράζει και ο Κων. Κούμας (Φυσική) 1812 σ.λ'.
- 139.Μαραζόπουλος 1996
- 140.Ο.π. σ.28. Το έργο υπάρχει σε πολλά χειρόγραφα. Η πιο γνωστή έκδοσή του είναι αυτή του Ιωάννη Καρατζά (Βιέννη1792). Ο τίτλος της έκδοσης σε φωτογραφία Στάϊκος 1996 σ.186
- 141.Μοισιόδαξ (Απολογία) 1992 σ.114 Κριτική για τον τρόπο κατάταξης της ύλης και παράδοσης των μαθημάτων της φιλοσοφίας διατυπώνει και ο Δημήτριος Καταρτζής 1999 σ.33
- 142.Χειρόγραφες σημειώσεις κυκλοφορούσαν πριν τυπωθεί το έργο. Ο πλήρης τίτλος Ψημμένος 1989 σ.48
- 143.Ψημμένος 1982 και Πέτσιος 1996
- 144.Κιτρομηλίδης 1996 σ.58
- 145.Ο.π. σ.59 και Νούτσος 1981 σ.39
- 146.Κονδύλης 1988σ.19 και Πέτσιος 1999 σ.374
- 147.Κούμας 1818 σ.θ'
- 148.ο.π.
- 149.ο.π. και του ίδιου, Κούμας 1818 σ.14
- 150.Μοισιόδαξ 1992 σ.101)
- 151.Κονδύλης 1988 σ.48 (Η έννοια της μεταφυσικής)
- 152.ο.π.
- 153.Ο πλήρης τίτλος Ηλιού 1997 σ.169, όπου μεταξύ των άλλων πληροφορούμαστε ότι επιμελητής της έκδοσης ήταν ο Κ.Κούμας, καθώς και τα μέρη του έργου:*Μέρος Α' Περιέχον τὰς ἀρχὰς τῆς ὀντοσοφίας καί Κοσμογραφίας.--Τῶν στοιχείων τῆς Μεταφυσικῆς, Μέρος Β' [=περί ψυχῆς, ἀγγέλων καί Θεοῦ, Πνευματολογία].* Ηλιου ο.π.
- 154.Β. Π. / ΜΙΕΤ χφφ. αρ. 21 και 24
- 155.Ο Γεώργιος Ζαχαριάδης διέπρεψε στη σέρβικη γραμματεία. Παπαδριανός 1979
- 156.Κούμας 1832 σ.558
- 157.Κούμας 1818 σ.στ'
- 158.Καράς 1977 σ.70-76
- 159.Τερμήμου 1998
- 160.Ο.π. σ.36-44
- 161.Τα έργα τους : Σπ. Ασάνη και Ιωνά Σπαρμιώτη, *Στοιχεία Αριθμητικής του Καϊλλέ και Σύμοψις των Κωνικών Τομών του Γρανδή*, Σπ.Ασάνη και Κ.Κούμα, *Αναλυτική*

- Πραγματεία του Καϊλλέ, Ζήση Κάβρα, Στοιχεία Αριθμητικής και Άλγεβρας*. Βλ. Τερδήμου 1998 σ.163 (πίνακας).
- 162.Επ. 98
- 163.Κούμας 1832 σ.562. Η επιγραφή έγραφε: *"Γεωμετρήσων εισίτω, οὐ κωλύω./ Τῷ μὴ θέλοντι συζυγῶσω τὰς θύρας."/*"
- 164.Για τον πλήρη τίτλο του έργου Καράς 1992 σ.35-36. Από τους συνδρομητές της έκδοσης (για πρώτη φορά εφαρμόζεται αυτός ο τρόπος) πολλοί ήταν Θεσσαλοί (Λάρισα, Τρίκαλα, Ραψάνη, μονές Ολύμπου) και ανάμεσά τους ο Ηπειρώτης δάσκαλος του Τυρνάβου Λάμπρος Πάσχου. ΗΧ 10(1935) σ.140-142
- 165.Αντίγραφο αυτού του τόμου είναι το χχφ.αρ.54 της συλλογής της Βιβλ. Πέζαρου. Χειρόγραφο και των τεσσάρων τόμων υπήρχε στη διάθεση του Πέζαρου. Επ.45/29-3-1790 του ιερομ. Μακαρίου, ο οποίος και το αντέγραψε.
- 166.Τερδήμου 1998 σ.52. Επίσης *"Ο Κούμας θεωρεί ότι η Οδός Μαθηματικής των Ανθρακίτη – Μπαλάνου το γεγονός που τέμνει την ιστορία της νεοελληνικής σκέψης."* Ψημμένος 1985 σ.74.
- 167.Λάμπρου 1990 σ. 13-16. Αναφορά στο βιβλίο του Ευκλείδη επ.46 / του 1791
- 168.Κούμας 1832 σ.569
- 169.Πρόκειται για τις επιστολές αρ.37, 39 και 45. Η εκτίμησή μας βασίζεται στα εξής:
- Α)** Ο ιερομόναχος Μακάριος μαθητής του Πέζαρου στον Τύρναβο είχε μεταναστεύσει στην Ιερουσαλήμ και είχε αναλάβει ιεροδιδάσκαλος στο σχολείο του ορθόδοξου Πατριαρχείου. Στην αλληλογραφία του (1788-1805) με το δάσκαλο του ζητά τη βοήθειά του για να αντιγράψει χειρόγραφα για τη συγκρότηση της βιβλιοθήκης. Ανάμεσα στα άλλα δανείζεται από τον Πέζαρο και την *πολυζήτητον* Αριθμητική του Μπαλάνου, (επ.39). Όπως αναφέρει στην επιστολή του (αρ.45/29-3-1790) επιστρέφει και *τα τέσσερα βιβλία* [=τόμους], μολονότι δεν αντέγραψε τα σχήματα των 2^{ου}, 3^{ου} και 4^{ου} *βιβλίων*. (Παρακαλεί τον Πέζαρο να αναθέσει την εργασία σε κάποιο μαθητή.) Στην ίδια επιστολή γράφει : *"(...)καί μάλιστα διά τήν αριθμ.(τικήν) θέλει ίξεύρει, ότι εύρέθη τις διά νά τήν εκδώση εις τύπον θεοῦ συνεργοῦντος,ὅταν γένη εἰρήνη(...)"*
- Β)** Σε προηγούμενη επιστολή (αρ.39) ο Μακάριος εκφράζει τη δυσαρέσκειά του, επειδή ο ηγούμενος του Σπαρμού Γεράσιμος δεν πείστηκε να του δανείσει το χειρόγραφο της Αριθμητικής. Το χειρόγραφο του Γεράσιμου φυλάσσεται στη μονή της Ολυμπιώτισσας, αρ.78.
- Γ)** Στα χχφ. της συλλογής της Βιβλ.Πέζαρου απόκειται το χχφ.αρ. 54 με την *Αριθμητική του Μπαλάνου*
- Δ)** Τα χχφ. του ηγούμενου Γεράσιμου και του Πέζαρου έχουν την ίδια ύλη.
- Ε)** Όπως καταγράφεται στην εργασία του Γ.Κ.αρά,1992 (*Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία- Τα Μαθηματικά*), το περιεχόμενο των δύο χειρογράφων ταυτίζεται με το έργο του Κοσμά Μπαλάνου *Έκθεσις Ακριβεστάτη της Αριθμητικής*.
- 170.Για τον πλήρη τίτλο Ηλιού 1997 σ.87
- 171.Καράς 1992 σ.121-123
- 172.Κούμας 1832 σ.570
- 173.Τερδήμου 1998 σ.130 και ο τίτλος του πρωτότυπου σ.138. Ο τίτλος της μετάφρασης του Βούλγαρη Καράς 1977σ.103
- 174.Τερδήμου 1998 σ.46
- 175.Καράς 1992 σ.60-70. Ο Ιωνάς Σπαρμιώτης με επιστολή του ζητά από τον Πέζαρο να διδάξει το βιβλίο Στοιχεία Αριθμητικής και Άλγεβρας *"(...) ἄν εἶναι μαθηταί μετριάς δυνάμεως, νά μεταδοθῇ καί ἡ τοιαύτη ἐπιστήμη (=άλγεβρα)."* Επ.69
- 176.Μοισιόδαξ (Απολογία) 1992 σ.42-43
- 177.Τερδήμου 1998 σ.54 και Λάμπρου 1990 σ.12
178. Πρόκειται για το σύγγραμμα *Έγχειρίδιον τῆς ἀναζησάσης φυσικῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ ἡ ἀληθὴς τῆς φύσεως ἁρμονία ἀναπτύσσεται, καί πλείστα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἁμαρτήματα διὰ κανόνων καί ἄλλων τινῶν ἀποδείξεων λαμπρῶς φανεροῦνται. Ὅπερ μετεστρώθη ἀπό τῆς λατινίδος ἐπὶ τήν ἐλληνίδα διάλεκτον σπουδῇ καί πόνῳ τοῦ λογιωτάτου Ἀναστασίου Παπαβασιλοπούλου τοῦ ἐξ Ἰωάννινων, ἐν τῇ κωμοπόλει Τυρνάβῳ τῆς Θετταλίας διατρίβοντος, κατά τό αἴψα ἔτος τό σωτήριον, μαιμακτηριῶνος ἐβδόμῃ ἰσταμένου μηνός.* Πέτσιος 2001 σ.65-67
- 179.Για τα σχολικά προγράμματα Ξενάκης 1997
- 180.Επ.18/9-12-1784

181. Επ.32/3-8-1786. Η μόρφωση του Αμβροσίου εντυπωσίασε το Σουηδό ελληνιστή J.J.Bjornstahl ό.π. 1972
182. Κούμας 1832 σ.568
183. Καραφύλλης 1994 σ.79
184. Κούμας 1832 σ.570
185. Για το πλήρη τίτλο του έργου Κάρας 1993 σ.133
186. Κιτρομηλίδης 1996 σ.68-69. Ο Βούλγαρης απέρριπτε την ηλιοκεντρική θεωρία και ακολουθούσε τις θέσεις της σχολαστικής φιλοσοφίας και της επίσημης εκκλησίας. Στο έργο του *Περί Συστήματος του Παντός* εκθέτει τις απόψεις του. Καραφύλλης 1994. Για τον αντίκτυπο του Κοπερνίκειου συστήματος, Κονδύλης 1988 σ.109-128.
187. Για τις στενές σχέσεις μαθηματικών και φυσικής βλ. Κούμας 1807 σ.ιβ'-ιγ'. Επίσης, Στεφανίδης 1995 σ.67
188. Τερδήμου 1998 σ.93, Λάμπρου 1990 σ.17
189. Μοιδιόδαξ (Απολογία) 1992 σ.43. Παρ' όλα αυτά το βιβλίο του Θεοτόκη διδάχτηκε στα ελληνικά σχολεία και πρόσφερε τις αναγκαίες φυσικομαθηματικές γνώσεις στους νέους υψώνοντας το επίπεδο της ελληνικής παιδείας. Κιτρομηλίδης 1996 σ.69.
190. Κούμας 1832 σ.570
191. Ό.π.
192. Επ.97 / 5-3-1801
193. Επ.16 / 26-6-1784. Για το πείραμα στα σχολεία Σπετσιδής 1985, για τα όργανα εποπτείας και πειραμάτων, Μοιδιόδαξ 1992 σ.32 και Αγγέλου 1975 σ.315
194. Σκαρβέλη 1994 σ.21-30. Η διδασκαλία κειμένων από τους Πατέρες της Εκκλησίας, όπως αναφέραμε, εντασσόταν στους γλωσσικούς στόχους της διδασκαλίας.
195. Βιβλία του σπουδαίου θεολόγου Γεώργιου Κορέσιου (17^{ος} αι.) διασώζονται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Τυρνάβου. Για τον Κορέσιο βλ. Στουπάκης 2000
196. Μοισιόδαξ 1992 σ.102. Επίσης, Κονδύλης 1988 σ.89-107
197. Κούμας 1832 σ.570
198. Ό.π.
199. Αγγέλου 1995 σ.69 όπου και η πληροφορία ότι το έργο έμεινε αδημοσίευτο έως το 1782. Το *Θεολογικόν* του Βούλγαρη από τον Τύρναβο ζητούσε να δανειστεί ο Δάρβαρης, ο οποίος διέθετε σπουδαία βιβλιοθήκη στο Σεμλίνο. Επ.59 / 29-9-1793
200. Επ.32 / 3-8-1786
201. Χφφ.αρ.1340 ΕΒΕ. Το έργο ήταν ενδεικτικό της προσπάθειας της Ορθόδοξης Εκκλησίας να αμύνεται έναντι των ετεροδόξων. Η διάσταση Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας φαίνεται ακόμα και σε ζητήματα των Καλών Τεχνών. Όπως αυτό της γραμμικής προοπτικής (τρισδιάστατη αναπαράσταση των γεωμετρικών σχέσεων). Καστάνης 1997

6. Οι μαθητές του Ιωάννη Πέζαρου

Καρποί του γόνιμου έργου που πρόσφερε ο Πέζαρος στην παιδεία του καιρού του υπήρξαν οι μαθητές του. Αρκετοί από αυτούς επάνδρωσαν την πρώτη γραμμή της γενιάς που έφερε σε ακμή τον ελληνικό Διαφωτισμό. Το γεγονός αυτό δεν ήταν συμπτωματικό, αλλά χαρακτηριστικό γνώρισμα της εκπαίδευσης που γνώρισε ο θεσσαλικός χώρος και στην οποία ο Πέζαρος συνέβαλε αποτελεσματικά.

Τα σχολεία της εποχής δεν χορηγούσαν τίτλους σπουδών. Η επάρκεια του δασκάλου καταξιωνόταν από τις επιδόσεις των μαθητών του και το έργο του κρινόταν από την τοπική κοινωνία. Οι σχέσεις του δασκάλου δεν εξαντλούνταν στη διδασκαλία. Ο καλός δάσκαλος φρόντιζε και για τη σταδιοδρομία των μαθητών του μετά από την αποφοίτησή τους, διαφημίζοντας με τον καλύτερο τρόπο το σχολείο.

Αρκετές είναι οι αναφορές στις επιστολές για τη συμβολή του Πέζαρου στην αποκατάσταση των μαθητών του. Συστήνει και στέλνει πρώην απόφοιτους σε παλαιά και νέα σχολεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι προσλήψεις του Κωνσταντίνου Νοσημάχου (1784) και του Κωνσταντίνου Κούμα (1798) στην Τσαριτσάνη¹ και οι συνεχείς εκκλήσεις της ελληνικής Κοινότητας στο Νεόφυτο της Ουγγαρίας για την επάνδρωση του σχολείου της.² Βοηθούσε απλόχερα παλιούς μαθητές και φίλους του στις πνευματικές τους ανησυχίες. Δάνειζε χειρόγραφα ή βιβλία, για να τα αντιγράψουν, εξηγούσε τις απορίες και έλυne τα προβλήματά τους, ενθάρρυνε τις συγγραφικές επιδόσεις και εκδοτικές προσπάθειες.³

Η εκτίμηση των μαθητών του καταγράφεται όχι μόνο στις θερμές προσφωνήσεις αλλά και στο περιεχόμενο των επιστολών που του απευθύνουν. Ο ιεροδιάκονος Θεοφάνης γράφει (1804) στο δάσκαλό του, για να μοιραστεί τη χαρά του που μπήκε στο περιβάλλον του Οικουμενικού Πατριάρχη. Η αγάπη του δασκάλου, γράφει, *“(...)έλκει με ως μαγνήτης τόν σίδερον δι’έμφυτον καλοκαγαθίαν της.”*⁴ Ο επίσκοπος Μυρίνης (Σμύρνης) Ιγνάτιος ευχαριστεί τον Πέζαρο για τη μεσολάβησή του να εκλεγεί και να είναι βοηθός του μητροπολίτη Εφέσου, του Διονυσίου Ε’ Καλλιάρχη.⁵ Ο νεαρός δάσκαλος Αναστάσιος Διαμαντίδης εμπιστεύεται τις περιπέτειες της υγείας του στον Πέζαρο παρά στον πατέρα του.⁶

Ο Τυρναβίτης δάσκαλος ανταποκρινόταν πάντοτε με προθυμία και λυπόταν βαθύτατα, όταν αδυνατούσε. Χαρακτηριστικά για τις προσπάθειες του και για τη συμβολή του σχολείου ήταν όσα έγραψε στην ελληνική κοινότητα του Νεόφυτου: *“(...) λυπούμαι, μή εύρεθείς ήδη ικανός νά έκπεράνω τό ζήτημα αὐτῶν, ὡς καί ἄλλοτε τά φιλομαθῆ ζητήματα ἄλλων, καί ἡ αἰτία ἀποδοθήτω εἰς Τε τό γῆρας μου, καί εἰς τάς ἄλλας περιστάσεις μου ἐν τοῖς καιροῖς τούτοις, δι’ ἃ δέν εἶναι εὐφορον τό Σχολεῖον μου τοιούτων ὠραίων καρπῶν δι’ ὧν νά εὐφράνω τοὺς ποθοῦντας καί ζητοῦντας μήδέ λογισθήτω μοι τοῦτο θεόθεν εἰς ποινήν, καθότι τά πάντα ἀκμάζει καί παρακμάζει.”*⁷

Οι μαθητές του Ιωάννη Πέζαρου διακρίθηκαν σε πολλούς τομείς. Αρκετοί υπήρξαν γνωστοί δάσκαλοι, διακεκριμένοι λόγιοι, επώνυμοι

γιατροί, ανώτεροι κληρικοί και δραστήριοι έμποροι. Ορισμένοι από αυτούς, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Στέφανος Δούγκας, ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης, ο Στέφανος Κομμητάς, ο Διονύσιος Πύρρος διαμόρφωσαν αρκετές πτυχές του Ελληνικού Διαφωτισμού και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας γενικότερα.

Ο Κούμας γράφει σχετικά: *“Οί μαθηταί του ἐγένεντο διδάσκαλοι εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, καί εἰς τῶν Φαναριωτῶν τοὺς οἴκους εἰς Κωνσταντινούπολιν. Πολλοί μετέβησαν ἔπειτα εἰς τὴν Εὐρώπην, ὥς ὁ Στέφανος Δούγκας καὶ ὁ Κούμας, διὰ νὰ τελειοποιήσουν τὸ διδασκαλικὸν τῶν ἐπάγγελμα, ἄλλοι ἔγειναν ἰατροί, καὶ οἱ ἐκ τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου ἀνεδείχθησαν προκομιμένοι ἀρχιερεῖς διαφόρων ἐπαρχιῶν .”*⁸

Ο έμπορος και λόγιος Γ.Ζαβίρας από τη Σιάτιστα (1744-1804),⁹ ο οποίος έζησε την ίδια εποχή με τον Πέζαρο γράφει ότι “*Ὁ Ἰωάννης ὁ Κωφός, Ἱερεὺς καὶ Οἰκονόμος (...)* ἐδίδαξε τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν εἰς 50 μαθητάς.”¹⁰ Η εκτίμηση του Ζαβίρα αφορά μάλλον όσους μαθητές ξεχώρισαν για τα μέτρα της εποχής και όχι το συνολικό αριθμό των μαθητῶν του Πέζαρου, τον οποίο, βέβαια, είχαν γνωρίσει περισσότεροι στα σαράντα χρόνια της θητείας του.

Από τις επιστολές που μελετήσαμε και τη βιβλιογραφία μπορέσαμε να προσδιορίσουμε περισσότερα από τριάντα ονόματα μαθητῶν του Πέζαρου. Παρακάτω παραθέτουμε το ονόματα των μαθητῶν και τις μαρτυρίες τους για το δάσκαλό τους.

Στο σχολείο του Λιβαδίου (1776-82) μαθητές του Πέζαρου υπήρξαν οι εξής:¹¹

Ἰωάννης Παπαθανασίου από το Λιτόχωρο.*

Ἰωνᾶς Σπαρμιώτης*, ιερομόναχος, δάσκαλος και συγγραφέας μαθηματικῶν έργων.

Στέφανος Σταμκίδης* από την Κοζάνη. Υπήρξε δάσκαλος σε πολλά σχολεία. Μετά την αποχώρηση του Πέζαρου από το Λιβάδι τον ακολούθησε στον Τύρναβο από όπου και αποφοίτησε.

Τιμόθεος* ντόπιος ιερομόναχος, ο οποίος διαδέχτηκε τον Πέζαρο στο σχολείο.

Χαρίσιος Μεγδάνης από την Κοζάνη (μετά το 1765-1832). Υπήρξε δάσκαλος στην Πέστη της Ουγγαρίας και αργότερα ιερέας και δάσκαλος στην πατρίδα του.¹²

Περισσότερα είναι τα ονόματα των μαθητῶν του από το σχολείο του Τυρνάβου (1872-1806).

Αγγελάκης Παρίσης από τα Βοδενά, αργότερα δάσκαλος στην Νάουσα.¹³

Αναστάσιος Διαμαντίδης* από τον Τύρναβο, δάσκαλος στο Τέμεσβαρ της Ουγγαρίας.

Αχιλλεύς Παπαϊωάννου* από τη Σιάτιστα.

Γεώργιος Ζαχαριάδης* από τον Τύρναβο. Υπήρξε δάσκαλος και διακρίθηκε στη σλαβική εκπαίδευση.

Γεώργιος Αυξεντιάδης* από τη Ζούπανη (Πεντάλοφο) της Δυτ. Μακεδονίας. Ανήσυχος νέος κατέληξε δάσκαλος στο Σεμλίνο. Ήλθε σε αντιπαράθεση με τον Πέζαρο, επειδή θεώρησε ότι καταχρηστικά ο δάσκαλός του κρατούσε τα βιβλία του, τα οποία είχε αγοράσει ο πατέρας του σε αντάλλαγμα για τα οφειλόμενα δίδακτρα.¹⁴ Παρ’ όλα

αυτά γράφει στο φίλο του Κούμα ανάμεσα στα άλλα για τον Πέζαρο: “Ο λόγος μου είναι, ότι κατά Ιωάννου μήν ειπής ποτέ κατηγορίαν, αλλά στέψον αὐτόν ἐγκωμίων ἄνθεσιν, ὅτι αὐτός, καί οἱ ὅμοιοί του σπάνιοι, τό γε νῦν βαστοῦσιν εἰς τήν περίφημον μήποτε. Τάλαιναν δέ τά νῦν Ἑλλάδα, τήν μάθησιν(…).”¹⁵ Και σε άλλη επιστολή του αναφέρει: “Πάλιν μεγάλην χάριν πρέπει νά ἔχῃ ὁ ἐδικός διδάσκαλος, ὅπου κατά τήν δύναμίν του ἐφώτισεν ἱκανούς, καί ἀκόμη δέν Παύει τόν δυνατόν Τρόπον, ὃ καί ὁ Θεῶ δεκτόν, καί φίλον, (...).”¹⁶

Γεώργιος παπα- Δήμου από τα Σέρβια.¹⁷

Γεώργιος παπα-Δημητρίου από την Κοζάνη.¹⁸

Γεώργιος Τρικκαίος, δάσκαλος.¹⁹

Δημήτριος Αλεξανδριδης από τον Τύρναβο (1780-1851;), νεότερος αδελφός του Στέφανου Δούγκα. Υπήρξε ευρυμαθής λόγιος, συγγραφέας και εκδότης ελληνικών εφημερίδων στη Βιέννη.²⁰

Δημήτριος Πέζαρος (1791-μετά το 1830). Ο πρωτότοκος γιος του Πέζαρου μαθήτευσε κοντά στον πατέρα του μέχρι το θάνατό του. Αργότερα ήρθε με τον μικρότερο αδελφό του Αλέξανδρο στη Σμύρνη, όπου φοίτησαν στο σχολείο που δίδασκαν ο θείος τους Κ. Κούμας και οι οικογενειακοί φίλοι τους, οι αδελφοί Οικονόμου. Ο Δημήτριος ανέλαβε δάσκαλος (1824-30) στο Ταγανρόγκ της Ν. Ρωσίας και αργότερα διέμεινε στη Σύρο.²¹

Δημήτριος Κωνσταντίνου (1775-μετά το 1855). Ασχολήθηκε με το εμπόριο και αργότερα ανέλαβε δάσκαλος (1825) στο σχολείο της πατρίδος του διατηρώντας ένα καλό επίπεδο σπουδών με την πολυσχιδή δραστηριότητά του. Οι τέσσερις γιοι του, οι Δημητριάδαι, διακρίθηκαν στην εποχή τους. Οι ίδιοι γηροκόμησαν τα παιδιά του Ιωάννη Πέζαρου και διέσωσαν το αρχείο τους (Αρχείο Τυρνάβου της ΕΒΕ).²²

Διονύσιος Πύρρος, ιερομόναχος, από την Καστανιά της Καλαμπάκας (1774-1853). Δάσκαλος στην αρχή στη Σμύρνη, σπούδασε γιατρός στην Ιταλία, αλλά ασχολήθηκε και με άλλες επιστήμες. Έλαβε μέρος στον αγώνα της Ανεξαρτησίας και ευτύχησε να ζήσει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.²³ Ο ίδιος περιγράφει τα χρόνια που σπούδαζε στον Τύρναβο και τη διδασκαλία του Πέζαρου: “(...) ὑπῆγα εἰς τήν Τύρναβον πόλιν τῆς Θεσσαλίας, τήν κειμένην πλησίον τῆς Λαρίσσης, πρὸς τόν ἐκεῖσε σοφόν διδάσκαλον Οἰκονόμον κύριον παπᾶ Ιωάννην Πέζαρον καλούμενον, μαθητὴν ὄντα τοῦ σοφοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως.(...) εἰς αὐτὴν τήν πόλιν διατρίβων διὰ δύο ἔτη καί ἐπέκεινα ἐπαραδόθην παρὰ τοῦ σοφοῦ ἐκείνου καί ἱεροῦ διδασκάλου τὰ ἑλληνικά ἐγκύκλια μαθήματα καί τήν ποιητικὴν, καί ἄλλα τινὰ μαθήματα, ἐλειτούργουν δέ συνεχῶς καί εἰς τὰς ἐκεῖ ἀγίας ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ”²⁴

Ζήσης Δαούτης από τον Τύρναβο (1772/77-;). Έμπορος στη Βιέννη δημοσίευσε (1818) ανθολογία τραγουδιών (*μισμαγιά*) και μετέφρασε (1819) βιβλίο ιστορίας. Και γι’ αυτόν δεν υπάρχει άμεση μαρτυρία για τη μαθητεία του στον Πέζαρο.²⁵

Θεοφάνης,* ιεροδιάκονος στην υπηρεσία του Πατριαρχείου.

Θωμάς Κωνσταντίνου,* δάσκαλος στη Βλάστη της Δυτ. Μακεδονίας.

Ιγνάτιος,* μάλλον Τυρνάβιτης. Αναδείχτηκε επίσκοπος Μυρίνης στην μητρόπολη της Εφέσου.

Κωνσταντίνος Κούμας* από τη Λάρισα. Ο επιφανής δάσκαλος και λόγιος συνδέθηκε στενά με τον Ιωάννη Πέζαρο, με τον οποίο ήταν και συγγενείς εξ αγχιστείας (σύγαμπροι).²⁶ Στην αυτοβιογραφία του ο Κούμας αναφέρει ότι από το 1790 ζούσε στον Τύρναβο, *“μαζή μέ τόν διδάσκαλόν του, μελετών τά τῆς βιβλιοθήκης τοῦ σχολείου(...). Ὁ ἀνὴρ οὗτος τοῦ ἐφαίνετο ἄγγελος παρὰ ἄνθρωπος.”*²⁷ Όταν επέστρεψε απογοητευμένος από το πρώτο του ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε να ακολουθήσει το επάγγελμα του ανθρώπου που θαύμαζε, *“(...) μέ σκοπόν νά περιπατήσῃ τά ἴχνη τοῦ θαυμαστοῦ διδασκάλου του.”*²⁸ Ο θαυμασμός του Κούμα για το έργο και την προσωπικότητα του δασκάλου ήταν ανυπέρβλητος. Τον αποκαλεί *“Σωκράτην τοῦ Τυρνάβου”*²⁹ *“εὐεργέτην τοῦ ἔθνους,”*³⁰ του οποίου *“τό κλέος θέλει μείνῃν αἰδίων.”*³¹ Δεν παραλείπει ποτέ να τον συγκαταλέγει ανάμεσα στους λόγιους, οι οποίοι με την πολύχρονη διδασκαλία συνέβαλαν στο φωτισμό των νέων και στην εξάπλωση της παιδείας.³²

Κωναταντίνος ο Νοσήμαχος* από τα Τρίκαλα. Στην αρχή δίδαξε στην Τσαριτσάνη. Αργότερα σπούδασε στην Ιταλία και απέκτησε τη φήμη του σπουδαίου γιατρού στο θεσσαλικό χώρο.

Κωνσταντίνος Πολυάδης από τον Τύρναβο, πρώτος εξάδελφος του Ζ.Δαούτη. Υπήρξε έμπορος και αργότερα ανώτερος υπάλληλος του ελληνικού κράτους.³³ Σε επιστολή του προς το συμμαθητή του Δημήτριο, το γιο του Πέζαρου, αναφέρεται στο δάσκαλό τους: *“(...)εὐγνωμωνιῶν δέ μεγάλως εἰς τόν μακαρίτην πατέρα σου (...).”*³⁴

Μακάριος* από τον Τύρναβο. Ανέλαβε δάσκαλος στο πατριαρχικό σχολείο των Ιεροσολύμων και αλληλογραφούσε συχνά με τον Πέζαρο.

Μακάριος, μοναχός στο Ζάрко.

Μαργαρίτης Δημητρίου* από τον Τύρναβο.

Ναούμ Αθανασίου * από την Κίο της Μ. Ασίας (Προποντίδα).

Νικόλαος και Ιωάννης Μπάτραβος. Ήταν γιοι Τυρναβίτη προεστού και εμπόρου, οι οποίοι διέμεναν στη Βιέννη.³⁵

Παῖσιος* από το χωριό της Καλαμπάκας. Επίσκοπος των Σταγών και αργότερα μητροπολίτης της Φιλιππούπολης υπήρξε δραστήριος και μορφωμένος κληρικός. Τα συναισθήματά του για τον Πέζαρο αποτυπώνονται στις επιστολές του.

Πολύζος (ή Πολυζώης)* από τα Τρίκαλα, ιερέας και δάσκαλος σε σχολεία της περιοχής.

Παναγιώτης από την Αγιά. Δίδαξε στην Μακρυνίτσα (θέση που δεν αποδέχτηκε ο Πέζαρος)³⁶ και αργότερα στα Αμπελάκια και στην πατρίδα του.³⁷

Σταμουλάκης, από τον Τύρναβο. Υπήρξε για μικρό διάστημα δάσκαλος στην ελληνική κοινότητα του Νεόφυτου (Αυστροουγγαρία).³⁸

Στέφανος Δούγκας από τον Τύρναβο (1765/70-1830). Ο επιφανής λόγιος της φιλοσοφίας και των μαθηματικών υπήρξε από τους πρώτους απόφοιτους του Πέζαρου στο σχολείο του Τυρνάβου. Για τη μαθητεία του έχουμε μόνο αναφορά από τον Κούμα.³⁹

Στέφανος Κομμητάς από τους Κωφούς του Αλμυρού Μαγνησίας (1770-1833). Διευθυντής στη Σχολή του Βουκουρεστίου (1816-18), αναδείχτηκε σπουδαίος λόγιος και μεθοδικός συγγραφέας.⁴⁰ Υπήρξε θιασώτης των αρχαϊστικών αντιλήψεων στο ζήτημα της γλώσσας. Για τη

μαθητεία του στον Πέζαρο πληροφορίες έχουμε από τον Γ. Αυξεντιάδη.⁴¹

Η συγκρότηση του καταλόγου με μαθητές του Τυρναβίτη δασκάλου παραμένει ανοιχτός. Η καταγραφή των ονομάτων που συγκεντρώσαμε μαρτυρά, αδιαμφισβήτητα, ότι ο Ιωάννης Πέζαρος υπήρξε ο δάσκαλος για πολλούς, ανώνυμους και επώνυμους στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Επιπλέον, ο αριθμός των επιφανών λογίων, οι οποίοι υπήρξαν μαθητές του Πέζαρου, δεν καταγράφεται σε άλλους γνωστούς δασκάλους, εκτός από το Βούλγαρη.⁴²

Σημειώσεις

1. Επ. 20 / 9-91785 και Οικονόμου 1964 σ.48
2. Επ.135 / 6-8-1804, επ.146 / 15-9-1805 και επ. 151 / 30-10-1805
3. Επιστολές του ιεροδιακόνου Μακαρίου, Γ.Αυξεντιάδη, Κων. Νοσημάχου και Κ.Κούμα (Επ. 97 / 5-3-1801και επ.91 / 10-8-1800). Για τις επαγγελματικές διεξόδους όσων σπούδαζαν βλ. Αγγέλου 1999 σ.166
4. Επ.124 / 25-3-1804
5. Επ.122 / 4-2-1804
6. Επ.134 / 5-8-1804
7. Επ.135 / 6-8-1804
8. Κούμας 1832 σ.570
9. Ψημμένος 1994
10. Ζαβίρας 1972 σ.369
11. Όπου σημειώνεται η ένδειξη * σημαίνει ότι ο αναφερόμενος είναι επιστολογράφος και περισσότερα βιογραφικά στοιχεία δίνονται στο αντίστοιχο όνομα στο Γ΄ Μέρος της εργασίας.
Μαθητής του Πέζαρου δηλώνει και ο συνομήλικός του, ο δάσκαλος Αναστάσιος Καμπίτης*(επ.30 και 95), με τον οποίο είχαν γνωριστεί μάλλον στη Κοζάνη, όταν σπούδαζαν ο ένας στον Κύριλλο και ο άλλος στον Βάρκοση.
12. Λιούφης 1924 σ.211-212 και Μπουντιούκος 1999
13. Επ.14 / 5-9-1783
14. Οικονόμου 1964 σ.22 και επ.63
15. Ό.π.σ.27
16. Ό.π. σ.25
17. Επ.7 / 22-4-1783
18. Επ.18 / 9-12-1784
19. Επ.93 / 15-12-1800
20. Αργυροπούλου –Ταμπάκη 1983 σ.ιστ΄-ιστ΄
21. Κουγέας 1959 σ.358
22. Ό.π. σ.364-266
23. Σάθας 1868 σ.709-713
24. Πύρρος 1848 σ.6
25. Φραντζή 1998 σ.223-226
26. Κούμας 1832 σ.584
27. Ό.π. σ.583-584
28. Ό.π.
29. Ό.π. σ.582
30. Κούμας 1807 σ.ιε΄-ιστ΄
31. Κούμας 1832 σ.567
32. Κούμας 1807 (*Σειρά*), 1818 (*Σύνταγμα Φιλοσοφίας*), 1832 (*Ιστορία*) .
33. Φραντζή 1998 σ.226 και παρακάτω

34. ΕΒΕ—ΑΤ \ Ρ146 \ 8-8-1830. Ο Κ.Πολυάδης από την Αίγινα γράφει προς το συμπατριώτη του Δ. Πέζαρο στη Σύρο. Οι αδελφοί Πέζαροι ενδιαφέρονταν να διοριστούν σε θέσεις του νέου κράτους.
35. Επ.134 / 5-8-1804
36. Επ.110 / 12-1-1803
37. Ευαγγελίδης 1936 Α'σ.213 και 215
38. Επιστολές του Γ. Ζαχαριάδη 141,146,148.
39. Κούμας 1832 σ.584. Για το έργο του Δούγκα Καράς 1993
40. Καλαντζής 1973.
41. Επ.8516-4-1799
42. Αραβαντινός 1986 σ.93

6. Το έργο του

Η θητεία του Ιωάννη Πέζαρου στην εκπαίδευση ξεπέρασε σε διάρκεια τα σαράντα χρόνια. Άρχισε από την Κοζάνη το 1765, όταν ο νεαρός Τυρναβίτης μεταπηδούσε τακτικά από το έδρανο του μαθητή στην έδρα του δασκάλου, και τελείωσε με το θάνατό του στον Τύρναβο το έτος 1806.

Η συνειδητή επιλογή του να ασκήσει *“τῆς σχολαρχίας τό ἐπάγγελμα”*¹ εδραζόταν στην αυτογνωσία του: *“(…)περιβλέψας ἐμμαντόν ἀπροσφυῇ εἰς ἄλλην εὐτυχεστέραν τοῦ βίου στάσιν”*² έγραφε το 1784 στον αδελφικό του φίλο Γ. Κρομμύδη. Χωρίς να ωραιοποιεί την επιλογή του ή να ηρωποιεί την κατάστασή του, *“ζῶν ἡσύχως, καί φέρων ὄχλον παιδαγωγίας”*³ δηλώνει ότι έκρινε να ζήσει *“μέ τήν παιδοτριβικήν ἐπιστάσιαν, πρὸς πορισμόν τῶν πρὸς τό ζῆν ἀναγκαίων.”*⁴

Η επαγγελματική του σταδιοδρομία στα σχολεία της Τσαριτσάνης, του Λιβαδίου και του Τυρνάβου ανέδειξε τις αρετές του δασκάλου και του παιδαγωγού, οι οποίες γενικότερα χαρακτήριζαν το συνολικό έργο του.

Οι πρώτες του εμπειρίες από τα εφηβικά του χρόνια κοντά στο δάσκαλό του, τον ιερομόναχο Κύριλλο, υπήρξαν ασφαλώς γόνιμες. Έφεραν τον Πέζαρο σε επαφή με τα ζητήματα της εκπαίδευσης, όπως η διάρθρωση του προγράμματος, η επιλογή της διδακτέας ύλης και η διδακτική προσέγγιση των μαθημάτων.

Ο δάσκαλος Πέζαρος έχοντας υπόψη μια μικρή παράδοση σχετική με τη διαβάθμιση της μελέτης διαφόρων έργων, οργάνωσε ένα σταθερό δομημένο πρόγραμμα με συγκεκριμένη ύλη. Οι μαθητές διαιρούνταν σε κλάσεις, στις οποίες αντιστοιχούσε ένα μάθημα και η αντίστοιχη ύλη, την οποία όφειλαν να κατακτήσουν. Η διαμόρφωση του σχολικού προγράμματος από τον Πέζαρο φαίνεται ότι κρίθηκε ικανοποιητική από τους συγχρόνους του. Η διδασκαλία γινόταν με καλύτερους όρους για το δάσκαλο και διευκόλυνε την επίδοση των μαθητών, όπως εκτιμούσε ο συγκαίρινός του λόγιος Γ. Ζαβίρας (1744-1804): *“ἔβαλε δέ εἰς τάξιν τήν ἐγκύκλιον παράδοσιν ὅπου τανῦν εἰς τήν Ἑλλάδα συνηθίζεται, μέ πλείονα τῆς προτέρας ἐπίδοσιν καί εὐκολίαν”*.⁵

Ο λόγιος Ιωάννης Πέζαρος εισήγαγε διδακτή ύλη από τις νεότερες επιστήμες και ανανέωσε τη διδασκαλία των μαθημάτων με τις σύγχρονες αντιλήψεις. Με τη θητεία του Πέζαρου στα σχολεία της Τσαριτσάνης, του Λιβαδίου και του Τυρνάβου νεαροί μαθητές διδάχτηκαν με συνέπεια και διάρκεια από το 1770 ό,τι πιο σύγχρονο είχε αφομοιώσει η παιδεία στον ελλαδικό χώρο, πριν εκπνεύσει ο 18^{ος} αιώνας. Διδάχτηκαν τα έργα λογίων, όπως του Μεθόδιου Ανθρακίτη και Βασιλόπουλου Μπαλάνου, του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη. Και η ανανεωτική διδασκαλία διαδόθηκε με τους μαθητές του σε όλο το θεσσαλικό χώρο αλλά και ευρύτερα.

Η απομάκρυνση του Πέζαρου από τον τρόπο της παλαιάς φιλοσοφίας έγινε συνειδητά. Η κατάφαση στο περιεχόμενο και στις μεθόδους της νεότερης φιλοσοφίας ακολούθησε τη φιλοσοφική σκέψη του Βούλγαρη. Η επίδραση, που ο Τυρναβίτης δάσκαλος δέχτηκε από

τον πιο φημισμένο λόγιο της εποχής του ήταν τόσο ισχυρή, ώστε δημιούργησε τη βεβαιότητα ότι ο Πέζαρος υπήρξε αυτόκοος μαθητής του. Ο γνωστός λόγιος Διονύσιος Πύρρος, που υπήρξε μαθητής του Πέζαρου, θεωρούσε το δάσκαλό του μαθητή *“τοῦ σοφοῦ Ευγενίου”*.⁶ Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει το 1860, μέσα στο κλίμα του ρομαντισμού της εποχής, ο Θεσσαλός Χριστόφορος Περραιβός, μαθητής του Ιωνά Σπαρμιώτη στο Λιβάδι.⁷ Ο Ιωάννης Πέζαρος, μολονότι απόφοιτος του Μπλάνου, ουσιαστικά αναδείχτηκε ως μαθητής του Βούλγαρη. Δίδαξε αυτός πρώτος στη Θεσσαλία σχεδόν όλα τα έργα του: τη *Λογική*, τη *Μεταφυσική*, τα *Μαθηματικά κατά Γέσνερον* και το *Θεολογικόν*. Την αποδοχή των νέων ιδεών του Διαφωτισμού επιβεβαίωσε ο Πέζαρος και με τη διδασκαλία της *Φυσικής* του Θεοτόκη και την αποδοχή της ηλιοκεντρικής θεωρίας, όπως αναφέρουμε παρακάτω.

Οι αναφορές του Κούμα για τις κλάσεις *“προβαινούσας ἐκ τῶν μικροτέρων εἰς τὰ μεγαλήτερα μαθήματα”*,⁸ καθώς και η εναλλαγή των μαθημάτων της φιλοσοφίας με τα μαθηματικά δείχνουν ότι ο Πέζαρος δίδασκε σεβόμενος τις γνωστικές δυνάμεις του μαθητή. Και αυτό γινόταν σε μια εποχή που η μεθοδικότητα μάλλον δεν λογιζόταν ως αρχή της διδακτικής στον ελλαδικό χώρο.⁹ Ο Πέζαρος αντιλαμβανόταν τις δυσκολίες που ανέκυπταν από τη διδασκαλία της ύλης των μαθημάτων, η οποία ήτα πρωτοφανέρωτη και δύσβατη για την εκπαίδευση του καιρού του. Με σπάνια παιδαγωγική εντιμότητα, σύστηνε στους μαθητές του να επιζητούν όσα δεν μπορούσε ο ίδιος να τους προσφέρει σε άλλους πιο κατάλληλους δασκάλους. Γράφει σχετικά ο Κούμας: *“Εἰς τὰ ὑψηλότερα μαθήματα ὁμολόγει εἰλικρινῶς ὅσα δὲν ἤξευρε, καὶ ἐσύσταινε τοὺς μαθητὰς του νὰ ζητήσουν, εἰ δυνατόν, τὴν τελειοποίησίν των δι’ ἄλλων διδασκάλων.”*¹⁰

Τη φήμη της διδακτικής δεινότητας του Πέζαρου απηχούσαν όσα έγγραφε σε επιστολή του ένας γονιός, ο οποίος έστειλε το γιο του οικότροφο στο σχολείο του Τυρνάβου. Επαινώντας το χαρακτήρα και τον τρόπο της διδασκαλίας του Πέζαρου αναφέρει χαρακτηριστικά *“ὅσον ἐγὼ ἡμπορῶ νὰ καταλάβω, ἂν ἦτον δυνατόν καὶ ἡ πέτραις νὰ ἀκροάζωνται τὴν διδασκαλίαν της, ἤθελαν δείχνη σημεῖα μαθήσεως κατὰ ἀλήθειαν(…)”*.¹¹

Ο Πέζαρος ενδιαφέρθηκε όχι μόνο για την οργάνωση ενός αποδοτικού προγράμματος αλλά και για την αποτελεσματικότητα του σχολείου συνολικά. Επιδίωξε τη δημιουργία παιδαγωγικού περιβάλλοντος και σχολικής ζωής. Άλλωστε οι αντιλήψεις της εποχής δεν επέτρεπαν στους μαθητές ελεύθερο χρόνο. Στην παραπάνω επιστολή του ο γονιός ζητά από το δάσκαλο για το γιο του *“(…)ἢ τοῦ τόπου περιδιάβασις νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ αὐτόν, διότι ἐγὼ τὸν ἤξεύρω ὅχι ἀπλῶς ἐπιρῶρεπῇ εἰς τὰ τοιαύτα, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ἐπιρῶρεπέστερον”*.¹²

Σε όλα τα σχολεία, όπου δίδαξε ο Ιωάννης Πέζαρος, λειτούργησε οικοτροφείο για τη διαμονή των ξένων μαθητών. Φρόντιζε ο ίδιος για τη ζωή τους και διέμενε κοντά τους. Ο λόγιος Χαρίσιος Μεγδάνης από τη Κοζάνη, ο οποίος έζησε μαζί του ως μαθητής στο Λιβάδι, έγγραφε σχετικά: *“Ἦτον Φύλαξ ἀκριβὴς τῆς καλῆς Εὐταξίας, καὶ τῆς κοινῆς Ὁμονοίας, καὶ Ἑσυχίας τῶν Μαθητῶν”*.¹³

Ο Πέζαρος υπήρξε υπόδειγμα όχι μόνο μεθοδικού εκπαιδευτικού αλλά και ακέραιου παιδαγωγού υπηρετώντας πιστά το σωκρατικό πρότυπο της ενότητας λόγων και έργων. Τα όσα δίδασκε από την έδρα του δασκάλου διαπίστωναν οι μαθητές του να πραγματώνονται από τον ίδιο στην καθημερινή του συμπεριφορά. Καθώς το σχολείο ήταν ο αποκλειστικός φορέας της παιδείας και ο κύριος παράγοντας της αγωγής, ο Πέζαρος επεδίωκε να προσφέρει όχι μόνο χρήσιμες γνώσεις αλλά και να καλλιεργεί τις ηθικές δυνάμεις των μαθητών του. Το σχολείο με τη διδασκαλία και το παράδειγμά του καλλιεργούσε τα ηθικά βιώματα των μαθητών του. Γράφει σχετικά ο αυτήκοος μαθητής του Χ. Μεγδάνης: *“Καί ἦτον Διδάσκαλος οὐ μόνον εἰς τὰ Μαθήματα, ἀλλά καί εἰς τόν σεμνοῆθη Βίον, καί τό τίμιον Πολίτευμα, καί τό Σχολεῖον του ἦτο Γυμνάσιον, καί τῶν Μαθημάτων, καί τῆς ἐναρέτου Διαγωγῆς καί πάσης ἠθικῆς Χρηστότητος.”*¹⁴ Την ακεραιότητα του χαρακτήρα με τη σύζευξη λόγων και έργων αποτυπώνουν και τα όσα έγραψε ο επίσκοπος Σταγών Παΐσιος συγχαίροντας τον Πέζαρο για την χειροτονία του: *“ποῖος γάρ τῶν νῦν ἀνθρώπων κεκόσμηται τῇ Ἱερωσύνῃ, ὥσπερ αὐτή, ἐν τοιαύτῃ ἐννόμῳ ἡλικίᾳ, ἐν τοσαύτῃ παιδείᾳ τε καί μαθήσῃ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῶν ἑξωθεν, ἐν σεμνότητι βίου ἀνεπιλήπτου τε καί ἐπαινετοῦ, ἐν ἔργῳ διδασκαλικῷ ἐπὶ ἔτη πλείονα, μᾶλλον δέ εἰπεῖν, κεκόσμηται δι’ αὐτῆς τό τῆς Ἱερωσύνης ἐπάγγελμα καί τάγμα, τοιούτου εὐμοιρῆσαν συνθιασώτου, ὅς γε πράττει ἃ λέγει, καί λέγει ἃ δεῖ πράττειν.”*¹⁵

Ο Ιωάννης Πέζαρος διέθετε παιδεία, εκκλησιαστική και κοσμική, και διακρινόταν για την ευρυμάθειά του. Η πνευματική ικανότητα του Πέζαρου να κατακτά τις νέες επιστημονικές γνώσεις είχε εντυπωσιάσει τον Κούμα. Τον συγκρίνει με τον Ευγένιο Βούλγαρη και γράφει στα 1832 χωρίς ενδοιασμό και περιστροφές: *“Ὁ παράδοξος ἀνὴρ, ὅστις ἐάν ἐσπουδάξεν εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης, ἤθελε σκιάσειν πολύ τό κλέος τοῦ Εὐγενίου, μέ τό εὐρυχωρότατον νοῦν του(…) ”*.¹⁶ Η εκτίμηση δεν προερχόταν μόνο από την αναπόληση των περασμένων που έκανε ο μαθητής, αλλά και από την μακρόχρονη πείρα που απέκτησε ο δάσκαλος και λόγιος Κούμας.

Αρκετές φορές, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, πρώην μαθητές του και άλλοι λόγιοι ρωτούσαν για κάποιο επιστημονικό πρόβλημα, μορφωμένοι κληρικοί ζητούσαν να τους καθοδηγήσει σε θεολογικά ζητήματα, επώνυμοι και ανώνυμοι συμπατριώτες του προσέφευγαν και τον εμπιστεύονταν για να συντάξει κάποιο έγγραφο. Ο αρχιμανδρίτης Ιωσήφ από τη Φουρνά των Αγράφων στέλνει (1788) στον Πέζαρο το σύγγραμμά του *Περί Ευγενείας* (λανθάνει) για διόρθωση και κριτική.¹⁷ Επίσης, ο Κούμας του έδωσε να διαβάσει την πρώτη συγγραφική του προσπάθεια (1801).¹⁸

Από επιστολή του Πέζαρου πληροφορούμαστε ότι του στάλθηκε και διάβασε κάποιο ποίημα ενός νέου. Με την εμπειρία και τις γνώσεις που διέθετε, ίσως, και με τη διαίθησή του εκτίμησε ότι πρόκειται για ταλαντούχο νέο. Και έγραψε σχετικά: *“(…) ἔλαβον τό διά τοῦ Ἰβηρίτου, καί ἀναγνοῦς τό φιλότιμον ποιημάτιον, ἐπήνεσα τό πρόθυμον τοῦ νέου, καί τό εἰς ἐπίδειξιν στιχουργικόν του, ἵνα καί διά τῶν βραχέων τούτων ὑποδεικνύεται καί τοῖς ἑτερογλώσσοις σοφοῖς, καί ὑπερτίμοις τό ὑποκρυπτόμενον σπινθήριον τῆς Ἑλλάδος.”*¹⁹ Ο νεαρός στιχοπλόκος

ήταν ο Δημήτριος Γοβδελάς(1780-1830), ο γνωστός λόγιος από τη Ραψάνη.²⁰

Το επίπεδο της κατάρτισης και της καλλιέργειας των λογίων της εποχής δοκιμάζονταν, εκτός από το χώρο του σχολείου, και σε δύο κυρίως δραστηριότητες. Η μία αφορούσε την εκφώνηση λόγων δημοσίως και ασκούσαν σχεδόν αποκλειστικά με το κήρυγμα. Το άλλο πεδίο άσκησης της επιδεξιότητας του λογίου ήταν η επιστολογραφία, ιδιωτική και δημόσια, προς διαφόρους αξιωματούχους, κοσμικούς και εκκλησιαστικούς. Ο Πέζαρος διέπρεπε και στα δύο σύμφωνα με τον Κούμα. Περίπου εκατό λόγους το χρόνο εκφωνούσε ο Πέζαρος στις δεκαέξι εκκλησίες του Τυρνάβου. Οι λόγοι του δεν ήταν ποτέ όμοιοι, ήταν επίκαιροι ανάλογα με τις περιστάσεις και διανθίζονταν με αναφορές και ρήσεις από τη Γραφή. Επιπλέον το ύφος του λόγου του, οποίος στην καθημερινή συναναστροφή έμοιαζε υποτονικός, ήταν συναρπαστικός για τους ακροατές. Γράφει ανάμεσα στα άλλα ο Κούμας: *“Ποτέ δέν διέκοπτε τά έργα του διά νά συνθέση διδαχήν. Ό ταχύτατος νοῦς του ἐφεύρισκεν ἐκ τοῦ προχείρου ἐπιχειρήματα, ἡ ὑπερφυῆς μνήμη του ἐβάσταζεν ὅλα τά γραφικά ῥητά, καί ὅλας τὰς παλαιάς ἱστορίας, καί ἡ εἰς τὰς ἄλλας συναναστροφάς του ἀμελημένη καί ὑπότραυλος γλῶσσα του ἐγένετο τόσον λαμπρόφωνος καί γλαφυρά, ὥστε συνήρπαζε τοὺς ἀκροατάς εἰς θάμβος, μάλιστα ἐπειδὴ καθεὶς ἐπαρτήρει ὅτι οἱ λόγοι του δέν ἦσαν παλαιοί, ἀλλὰ πρόσφατοι καί τώρα γεννώμενοι ἀπὸ τόν μέγαν νοῦν του ἀναλόγως μέ τὰς περιστάσεις.”*²¹ Οι Τυρναβίτες χαίρονταν να τον ακούν, ενώ στους επισκέπτες της πόλης προκαλούσε θαυμασμό και στους μορφωμένους την έκπληξη. Και ο Κούμας καταλήγει: *“ Πολλοί πεπειδευμένοι διαβαίνοντες ἀπὸ την πόλιν ἐκείνην, πολλοί Εὐρωπαῖοι ἰατροί, μαθόντες τὴν γλῶσσαν μας, ἤκουσαν καί ἐθαύμασαν τὴν σειρῆνα τῶν λόγων του Πεζάρου.”*²²

Την ίδια επιδεξιότητα στην παραγωγή του λόγου- γραπτού σε αυτή την περίπτωση- έδειχνε ο Πέζαρος και στη σύνταξη των επιστολών, τις οποίες έστελνε με την ιδιότητα του επιτρόπου της μητρόπολης ή για λογαριασμό των κοινοτικών αρχόντων. Εντύπωση προκαλούσε στον Κούμα η ταχύτητα της σύνθεσης ακόμα και την ώρα του μαθήματος, χωρίς να διακόπτεται η διεξαγωγή του. Γράφει: *“ Ἀλλ’ ὁ μέγας νοῦς του ἀνέδειχνεν εὐκόλα τά εἰς ἄλλους δύσκολα χωρὶς νά σβύση ἢ νά μεταβάλῃ τι ἔγραφε τὰς ἐπιστολάς, ἐνῶ πολλάκις ἐτεχνολόγει τοὺς μαθητάς του, καί ὁ μὲν κάλαμος ἔτρεχεν, ἡ δέ γλῶσσα του ἐδιώρθονε τά πταίσματα τῶν μαθητῶν”.*²³ Οι επιστολές αποτελούσαν πρότυπα σύνταξης, “ἀριστουργήματα”, και γινόταν αντικείμενα φιλολογικής περιέργειας και συλλογής από ορισμένους Φαναριώτες, όπως ισχυρίζεται ο μαθητής του, ο Κούμας: *“Εἰς τὴν Κωνασταντινούπολιν οἱ Μουροῦζαι ἐσύναζαν τὰς ἐπιστολάς του Ρουμελιώτου Ἰωάννου, καί μέ ὅλην τὴν περιαντοφιλαυτίαν των ἔλεγον ὅτι δέν δύναται της νά γράψῃ καλητέρας.”*²⁴

Από την επιστολογραφία του Ιωάννη Πέζαρου έχουν διασωθεί τριάντα τρεις (33) δικές του επιστολές, όλες αντίγραφα,²⁵ καθώς και έγγραφα με δικαιοπραξίες (συμβόλαια, συμφωνητικά κα.)²⁶

Η πολυσχιδής ενασχόλησή του με το σχολείο, τα εκκλησιαστικά καθήκοντα και τα καθημερινά ζητήματα των συμπατριωτών του δεν του

έδωσαν την άνεση του χρόνου για να ασχοληθεί με τη συγγραφή. Ο Ζαβίρας έγραψε: *“αί καθ’έκάστην ένασχολίαι τοῦ σοφοῦ τούτου ἀνδρὸς δέν ἐσυγχώρησαν αὐτόν εἰς συγγραφὴν εἰμὴ μόνον τροπάρια τινῶν ἀγίων, καὶ λόγους ἠθικoὺς καὶ διάφορα ἐπιγράμματα συνέθετο”*.²⁷ Ο Κούμας που τον έζησε από κοντά επιβεβαιώνει: *“Ἐποίησε δέ καὶ αὐτὸς διάφορα ποήματα μέ χάριν καὶ ὀξύτητα, τὰ ὁποῖα ἴσως σώζονται ἀκόμη εἰς τὴν οἰκογένειάν του”*.²⁸ Μέχρι τώρα γνωρίζουμε μόνο δύο παρόμοια ποιήματα. Το ένα έχει καταγραφεί από τον Κων. Οικονόμο και αναφέρεται στις σχέσεις του Πέζαρου με τον Κυριακάκη Οικονόμο.²⁹ Το δεύτερο ποίημα, το οποίο υπήρχε χαραγμένο στο ναό του Αγ. Αχιλλίου της Λάρισας, ήταν αφιερωμένο στο μητροπολίτη Διονύσιο τον Καλλιάρχη για τη συμβολή του στην ανοικοδόμηση του ναού (1794).³⁰

Επίσης ο Πέζαρος έχει αντιγράψει με το χέρι του το έργο του συμπατριώτη του δασκάλου και λογίου, του Αλεξάνδρου Τυρναβίτη *Αντίρρησης προς Αλοῖσιον Ανδρούζης (...)*.³¹

Στις επιστολές του Πέζαρου υπάρχουν μερικά αποσπάσματα από τα οποία διαφαίνονται στοιχεία του χαρακτήρα του, απόψεις του για τα ζητήματα του καιρού του και ευρύτερα οι ιδέες του.

Ο Ιωάννης Πέζαρος ήταν άνθρωπος των χαμηλών τόνων, αντιπροσωπευτικός τύπος της αριστοτελικής μεσότητας και της χριστιανικής εγκαρτέρησης. Όταν ο νεαρός Κούμας επέστρεψε απογοητευμένος από το πρώτο της ζωής του ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη, ο Πέζαρος του έγραψε παραμυθητικά: *“Ἀπῆλθες λοιπόν, εἶδες, καὶ ἐπανῆλθες. Καὶ τί ὁ κόσμος; Ἡ σφαῖρα μεταπτώσιμος, καλόν ἄρα κατέχειν τό κέντρον, ὅπερ τοῖς αὐτάρκεσιν, ἢ ἐν ἅπασι μετριότης, καὶ ἡ πρὸς τοὺς γεννήσαντας εὐαρέστησις”*.³² Τον διέκρινε βαθιά εκτίμηση για την αξία της ζωής και την καλλιέργεια της παιδείας. Εκτιμούσε ότι τα πιο αξιόλογα ιδανικά του ανθρώπινου βίου είναι η ζωή και η παιδεία. Ο λόγος του γίνεται απόφθεγμα: *“(…) φιλοσοφῶν, καὶ αὖξων νοῦν ἅμα, καὶ ὑγιείαν, ὅτι τὰ δύο ταῦτα κάλλιστα ἐν τῷδε τῷ βίῳ”*.³³

Διδάσκοντας έμπρακτα την ανανέωση της πνευματικής ζωής ενθαρρύνει κάθε προσπάθεια και συμπαραστέκεται στους οπαδούς των νέων. Προέτρεπε τους μαθητές του να είναι ανυποχώρητοι και να προσφέρουν όσο μπορούν. Γράφει στον Κούμα: *“Ἄν δέ εὐρεθῇ κώνωψ ἀντισαλπίζων, εἰσφερέτω ἕτερα ἀφ’ἑαυτοῦ, καὶ μή τὰ τῶν ἄλλων κατακρινέτω, ὅτι ἕκαστος ὅπερ ἔχει, τοῦτο καὶ δίδωσι”*.³⁴ Όσο του επέτρεπε η θεωρητική κατάρτιση στα νέα δεδομένα των επιστημών, βοηθούσε ανυπόκριτα τους μαθητές του στα πονήματά τους: *“Λαβὼν, καὶ ἀναγνοὺς (...) καὶ ἐπιγνοὺς τὰ ἐν αὐτῆς, καλῶς ἔχοντα, ἀντιπέμπω, ἀξιῶν ταῦτα τῆς τοῦ φωτός ἀποδοχῆς”*.³⁵ Χαιρόταν για το καινούριο που ανέτειλε και ενθουσιαζόταν με την ανανέωση που κυοφορούσαν: *“Ποθῶ ἰδεῖν καὶ τὴν γραμματικογεωμετρίαν, ἵνα ξενισθῶ ἐπὶ τῇ καινότητι τῇ ἀήθει”*.³⁶ Εύστοχα παρατηρεῖ ο ιστορικός Κ.Θ.Δημαράς για τα πρόσωπα του Ελληνικού Διαφωτισμού ότι *δίπλα στις μεγάλες προσωπικότητες των γραμμάτων στέκουν οι μεγάλες προσωπικότητες των δασκάλων*. Και κατονομάζει ανάμεσά τους τον Ιωάννη Πέζαρο.³⁷

Ο Πέζαρος ζούσε από κοντά τις εκδοτικές προσπάθειες στις οποίες με ζήλο επιδίδονταν οι Θεσσαλοί λογιοι και στήριζε έμπρακτα τις εκδόσεις τους. Το όνομά του βρίσκεται στους καταλόγους των

συνδρομητών σε βιβλία που είχαν εκδώσει οι μαθητές του Ιωνάς Σπαρμιώτης και Κωνσταντίνος Κούμας, καθώς και οι λόγιοι Γρηγόριος Κωνσταντάς και Δανιήλ Φιλιππίδης. Πρόκειται για βιβλία από τα πιο αντιπροσωπευτικά του Ελληνικού Διαφωτισμού, τα οποία ασφαλώς δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον Ιωάννη Πέζαρο.³⁸ Ο ίδιος ενστερνιζόταν την άποψη ότι ο συγχρωτισμός με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους και η “μετεκένωση” των ιδεών μπορεί να υποκινήσει την πρόοδο της ελληνικής παιδείας. Γράφει χαρακτηριστικά: *“Πᾶς τις ἐπείγεται διὰ τοῦ τύπου περισαλπισθῆναι, ἅν ασύνηθες, ἅν ἄηθες τό ἐκτυπούμενον. Ὁξυνέσθω οὕτως ὁ νοῦς τῶν Ἑλλήνων, ὑποκεντούμενος ἐκ τῶν Εὐρωπαϊῶν.”*³⁹

Ένα άλλο στοιχείο των αντιλήψεων του Πέζαρου ήταν η σύμπλευσή του με τις προωθημένες θέσεις του Ελληνικού Διαφωτισμού στο ζήτημα της κίνησης της γης, το οποίο αποτελούσε σύνθημα για την εποχή.⁴⁰ Η παραδοχή για αιώνες της γεωκεντρικής θεωρίας έκανε ιδεολογικά δύσβατη υπόθεση την απόρριψή της-και για ένα επιπλέον βασικό λόγο-επειδή αποτελούσε επίσημη θέση της Εκκλησίας. Αρκετοί λόγιοι, μολονότι γνώριζαν, ανάμεσα στα πορίσματα της νεότερης φυσικής, και την ηλιοκεντρική θεωρία, στάθηκαν διστακτικοί να την υιοθετήσουν.

Ο Ιωάννης Πέζαρος προφανώς γνώριζε τις σχετικές απόψεις από την *Οδό Μαθηματικής* των Ανθρακίτη και Μπαλάνου, οι οποίοι δεν αποδέχονταν τη νέα θεωρία.⁴¹ Έντονη ήταν και η αντίθεση του Βούλγαρη στο έργο του *Περί Συστήματος του Παντός*, χειρόγραφο του οποίου είχε προμηθευτεί ο Τυρναβίτης δάσκαλος στο Άγιο Όρος.⁴² Αντίθετα ο Θεοτόκης, του οποίου η *Φυσική* διδάσκονταν στον Τύρναβο, είχε αποδειχτεί την ηλιοκεντρική θεωρία, έστω και αν την κατέγραψε με προσεχτική διατύπωση.⁴³

Ίσως δεν είναι άστοχο να υπενθυμίσουμε ότι το 1765 στον Τύρναβο δίδαξε ο Νικόλαος Ζερζούλης (προηγούμενως στα Τρίκαλα και μετέπειτα στο Άγ. Όρος), ο οποίος αποδεχόταν τις απόψεις τις σχετικές με την θεωρία της έλξης.⁴⁴

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των απόψεων του Πέζαρου έπαιξε ασφαλώς και το περιβάλλον που σχηματίστηκε στις τελευταίες δεκαετίες στο χώρο της Ανατολικής Θεσσαλίας πριν από το 1800. Την έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα ενίσχυσε η διακίνηση εμπορευμάτων και νέων ιδεών και προσώπων από το μη υπόδουλο Ελληνισμό της Κεντρικής Ευρώπης. Στην Τσαριτσάνη καταγράφεται ένας κύκλος λογίων, γιατρών και μορφωμένων κληρικών.⁴⁵ Στα Αμπελάκια δοκιμασμένοι οπαδοί της ανανεωτικής παιδείας, ο Σπυρίδων Ασάνης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς διδάσκουν τη νεότερη επιστήμη σε ευέλπιδες ζηλωτές της.⁴⁶ Ο Πέζαρος γνωρίζεται με όλο αυτό τον κόσμο των *λογιωτάτων*. Ανταλλάσσουν τα βιβλία που είναι δυσεύρετα, σχολιάζουν και διορθώνουν τις εργασίες τους, συζητούν και αλληλοενημερώνονται. Ο ίδιος χαίρεται τις προόδους των μαθητών του και, έχοντας επίγνωση ότι του έλειπε η απαραίτητη κατάρτιση στα νεότερα πορίσματα, τους προτρέπει να αναζητούν την τελειοποίηση σε άλλους δασκάλους. Ο Κούμας γράφοντας *“(...)τήν ἔλλειψιν ταύτην [Ἀλλεβρα] ἤσθάνοντο οἱ μαθηταί τοῦ Πέζαρου”*⁴⁷ μαρτυρά έμμεσα και για μια άλλη πλευρά της αποτελεσματικότητας της διδασκαλίας του. Παραδίδοντας τις νεότερες επιστημονικές απόψεις καλλιεργούσε τον

προβληματισμό και την αμφισβήτηση για ό,τι επικρατούσε, με συνέπεια οι μαθητές να είναι ικανοί να αντιλαμβάνονται το επίπεδο των γνώσεων και τις παραπέρα δυνατότητές τους.

Όταν ο Σέργιος Μακραίος, δάσκαλος των επιστημών της Πατριαρχικής Σχολής, εκφράζοντας τις επίσημες θέσεις της Εκκλησίας απορρίπτει χωρίς επιχειρήματα την ηλιοκεντρική θεωρία ο Πέζαρος χλευάζει τους εκφραστές της.⁴⁸ Γράφει σχετικά ο Κούμας: "Όταν ήκουσεν ότι ο Σέργιος Μακραῖος ἀναίρεσε τό σύστημα του Κοπερνίκου εἶπε μέ γέλια: "ὦ! ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καί ψοφοδεεῖς"."⁴⁹ Οι φράσεις που φέρεται ότι χρησιμοποίησε δεν μαρτυρούν μόνο αντίθεση ή άρνηση ή απόρριψη των θέσεων του Μακραίου. Ο Πέζαρος δηλώνει κατηγορηματικά, *μέ γέλια*, και με σαφήνεια την αποδοκιμασία του: Όσοι πιστεύουν ότι αναιρούν τη θεωρία του Κοπέρνικου, δείχνουν να στερούνται του ορθού λόγου (*νήπιοι*) και δειλοί να ομολογήσουν την αλήθεια (*ψοφοδεεῖς*). Εντύπωση προκαλεί ότι ο Πέζαρος χρησιμοποιεί α' πληθυντικό πρόσωπο (*εἴμεθα*). Θεωρεί τον εαυτό του μέλος του συλλογικού σώματος του Γένους. Και λυπάται και αγανακτεί που οι εκπρόσωποί του, δηλ. η Εκκλησία, επιμένουν άκριτα "*εἰς δεισιδαίμονας ἐξηγητάς*". όπως θα γράψει αργότερα ο μαθητής του.⁵⁰

Η στάση του Πέζαρου αποκτά ιδιαίτερη αξία, αν αναλογιστούμε ότι έγινε σε εποχή που επικρατούσε διαμάχη μεταξύ των φορέων του Ελληνικού Διαφωτισμού και των επικριτών τους, κυρίως, εκκλησιαστικών κύκλων. Επιπλέον, ο Τυρναβίτης δάσκαλος με τις δηλώσεις του δείχνει να προσπερνά σε *νεωτερικότητα* τον "ηγέτη του" Βούλγαρη, ο οποίος προτίμησε να διατηρεί τις επιφυλάξεις του στο συγκεκριμένο θέμα. Ο Ιωάννης Πέζαρος κατηγορηματικά πήγε με το μέρος των οπαδών του Ελληνικού Διαφωτισμού της τελευταίας γενιάς.⁵¹ Όλοι σχεδόν οι μελετητές αναδιφώντας στη μαρτυρία του Κούμα στέκονται οπωσδήποτε στη γνωστή φράση που διατύπωσε ο Πέζαρος. Η διαφοροποίηση του Τυρναβίτη δασκάλου και ιερέα από την επίσημη εκδοχή της Εκκλησίας, που δεν ήταν ούτε αθεϊστική ούτε αντικληρική, έδωσε τους χαρακτηρισμούς του φωτισμένου δασκάλου και κληρικού με τον προοδευτικό και φωτεινό νου του, που δεν *εύρισκε πουθενά να συγκρούονται οι Φυσικές επιστήμες με τη Θεολογία*.⁵²

Αυτή η στάση του στο επίμαχο θέμα της αποδοχής της ηλιοκεντρικής θεωρίας εύκολα θα μπορούσε να παρεξηγηθεί και να κατηγορηθεί ο Πέζαρος για αθεΐα, επειδή φαινόταν ότι σπάει τους παραδοσιακούς δεσμούς με την Εκκλησία. Την υποψία αυτή διαψεύδει κατηγορηματικά σε δύο περιπτώσεις ο μαθητής του Κούμας. Όταν αναφέρεται στον καθημερινό εκκλησιασμό των μαθητών του γράφει: "Ο *ὑπέρ τῆς εὐσεβείας ζῆλος του ἦταν πάντοτε ζωηρός*."⁵³ Στη δεύτερη περίπτωση, όταν αναφέρεται στον ενθουσιασμό του Πέζαρου για τους *προπάτορας Έλληνας συγγραφείς*, γράφει: "*Τό ἐπαινετώτερον τοῦ ἀνδρός εἶναι, ὅτι δεισιδαιμονία δέν ἐμόλυνε τήν θεοσεβεστάτην του καρδίαν. Ἐσέβετο τά θεῖα μέ λόγον καί ἔργον, ὡς οὐδεῖς ἄλλος, ἀλλ' ἐσέβετο καί τούς προπάτορας Ἑλληνας συγγραφείς μέ ἐνθουσιασμόν*".⁵⁴

Ενδιαφέρον έχει ένα άλλο απόσπασμα από επιστολή του. Έμμεσα δείχνει τον τρόπο που οι άνθρωποι της εποχής αντιλαμβάνονταν τις προόδους των επιστημών και παράλληλα είναι χαρακτηριστικό των αντιλήψεων του Πέζαρου για τις δυνατότητες του ανθρώπου. Με

αφορμή τις επιδημίες που “θέριζαν” τους ανθρώπους της περιοχής και τη δυνατότητα της ιατρικής να θεραπεύει τις νόσους ο Πέζαρος σχολιάζει ειρωνικά όσους διαδίδουν ότι η ιατρική *απεργάζεται* την αθανασία των ανθρώπων. Μακριά από κάθε υπερβολή εκφράζει την εμπιστοσύνη στην επιστήμη της ιατρικής και την πίστη του στη δύναμη του Θεού. Γράφει: *“Τίς δέ, ὁ Ἱπποκράτης, καί ὁ Γαληνός, οἱ τήν κόμην κατέχοντες; Οὐ μακράν ἐξελαύνουσι πᾶν δεινόν, καί ἀθυμίας νοσερᾶς πρόξενον; Ποῦ δ’ ἡ θαυμασία τῶν Ἀσκληπιαδῶν τέχνη, ἡ τοὺς ἀνθρώπους ἐκ θνητῶν ἀθανάτους ἀπεργάζεσθαι ἐπεγγελομένη ; Ἀλλ’ οἶδα ἤδη, ὅτι κἂν λεληθότως ἡ νόσος, ὥς ἄφωνος οὖσα, εἰς ἄνθρωπον εἰσῆλθεν, ἀλλά ταχέως ἀπελαθήσεται τῇ Ἱπποκρατικῇ μάστιγι, θεοῦ προηγουμένου τε, καί συναιρομένου.”*⁵⁵ Οι σκέψεις του Πέζαρου, οι οποίες συνταίριαζαν τις θρησκευτικές αντιλήψεις περί Θεού με τις προόδους των επιστημών, απηχούσαν το πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού,⁵⁶ απόρροια της επικοινωνίας του θεσσαλικού χώρου με την Κεντρική Ευρώπη.

Ο Ιωάννης Πέζαρος, όπως έχουμε αναφέρει, ασχολούνταν με τα προβλήματα των συμπατριωτών του συντάσσοντας διάφορα έγγραφα. Η ακεραιότητα του χαρακτήρα του, *“ἡ ἔμφυτος καλοκαγαθία καί ἡ φυσική ἀγαθότης”*⁵⁷ σε συνδυασμό με το ιερατικό αξίωμα ενέπνεε εμπιστοσύνη στους Τυρναβίτες. Όταν ο φιλοχρήματος μητροπολίτης της Λάρισας Ραφαήλ, τον πίεζε συνεχώς να δανειστεί από οποιονδήποτε ο Τυρναβίτης δάσκαλος με ευθύτητα του απάντησε: *“Δάνεια δέν εἶμαι γνωστός εἰς τοὺς ἐν Λαρίσση σράφηδες, νά σηκώσω, διατί εἰς τοιαύτας ληψοδοσίας δέν ἐσυνήθισα ἐξ ἀρχῆς.”*⁵⁸

Από τη θέση αυτή και την ιδιότητα του γραφέα άκουγε τα προβλήματα των Τυρναβιτών, συζητούσε με τους ενδιαφερομένους, συμβούλευε και έγγραφε για λογαριασμό τους έγγραφα με δικαιοπραξίες, αναφορές, καταγγελίες, ιδιωτικές και κοινοτικές με ποικίλο περιεχόμενο. Θέλοντας και μη πληροφορούνταν--και συνέπασχε--για ζητήματα οικογενειακά, συντεχνιακά, κοινωνικά, φορολογικά, εκκλησιαστικά και κοινοτικά. Δεν ήταν τυχαία η προτροπή του μητροπολίτη της Λάρισας Μελετίου να μην ασχολείται με παρόμοια ζητήματα, αφήνοντάς τα στη θεία πρόνοια.⁵⁹ Η θέση του μητροπολίτη, μολονότι φαίνεται ότι ήταν μια μεμονωμένη περίπτωση, εκφράζει μια αντίληψη και συμπεριφορά που στηριζόταν στην αδράνεια και στην αποστασιοποίηση από την τρέχουσα πραγματικότητα. Ήταν αποτέλεσμα της κυριαρχίας του δεσποτισμού, του πολιτικού (Οθωμανοί) και του εκκλησιαστικού (Πατριαρχείο). Αντίθετα η συνεχής ενασχόληση με τα προβλήματα της καθημερινότητας έφερνε στο προσκήνιο τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους. Αναπόφευκτα οδηγούσε στην *κριτική αντιμετώπιση του παρόντος και σε μια εξ αντικειμένου επανατοποθέτηση της θέσης του ατόμου σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον, την κοινωνία και τη φύση.*⁶⁰

Ένα άλλο απόσπασμα από επιστολή του σχετικά με διεθνή πολιτικά γεγονότα και συγκεκριμένα τις πολεμικές επιχειρήσεις των Γάλλων υπό το Ναπολέοντα δείχνει τις πολιτικές διαθέσεις του Πέζαρου. Οι Θεσσαλοί, έμποροι και έποικοι, οι οποίοι είχαν δραστηριότητες και συμφέροντα στην περιοχή της Αυστροουγγαρίας αισθάνονταν ανασφαλείς από τις εξελίξεις της Γαλλικής Επανάστασης και μετέφεραν

τις απόψεις τους στους υπόδουλους συμπατριώτες.⁶¹ Επιπλέον, η διαχείριση των πληροφοριών από το μέρος της οθωμανικής εξουσίας και του Πατριαρχείου αξιοποίησε τα γεγονότα, τα οποία είχαν συνδεθεί με το κίνημα του Διαφωτισμού, και έδωσε το νόημα ότι αυτά οδηγούν στην ανυπακοή και, το χειρότερο, στην αθεΐα.⁶² Ο Πέζαρος γράφοντας στον Κούμα στην Τσαριτσάνη αφήνει να διαφανούν τα εχθρικά συναισθήματα για τους Γάλλους. Μάλιστα κάνει λογοπαίγνιο με τη λέξη γάλος (=γαλοπούλα) υπονοώντας ότι συμπεριφέρονται με θρασυδειλία.⁶³ Ήταν η εποχή (1798) που τα γαλλικά στρατεύματα αποσύρθηκαν από τα Ιόνια νησιά, που είχαν καταλάβει προηγουμένως. Γράφει χαρακτηριστικά: *“Οἱ Γάλλοι ὄντως ἀνεφάνησαν Γάλλοι, δόξαντες ἐκφοβεῖν, ἤδη ἐξεθαμβήθησαν, καί πάσχουσι τὰ τῶν Ἰουδαίων, ἔνθεν κἀκεῖθεν συρόμενοι ὡς αἰχμάλωτοι. Κύριος αὐτοῖς δώη τό ἀνταπόδωμα αὐτῶν.”*⁶⁴

Σκέψεις και συναισθήματα του Ιωάννη Πέζαρου για το ζήτημα της εθνικής απελευθέρωσης ανιχνεύουμε σε ένα άλλο γεγονός. Πρόκειται για την εξέγερση των Σέρβων (1804-07), η οποία έφερε αισθήματα ευφορίας στους υπόδουλους Έλληνες. Το ομόδοξο της θρησκείας και η κοινή υποταγή στην οθωμανική κυριαρχία, καθώς και ο συγχρωτισμός των δύο εθνικών ομάδων στην αγορά και στα σχολεία των παροικιών δημιούργησε δεσμούς αλληλεγγύης.

Ο Πέζαρος, μολονότι δεν τον ενδιέφερε καθ' αυτό το αποτέλεσμα, δείχνει να ικανοποιείται από το γεγονός και μόνο ότι άρχισε η σερβική εξέγερση για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Έμμεσα συγκρίνει τις εξελίξεις με την κατάσταση που επικρατούσε. Και πικραίνεται με τη σκέψη ότι η οθωμανική κυριαρχία δεν πρόκειται να λήξει στα χρόνια του. Οι εκτιμήσεις του δεν ήταν αβάσιμες. Διατυπώνονται σε μια περίοδο κατά την οποία τι κίνημα των κλεφταρματολών στη Θεσσαλία έχει υποχωρήσει και αντίστροφα έχει αυξηθεί η επιρροή του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Σε όλη την περίοδο της ζωής του ο Τυρναβίτης δάσκαλος γνώρισε δύσκολες πολιτικές καταστάσεις. Τα Ορλωφικά, ο αντίκτυπος των ρωσοτουρκικών διενέξεων και οι επιδρομές των Αλβανών όξυναν επιπρόσθετα την μακραίωνη υποταγή. Παρ' όλα αυτά ο Πέζαρος εύχεται και ελπίζει, καθώς η αισιοδοξία αποτελεί το στοιχείο της προόδου. Γράφει σχετικά: *“Τά τοῦ Βελιγραδίου ἤρξαντο, ἴσως καί ἔληξαν τυραννούμενα, τὰ δέ καθ' ἡμᾶς ἀρξάμενα οὔποτε λήγουσιν, ἕως οὔ, οἶμαι, ἢ καθ' ἡμᾶς γενεά περιέσται, ἀλλ' εὐκταῖον.”*⁶⁵

Το παραπάνω λιτό απόσπασμα κρύβει έμμεσα μια πολύ σημαντική πληροφορία για τον Ιωάννη Πέζαρο. Πριν από όλα και παρά την πικρία του ο δάσκαλος και λόγιος έχει συνειδητοποιήσει ότι η λύση για τα δεινά του τόπου είναι η προσφυγή στα όπλα και στην εξέγερση. Για αυτό χαίρεται που οι Σέρβοι ξεσηκώθηκαν και λυπάται που δεν βλέπει να γίνεται το ίδιο στον τόπο του. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η διάθεση του Πέζαρου αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση ή αντιπροσωπευτική κάποιου συνόλου. Σημειώνουμε μόνο πως η συνειδητοποίηση από τον Πέζαρο, ότι τη λύση για την απαλλαγή από την οθωμανική εξουσία δίνει η εξέγερση, γίνεται δύο χρόνια πριν εκδοθεί η *Ελληνική Νομαρχία* (Ιταλία 1806), έργο που καταθέτει άμεσα το αίτημα της ελευθερίας με τα όπλα.

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

- Ο Ιωάννης Πέζαρος ασχολήθηκε συστηματικά με το επάγγελμα του δασκάλου και διακρίθηκε για την ευρυμάθεια και την κατάρτισή του.
- Οργάνωσε ένα σταθερό πρόγραμμα μαθημάτων για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και ανανέωσε τη διδασκαλία των επιστημονικών μαθημάτων εισάγοντας διδακτική ύλη από τα συγκαρινά συγγράμματα του Βούλγαρη και του Θεοτόκη.
- Δίδασκε με σεβασμό στις γνωστικές δυνάμεις του μαθητή και μεθοδικότητα. Προέτρεπε τους μαθητές του να επιζητούν και να βελτιώνουν τη μόρφωσή τους και συμπαραστεκόταν στη συγγραφή των έργων και στην επαγγελματική αποκατάστασή τους.
- Ασχολούνταν με τα προβλήματα των συμπατριωτών του διαμορφώνοντας μια νέα κοινωνική συμπεριφορά λογίου.
- Στα ζητήματα που απασχόλησαν την εποχή του από τις αποσπασματικές πληροφορίες που διαθέτουμε, συμπεραίνουμε ότι ο Ιωάννης Πέζαρος συμπαρατάχτηκε κατηγορηματικά με τους θιασώτες της ηλιοκεντρικής θεωρίας παρά την επίσημη θέση της Εκκλησίας.
- Όσο του επέτρεπαν τα όρια της διαχείρισης των σχετικών πληροφοριών στον ελλαδικό χώρο, φαίνεται να έδειξε εχθρική διάθεση απέναντι στη γαλλική πολιτική.
- Παρά την πικρία του για τη μέχρι τώρα οδυνηρή πορεία, είχε συνειδητοποιήσει πως λύση στην απελευθέρωση των υποδούλων Ελλήνων έδινε η εξέγερση.

Σημειώσεις

1. Οικονόμου 1964 σ.97
2. Επ. 35
3. Ό.π.
4. Ό.π.
5. Ζαβίρας 1772 σ.369. Ο Μανουήλ Γεδεών εντάσσει το σχολείο του Πέζαρου στο τύπο των σχολείων που διαμορφώθηκε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, περίοδο που χαρακτηρίζει ως εποχή μεταρρύθμισης της κατώτερης και μέσης παιδείας. Γεδεών 1976 σ.13
6. Πύρρος 1848 σ.6
7. Περραιβός 1868 σ.9 και 51.(Πρόκειται για το νεαρό σύντροφο του Ρήγα Βελεστινλή, αργότερα Φιλικό και αγωνιστή της Εθνικής Ανεξαρτησίας.) Αν υπήρξε περίπτωση ο Πέζαρος να γνώρισε από κοντά κάποιον από τους τρεις που αναφέραμε επιφανείς λογίους του Ελληνικού Διαφωτισμού, αυτός θα ήταν ο Νικόλαος Ζερζούλης, ο οποίος δίδαξε στον Τύρναβο το 1765.
8. Κούμας 1832 σ.569. Ένας άλλος δάσκαλος της ίδιας εποχής, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ γράφει για τις ικανότητες του δασκάλου: “*Ο ξηλωτής διδάσκαλος όφειλει πρὸς τοῖς λοιποῖς νά εἶναι ἀμφοτεροδέξιος, καί ἐνῶ παραδίδει τά φιλοσοφικά, τηρῶν τοὺς ὁρισμένους ὅρους τῶν πραγμάτων καί τήν λοιπὴν ζητουμένην ἀκριβείαν, δέν ἀμελεῖ μήτε τήν φιλομάθειαν τῶν λοιπῶν ἀκροατῶν, λέγων αὐτοῖς ὅσα μόνον εἶναι καταληπτὰ τοῖς αὐτοῖς καί ὁμιλῶν αὐτοῖς αἰετὰ μετὰ τοῦ ὕφους τοῦ συνηθισμένου τοῖς αὐτοῖς.*” Μοισιόδαξ (Απολογία) 1992 σ.33. Ο ίδιος περιγράφει διεξοδικά τα προσόντα του δασκάλου σε άλλο έργο του Μοισιόδαξ (Παιδαγωγία) 1998 σ.48-55
9. Καλαντζής 1971 σ.179 και Ταμπάκη 1995 σ.111
10. Κούμας 1832 σ.570

11. Επ.14 / 5-9-1783 και Λαφαζάνης 1996 σ.19-20
12. Επ.14, επίσης επ.100 και επ.101
13. Μεγδάνης 1819 σ.62-63
14. Ό.π. Για τις αντιλήψεις "περί ηθικής" της εποχής βλ. Ταμπάκη 1995
15. Επ.43 / 25-2-1790. Ήταν κυρίαρχη στην εποχή η αντίληψη για την ενότητα έργων και λόγων στο πρόσωπο του δασκάλου και παιδαγωγού, η οποία προερχόταν από την ελληνική αρχαιότητα και συνδέθηκε άριστα με τη χριστιανική ηθική. *Διδάσκαλος* [έπρεπε να είναι] *βίου καθαρότης, λόγου ικανότης*, έγραφαν οι *Επιστολές* του Συνεσίου, οι οποίες διδάσκονταν στα σχολεία.
16. Κούμας 1932 σ.570
17. Επ.41 / 20-10-1789. βλ. Γ' Μέρος-Κατάλοιπα
18. Επ.97 / 5-3-1801. Πρόκειται για μια έκδοση των *Τετραστίχων* του Θεόδωρου Προδρόμου, η οποία μάλλον δεν τυπώθηκε.
19. Επ.90 / 19-4-1800
20. Camarianno 1996
21. Κούμας 1832 σ.568-569
22. Ό.π.
23. Ό.π. σ.571
24. Ό.π. Η οικογένεια των Μουρούζηδων συνδέεται με τις προσπάθειες για την ουσιαστική αναμόρφωση της παιδείας και την υποστήριξη των λογίων του Διαφωτισμού. Ο Στέφανος Μουρούζης υπήρξε ο προστάτης του Στέφανου Δούγκα, μαθητή του Πέζαρου από τις διώξεις των εκκλησιαστικών κύκλων του Πατριαρχείου. Αγγέλου 1988 σ.274-275.
25. Γ' Μέρος- Επιστολές
26. Παπαδοπούλου 1991
27. Ζαβίρας 1972 σ.369. Οι δυσκολίες της συγγραφής και της έκδοσης περιγράφονται από τους λογίους της εποχής. Βλ. Καρας 1977 σ.22
28. Κούμας 1832 σ. 571
29. Βλ. Γ' Μέρος-Κατάλοιπα
30. Ό.π.
31. ΕΒΕ κωδικας αρ.1340
32. Επ.65 / 20-1-1797
33. Επ.101 / 8-11-1801
34. Επ.97 / 5-3-1801
35. Ό.π.
36. ό.π.
37. Δημαράς 1992 σ.87. Αναφέρει συγκεκριμένα τους λόγιους: Ευγένιο Αιτωλό (Γιαννούλη), Λάμπρο Φωτιάδη, Ιωάννη Πέζαρο, Γρηγόριο Κωνσταντά, Κωνσταντίνο Ασώπιο. Ανάμεσα στα άλλα γράφει: *Αφιερώθηκαν στη διδασκαλία Το συγγραφικό τους έργο, όσοι έχουν, τους εκφράζει ελάχιστα αν το συγκρίνει κανείς με την προσπάθειά τους για την εκπαίδευση των νέων Ελλήνων. ό.π.*
38. Έχουμε βρει μέχρι τώρα ότι ο Πέζαρος είχε γραφεί συνδρομητής σε τέσσερα βιβλία: *Σύνοψις των Κωνικών Τομών Γουϊδωνος του Γρανδή* (Βιέννη 1802) των Σπυρ..Ασάνη –Ιωνά Σπαρμιώτη για 10 αντίτυπα, *Των Κωνικών Τομών Αναλυτική Πραγματεία του Καϊλλέ* (Βιέννη 1803) των Σπ.Ασάνη – Κ.Κούμα, *Επιτομή Αστρονομίας του Λαλάνδ* (Βιέννη 1803) του Δανιήλ Φιλιππίδη για τρία αντίτυπα και *Στοιχεία Λογικής του Σοουαΐου* (Βιέννη 1804) του Γρηγορίου Κωνσταντά για τρία αντίτυπα.
39. Επ.97
40. Αγγέλου 1988 σ.265
41. Κιτρομηλίδης 1996 σ.542
42. Καραφύλλης 1994
43. Κιτρομηλίδης 1996 σ.66-69
44. Ψημμένος 1989 σ.31 και Κιτρομηλίδης ό.π.
45. Λαφαζάνης 1998B
46. Βλ. Α' Μέρος- Το σχολείο των Αμπελακίων
47. Κούμας 1832 σ.573
48. Διεξοδική ανάπτυξη Κονδύλης 1988 σ.109-128
49. Κούμας 1832 σ.571. Με αφορμή τη "διόρθωση" που επιχειρούσε ο Σέργιος Μακραιός δια μέσου του Πατριαρχείου στο έργο *Ορθόδοξος Κατήχησις* (1812) του

- Κων. Οικονόμου, ο τελευταίος γράφει ανάμεσα στα άλλα: *“Τό Τρόπαιόν του, μέ ὅλην τήν σοβαράν ἐπιγραφήν του, κηρύττει κατὰ δυστυχίαν τήν ὀλίγην γνῶσιν τοῦ συγγραφέως εἰς τάς κοινάς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας ἀρχάς.”* Γόνης 1998 σ.144
50. Κούμας 1812 (ανατύπωση 1999) σ.173. Τελικά ο Σ. Μακραίος με το επόμενο έργο *Επιτομή Φυσικῆς Ακροάσεως* (1816) δέχεται τις νεωτερικές ιδέες. Βλαχάκης 1997 σ.259. Ο γνωστός μελετητής Γ, Βαλέτας (1965 σ.329) γράφει σχετικά και αξιολογεί ότι *“Ο μεγάλος αυτός λόγος του Πέζαρου αποτελεί προανάκρουσμα του νεοελλαδικού διαφωτισμού, στην κρίσιμη καμπή, που έσβησαν τα μεσαιωνικά σκοτάδια στον ελληνικό ορίζοντα.”*
 51. Καραφύλλης 1991
 52. Πρίντζιπας 1985 σ.173. Επίσης Κιτρομηλίδης 1996σ.437, Σκουβαράς ΗΘΕ τ.10 σ.246-247
 53. Κούμας 1832 σ.568
 54. Ό.π. σ.571
 55. Ε.π.107 / 29-8-1783
 56. Ψημμένος 1983 σ.281
 57. Επ. 13 / 29-8-1783 και Λαφαζάνης 1997 Α΄σ.110-111
 58. Επ. 119 / 1-1-1804
 59. Επ.12 / 15-8-1783
 60. Αξελός 2000 σ.31
 61. Βλ. επιστολές του Γ.Αυξεντιάδη προς τον Κ.Κούμα (1974-1805), Οικονόμου 1964.
 62. Αποστολόπουλος 1989 σ.31-32. Ο ίδιος (σ.19) παρατηρεί ότι *η ανάγνωση του πληροφοριακού υλικού γίνεται με τη «λογική» του αποδέκτη, ανάγνωση που προσδιορίζει τελικά τις πράξεις και τις παραλήψεις του.*
 63. Το αρσενικό του πτηνού γαλοπούλα στη Θεσσαλία ονομάζεται γάλος και του αποδίδεται το γνώρισμα της θρασυδειλίας. Όταν απειλείται, εκφοβίζει τον αντίπαλο, αλλά στην πρώτη επαφή εγκαταλείπει τον αγώνα.
 64. Επ.80 / 22-11-1798
 65. Επ.135 / 6-8-2804

7. Η προσφορά του

Το έργο του Ιωάννη Πέζαρου άρχισε να γίνεται γνωστό από τα χρόνια της θητείας του στο σχολείο του Λιβαδίου (1777-82). Η φήμη τον ακολούθησε αργότερα και στον Τύρναβο. Από τα πρώτα χρόνια που εγκαταστάθηκε στη γενέτειρά του δέχτηκε αρκετές προτάσεις να διδάξει σε σχολεία άλλων τόπων.¹ Ακόμη και όταν ήταν σε προχωρημένη ηλικία το 1803, του έγινε πρόταση να αναλάβει το σχολείο της Μακρυνίτσας στο Πήλιο,² καθώς το έργο του αναγνωριζόταν διαρκώς και επιβεβαιωνόταν από τους μαθητές του, οι οποίοι διακρίνονταν σε πολλούς τομείς. Με τη διδασκαλία, τη διαγωγή και το όλο έργο του, γενικότερα, προσέλκυσε τον έπαινο των συγχρόνων του.

Δεν ήταν μόνο οι μαθητές του που τον εκτιμούσαν. Όλοι όσοι τον γνώριζαν από κοντά εξέφραζαν την εκτίμησή τους για την προσωπικότητά του. Οι αναμνήσεις ορισμένων έμειναν ανεξίτηλες στη συνείδησή τους.³ Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος αναφέρει ότι η φιλία του Πέζαρου με τον πατέρα του Κυριακάκη αποτελούσε πολυτιμότερη κληρονομιά για τον ίδιο. Γράφοντας σχετικά καταλήγει *“Ζώοις εὖχος ἐμόν! καί Πάτερ! Καί Κύριε! Καί εἴτι ἄλλο Σεβαστόν μοι καί πρᾶγμα καί ὄνομα!”*⁴ Οι γνωστοί λόγιοι Σπυρίδων Ασάνης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, οι οποίοι δίδασκαν στα Αμπελάκια, είχαν γνωρίσει από κοντά τον Τυρναβίτη δάσκαλο. Ο Κωνσταντάς του δώρισε ένα αντίτυπο της *Γεωγραφίας* του, στον οποίο δεν παραλείπει να σημειώσει αφιερώνοντάς του ότι πρέπει να το δεχτεί *“(…)ὡς μικρότατον σημείον τῆς κλίσεως, ὅπου ἔχω πρὸς τὴν ἐλλόγιμότητά της.”*⁵ Ένας άλλος λόγιος, ο Ασημάκης Φωτήλας χαιρετώντας τους φίλους του επισημαίνει για τον Πέζαρο *“Ν’ἀφήσω δέν εἶναι εὖλογον τόν μέγαν Οἰκονόμον—τόν φίλον, καί σοφώτατον, ὅπου κρατεῖ τον νόμον.”*⁶

Περίπου την ίδια εποχή ο συγκαταριθμικός του Πέζαρου λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας(1744-1804) είχε συγκεντρώσει την ύλη του βιβλίου του *Νέα Ελλάς* με βιογραφίες των λογίων.⁷ Σύμφωνα με αυτόν η προσφορά του Πέζαρου εντοπίζεται σε τρία σημεία: α) Καθιέρωσε το πρόγραμμα μαθημάτων, το οποίο ακολουθούσαν τα σχολεία. Β) Συνέβαλε στη διάδοση της νεότερης επιστήμης και στην ανανέωση της παιδείας. Γ) Η πολύχρονη θητεία του ήταν αρκετά παραγωγική, καθώς αποφοίτησε μεγάλος αριθμός μαθητών από τα σχολεία που δίδαξε. Γράφει: *“Οὗτος ἐδίδαξε τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν εἰς 50 μαθητάς(…), ἐγκαρδίωσε τοὺς ἐν Μακεδονίᾳ καί Θετταλίᾳ Ἑλληνας εἰς ἐπίκτησιν τῆς φιλοσοφίας καί ἐκδίωξε ἐντελῶς ἐκεῖθεν τὰς δεισιδαιμονίας τῶν γραμματικῶν(…), ἔβαλε δέ εἰς τάξιν, τὴν ἐγκύκλιον παράδοσιν ὅπου τανῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα συνηθίζεται, μέ πλείονα τῆς προτέρας ἐπίδοσιν καί εὐκολίαν.”*⁸

Το όνομά του Πέζαρου γινόταν σημείο αναφοράς για το επίπεδο της εκπαίδευσης και το έργο του μέτρο σύγκρισης για την κατάσταση της παιδείας. Από το Σεμλίνο, όπου μετανάστευσε, ο παλιός μαθητής του Γ. Αυξεντιάδης γράφει στον Κούμα το 1796 χωρίς περιστροφές ότι οι δάσκαλοι όπως ο Πέζαρος συντηρούν την παιδεία και διασώζουν από την αμάθεια τους υπόδουλους Έλληνες: *“Ο λόγος μου εἶναι, ὅτι κατά τοῦ Ἰωάννου μὴν εἶπης ποτέ κατηγορίαν ἀλλά στέψον αὐτόν ἐγκωμίων ἄνθεσιν, ὅτι αὐτός και οἱ ὁμοῖοι του σπάνιοι τόγε νῦν βαστοῦσιν εἰς τὴν*

*περίφημον μήποτε, τάλαιναν δέ τά νῦν Ἑλλάδα, τήν μάθησιν, ἥτις μικροῦ Δεῖν κινδυνεύει νά ἐκλείψῃ ὠκυτάτῳ περῶ, καί νά ἀφήσῃ τό ἀθλιώτατον γένος μας εἰς τό βαθύτατον σκότος τῆς ἀμαθείας, φεῦ τῆς δυστυχίας!”*⁹

Μετά το θάνατό του το 1806 πρώτος ο Κούμας έκανε ευρύτερα γνωστό το έργο και την προσωπικότητα του Ιωάννη Πέζαρου. Στο βιβλίο του *Σειρά Στοιχειώδους* (Βιέννη 1807) αναφέρεται στην προσφορά επιφανών λογίων (Ανθρακίτη, Μπαλάνου, Βούλγαρη, Θεοτόκη) στην αναγέννηση της ελληνικής παιδείας σημειώνοντας ότι τις προσπάθειες τους συνέχισαν άλλοι λόγιοι, “(...)πνεύματος ἀγχινοῖα καί πόνοις γενναίοις χρησάμενοι,”¹⁰ ενώ στη σημείωση του παρατηρεί: “Ενός ἐξέστω μοι ἐπιμνησθῆναι ἐνταῦθα, Ἰωάννου τοῦ οἰκονόμου καί διδασκάλου τῆς ἐν Θετταλίᾳ Τυρνάβου, ἀνδρός ταχύτητι νοός καί ἀκαμάτῳ διαπρέψαντος φιλοπονία, καί Σωκρατικόν μέν ἐν τοῖς ἥθεσι Τρόπον ἐπιδειξαμένου, τόν δ’ ἅπαντα αὐτοῦ βίον ἀγῶνα μέγιστον ὑπέρ τῶν λόγων ἐνστησαμένου· οὐ γάρ ἦν μᾶλλον διδάσκαλος, ἢ πατήρ τῶν ἑαυτοῦ ὁμιλητῶν. Τούτου τοίνυν μετά τά γραμματικά πολλῶν ἀκουσάντων τήν Εὐγενίου Λογινῆν καί Μεταφυσικῆν, τά κατ’ Εὐκλείδην Γεωμετρικά στοιχεῖα, τήν κατὰ Νικηφόρον τόν Θεοτόκην Φυσικῆν, καί ἄλλα συχνά, αὐτός εἰμὴ πάντων ἐλάχιστος ἀλλά φεῦ τῆς δυστυχίας ! πέρυσι τῆς τούτῳ καυχωμένης Θετταλίας κῆρ μέλαινα ἀφήρπασε τόν κλεινόν Ἰωάννην, τῆς πρὶν δόξης αὐτήν στερήσασα. Αἰωνία σου ἡ μνήμη Ἰωάννη ἀοίδιμε πάτερ κοινά, καί εὐεργέτα τοῦ ἔθνους σου!”¹¹ Παρ’ ὅτι φορτισμένος με συγκίνηση, ο λόγος του μαθητῆ επισημαίνει τα γνωρίσματα του δασκάλου: την οξυδέρκεια, τη φιλοπονία, το ανεπίληπτο ήθος και τη διδασκαλία της νεότερης επιστήμης και της φιλοσοφίας στο θεσσαλικό χώρο. Οι επόμενες αναφορές του Κούμα στο έργο και στην προσωπικότητα του δασκάλου του θα είναι λιγότερο φορτισμένες από συγκίνηση, αλλά παραμένουν εξίσου θερμές για την προσφορά του.¹² Στο έργο *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818) αριθμεί τον Πέζαρο ανάμεσα σε όσους “διὰ συγγραμμάτων φιλοσοφικῶν, ἢ διὰ διδασκαλίας ὠφέλησαν τήν Ἑλλάδα εἰς τήν μεταξύ μας νεωτέραν φιλοσοφίαν.”¹³

Την ίδια ανάμνηση κρατά για το έργο του δασκάλου και ο επίσης παλαιός του μαθητής, ο Διονύσιος Πύρρος, όπως αναφέραμε.¹⁴ Γράφοντας στα 1834 για την προσφορά του Ελληνικού κλήρου στη διαφύλαξη της *πάτριας* γλώσσας μνημονεύει ανάμεσα στους επιφανείς κληρικούς και τον “Ἰωάννην Οἰκονόμον τῆς Τουρνόβου ἐκκλησίας(...)”¹⁵

Στα 1820 δημοσιεύτηκαν από το λόγιο, ιερέα και δάσκαλο Χαρίσιο Μεγδάνη, μαθητή των διαδόχων δασκάλων του Πέζαρου στο Λιβάδι, σύντομα βιογραφικά όσων διετέλεσαν δάσκαλοι στο σχολείο της Κοζάνης.¹⁶ Στη βιογραφία του ιερομόναχου Κύριλλου του εξ Αγράφων, που δίδαξε στην Κοζάνη, το περισσότερο μέρος του κειμένου αναφέρεται στον Ιωάννη Πέζαρο, ο οποίος υπήρξε την ίδια περίοδο μαθητής και δάσκαλος του σχολείου της πόλης. Μάλιστα θεωρεί ότι ο Πέζαρος πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στους δασκάλους της Κοζάνης, και για τον επιπλέον λόγο, ότι πολλοί Κοζανίτες, άμεσα ή έμμεσα, υπήρξαν μαθητές του.¹⁷ Γράφει ο Μεγδάνης: “καί ἄλλους πολλούς ἔτι μετόχους παιδείας ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ Τε καί τῶν αὐτοῦ Μαθητῶν· καί διὰ τοῦτο πρέπει νά τόν καταριθμῇ [η Κοζανη] μεταξύ τῶν

χρηματιζάντων εἰς αὐτήν Διδασκάλων, καί ὡς ἀμέσως ποτέ διδάξαντα ὑποτελῶς, καί ὡς ἐμμέσως διδάσκοντα ἔτι." ¹⁸

Η απήχηση του δημιούργησε το έργο του Πέζαρου διαπιστώνεται στα κείμενα των μεταγενεστέρων λογίων της εποχής. Το όνομα του, η διδασκαλία και το εκπαιδευτικό έργο του στον Τύρναβο συνδέθηκε με την τελευταία εικοσαετία του 18^{ου} αιώνα. Εξαιτίας του Πέζαρου κατά το χρονικό αυτό διάστημα η ιδιαίτερη πατρίδα του, ο Τύρναβος, και γενικότερα η Θεσσαλία γνώρισε περίοδο πνευματικής ευημερίας και απέκτησε φήμη για το επίπεδο του σχολείου του Τυρνάβου. Τη σύνδεση του ονόματος του Πέζαρου με τη φήμη του Τυρνάβου επικαλείται άλλωστε και ο γιος του Δημήτριος Πέζαρος στα 1811.¹⁹ Γράφει διακριτικά στους συμπατριώτες του Τυρναβίτες ότι δεν φροντίζουν για την εύρυθμη λειτουργία του σχολείου, γεγονός που αμαυρώνει το όνομα της πόλης, η οποία απέκτησε φήμη χάριν στη σχολαρχία του πατέρα του. Το δικαίωμα να δίνει συμβουλές ο νεαρός Δημήτριος Πέζαρος (γεννήθηκε το 1791) αντλούσε βέβαια από το αξίωμα και το έργο που είχε προσφέρει ο καθολικά αποδεκτός και φημισμένος πατέρας του. Αυτή η διαχείριση του πατρικού ονόματος δείχνει ότι το κύρος του Πέζαρου εξακολουθούσε να μένει ακέραιο, μολονότι είχαν περάσει πέντε χρόνια από το θάνατό του. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρει: *"(...) ὅτι ἐπειδὴ καὶ τοῦ πατρός του τούς λόγους ἤκουον, θέλουσι δώσει προσοχήν καὶ εἰς τούς ταπεινούς ιδικοὺς του(...)"* *Ἴδετε, πόσῃ τιμῇ σὰς ἐπροξένησεν αὐτό τό σχολεῖον σας ὥστε ἂν δέν ἦτον αὐτό, δέν ἤθελεν ἀκούεσθαι μήτε Τύρναβος ὄνομα, καὶ τῶρα ἀκούεται καὶ ὡς προκομιμένη πόλις(...)* *Εἶναι μεγάλη τοῦ Τυρνάβου καταισχύνη εἰς τούς παρόντας καιρούς, αὐτός μόνος νά εἶναι ἀμαθής, καὶ οἱ ἄλλοι τόποι νά σπουδάζωσι νά συσταίνωσι σχολεῖα, διὰ νά προκόψωσιν, ἐνῶ αὐτός ἔδωκε τό παράδειγμα εἰς τούς ἄλλους, καὶ τόσους ἀνθρώπους ἐπρόκοψεν εἰς τοῦ μακαρίτου πατρός τόν καιρόν."*²⁰ Στο έργο του *Ιστορική Τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας* ο Λαρισσαῖος Ιωάννης Οικονόμου²¹ αναφέρει και αυτός ότι στα χρόνια του Πέζαρου ήταν σε ακμή το σχολείο του Τυρνάβου, όπου σπούδασαν και αποφοίτησαν αρκετοί ντόπιοι και ξένοι. Γράφει σχετικά *"(…)και ανθούσεν εις τον καιρόν της σχολαρχίας του μακαρίτου κωφού Ιωάννου Ιερέως και Οικονόμου Τυρναβίτου, του ειδημονεστάτου της ελληνικής γλώσσης από τον οποίον σχολεῖον ευγέκταν πολλοί εντόπιοι, και ξένοι, στολισμένοι με πολλήν ή ολίγην προκοπήν γραμμάτων."*²²

Στα 1814 ο Αμπελακιώτης ιερέας Αναστάσιος, δάσκαλος στη Τεργέστη, συνθέτει στο σύγγραμμά του *Απολογία Ιστορικοκριτική* (Τεργέστη 1814) έναν κατάλογο *"Ελλήνων εὐδοκιμῶντων ἐν πάσῃ παιδείᾳ καὶ ἐπιστήμῃ (...)* *φωτισάντων ἐν παντί λόγῳ (...)* για να αντικρούσει τις απόψεις ορισμένων Ευρωπαίων λογίων ότι οι Έλληνες στερούνται παιδείας."²³ Σ' αυτόν τον κατάλογο συναριθμεί και το όνομα του Ιωάννη Πέζαρου, τον οποίο ξεχώριζε για την άριστη επιστημονική και διδακτική του κατάρτιση, καθώς και για τους πολλούς μαθητές του, οι οποίοι συνέχιζαν το εκπαιδευτικό του έργο. Γράφει: *"καθηγητῆς ἄριστος τῆς ἐν τῇ πατρίδῃ αὐτοῦ σχολῆς ἐπιστηνομικώτερος καὶ μαθηματικώτατος. Ἐλαβε πολλούς μαθητάς, ἐξ ὧν οἱ πλείονες εἰσὶ διδάσκαλοι."*²⁴

Για το πόσο η φήμη του Πέζαρου διατηρήθηκε ζωντανή διαπιστώνεται και από ένα κείμενο του Άνθιμου Γαζή, που δημοσίευσε στο γνωστό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* το 1814. Πρόκειται για τη βιβλιοκρισία του έργου του Κωνσταντίνου Οικονόμου *Τέχνης Ρητορική*. Στο δημοσίευμα, το μεγαλύτερο μέρος του βιογραφικού για τον Οικονόμου καλύπτει η αναφορά για το έργο του Πέζαρου. Παίρνοντας αφορμή ότι ο Οικονόμου υπήρξε μαθητής του (λανθασμένα, όπως αναφέραμε²⁵) γράφει για την πρωτοποριακή, για όλη τη Θεσσαλία, προσφορά του Πέζαρου στην ανάπτυξη της νεότερης φιλοσοφικής σκέψης και επιστήμης και για το πλήθος των μαθητών του, οι οποίοι συνεχίζουν με επιτυχία την ανανέωση της παιδείας. Γράφει: «ή Θεσσαλία χρεωστέι μεγάλας χάριτας, διότι αὐτός πρῶτος μετεφύτευσε αὐτόθι τὴν καλὴν φυτεῖαν τὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἐνέσπειρεν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἐγκατοίκων τὸν ἔρωτα τῆς μαθήσεως, καὶ ἐκ τοῦ ὁποῖου τοὺς μαθητὰς πολλοὶ διαλάμπουσι τὴν σήμερον ἐν παιδείᾳ καὶ ἀρετῇ· παρ' ὧν ἡ πατρις ἐλπίζει μέγα ὄφελος.»²⁶

Ανάλογη είναι και η εκτίμηση του Κούμα σχετικά με την επιρροή που είχαν αποκτήσει οι μαθητές του Πέζαρου. Επισημαίνει ότι συναγωνίζονταν τους απόφοιτους των γιαννιώτικων σχολών στο τέλος του 18^{ου} αιώνα γράφοντας χαρακτηριστικά: «Τοῦ σχολείου τῶν Ἰωαννίνων τό παλαιόν κλέος ἡμανροῦτο ἀπὸ τούς μαθητὰς τοῦ Πεζάρου.»²⁷

Την απήχηση του ονόματος του Πέζαρου ακόμη και σ' αυτούς που τον γνώρισαν από τις διηγήσεις των μεταγενεστέρων μαρτυρεί το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Φιλολογικός Τηλέγραφος* στα 1820.²⁸ Στο εκτενές άρθρο του Ναούμ Δημητριάδη, δασκάλου στη Ζέμονα (Σεμλίνο), για την ιστορία του σχολείου αναφέρει ότι ανάμεσα στους δασκάλους που δίδαξαν εκεί ήταν και ο δικός του δάσκαλος, ο λόγιος Γεώργιος Ζαχαριάδης, που υπήρξε μαθητής του Πέζαρου.²⁹ Ο συντάκτης του άρθρου γράφει για την προσφορά του στην παιδεία και αναφέρει ότι πολλοί δάσκαλοι των ελληνικών παροικιών σπούδασαν κοντά στον Πέζαρο. Ο Ναούμ θέλει να αισθάνεται μαθητής του, επειδή και ο δάσκαλός του μαθήτευσε κοντά στον Ιωάννη Πέζαρο. Επιπλέον, παραθέτει και δύο επιστολές του Τυρναβίτη δασκάλου, τις οποίες είχε στείλει στο νεαρό τότε Γ. Ζαχαριάδη.³⁰ Σε μία από αυτές γράφει χαρακτηριστικά: «Ἰωάννης Οἰκονόμος καὶ Διδάσκαλος τοῦ ἐν Θετταλίᾳ Τυρνάβου. Οὗτος ὁ ἀϊδίου μνήμης ἄξιος Ἀνὴρ, Ἰωάννης, λέγω, ὁ Δεύτερος Σωκράτης, εἰς τὸν ὁποῖον χρεωστώ κ' ἐγώ, φίλε! Τό εὖ εἶναι, ὡς μαθητὴς μαθητοῦ τοῦ ὑπάρχων, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου τό Γυμνάσιον ἐξῆλθον οὐκ ὀλίγοι, οἵτινες ἐσχολάρχησαν, καὶ κατ' εὐτυχίαν σχολαρχοῦν οὐ μόνον εἰς τινὰ τῶν εἰς ταύτην, τὴν ὁποίαν διατρίβομεν, θεοφροῦρητον Ἐπικράτειαν Σχολείων, δίδοντες χρηστάς ἐλπίδας περὶ τῆς προσόδου τοῦ γένους, τὸν διαταχθέντα αὐτῷ παρὰ θεοῦ τῆς ἐξόδου τοῦ βίου ὄρον φθάσας, ἐκοιμήθη ἐν τελείᾳ μνήμῃ τὸν θάνατον ὕπνον, μεταβάς τῳ 1806 πνευματικῶς εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν. Αἰωνία σου ἡ μνήμη, αἰοίδιμε Ἰωάννη πάτερ κοινέ καὶ εὐεργέτα τοῦ γένους σου!»³¹

Καθώς τα χρόνια περνούν και οι συγκαιρινοί ή οι αυτήκοοι μαθητές του έχουν μειωθεί, κάποια στοιχεία από τη ζωή και τη δράση του Πέζαρου αρχίζουν να παραποιούνται. Αντίθετα, μένει αναλλοίωτη η ανάμνηση του γόνιμου έργου και της πολύχρονης προσφοράς του. Ο

Αμπελακιώτης έμπορος Ιωάννης Λεονάρδος γράφοντας στα 1836 (τριάντα χρόνια μετά από του Πέζαρου), ενώ αναφέρεται λανθασμένα στην καταγωγή του, διατηρεί ακόμη ζωντανή την εντύπωση που υπήρχε για το νεωτερισμό της διδασκαλίας, τον ενάρετο βίο και το πλήθος των μαθητών του Τυρναβίτη σχολάρχη.³² Περισσότερη εντύπωση προκαλεί ο λόγος του Αμπελακιώτη Λεονάρδου, όταν γράφει ότι το σχολείο του Τυρνάβου με δάσκαλο τον Πέζαρο συνετέλεσε στη δημιουργία σχολείων στην περιοχή, όπως στα Αμπελάκια, και στην αποδημία των μαθητών του, οι οποίοι μετά την επιστροφή τους βοήθησαν στην αναγέννηση του τόπου: *“Τοῦτο το σχολεῖον ὅπως οὖν ἐνήργησεν εἰς τὴν διόρθωσιν διαφόρων διδακτικῶν καταστημάτων, εἰς τὸν ὀργανισμόν μιᾶς νέας πεπαιδευμένης Ἑλληνικῆς Σχολῆς ἐν Ἀμπελακίοις, καὶ εὐκόλυνε μερικῶν μαθητῶν τοῦ Οἰκονόμου τὴν ὁδοιπορίαν διὰ Γερμανίαν καθότι αὐτοὶ ἐπὶ τῆς ἐπιστροφῆς των εἰς τὴν Πατρίδα, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἰατροί, μὲλλον τοῦτο ἐδυνήθησαν νὰ ἐξυπνήσουν τὴν κλίσιν τῆς Νεολαίας εἰς τὴν μάθησιν.”*³³

Η τελευταία αναφορά από τους ανθρώπους, που γνώρισαν τον Πέζαρο και το έργο του προέρχεται από το παλαίμαχο αγωνιστή Χριστόφορο Περραιβό (1778-1863), ο οποίος υπήρξε μαθητής του Ιωνά Σπαρμιώτη στο Λιβάδι.³⁴ Γράφοντας για τη δράση του Κοσμά του Αιτωλού αναφέρει ότι αυτός και άλλοι μαθητές του Βούλγαρη συνέπτυξαν ομάδα με σκοπό να βοηθήσουν τους υπόδουλους ομογενείς με την ίδρυση σχολείων και την εξάπλωση της παιδείας.³⁵ Ανάμεσα στους λόγιους που ήλθαν με το σκοπό αυτό στη Θεσσαλία και στην όμορη Μακεδονία, έξι στον αριθμό, ήταν και ο *Ιωάννης Πέτζαρης*, τον οποίο γνώρισε, όπως γράφει, προσωπικά.³⁶ Η μαρτυρία του Περραιβού, όσον αφορά τον Πέζαρο δεν έχει επιβεβαιωθεί. Μάλλον απηχεί το πνευματικό κλίμα του ρομαντισμού που επικρατούσε το 19^ο αι. στο νεότευκτο τότε ελληνικό κράτος για τις συνθήκες και τους όρους της εθνεγερσίας. Η παιδεία των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας είχε πάρει αντιστασιακό χαρακτήρα και είχε αναγορευτεί σε αφετηρία για την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης.³⁷ Πέρα από τις ερμηνείες εκείνο που χαρακτηρίζει τις μαρτυρίες του Περραιβού για τον Τυρναβίτη δάσκαλο είναι ότι δηλώνεται η διάρκεια και το μέγεθος της προσφοράς του Ιωάννη Πέζαρου, ο οποίος σφράγισε το θεσσαλικό χώρο στο πέρασμα των χρόνων από το 18^ο στο 19^ο αιώνα.

Μεταγενέστεροι μελετητές που ασχολήθηκαν με την προεπαναστατική εποχή και τη παιδεία της αποτίμησαν την προσφορά του Ιωάννη Πέζαρου έχοντας υπόψη τους τη βιογραφία του Κούμα. Ο Μανουήλ Γεδεών γράφει ότι το σχολείο του Πέζαρου αντιπροσωπεύει τον τύπο των σχολείων που επικρατούσαν στα μέσα του 18^{ου} αι., *“ἐποχή μεταρρυθμίσεως τῆς παρ’ ἡμῖν κατωτέρας, οἷον εἰπεῖν, παιδεύσεως καὶ τῆς παιδεύσεως, ἣν παρεῖχον αἱ μικταὶ σχολαί, αἱ τῶν κοινῶν ἢ ἱερῶν γραμμῶν καὶ τῶν ἐλληνικῶν καὶ ἐγκυκλίων μαθημάτων.”*³⁸ Ο Πέζαρος όχι μόνο μεταρρύθμισε και καθιέρωσε το πρόγραμμα των ελληνικών μαθημάτων, αλλά εισήγαγε και διεύρυνε τον κύκλο των ανωτέρων μαθημάτων διδάσκοντας ο ίδιος και οι απόφοιτοί του τις νεότερες επιστημονικές απόψεις, που κυκλοφορούσαν στον ελλαδικό χώρο.

Με βάση τις μαρτυρίες του Κούμα για τις δυνατότητες της προσφοράς του Τυρναβίτη δασκάλου ο Παν. Κοντογιάννης γράφει: *“Με όσα είπαμεν δεν θέλομεν και να δείξωμεν ότι ο Πέζαρος δεν ήτο και αυτός υποχείριος εις το πνεύμα της εποχής του. Διότι και αυτός δεν κατώρθωσε να καινοτομήσῃ εἰς την διδακτικὴν μέθοδον. Ἴσως ὅμως θα απέβαινεν μεταρρυθμιστὴς καινοτόμος αν εσπούδαζε και αυτός και εις την Ευρώπην. Διότι είχε φιλελεύθερον και φωτεινόν πνεύμα και ικανότητα προς ευρετέρας μαθήσεις. Αλλ’ είχε και εργατικότητα ανένδοτον, αληθὴ θρησκευτικὸν ζήλον, λιτότητα βίου και αφιλοκέρδειαν, αφοσίωσιν προς την πατρίδα του αξιομίμητον, ενθουσιασμόν προς την αρχαιότητα”*³⁹

Ο Ευάγ. Σκουβαράς, μελετητής της Θεσσαλικής ιστορίας, έχοντας υπόψη τις πηγές του Αρχείου Τυρνάβου σημειώνει για την προσωπικότητα του Πέζαρου ανάμεσα στα άλλα: *“Ο Ιωάννης Πέζαρος θεωρείται ως εἰς των πλέον ευπαιδευτων κληρικῶν των προεπαναστατικῶν χρόνων, συγκροτημένος λόγιος και κράτιστος διδάσκαλος. (...)συνήνωνε προσφυέστατα την ορθόδοξον πίστιν και την ανθρωπιστικὴν σκέψιν. (...)δύναται επαξίως να συγκαταλεχθῇ μεταξύ των πρωτεργατῶν της ελληνοχριστιανικῆς παιδείας εις την τουρκοκρατουμένην Ελλάδα.”*⁴⁰

Εύστοχα ο γνωστός ιστορικός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Κ.Θ.Δημαράς επισημαίνει ότι *“δίπλα στις μεγάλες προσωπικότητες των γραμμάτων στέκουν οι μεγάλες προσωπικότητες των δασκάλων: Ευγένιος Αιτωλός, Ιωάννης Πέζαρος, Λάμπρος Φωτιάδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Κωνσταντίνος Αισώπιος.”*⁴¹

Συνοψίζοντας τις παραπάνω μαρτυρίες και αναφορές διαπιστώνεται η εκτίμηση των λογίων της εποχής του και των μεταγενέστερων μελετητών για την προσωπικότητα και το έργο του Πέζαρου.

Συνοπτικά η προσφορά του Ιωάννη Πέζαρου προσδιορίζεται από τα εξής σημεία:

- Συνέβαλε να καθιερωθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής το πρόγραμμα των μαθημάτων, το οποίο επεκράτησε να διδάσκεται στα σχολεία.
- Παγίωσε αποτελεσματικά τη διάδοση της νεότερης επιστήμης και την ανανέωση της παιδείας στο θεσσαλικό χώρο.
- Η πολύχρονη θητεία του υπήρξε παραγωγική, καθώς αποφοίτησε μεγάλος αριθμός μαθητών του από τα σχολεία που δίδαξε.
- Το εκπαιδευτικό έργο του αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου τόσο στο θεσσαλικό χώρο, όσο και έξω από αυτόν.
- Η παρουσία και το έργο του συνδέθηκε αξιολογικά με μια περίοδο πνευματικής ευημερίας για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τον Τύρναβο.
- Η διάρκεια και το μέγεθος της προσφοράς του θεωρήθηκε αφετηρία για την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης για τον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλίας.
- **Ο Ιωάννης Πέζαρος αναδείχτηκε λόγιος του Ελληνικού Διαφωτισμού και Δάσκαλος του Γένους.**

Σημειώσεις

1. Βλ. εδώ Ο Πέζαρος στον Τύρναβο.
2. Επ. 110 / 12-1-1803
3. Επ.62 / 26-8-1786
4. Επ.111. για τις σχέσεις της οικογένειας Οικονόμου με τον Πέζαρο βλ. εδώ σ.9-10.
5. Επ.71 / 28-1-1803 και επ.74 / 23-11-1797
6. Οικονόμου 1964 σ.34. Ο Ασνμάκης Φωτήλας υπήρξε δάσκαλος στα Αμπελάκια και αργότερα στην πατρίδα του, τα Καλάβρυτα. Ευαγγελίδης 1936,Α'σ.219
7. Το βιβλίο γράφτηκε περίπου στο διάστημα 1790-1804, αλλά εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1872. Ζαβίρας 1972⁽²⁾(εισαγωγή Τ.Γριτσόπουλος). Επίσης Ψημμένος 1994.
8. Ζαβίρας 1792 σ.369
9. Οκινόμου 1964 σ.27
10. Κούμας 1807, πρόλογος σ.ιε'-ισ'.
11. Ο.π
12. Οι άλλες αναφορές είναι η μία στο έργο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818), όταν αναφέρει τον Πέζαρο και με αφορμή τη *Λογική* του Βούλγαρη, την οποία δίδασκε και η άλλη στο έργο του *Ιστορία* τ.ΙΒ (Βιέννη 1832), όταν παραθέτει τη βιογραφίες των Ελλήνων λογίων, *Ιωάννης Δημητριάδης Πέζαρος* σ.567-572. Γι την Τρίτη αναφορά βλ. αμέσως παρακάτω.
13. Γράφει συγκεκριμένα: " *Ιωάννης Οικονόμος, ό έπομομαζόμενος Πέσσαρης· έγεννήθη είς Τύρναβον της Θετταλίας· μαθητής της τών Ιωαννίνων σχολής, καί όπαδός της νεωτέρας Φιλοσοφίας· έδίδαξε μέ ζήλον μέγαν τά Εϋγενειακά μαθήματα τριάκοντα έτι κατά συνέχειαν, καί άλλοϋ ένιαντούς τινας, καί τό πλείστον τοϋ χρόνου είς τήν πατρίδα του, όπου απέθανε τό 1806, τιμώμενος ύπό πάσης της Θετταλίας, ως πατήρ αϋτής καί ευεργέτης.*" Κούμας 1818 Β, Επίμετρο, σ.293. Οι λόγιοι που συνέβαλαν στην διάδοση της νεότερης φιλοσοφικής σκέψης αναφέρονται από τον Κούμα με την εξής σειρά: "Ε.Βούλγαρης, Ν.Θεοτόκης, Ν.Ζερζούλης (και Τρύφων), Ι.Μοισιόδαξ, Σκούφος και Δαμωδός, Ι.Πέζαρος, Α.Πάριος, Σ Μακραίος Λ.Φωτιάδης, Δ.Φιλιππίδης, Γρ.Κωνσταντάς".
14. βλ. εδώ Οι μαθητές του
15. Πύρρος 1834 σ.200. Επίσης αναφέρονται: *Στέφανος ό Γεωμέτρης [Δούγκας] και οί σοφοί Θεσσαλοί διδάσκαλοι Αμβρόσιος ό Τρίκκης και Παΐσιος ό Σταγών* ό.π. σ.199-202
16. Μεγδάνης 1819" *Περί άρχής της έν Κοζάνη Έλληνικης Σχολής(...)*"
17. Βλ. εδώ Οι μαθητές του
18. Μεγδάνης 1820 σ.59 Στο διάστημα 1808-1833 δάσκαλος ήταν ο μαθητής του Πέζαρου Στέφανος Σταμκίδης.
19. Τζάρτζανος 1932. *Ο Δημήτριος Οικονόμου Πέζαρος*, όπως υπογράφει, έστειλε την επιστολή του από τη Σμύρνη, όπου φοιτούσε στο *Φιλολογικό Γυμνάσιο* με σχολάρχη το θείο του Κ.Κούμα και δασκάλους τους οικογενειακούς φίλους τους, τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Στέφανο Οικονόμου.
20. Ο.π. σ. 148,149 και 150
21. Το έργο γράφτηκε το 1817, αλλά εκδόθηκε το 1989, Οικονόμου 1989, εισαγωγή από Μ.Μ. Παπαϊωάννου. Ο Λαρισσαίος Ιωάννης Οικονόμου ο Λογιωτάτου ήταν ο πρώτος κάτοχος του ομώνυμου κώδικα. Οικονόμου 1964.
22. Ο.π. σ.176. Η μεταγραφή είναι του επιμελητή.
23. Αναστασίω 1814 σ.191. Πληροφορίες για το βιβλίο Ηλιού 1997 σ.387
24. Ο.π. σ.217

25. Βλ.εδώ Ο Πέζαρος στην Τσαριτσάνη.
26. Ερμής ο Λόγιος, φ.41/15 Οκτ.1818 σ.181-184
27. Κούμας 1832 σ.572
28. ΦΤ τ.6 \ 15-4-1820 σ.48-56
29. Ό.π. σ.52
30. Πρόκειται για τις επ. 104 και 134
31. ΦΤ σ.52-53
32. Λεονάρδος 1834 Πρόκειται για το έργο *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία* (Πέστη 1836) Μεταξύ των άλλων αναφέρει:”Ο Οικονόμος εκτός της παλαιάς ελληνικής γλώσσης ἐδίδασκε καί τά Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς καί Μαθηματικῆς κατὰ τό σύστημα τοῦ Εὐγενίου.”
33. Ό.π. σ.53
34. Περραιβός 1860 σ.6. Ο Χριστόφορος Περραιβός, υπήρξε σύντροφος του Ρήγα Βελεστινλή, υψηλόβαθμό μέλος της Φιλικής Εταιρείας και ακαταπόνητος αγωνιστής της Επανάστασης του 1821, ενδεικτικά βλ Γιαννούλης 1979.
35. Γράφει σχετικά: “Κατά τήν αὐτήν δ’ἐποχήν ὁμάς μαθητῶν τοῦ Εὐγενίου, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ Κοσμᾶ, βλέπουσα τήν πολλήν ἀμάθειαν τοῦ Ἑθνους τῶν καί τόν ἐξ αὐτῆς ἐπαπειλούμενον κίνδυνον εἷς Τε τήν ὀρθοδοξίαν καί τόν ἐθνισμόν, συνεφώνησεν ὁμοθυμαδόν καί ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας Τριάδος νά βοηθήσῃ τό ἔθνος διά τῆς μαθήσεως τῶν γραμμάτων, ὅθεν ἔδραμεν ἕκαστος νά εὗρῃ θέσιν κατάλληλον καί ἰσχυράν πρὸς βοήθειαν τῆς Πατρίδος, ἀρχιερατικήν δηλαδή καί διδασκαλικήν ” Ό.π. σ.49-50. Τις εκτιμήσεις του Περραιβού για σύσταση ομάδας από μαθητές του Βούλγαρη επαναλαμβάνουν και νεότεροι μελετητές. Ο ιστορικός Α. Βακλόπουλος (1973 σ.337-338) αναφέρει σχετικά ότι *οι ισχυρισμοί είναι υπερβολικοί, όμως η πληροφορία δεν είναι αβάσιμη, καθώς από το 16^ο αι. συζητιούνται τέτοιες ιδέες.*”
36. Την ομάδα αποτελούσαν: οι Θεσσαλοί δάσκαλοι *Ιωάννης Πέτζαρης, Γεώργιος Τρικκεύς* (δίδαξε στα Αμπελάκια) και ο *επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος*, “(…) οὗς καί προσωπικῶς ἐγνώρισα”, καθώς γράφει, και οι επίσκοποι Καμπανίας (περιοχή Ημαθίας) *Θεόφιλος* και *Καστοριάς* (άγνωστος), και βέβαια ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Ό.π. σ.50
37. Αγγέλου 1997 σ.22
38. Γεδεών 1976 σ.13
39. Κοντογιάννης χ.χ.
40. Σκουβαράς ΗΘΕ τ.10 σ.246-247
41. Δημαράς 1992 σ.87-88

7. Συνολική θεώρηση του έργου του Ιωάννη Πέζαρου

A. Η ιστορική παρουσία του Ιωάννη Πέζαρου καταγράφεται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα (1749-1806).

1. Η εποχή του σηματοδοτείται από μια σειρά γεγονότων της ευρωπαϊκής πολιτικής που σχετίζονται με την οθωμανική αυτοκρατορία. Μεταξύ αυτών των γεγονότων καταγράφουμε δύο: α) Οι προσπάθειες της Ρωσίας για διείσδυση στο Αιγαίο και οι συγκρούσεις της με την οθωμανική αυτοκρατορία και β) Η Γαλλική Επανάσταση και η συνέχειά της με τους πολέμους του Ναπολέοντα. Στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρατηρείται εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας και κρίση στις οικονομικές και κοινωνικές δομές του κράτους. Αυτές οι πολιτικές εξελίξεις είχαν αντίκτυπο στο Θεσσαλικό χώρο, στον οποίο εκδηλώνονται γεγονότα, όπως τα Ορλωφικά, οι επιδρομές των Αλβανών, η δράση των κλεφταρματολών και η κυριαρχία του Αλή πασά. Παράλληλα αναπτύσσονται βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων των ελληνικών πόλεων της Ανατολικής Θεσσαλίας, οι οποίες υποχωρούν αμέσως μετά το τέλος του 18^{ου} αιώνα.

2. Στο επίπεδο των πνευματικών διεργασιών η περίοδος χαρακτηρίζεται από την κίνηση των ιδεών της νεότερης φιλοσοφικής σκέψης και επιστήμης, οι οποίες στοιχειοθετούν και αναπτύσσονται με το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού. Πριν από το τέλος του 18^{ου} αι. το κίνημα αποκτά ένταση, διευρύνεται και συμβάλει στην ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στο Θεσσαλικό χώρο. Οι Θεσσαλοί λόγιοι καταλαμβάνουν αρκετές από τις πρώτες θέσεις του Ελληνικού Διαφωτισμού. Την εποχή διακρίνει η μεταβατικότητα και η διαπάλη του παλαιού με το νέο. Η ανανεωμένη φιλοσοφική σκέψη και η νεότερη επιστήμη επιδιώκουν να διεισδύσουν στο χώρο της εκπαίδευσης αμφισβητώντας την κατεστημένη παιδευτική αυτάρκεια, η οποία αποτελούσε σε γενικές γραμμές την επίσημη έκφραση της Εκκλησίας.

3. Ο Ιωάννης Πέζαρος γεννήθηκε και έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στον Τύρναβο, του οποίου ο φυσικός χώρος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πεδινής Θεσσαλίας. Λόγω προνομίων η οθωμανική παρουσία της οθωμανικής εξουσίας ήταν γενικά περιορισμένη στην πόλη, ενώ κυριαρχούσε ο χριστιανικός πληθυσμός. Από τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας η ιδιαίτερη πατρίδα του Πέζαρου είχε γνωρίσει οικονομική ευρωστία εξ αιτίας μιας σειράς παραγόντων. Οι βιοτεχνικές, σε οικογενειακή βάση, δραστηριότητες των Τυρναβιτών είχαν επικεντρωθεί στη βαφή νημάτων, στην ύφανση και στο εμπόριο, και έφεραν την ευημερία και την πνευματική ανάπτυξη στον τόπο τους.

4. Η δραστηριότητα του δασκάλου Πέζαρου υπήρξε καθοριστική στην παρατεταμένη πνευματική διεργασία των τελευταίων δεκαετιών του 18^{ου} αιώνα. Καθώς ο Πέζαρος εμφορείται από τη ζέση της ανανέωσης της παιδείας, έκλινε το ζυγό της προτίμησής του προς το μέρος του διαφωτιστικού κινήματος. Με την πολύχρονη διδασκαλία του παγίωσε τη νεότερη φιλοσοφία και έθεσε τις προϋποθέσεις για την παραπέρα ανάπτυξη του Ελληνικού Διαφωτισμού, του οποίου επιφανείς εκπρόσωποί του υπήρξαν μαθητές του.

B. Οι δραστηριότητες του Ιωάννη Πέζαρου αναπτύσσονται στο γεωγραφικό χώρο της Θεσσαλίας και όμορων περιοχών. Οι τόποι που σπούδασε και δίδαξε αποτελούσαν σημαντικά κέντρα των περιοχών τους με οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη.

1. Ο Ιωάννης Πέζαρος πήρε τη μόρφωση και την παιδεία της εποχής του. Με δεδομένο ότι ο μοναδικός –συνήθως-- δάσκαλος όριζε το πρόγραμμα των μαθημάτων και έδινε το κύρος στο σχολείο, ο Πέζαρος ευτύχησε να έχει επιφανείς δασκάλους στη διάρκεια της μαθητείας του. Στον Τύρναβο έμαθε τα πρώτα γράμματα από τον Ιωάννη τον Αγραφιώτη, στα Γιάννενα απέκτησε την ανώτερη παιδεία του καιρού του στη σχολή του Μπαλάνου και στην Κοζάνη μαθήτευσε στην τέχνη του δασκάλου κοντά σε έναν υποδειγματικό δάσκαλο, τον ιερομόναχο Κύριλλο τον εξ Αγράφων. Αναζητώντας από διαίσθηση και με οξυδέρκεια τα μηνύματα του καιρού του ήλθε σε επαφή με τις νέες

ιδέες, τις οποίες είχαν διαδώσει ευρύτερα οι πρωτοπόροι λόγιοι του Ελληνικού Διαφωτισμού, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Νικόλαος Ζερζούλης. Οι δάσκαλοί του, ο Κοσμάς Μπαλάνος και ο ιερομόναχος Κύριλλος, είχαν βέβαια υποχωρήσει, αλλά μέχρι του σημείου να διδάσκουν επιλεκτικά τις νεότερες επιστημονικές αντιλήψεις. Ο νεαρός Πέζαρος με κατανόηση τους προσπέρασε και προχώρησε. Ασπάστηκε τις νέες ιδέες, όταν ακόμη ήταν μαθητής τους. Στο Άγιο Όρος μελέτησε και συγκέντρωσε χειρόγραφα του Βούλγαρη. Η χειραφέτηση του Πέζαρου από τα σχήματα της *παλαιάς* φιλοσοφίας ήταν συνειδητή. Η κατάφαση του στο περιεχόμενο και στους σκοπούς της νεότερης επιστήμης και φιλοσοφίας θα επιβεβαιωθεί από την μετέπειτα εκπαιδευτική του πορεία.

2. Η θέση του *υποδιδασκάλου* στα σχολεία της Κοζάνης και του Αγίου Όρους έδωσε στο νεαρό Πέζαρο τις ευκαιρίες να ασκηθεί στη διδασκαλία, να δοκιμάσει τις δυνάμεις του και να εμπλουτίσει τις εμπειρίες του. Η δική, αυτόνομη, θητεία αναπτύχθηκε στα σχολεία της Τσαριτσάνης (1772-77), του Λιβαδίου (1768-69 και 1778-82) και κορυφώθηκε στο σχολείο του Τυρνάβου, στο οποίο δίδαξε για περισσότερα από είκοσι πέντε χρόνια από το 1782 μέχρι το θάνατό του το 1806. Η φροντίδα για τον πατέρα του, ο γάμος, η χειροτονία του ως ιερέα και η ανάληψη του αξιώματος του οικονόμου και του μητροπολιτικού επιτρόπου συνέβαλαν να εγκατασταθεί μόνιμα στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Γ. Ο Ιωάννης Πέζαρος αναδείχτηκε δάσκαλος του Γένους. Η προσφορά του με το πολύχρονο έργο και τους πολυπληθείς μαθητές του ξεπέρασε τα όρια του Θεσσαλικού χώρου.

1. Το σχολείο του Τυρνάβου ήταν από τα παλιότερα του ελλαδικού χώρου και λειτούργησε χωρίς διακοπή από τα τέλη τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Η οργάνωση και το επίπεδο της διδασκαλίας και ο υποδειγματικός βίος του Ιωάννη Πέζαρου προσέλκυε πολλούς μαθητές από την ευρύτερη περιοχή και ανύψωσε τη φήμη του σχολείου.

2. Φρόντισε ο ίδιος την κοινωνική ζωή των μαθητών. Οργάνωσε κοινόβιο για τους ξενομερίτες μαθητές στα σχολεία που δίδαξε. Ενίσχυε

τα ηθικά βιώματα με τον καθημερινό εκκλησιασμό των μαθητών σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό χαρακτήρα των σχολείων της εποχής.

3. Ο Πέζαρος κατέτασσε τους μαθητές συνήθως σε έξι κλάσεις, σύμφωνα με το επίπεδο της κατάρτισης τους. Κύριο γνώρισμα της κλάσης ήταν ένα μάθημα, που αντιστοιχούσε σε ορισμένες γλωσσικές δραστηριότητες: τεχνολογία, γραμματική και σύνταξη, θεματογραφία, επιστολογραφία και ρητορική, ποίηση και μετρική. Η έκτη κλάση περιλάμβανε τη διδασκαλία των θετικών επιστημών σε συνδυασμό με τη φιλοσοφία.

4. Η ύλη των μαθημάτων της γλώσσας προχωρούσε με μια προϊούσα δυσκολία και περιλάμβανε κείμενα από τα συγγράμματα: *Γνώμαι* του Χρυσολωρά, Μύθους του Αισώπου, έργα του Λουκιανού, τις *Ιστορίες* του Ηρωδιανού, *Επιστολές* του Συνέσιου, *Λόγους* των Πατέρων της Εκκλησίας, δημηγορίες του Δημοσθένη, ραψωδίες από την Ιλιάδα και έργα από τους *σκηνικούς ποιητές*.

5. Τα μαθήματα της φιλοσοφίας εναλλάσσονταν με ισάριθμα μαθήματα των Μαθηματικών και της Φυσικής. Στο μάθημα της φιλοσοφίας δίδαξε με βάση την *Εισαγωγή της Λογικής* του Σουγδουρή και τα έργα του Βούλγαρη *Λογική* και τη *Μεταφυσική του Γενουηνσίου*. Τα Μαθηματικά δίδαξε με βάση τα παραδοσιακά *Στοιχεία Γεωμετρίας του Ευκλείδη*, την ανέκδοτη *Αριθμητική* του Μπαλάνου και το έργο του Βούλγαρη *Μαθηματικά κατά Γέσνερον*. Τη νεότερη Φυσική παρέδιδε από το ομώνυμο βιβλίο του Θεοτόκη επισημαίνοντας τις δυσκολίες της κατανόησής της. Τον κύκλο των μαθημάτων ολοκλήρωνε με τη διδασκαλία των δογμάτων της Ορθοδόξου Εκκλησίας από το *Θεολογικόν* του Βούλγαρη.

Δ. Ο Ιωάννης Πέζαρος υπήρξε δάσκαλος και λόγιος του Ελληνικού Διαφωτισμού. Μολονότι οι πολλές ασχολίες του δεν του έδωσαν το χρόνο να ασχοληθεί με τη συγγραφή έργων, με τη διδασκαλία και με τους πολλούς μαθητές του διέδωσε ευρύτερα στο θεσσαλικό χώρο τις νεότερες επιστημονικές αντιλήψεις, όπως τις είχαν διαδώσει οι πρώτοι εκπρόσωποι του διαφωτιστικού κινήματος.

1. Ανανέωσε τη διδασκαλία των μαθημάτων της φιλοσοφίας και των επιστημών και διδάσκοντας στοιχεία από τα έργα του Βούλγαρη και του Θεοτόκη και εισήγαγε το πνεύμα του Διαφωτισμού στο Θεσσαλικό χώρο. Ακολούθησε τις αντιλήψεις του Βούλγαρη, οι οποίες για τον ελλαδικό χώρο της εποχής του ήταν οι περισσότερες σύγχρονες. Σε πολλούς συγχρόνους δημιούργησε τη βεβαιότητα ότι υπήρξε αυτόκοος μαθητής του Βούλγαρη. Ο Ιωάννης Πέζαρος, μολοντί ακροατής της σχολής Μπαλάνου, ουσιαστικά αναδείχτηκε σε μαθητή του Βούλγαρη, όπως έδειξε η εκπαιδευτική πορεία του.

2. Υπήρξε υπόδειγμα ακέραιου παιδαγωγού υπηρετώντας πιστά το σωκρατικό πρότυπο της ενότητας λόγων και έργων. Επεδίωκε να διδάσκει με μεθοδικότητα και σεβασμό στις γνωστικές δυνάμεις του μαθητή. Προέτρεπε τους μαθητές του να επιζητούν και να βελτιώνουν τη μόρφωσή τους. Η φήμη της προσωπικότητας του έγινε γνωστή ακόμη και σε όσους δεν τον γνώρισαν από κοντά.

3. Ο Τυρναβίτης δάσκαλος διακρίθηκε για ακάματη και πολυσχιδή δραστηριότητα. Εκτός από την εργασία του στο σχολείο και τα ιερατικά του καθήκοντα έβρισκε το χρόνο να ασχολείται με τα καθημερινά προβλήματα των συμπατριωτών του. Με αυτόν τον τρόπο ερχόταν σε επαφή με τα προβλήματα διαμορφώνοντας μια νέα κοινωνική συμπεριφορά λογίου.

4. Ένα άλλο στοιχείο των αντιλήψεων του Πέζαρου ήταν η σύμπλευσή του με τις προωθημένες θέσεις του Ελληνικού Διαφωτισμού στο ζήτημα της κίνησης της γης, το οποίο αποτελούσε “σημείο αναφοράς” για τους λογίους της εποχής. Με την κατάφασή του στην ηλιοκεντρική θεωρία ο Πέζαρος δηλώνει κατηγορηματικά την αποδοκιμασία του στην επίσημη θέση της Εκκλησίας.

5. Στα ζητήματα που απασχόλησαν την εποχή του, σύμφωνα με τις αποσπασματικές αναφορές που διαθέτουμε, συμπεραίνουμε ότι ο Ιωάννης Πέζαρος φαίνεται να διακατεχόταν από εχθρική διάθεση απέναντι στη γαλλική πολιτική. Στο ζήτημα της απαλλαγής από την οθωμανική εξουσία διαφαίνεται ότι είχε συνειδητοποιήσει, πιθανόν από τους πρώτους διανοούμενους της εποχής του, πως τη λύση στην απελευθέρωση των υποδούλων Ελλήνων θα την έδινε η εξέγερση.

Ε. Η προσφορά του Ιωάννη Πέζαρου

Η περίπτωση του Ιωάννη Πέζαρου αποτελεί αντιπροσωπευτική επιτομή της δράσης των λογίων του Ελληνικού Διαφωτισμού στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ο Πέζαρος γνώρισε τη σχολαστική φιλοσοφία του Κορυδαλέα, την οποία διδάχτηκε στα χρόνια των σπουδών του. Με τη διαίσθηση και την ευρυμάθειά του γνώρισε τις νεότερες φιλοσοφικές αντιλήψεις των πρωτοπόρων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και κυρίως του Βούλγαρη. Αυτή η πνευματική του διαδρομή καταγράφει τον τρόπο χειραφέτησης της πνευματικής ζωής του υπόδουλου Ελληνισμού. Ο Πέζαρος βρέθηκε στο μεταίχμιο των διαδοχικών κυκλικών κυμάτων, τα οποία με κέντρο το Διαφωτισμό άπλωναν την ευρυχωρία και την επιρροή τους. Ακολούθησε χωρίς κλυδωνισμούς όλα αυτά τα κύματα και μετέφερε αποτελεσματικά στη Θεσσαλία τον αναπροσδιορισμό της πνευματικής ζωής.

- Με τη πολύχρονη θητεία στην εκπαίδευση συνέβαλε να καθιερωθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής το πρόγραμμα των μαθημάτων, το οποίο επεκράτησε να διδάσκεται στα σχολεία.
- Παγίωσε αποτελεσματικά τη διάδοση των νεότερων επιστημονικών αντιλήψεων και ανύψωσε το επίπεδο της παιδείας στο θεσσαλικό χώρο.
- Το εκπαιδευτικό έργο του αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου τόσο στο θεσσαλικό χώρο, όσο και έξω από αυτόν.
- Η πολύχρονη θητεία του υπήρξε παραγωγική, καθώς από τα σχολεία που δίδαξε αποφοίτησε μεγάλος αριθμός μαθητών, οι οποίοι διακρίθηκαν στην παιδεία και σε άλλους τους τομείς της δημόσιας ζωής.
- Η παρουσία και το έργο του συνδέθηκε με μια περίοδο πνευματικής ευημερίας για την ιδιαίτερη πατρίδα του συνεχίζοντας τη λαμπρή παράδοση του σχολείου του Τυρνάβου.